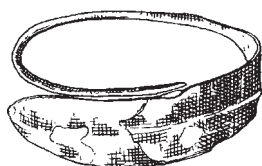

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LXI

2013

ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2013

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES

GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK

Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

SCHRIFTLEITER GABRIEL FUSEK

Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

LXI – 2 – 2013

Recenzovaný časopis – Peer-reviewed journal – Rezensierte Zeitschrift

Hlavný redaktor

Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady

Matej Ruttkay

Redakčná rada

Václav Furmánek, Luděk Galuška, Milan Hanuliak, Joachim Henning, Ivan Cheben,
Pavel Kouřil, Elena Mirošayová, Michał Parczewski, Ján Rajtár, Alexander Ruttkay,
Claudia Theune-Vogt, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka

Daniela Fábiková

Počítačové spracovanie

Beáta Jančíková

© Archeologický ústav SAV, 2013

Dátum vydania: december 2013

ISSN 1335-0102

IČO 00 166 723

Bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydateľských práv nesmie byť žiadna časť tejto publikácie reprodukováaná alebo rozširovaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky vrátane fotokópií, nahrávania, prípadne iným použitím informačného systému vrátane webových stránok.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Vychádza dva razy do roka

Evidenčné číslo MK SR 3404/09

Rozširuje / Distribution

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra

e-mail: nraukniz@savba.sk

Tlač VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

OBSAH

Vladimír Mitáš

Expanzia únětickej kultúry so zreteľom na nálezy z územia Slovenska 203

Expansion of the Únětice Culture with the Significance of the Finds on the Territory of Slovakia 317

Ioan Stanciu

The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania
(Transylvania and the North-West Vicinity) 323Problematika najstarších Slovanov vo vnútrokarpatskej časti Rumunska
(Sedmohradsko a severozápadná oblasť) 367

In memoriam

Za PhDr. Júliusom Bérešom, CSc.
(*Alexander T. Ruttkay*) 371Odišiel PhDr. Ivan Kuzma
(*Matej Ruttkay*) 375

Jubileum

Jubilantka PhDr. Elena Miroššayová, CSc. (*Mária Lamiová-Schmiedlová*) 379

Recenzie

Claudia Sachße: Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur
(*Alena Bistáková*) 389Vratislav Janák: Slezsko v pravěku
(*Václav Furmánek*) 391Jan Jílek: Bronzové nádoby z doby římské na Moravě a naddunajské části Dolního Rakouska
(*Erik Hrnčiarik*) 392

Skratky – Abkürzungen – Abbreviations 395

EXPANZIA ÚNĚTICKEJ KULTÚRY SO ZRETEĽOM NA NÁLEZY Z ÚZEMIA SLOVENSKA¹

V L A D I M Í R M I T Á Š

Expansion of the Únětice Culture with the Significance of the Finds on the Territory of Slovakia. The study is dedicated to the problem of expansion of the Únětice Culture on the territory of Slovakia in the Early Bronze Age. It critically follows the experience elaborated about centenary research on the Slovak Únětice Culture. It follows the chronological and territorial framework of expansion, but even the causes and options of its realization. Archaeological finds on the expansion of this entity from the original territory to Slovakia are divided into three groups. The first group is associated with infiltration of the Únětice Culture into the settlement area of the Epi-Corded Ware Cultural Complex, reflected in the so-called small mobility. Further, it further observes the intensification occurrence of the artefacts and cultural expressions of the Únětice Culture during the late classical phase of the Nitra Culture and the culmination of this process during the so-called Nitra-Únětice phase. In this phase, more extensive migrations were performed, showing attributes of the so-called great mobility – expansion of the Únětice Culture to the east of the river Morava. The second group already documents settlement of the Únětice Culture in western Slovakia. Progress is observed in the prehistoric crafts – in pottery and colour metallurgy, as well as changes in the burial rite, settlement dynamics and others. After establishment of the classical phase of the Únětice Culture and substantial innovation of economic sphere, ‘Carpathian colouration’ occurred in its inventory. The long duration of the classical phase of the Únětice Culture in Slovakia is not expected. It is considered as accelerated development and the beginning of the so-called Únětice-Maďarovce phase, where the Únětice Culture significantly contributed to the genesis of the Maďarovce Culture. The Únětice Culture in the observed area demonstrably accelerated social development and contributed to the birth of proto-urban civilization of the advanced period of the Early Bronze Age. The third group documents finds of the Únětice Culture outside of its settlement area. They point to the spread and impact of the Únětice goods, but also to the decay of its characteristic production at the end of the Early, eventually at the beginning of the Middle Bronze Age. Cardinal discovery is its ‘exchange-trade-prospector’ background and association to the main communications and exchange-trade routes in the Early Metal Age. Migrations connected with the Únětice Culture with given geomorphology of the Moravian-Austrian-Slovak borderland, but also other realities and observations, may have been realized through overland, as well as river connections. Routes leading through the Bratislava Gate or through the Bratislava West Carpathian passes are hypothetically considered. For now, there are no compelling (arte)facts that would suggest that western Slovakia belonged to the home area of the Únětice Culture. Detailed fixation associated with the expansion connected to finds shall be enabled with new ¹⁴C data and natural science analyses in future.

Key words: Slovakia, Early Bronze Age, Únětice Culture, expansion, communication routes, so-called Únětice Bronzes, materials analyses, periodization.

ÚVOD

Vznik, vývoj a zánik mnohých archeologických kultúr, ale aj rozsiahlych kultúrnych komplexov a rozmanitých civilizačných prejavov na teritóriu pravekej Európy bol spätý i s presunmi obyvateľstva. Migrácie sa odzrkadlili nielen v materiálnej náplni, ale aj v duchovnej oblasti dotknutých entít. Prispeli k zrodu nových kultúrnych kvalít, podnietili a urýchlili ich kryštalizáciu, rozvoj a rozšírenie, zmenili komunikačné spoje a obchodné trasy, ovplyvnili frekvenciu kontaktov, odrazili sa v ekonomike, architektúre, umení, vo vojenstve a v mnohých iných

sférach ľudských činností. Z genetického hľadiska sú zaznamenané i na reťazci DNA (pra)európskych populácií. Migračné procesy sa obvykle spájajú s „inováciou – retardáciou“ známych typov výrobkov a výrobných postupov, so „šírením – rozšírením“ sa nových typov predmetov a spôsobov (pochovávaní, stravovania, vedenia boja a pod.), „stabilizáciou – destabilizáciou“ sociálno-ekonomickej situácie, s modifikáciou vzťahu „centrum – periféria“ alebo so všeobecným „progresom – regresom“ kultúrno-spoločenských pomerov. Extenzívnejšie migrácie obyvateľstva sa v archeologickej spisbe všeobecne vnímajú ako kultúrne expanzie²,

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy APVV-0736-11. Ide o aktualizovanú a upravenú rigoróznú prácu „Expanzia únětickej kultúry na území Slovenska“ (Nitra 2006), ktorú autor obhájil v roku 2007 na Katedre archeológie Filozofickej fakulty UKF v Nitre.

² Expanzia (lat. expansiō) – odb. rozširovanie, rozšírenie, zväčšovanie objemu látok; prípadne výbojné rozširovanie územia, sféry obchodu, vplyvu atď. (Ivanová-Šalínková/Maníková 1979, 270). V štúdiu ide o proces rozšírenia územia archeologickej kultúry

avšak nie všetky archeologické smery tento termín preferujú (Czopek 2011). V historickej geografii sa hovorí o kultúrnej difúzii, konkrétne o expanzívnej difúzii (Chrastina 2011). Javy tohto fenoménu, ktorý sprevádzalo šírenie kultúry a kultúrnych elementov z materského centra alebo z viacerých centier do novej krajiny, sú archeologicky zachytiteľné aj v praveku Slovenska.

Štúdia sa podrobnejšie zaoberá expanziou únětickej kultúry so zreteľom na územie Slovenska. Táto problematika vo výskume staršej doby bronzovej síce nie je neznáma, ale doteraz jej žiadny bádateľ nevenoval väčšiu pozornosť. Riešená bola v rovine viac-menej krátkych úvah a strohých konštatovaní, ktoré boli súčasťou monografií, štúdií, príspevkov alebo encyklopedických hesiel. V jednotlivých prácach však zvyčajne nebolo jasné, o aké pramene sa názory presadzujúce expanziu únětickej kultúry v slovenskej archeológii opierajú, ktoré konkrétne zohľadňujú a do akej miery z nich vychádzajú. Obsahová stránka procesu expanzie ostatne nebola nikým špecifikovaná.

Pri riešení problému expanzie tej-ktorej kultúry je potrebné si uvedomiť, že pôvodne išlo o dynamický proces, ktorý mal nejaké príčiny a zanechal nejaké následky. Na dotknutom teritóriu určitým spôsobom zmenil predchádzajúce pomery, ovplyvnil kultúrno-historickú situáciu a spravidla i ďalší vývoj. V súvislosti s expanziami archeologických kultúr sa zvykne uvažovať aj o etnických zmenách. K udalostiam rovnakého alebo podobného charakteru totiž došlo na území Slovenska i v susedných oblastiach nielen v praveku, ale aj v protohistorických a historických epochách. Rukolapné doklady tohto fenoménu, ako napríklad expanzia Keltov v dobe železnej (napr. Čížmář 1993, 380; Dobesch 2012, 529; Pieta 2010, 18–25), expanzia Hunov v období sťahovania národov (Droberjar 2008, 164–165; Pieta 1987, 391–394; Tejral 2007, 109 a ďalší) alebo expanzia Slovanov vo včasnom stredoveku (Fusek 2008, 649; Fusek/Zábojník 2003, 329; Parczewski 1988, 117–119 a iní), boli zachytené tak archeologicky, ako aj doložené historikmi. V uvedených dejinných úsekoch boli zmeny v materiálnej kultúre na našom území sprevádzané výmenou etník. O udalostiach spojených napríklad s keltskou, hunskou či so slovanskou expanziou, na rozdiel od pohybov anonymných kmeňov zo staršej doby bronzovej, ako už bolo naznačené, však jestvujú zmienky i v historických prameňoch. Pri niektorých expanziách (napr. Keltov, Hunov, Avarov) podľa dostupných poznatkov zohralo nezanedbateľnú rolu mocenské pozadie.

Z chronologického hľadiska sú dôležité poznatky o etapovitom charaktere expanzií. Do karpatskej oblasti prenikalo vo viacerých migračných vlnách už praveké obyvateľstvo (napr. predskýtske kmene; Bouzek 2004, 380) a neskôr i historickí Kelti (Bujna 1994, 8–14), Slovania (Fusek/Zábojník 2003, 329) alebo Avari (Zábojník 2009, 22). Možno ešte pripomenúť, že väčšina včasnodejinných spoločenstiev a etník sa podľa správ z písomných prameňov objavila vo svojich historických sídlach až po presídlení (Furmánek/Veličák/Vladár 1991, 322; 1999, 181).

Kontakty a migrácie obyvateľstva aj v minulosti nadobúdali rozličnú podobu (Dziegielewski/Przybyła/Gawlik 2010; Furmánek/Mitáš 2006–2007, 189; Childe 1950; Przybyła 2009, 31–35, 402–403; Romsauer 1998, 83, 87; Tütken/Knipper/Alt 2008, 13–15; Vladár 2005, 247–248; Wiedermann 2004), a preto sa v ich kontexte vo všeobecnosti uvažuje o tzv. malej alebo veľkej mobilite. Tri vyššie menované expanzie etník z konca praveku až počiatku stredoveku možno zaradiť do skupiny tzv. veľkej mobility, pri ktorej sa predpokladá presun kmeňov, resp. ich častí, alebo posuny vojenských družín. Spravidla súvisela s preľudnením, prírodnými katastrofami, kolonizáciou neosídlených alebo iba riedko osídlených oblastí, poprípade bola podmienená iracionálnymi dôvodmi (rituálmi, proroctvami, veštbaní). Naopak, pri tzv. malej mobilite, ktorá je podstatne ťažšie zachytiteľná a doložiteľná, sa uvažuje o nasledovaní druhov (príbuzných), o cestovaní jednotlivcov či malých skupiniek v súvislosti s výmenou, prospekciou, remeslom, rituálmi, o vnútornej kolonizácii v rámci jednotlivých archeologických kultúr a podobne. Všetky vymenované možnosti v archeologických štruktúrach doby bronzovej existujú, ale sú obvykle ťažko dokázateľné a prostredníctvom materiálu interpretovateľné (Furmánek 1994, 11). Uvedené príklady možno teoreticky konfrontovať s modelmi tzv. nedemografickej a demografickej mobility eneolitických populácií E. Neustupného (1981, 112–114), so základnými migračnými modelmi a ich hlavnými variáciami J. Bouzka (2010), vypracovanými pre egejskú dobu bronzovú, a samozrejme, s mnohými inými.

Pri riešení problematiky expanzie únětickej kultúry na území Slovenska bolo nutné a možné sa oprieť najmä o zverejnené nálezy a ich kontexty. Eventualita ich detailnej analýzy je, pravda, veľakrát zaťažovaná dobovými možnosťami bádania a technickou stránkou spracovania nálezísk. Vypovedacia schopnosť materiálu je preto kvalitatívne rôzna. K negatívam patrí i skutočnosť, že výsledky

z pôvodnej (centrálnej, materskej, primárnej) oblasti do okolia, resp. na teritórium inej kultúry. Odzrkadlil sa markantnými zmenami materiálnej kultúry v určitom čase a priestore, v zmene nositeľov kultúr a v iných archeologicky doložitelných prejavoch, medzi ktorými nechýbajú stopy po „agresii“ na ľudských skeletoch a nálezy militárií.

archeologických výskumov viacerých lokalít zo staršej doby bronzovej, ktoré môžu poukazovať, alebo i poukazujú na expanziu únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku, zatiaľ neboli ucelene zverejnené (napr. Ludanice-Mýtina Nová Ves – *Bátora* 2005a; 2005b; *Bátora/Schultz* 2012). Pre uvedené nedostatky bola problematika od začiatku uchopená so zmesou archeologického skepticizmu a empatie. Napriek tomu sa štúdia pokúša zodpovedať čo najviac otázok a vytvoriť celostný pohľad na „jednu“ z expanzií únětickej kultúry. Súčasne ukazuje na rad otvorených otázok a potrebu ich hlbšieho interdisciplinárneho štúdia.

VÝVOJ A STAV ŠTÚDIA EXPANZIE ÚNĚTICKEJ KULTÚRY NA SLOVENSKU

Otázka expanzie únětickej kultúry na Slovensko rezonuje v odborných kruhoch od prvej polovice 20. stor. Možno si preto pripomenúť, ako sa bádanie o uvedenej problematike za tento relatívne dlhý čas vyvíjalo a k akým výsledkom dospelo.

Výskum do polovice 20. storočia

Prvé nálezy únětickej kultúry z územia Slovenska boli známe už koncom 19. stor. Išlo najmä o bronzovú industriu z hromadných nálezov, napríklad zo Stupavy (*Hampel* 1892, 135, tab. 168), ale aj o ojedinelé bronzové predmety, aké poznáme z Vlčian (*Hampel* 1892, tab. 131). Správy o týchto nálezoch onedlho zaujali i slovenských vzdelancov (*Rizner* 1903, 48).

Avšak ešte aj začiatkom 20. stor. český bádateľ J. Böhm (1925, 5, 7) pri analýze rozšírenia únětickej kultúry konštatoval, že: „Nemáme tedy na Slovensku únětických nálezů a musíme proto zatím Slovensko vyloučiti z oblasti únětické kultury.“ Ďalej poznamenal: „Pokud nebudou poměry slovenské lépe známy, bude nejlépe vésti hranici po hřebetu Karpat, až k Dunaji, který tvoří přibližně jižní hranici, ačkoliv ani jeho mohutný tok nezabránil, aby únětická kultura mezi polem Tullnským a Melkem nepřesla na pravý břeh.“ Územie Slovenska k moravsko-rakúskej skupine únětickej kultúry preto nezaraďoval a o jej prieniku na Slovensko neuvažoval. Avšak krátko predtým sa J. Eisner (1921, 7) opatrne vyjadril, že: „Pamiatky únětickej vzdelanosti sú tiež na Slovensku. Ale keď určujeme vtedajšiu slovenskú keramikú a keď nevieme, ako a kde nádoba bola nájdená, veru že často nepoznáme, čo asi je už únětické, totiž súčasne s únětickou vzdelanosťou v Čechách, a čo je staršie, predúnětické.“

Až nárast a rozbor archeologických nálezov z juhozápadného Slovenska J. Eisnera (1931, 5)

definitívne priviedol k názoru, že: „... k únětické oblasti patří také aspoň část slovenského Pomoraví, a že únětická pokolení překročila – asi po „české“ cestě Jablonickým průsmykem – Malé Karpaty a vnikla i do žirné roviny trnavské.“ Citovaný bádateľ vytvoril teóriu o prieniku únětickej kultúry na Slovensko zo západu a okrem toho uverejnil prvé syntézy jej materiálu zo Slovenska (*Eisner* 1931, 5, 8–11; 1933, 51–57). Teóriu o zásahu únětickej kultúry na Slovensku presadzoval aj v nasledujúcich rokoch (*Eisner* 1944–1948, 25–26).

K Eisnerovej koncepcii sa prihlásil jeho pokračovateľ V. Budinský-Krička (1947, 71–72), ktorý po druhej svetovej vojne publikoval ďalší súhrn poznatkov o únětickej kultúre z juhozápadného Slovenska. Význačnosť tejto kultúry: „... ktorá prišla k nám od západu...“ následne prízvukoval Š. Janšák (1948, 23). Vďaka výsledkom slovenského výskumu sa myšlienka o „uplatnení sa“ prvkov únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku objavila aj v povojnovej syntéze „Pravěké Československo“ (*Filip* 1948, 186).

Výskum od polovice 20. storočia

V nasledujúcich rokoch až desaťročiach priniesol nové poznatky a pohľad na únětickú kultúru na Slovensku rozsiahly terénny a teoretický výskum A. Točíka (*Lichardus/Vladár* 1998, 221–352). Uvedený bádateľ nálezy únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska najskôr pričlenil „... do okruhu moravsko-slovensko-únětického...“, ďalej napísal, že: „... pozor-nosť si zasluhujú tzv. únětické šálky, ktoré sa objavujú už na pohrebištiach nitrianskeho typu...“ a dôležitý bol i jeho postreh: „Podstatnú náplň maďarovskej kultúry však treba hľadať v predchádzajúcich kultúrach, a to v hurbanovskom type a moravsko-slovensko-únětickej kultúre“ (*Točík* 1956, 24). Tým vlastne povedal, že s prítomnosťou (s rozšírením) prvkov únětickej kultúry na Slovensku je potrebné počítať už pred obdobím jej mladšej fázy a slovenskej vetve únětickej kultúry pripísal rozhodujúci podiel pri vzniku maďarovskej kultúry. V nasledujúcich prácach na tieto fakty nadviazal.

Ďalšie predstavy o vývoji v staršej a strednej dobe bronzovej na juhozápadnom Slovensku A. Točík prezentoval v troch referátoch na Sympóziu o eneolite a staršej dobe bronzovej v roku 1958 v Nitre (*Lichardus/Vladár* 1998, 230–231). Z jeho referátov bol zverejnený len jeden (*Točík* 1961, 17–42), ale únětickej kultúre sa venoval práve v nepublikovaných referátoch. Na rozdiel od predchádzajúcich teórií prišiel s myšlienkou, že vznik a počiatok únětickej kultúry na území juhozápadného Slovenska je v úzkom vzťahu s nitrianskou kultúrou a zároveň

poukázal na paralelu v areáloch rozšírenia oboch entít. Toto teritórium podľa A. Točíka teda pri vzniku únětickej kultúry zohralo dôležitú úlohu. Podiel únětickej kultúry v genéze maďarovskej kultúry na základe nových pozorovaní demonštroval vyčlenením zmiešaného úněticko-maďarovského stupňa (Lichardus/Vladár 1998, 232–233).

Dôležitosť domáceho kultúrneho podložia v procese vzniku „slovenskej únětickej kultúry“ zdôraznil A. Točík i vo svojej nezverejnenej kandidátskej práci z roku 1960 „Juhozápadné Slovensko v staršej a strednej dobe bronzovej“ (Lichardus/Vladár 1998, 234, 237–238). Prostredníctvom analýzy materiálu v nej vyzdvihol význam nášho územia v rámci juhovýchodnej vetvy únětickej kultúry (Dolné Rakúsko, Morava, juhozápadné Slovensko). Materiál slovenskej únětickej kultúry rozdelil do dvoch stupňov. V staršom spozoroval väzbu k nitrianskej kultúre, v mladšom k maďarovskej kultúre.

V citovaných prácach A. Točík vytvoril slovenskú únětickú kultúru, ktorú úzko prepojil s moravským a rakúskym teritóriom. Jeho tzv. autochtónna koncepcia vzniku únětickej kultúry bola v odborných kruhoch jednak prijatá, jednak odmietnutá, ale i čiastočne modifikovaná. Avšak termím „slovenská únětická kultúra“ (Slowakische Aunjetitzer Kultur) sa používa aj v súčasnosti (Ernée/Müller/Rassmann 2009, obr. 1). Domnievame sa, že vzhľadom na špecifické postavenie juhozápadného Slovenska v rámci celkového rozšírenia únětickej kultúry je výstižný a jeho používanie bádateľmi oprávnené.

Z hľadiska riešenia vplyvov a prieniku únětickej kultúry na územie Slovenska bolo dôležité tiež súborné spracovanie problematiky „nitrianskej skupiny/die Nitra-Gruppe“ (Točík 1963, 716–774; 1967, 61–76), pretože pri rozboře jej keramickej náplne sa zistilo, že v mladšom horizonte nitrianskej skupiny boli typické staroúnětické tvary keramiky. Zánik nitrianskej skupiny bol preto spojený s nástupom staršieho stupňa únětickej kultúry, ktorý na Slovensku ovplyvnil genézu jej klasického stupňa. Nitrianska skupina sa mala spolupodieľať „... na celkovom stoárnení únětickej kultúry“ (Točík 1963, 774).

Táto základná koncepcia vzniku a vývoja kultúrnych zložiek staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku, ktorú počas päťdesiatych a šesťdesiatych rokov 20. stor. A. Točík vytvoril a v citovaných prácach predložil, sa zrodila hlavne vďaka rozsiahlemu terénnemu výskumu pohrebísk a sídlisk (Branč, Komjatice, Šurany-Nitriansky Hrádok, Veselé, Veľký Grob, Vráble, Výčapy-Opatovce a iné).

K závažným poznatkom o prieniku kultúr a miešaní sa kultúrnych prejavov staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku dospel pri vyhodnotení materiálu z pohrebiska vo Veľkom

Grobe aj B. Chropovský (1960, 81–82, 116) a skonštatoval: „V staršej dobe bronzovej na západnom Slovensku stretli sa teda dve rozdielne etniká, a to ľud s kultúrou wieselburskou z Dolného Rakúska a ľud s kultúrou únětickou z Čiech. Tieto dve etniká na staršom domácom podklade nitrianskej starobronzovej kultúry v bratislavskej oblasti vytvorili zvláštnu typickú samostatnú kultúru, vyznačujúcu sa nielen typickými formami keramickými, ale aj veľmi bohatým bronzovým inventárom, vykazujúcim množstvo rozličných tvarov, ktoré ovládali široké územie strednej Európy a stali sa tak zjednocujúcim elementom v dobe veľkých zmien spoločenských a hospodárskych.“ Aj na tomto mieste sa poukázalo na prienik únětickej kultúry z Čiech na Slovensko.

Ďalšie oporné body tejto koncepcie priniesol výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Čiernom Brode (Veličák 1969a, 301–307). Nielen nuansy pohrebného rítu, ale aj keramika tu poukazovala na kontakty nášho územia s nositeľmi protoúnětickej, prípadne starších stupňov únětickej kultúry. Pre poznanie vývoja prieniku „únětických“ elementov (keramiky II. až III. fázy únětickej kultúry) na juhozápadné Slovensko bolo dôležité i monografické spracovanie pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Branči (Vladár 1973b, 137). Zaiste aj citovaný hrobový materiál umožnil J. Vladárovi (1973a, 262–263) spojiť zánik nitrianskej skupiny s expanziou únětickej a wieselburskej kultúry.

V nasledujúcej syntéze doby bronzovej na Slovensku (Točík/Vladár 1971, 365–422) boli nálezy únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska začlenené do „moravsko-rakúsko-slovenskej vetvy“ k najjuhovýchodnejšiemu výbežku únětického okruhu v Európe. Okrem zdôraznenia osobitého postavenia únětickej kultúry v karpatskej oblasti tu bolo poukázané na jej prienik na západné Slovensko z priľahlých oblastí Moravy. Archeologický materiál bol rozčlenený do troch stupňov (nitriansko-únětický, klasický, úněticko-maďarovský), ktoré mali vystihnúť vzájomné väzby po sebe idúcich kultúr. Autori v tejto koncepcii upozornili aj na zvýšený výskyt vplyvov z II. a III. fázy únětickej kultúry v prechodnom nitriansko-únětickom stupni, avšak prvé vplyvy tejto kultúry datovali do klasickej fázy nitrianskej skupiny, do obdobia pred jej prienikom na Slovensko (Točík/Vladár 1971, 383–385, 389, 413). V tomto ponímaní s expanziou únětickej kultúry súvisel nielen zánik nitrianskej skupiny, ale aj vznik maďarovskej kultúry.

Zatiaľ čo J. Vladár (1977, 214) pri teórii expanzie únětickej kultúry z moravskej oblasti, ktorá zapríčinila zánik nitrianskej skupiny, zotrval, A. Točík (1979) sa vrátil k svojej teórii o domácom pôvode únětickej kultúry. Pritom v jeho monografii boli zverejnené viaceré náleziská, ktorých materiál potvrdzoval prienik únětickej kultúry (Točík 1979).

Táto práca bola istý čas syntézou staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Nepochybne patrila a stále i patrí k základným prameňom pri riešení otázok staršej doby bronzovej v stredodunajskom priestore. A. Točík touto prácou zároveň spresnil svoju základnú koncepciu vzniku a vývoja kultúr staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku, ale názor na genézu únětickej kultúry nezmenil a napísal: „*Slovenská únětická kultura tvoří s Rakúskom a Moravou jej juhovýchodnú vetvu. Ako už bolo poukázané, na jej vzniku a ďalšom vývoji sa podieľala nitrianska skupina, a preto nepredstavuje na území Slovenska cudziu zložku, ale je autochtónnou kultúrou*“ (Točík 1979, 28, 34). Možno tiež uviesť, že tu ostalo zachované trojstupňové triedenie materiálu, bola podaná stručná analýza „základne a nadstavby“ únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku a opäť sa poukázalo na jej dôležitú úlohu pri vzniku maďarovskej kultúry (vzhľadom na zámer práce bol rozbor zameraný na hrobový materiál – Točík 1979, 34–40). V súvislosti s analýzou nitrianskej kultúry sa A. Točík vyjadril k výskytu tzv. predklasickej únětickej keramiky v klasickej fáze nitrianskej kultúry a v nasledujúcom nitriansko-únětickom stupni (Točík 1979, 28–29). Pri tejto príležitosti pripomenul, že zatiaľ nie je uspokojivo objasnená otázka konca klasickej fázy nitrianskej kultúry, ani problém nitriansko-únětického stupňa, a že táto problematika ostáva pre osobitý vývoj nášho územia naďalej otvorená.

Krátko potom boli publikované dve prehľadové práce o dobe bronzovej na Slovensku. V syntéze V. Furmánka a L. Veličika (1980, 162) sa uvažovalo s veľkou pravdepodobnosťou o expanzii únětickej kultúry na slovenské územie zo susednej Moravy, ktorá spôsobila zánik nitrianskej skupiny a neskôr v podstatnej miere prispela ku vzniku maďarovskej kultúry. Najstaršie pamiatky únětickej kultúry tieto autori datovali do jej predklasickej fázy a skonštatovali, že často sa objavujú na pohrebiskách spolu s nálezmi pokročilej nitrianskej skupiny. Syntéza V. Furmánka (1981b, 62, 64) sa odvolala na posledné výsledky archeologického výskumu A. Točíka a priklonila sa k autochtónnej koncepcii vzniku slovenskej únětickej kultúry. Pritom bola pripísaná najdôležitejšia rola nitrianskej skupine. Obe uvedené syntézy nálezy únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska začlenili do jej moravsko-rakúsko-slovenskej vetvy a akceptovali ich trojstupňové triedenie podľa A. Točíka a J. Vladára (1971).

V osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch 20. stor. naďalej pokračoval terénny výskum lokalít zo staršej doby bronzovej (Bernolákovo, Blatné, Jelšovce, Ludanice-Mýtna Nová Ves, Rumanová a ďalších). Jeho výsledky nielen podstatne rozšírili, ale najmä upresnili poznatky o vývoji a prieniku únětickej

kultúry v sledovanom teritóriu. V tom období boli zverejnené práce, ktoré sa zaoberali slovenskou únětickou kultúrou, a dotkli sa pritom jej genézy aj expanzie. Aj keď názory na túto problematiku sa v nich v detailoch odlišovali, vo všetkých prácach možno nájsť zhodu v tom, že ich autori rešpektovali zaradenie juhozápadného Slovenska k moravsko-rakúsko-slovenskej vetve/skupine únětickej kultúry i jej trojstupňovú periodizáciu.

V príspevkoch sumarizujúcich existenciu nitrianskej a únětickej kultúry na Slovensku od M. Novotnej a B. Novotného (1984, 302, 308, 310) sa hovorilo o expanzii únětickej kultúry východným smerom, ku ktorej došlo v jej predklasickej a klasickej fáze a ktorá zapríčinila postupný zánik nitrianskej kultúry. Už tu možno uviesť, že rovnaký názor na genézu únětickej kultúry na našom území mali citovaní bádatelia aj neskôr (Novotná 1993, 90–91; 1994, 12–13; 1999, 97, 99; Novotná/Novotný 1996, 92–93). Ďalšie dôležité poznatky z tohto obdobia sú obsiahnuté v štúdiách J. Bátora (1981, 7–15; 1983d, 169–224). Ich autor sa pri riešení otázok konca eneolitu a začiatkov doby bronzovej na východnom Slovensku dotkol aj problému výskytu výrobkov únětického charakteru (expanzie tzv. únětických bronzov) v tangovanej oblasti. Na vplyv a tlak únětickej kultúry na Slovensko poukazoval aj pri riešení problémov staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku (Bátor 1989a, 211; 1991a, 91–142; 1996, 61–73).

Možnosti teoretického riešenia otázok expanzie kultúr staršej doby bronzovej na Slovensku významným spôsobom ovplyvnilo zverejnenie čiastkových výsledkov archeologického výskumu na lokalite tellového charakteru vo Vrábľoch (Točík 1986, 463–476). Materiálom z tejto lokality bolo poukázané jednak na expanziu hatvanskej kultúry západným smerom, jednak na expanziu únětickej kultúry východným smerom, napokon aj na vzájomný styk a koexistenciu týchto entít, ktoré v konečnom dôsledku výraznou mierou prispeli ku vzniku maďarovskej kultúry. Pre posun v riešení otázok doby bronzovej bolo podnetné pracovné zasadnutie na tému „Súčasný stav a problémy výskumu doby bronzovej na Slovensku“ v roku 1985 (Chropovský 1989, 121–122). Tu sa hovorilo aj o problémoch terénneho a teoretického výskumu slovenskej únětickej kultúry. Oprávnené bolo poukázané tiež na jeho medzery a nedostatky (Bátor 1989b, 136–139; Furmánek 1989, 125–126).

S nepochybne originálnou interpretáciou prítomnosti a významu pamiatok únětickej kultúry na Slovensku prišiel vo svojej monografii J. Paulík (1993, 28): „... ľud nitrianskej kultúry, predstaviteľ severnej indoeurópskej vetvy sa musel oprieť pred nátlakom vnútrokarpatských nepriateľských, tiež však už indoeurópskych

spoločenstiev, na „pomoc“ zvonka. Táto „pomoc“ sa prejavila najskôr i príchodom ďalších skupín z mimokarpatského priestoru, zachytávame ju však najnovšie ako organické pričlenenie sa k západnejšiemu vývoju. Dokladajú to neskore, zo sídliskového priestoru nitrianskej kultúry vysunuté únětické náleziská ako smerom na východ (Pastovce pri Ipli), tak i na juh (Dunajská Streda, Čalovo), čo v ostatnom prípade ilustruje úsilie o zdôrazňovaný prístup rôznych skupín k Dunaju. V podobnom kontexte sa dá hodnotiť i postup severným smerom: únětické náleziská sa posúvajú pozdĺž Váhu až po Púchov, čím rozširujú vlastne nitrianske sídliskové územie. Plynulosť vývoja v naznačenom zmysle dokladá najmä pohrebisko v Jelšovciach. Vývojové primknutie sa k mimokarpatskému prostrediu malo však v konečnom dôsledku iný, zďaleka významnejší dejinný dôsledok: prvkami západnejšieho vývoja posilnenej nitriansko-únětické skupiny pripojili územie medzi Váhom a dolným Iplom k západnejšej sfére, pričom súčasne nastali v živote novovzniknutého maďarovského ľudu podmienky pre spoločensko-hospodársku konsolidáciu. Maďarovské spoločenstvo predstavovalo už do vnútrokarpatského vývoja plne zapojený a so všetkými kultúrami na západe Karpatskej kotliny viacmenej rovnocenný sociálno-ekonomický celok.“

V poslednej syntéze doby bronzovej na Slovensku (rovnako v slovenskej i nemeckej verzii; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 53, 62–63; 1999, 29, 34, 38) sa jej autori vyjadrili aj k otázkam genézy a expanzie únětickej kultúry. S ohľadom na doterajšie výsledky výskumu okrem iného uviedli: „Iste nie je bez zaujímavosti, že v prácach mnohých bádateľov sa k materskému územiu únětickej kultúry – najmä juhovýchodná Morava – dodnes pričleňuje aj územie juhozápadného Slovenska. Pritom už J. Eisner (1933), ktorý prvý súborne zhodnotil únětické nálezy zo Slovenska, mohol konštatovať, že sa objavujú len reprezentanti jej mladšieho vývojového obdobia. Napriek intenzívnemu terénnemu výskumu, ktorý sa v posledných tridsiatich rokoch na Slovensku uskutočnil, má tento jeho poznatok platnosť dodnes. Preto možno vylúčiť územie Slovenska z oblasti, kde únětická kultúra vznikla. Takéto torzenie podporuje aj to, že na území, kde sa neskôr stretávame s pamiatkami únětickej kultúry, sa v staršom období objavuje osídlenie kultúry Chloupice-Veselé a nitrianskej kultúry.“ Ďalej pripomenuli, že: „Ani na Slovensku sa dosiaľ nepodarilo uspokojivo vysvetliť okolnosti jej vzniku, resp. prítomnosti. V súčasnosti existujú dve koncepcie týkajúce sa genézy a vývoja únětickej kultúry na našom území. Prvá predpokladá inváziu únětického ľudu zo susednej Moravy, ktorá mala zapríčiniť zánik nitrianskej kultúry (Točík/Vladár 1971; Novotná/Novotný 1984), druhá počíta s kontinuálnym vývojom z nitrianskej kultúry za prispenia západných, únětických a juhovýchodných vplyvov (starší horizont kultúrneho okruhu s inkrustovanou keramikou; Točík 1979). Inváznu teóriu oslabuje výskyt niektorých svojráznych typov

materiálnej kultúry už medzi najstaršími nálezmi, ktoré na ostatnom území únětickej kultúry chýbajú. I keď sa v poslednom čase podarilo doložiť nepretržitý vývoj od nitrianskej kultúry až po začiatok maďarovskej kultúry (pohrebisko v Jelšovciach – Bátora 1986), predsa len definitívnu odpoveď na otázku genézy únětickej kultúry na Slovensku prinesie zrejme až výskum sídlisk.“ Okrem toho poznamenali, že: „Pre riešenie problematiky zániku nitrianskej kultúry ako i problematiky najstaršej únětickej kultúry na Slovensku bol dôležitý výskum vo Veľkom Grobe (Chropovský 1960) a v Hurbanove (Čaplovič 1954), kde väčšina hrobov patrila už únětickej kultúre.“ Únětickú kultúru zaradili medzi dominantné stredoeurópske kultúry staršej doby bronzovej, ktoré sa prejavili lokálnou expanziou či rozpínavosťou (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 322; 1999, 181). Za zmienku stojí i to, že trojica autorov mierne pozmenila termín, ktorým sa súborne označujú nálezy únětickej kultúry v jej juhovýchodnej periférii: „moravsko-slovensko-dolnorakúska skupina“ (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 64; 1999, 38). S myšlienkami o zásahu únětickej kultúry na území Slovenska sa možno stretnúť aj v príspevku J. Vladára a P. Romsauera (1999, 127–129). Pri rekapitulovaní prác nemožno opomenúť už citovanú štúdiu J. Lichardusa a J. Vladára (1998, 221–352). Práve v nej bol podrobne zhodnotený vedecký prínos A. Točíka k problematike staršej a strednej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Obsahuje i sumariujúci pohľad na jeho koncepciu vzniku a vývoja slovenskej únětickej kultúry.

Aktuálny výskum

Od roku 2000 sa k slovenskej únětickej kultúre vyjadril predovšetkým J. Bátora (2000a; 2000b, 1–24; 2001, 251–272; 2005a, 521–529; 2006, 223–238), pri riešení problematiky tzv. hurbanovského typu V. Mitáš (2000; 2004, 281–300) a zaujímavé postrehy k otázke trvania nitrianskej a únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku predložila Z. Benkovský-Pivovarová (2001, 221–231).

Závažný príspevok k počiatkom prítomnosti nálezov únětickej kultúry na území Slovenska v poslednom čase zverejnili J. Bartík a A. Šefčíková (2004, 235–243) v súvislosti s hrobom so šálkou protoúnětickej kultúry z Blatného. Tento artefakt na pohrebisku nitrianskej kultúry označili za import. Dovolil im skonštatovať, že: „Na východ od toku rieky Moravy, v oblasti rozšírenia kultúr epišnúrového okruhu, sa vzájomné kontakty prejavili nálezmi únětickej kultúry, ktorých počet postupne narastal, až na počiatku stupňa BA2 vystriedala nitriansku kultúru únětická kultúra klasického stupňa. Historické pozadie procesu nie je objasnené. Uvažuje sa o invázii nového ľudu z Moravy, ale aj o mož-

nosti postupného vývinu únětickej kultúry z nitrianskej kultúry, za účasti vplyvov zo západu a juhovýchodu. Obdobie „infiltrácie“, zachytené na viacerých pohrebiskách, je na západnom Slovensku označené ako nitriansko-únětická fáza nitrianskej či únětickej kultúry (Bátora 2000, 522; Furmánek/Veliačik/Vladár 1999, 38). Prvé doklady prenikania západných susedov do príľahlej časti Karpatskej kotliny sa zväčša kladú do poslednej tretiny až záveru stupňa BA1 a spájajú sa s druhým stupňom únětickej kultúry, označovaným ako staroúnětický (Stuchlík 2000, 291) alebo ranoúnětický (Bátora 2000, 521).“

Mimochodom, ku genéze únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku J. Bátora (2000a, 521) nedávno podotkol, že: „Dôležitou pre túto problematiku bude analýza dosiaľ nezverejneného materiálu z Mýtnej Novej Vsi.“ Pregnantným potvrdením jeho konštatovania je nadštandardne vybavený hrob 132/86 (Bátora 2005b, 192–194, obr. 2). Podľa interpretácie autora výskumu: „Mladý muž, nositeľ lunicovej náušnice, pochovaný v hrobe 132 v Mýtnej Novej Vsi, by mohol byť jedným z výrazných reprezentantov imigračnej vlny z centrálnej oblasti únětickej kultúry do priestoru Karpatskej kotliny. Na základe pozorovaní i z iných pohrebísk zo staršej doby bronzovej k tejto výraznejšej imigrácii na juhozápadné Slovensko mohlo dôjsť v období finálnej fázy nitrianskej kultúry, tj. v závere Reineckeho stupňa BA1 a na počiatku stupňa BA2“ (Bátora 2005b, 201).

Okrem analýzy pohrebiska Ludanice-Mýtina Nová Ves, ktorú citovaný bádateľ pripravuje do tlače, sa čaká aj na zverejnenie pohrebiskového materiálu z Abraháma (výskum B. Chropovského v rokoch 1952–1954), z Rumanovej (výskum L. Veliačika v rokoch 1983–1985) a z Paty (výskum I. Chebena v rokoch 1997–1999). Z posledných terénnych aktivít možno spomenúť predstihový výskum časti pohrebiska únětickej kultúry v Lukáčovciach (Fusek/Milo 2002, 49) alebo pokračovanie systematického výskumu pohrebiska nitrianskej a únětickej kultúry v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi (Bátora/Schultz 2004, 29). Z hľadiska sledovanej problematiky má v súčasnosti rozhodujúci význam veľkoryso interdisciplinárne koncipovaný slovensko-nemecký systematický výskum na polykulturnej lokalite Fídvár vo Vrábľoch (obr. 8: 3). Podľa najnovších poznatkov ide o rozsiahlu sídliskovú aglomeráciu zo staršej doby bronzovej, s mohutným opevnením, zástavbou protourbánného charakteru a s pregnantnými dokladmi metalurgie neželezných kovov. Na južnej periférii sídliskového areálu sa geofyzikálnymi metódami zistilo a sondážou potvrdilo súveké pohrebisko (Bátora et al. 2009a; 2012; Falkenstein et al. 2008).

A napokon možno pripomenúť, že teória o postupe únětickej kultúry smerom na východ cez rieku Moravu na juhozápadné Slovensko bola vo všeobecnosti prijatá aj v zahraničí (napr. Mach-

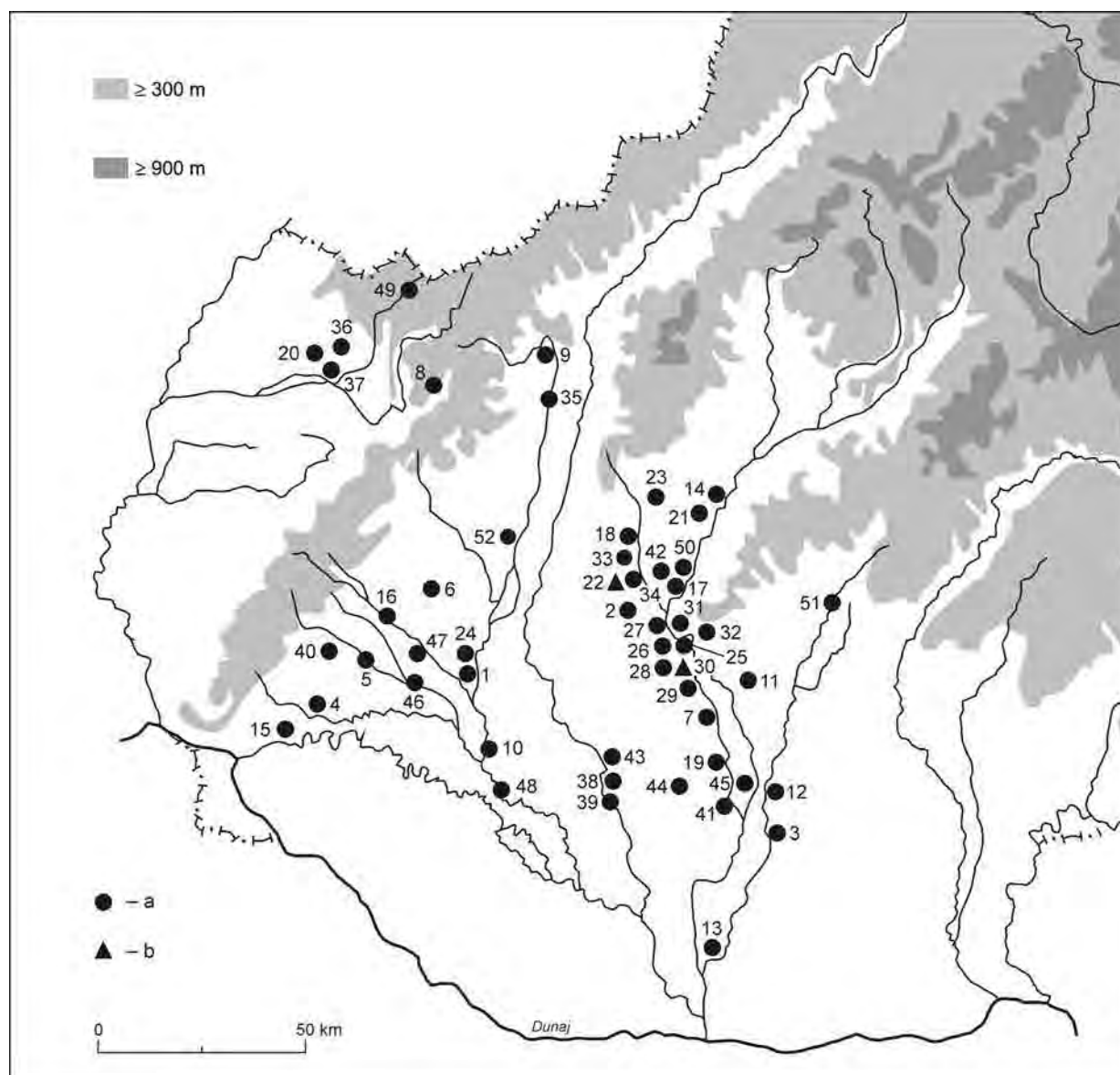
nik 1977, 122; Patay 1938, 68; Schubert 1974, 18). Zmienky o nej možno nájsť predovšetkým v českej a moravskej odbornej spisbe (napr. Chybová 1998, 53; Ondráček 1967a, 428; 1967b, 309; 1972, 171; Peška 1989, 197; Pleiner/Rybová a kol. 1978, 332; Podborský 1997, 127; Podborský a kol. 1993, 240, 242, 259, 262; Sklenář/Sklenářová/Slabina 2002, 376; Stuchlík 2000, 291; 2002, 152–153; Stuchlíková/Stuchlík 1989, 188), čo je vzhľadom na spojitosti v kultúrno-historickom vývoji týchto oblastí v staršej dobe bronzovej pochopiteľné. K expanzii únětickej kultúry, aj keď nie priamo v spojitosti so Slovenskom, sa vyjadrili i poprední znalci únětickej problematiky v Čechách V. Moucha (1961a, 159–165; 1963, 53–54; 1974, 9–16) a I. Pleinerová (1966; 1967, 13–14).

Stav pramennej bázy k štúdiu únětickej kultúry a jej kritika

V súčasnej dobe problematiku expanzie únětickej kultúry na území Slovenska je možné spracovať hlavne prostredníctvom hrobového materiálu. Sídliská, ale i depoty bronzových predmetov, sú v slovenskej únětickej kultúre v porovnaní s počtom známych pohrebísk menej známe. V oblasti juhozápadného Slovenska nateraz disponujeme desiatkami pohrebísk, z ktorých pochádza tisíce hrobov zo staršej doby bronzovej. Stovky kostrových hrobov patria únětickej kultúre. K štúdiu problematiky sú už tisíce artefaktov.

K rozsiahlejším pohrebiskám zo staršej doby bronzovej, na ktorých boli zistené aj hroby únětickej kultúry, patria lokality Jelšovce (obr. 6; 616 hrobov – Bátora 2000a); Ludanice, časť Mýtina Nová Ves (600 hrobov – Bátora 2005a); Výčapy-Opatovce (311 hrobov – Točík 1979); Branč (283 hrobov – Vladár 1973b); Pata (246 hrobov – Cheben 1999; 2012); Abrahám (181 hrobov – Točík 1979); Rumanová (104 hrobov – Veliačik/Masnicová 2004); Hurbanovo (92 hrobov – Točík 1979); Nesvady (90 hrobov – Dušek 1969); Veľký Grob (64 hrobov – Chropovský 1960); Bajč, Matúškovo, Sládkovičovo (na týchto troch pohrebiskách po 60 hrobov – Točík 1979) alebo Senec (53 hrobov – Točík 1979).

Na viacerých pohrebiskách zo staršej doby bronzovej bolo preskúmaných menej ako 50 hrobov. Vo väčšine prípadov ide o fragmenty väčších kostrových pohrebísk. K tomuto druhu lokalít patria Dvory nad Žitavou (21 hrobov – Točík 1979); Úľany nad Žitavou (13 hrobov – Točík 1979); Lukáčovce (11 hrobov – Fusek/Milo 2002); Nové Zámky (9 hrobov – Dušek 1969); Kapince (7 hrobov – Točík 1979); Šurany (6 hrobov – Točík 1979) alebo Beluša, časť Hloža (2 hroby – Križanová 1937). V niektorých prípadoch sa zo zničeného pohrebiska zo staršej

Obr. 1. Rozšírenie nitrianskej kultúry na juhozápadnom Slovensku. Legenda: a – hrob, pohrebisko; b – sídliskový objekt, sídlisko. Číslo lokalít sú zhodné s číslami v súpisu 1.

doby bronzovej zachránil iba jeden hrob vo Vinodole (Točík 1979).

Sídliskový materiál únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska nie je dostatočne známy. V súčasnosti poznáme sídliskové objekty únětickej kultúry z Jelšoviec (Bátora 2000a), Paty (Cheben 1999; 2012), Veľkého Kýra (Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999) a najnovšie aj z výskumu na trase rýchlostnej komunikácie R1 na východnej periférii Nitry. Na prvých dvoch citovaných lokalitách boli objekty objavené pri výskume pohrebiskových areálov. Jamy, resp. tzv. masové hroby z Jelšoviec, v ktorých boli zistené pozostatky viacerých ľudských indíviu (Bátora 2000a, 471), zároveň poukazujú na rituálne praktiky únětickej kultúry (Jelínek 2010, 99). Podobné súve-

ké objekty evidujeme i z Moravy (Rulf 1996, 117) a Rakúska (Lauermann 1991, obr. 23). Ďalšie nálezy únětickej kultúry pochádzajú zo sídliskových horizontov niektorých opevnených sídlisk staršej doby bronzovej (Bátora 2009b; Furmánek/Veljačik/Vladár 1991, 66; Točík 1982, 408; Vladár 1982, 442). Kľúčový význam pre problematiku sledovanej expanzie má materiál z už spomenutej a čiastočne preskúmanej tellovej lokality Fidvár pri Vrábľoch (Točík 1986). V ostatnom čase sa na nej geofyzikálnymi meraniami, systematickým povrchovým zberom i plošným odkryvom doložila jedna z najväčších doteraz známych sídliskových aglomerácií zo staršej doby bronzovej v širšej oblasti strednej Európy (Bátora et al. 2008; 2009a; 2009b).

Viac-menej prekvapením bolo v poslednej dobe zistenie a výskum kruhovej priekopy zo staršej doby bronzovej v Branči, ktorá pravdepodobne patrí do záverečného obdobia únětickej kultúry (Kuzma 1999, 133–142). Tento nález je potrebné spomenúť aj preto, že rozšírenie rondelov zo staršej doby bronzovej bolo pred nedávnym známe len z Moravy a Rakúska (napr. Kovárník 1997, 14–20). Na skutočnosť, že výskum uvedených objektov prináša pozoruhodné výsledky poukazuje „rondeloid“ z klasickej fázy únětickej kultúry na moravskej lokalite Troskotovice (Kovárník 2003, 331).

Kusé poznatky sú o depotoch slovenskej únětickej kultúry (Novotná 1999, 107–109; 2006, 135–139). Skladbu vyššie uvedených lokalít dopĺňajú miesta ojedinelých nálezov, a to hlavne tzv. únětických bronzov, zistených aj mimo sídelného areálu únětickej kultúry (Bátora 2001, 251–272; 2006, 223–238; Eisner 1933, 54–56).

Vzhľadom na uvedené fakty možno konštatovať, že v súčasnosti je k dispozícii síce relatívne veľká databáza informácií k únětickej kultúre, ale podmienky na jej podrobný výskum nie je možné považovať za celkom optimálne. Aj pri riešení otázok expanzie únětickej kultúry na Slovensku sa vyskytli problémy, ktoré sú zapríčinené istými objektívnymi alebo subjektívnymi dôvodmi. Keďže sa štúdia neopiera o materiál z terénneho výskumu autora na konkrétnej lokalite či lokalitách, pri jej koncipovaní sa zohľadnili len zverejnené nálezy. Prevažná časť známych lokalít však nie je kompletne preskúmaná, prípadne materiál z nich nie je plne prístupný. V starších publikáciách chýbajú základné archeobotanické, archeozoologické a antropologické analýzy. Nálezy z niektorých nálezísk nie sú publikované vôbec. V mnohých prípadoch je materiál zverejnený spôsobom, z ktorého pri analýze nie je možné excerpovať potrebné informácie. Klasickým príkladom toho je hrobový materiál zo staršej doby bronzovej z obce Košúty (Keller 1964, 273–274, obr. 4), ale i pohrebiská z juhozápadného Slovenska zverejnené A. Točíkom (1979).

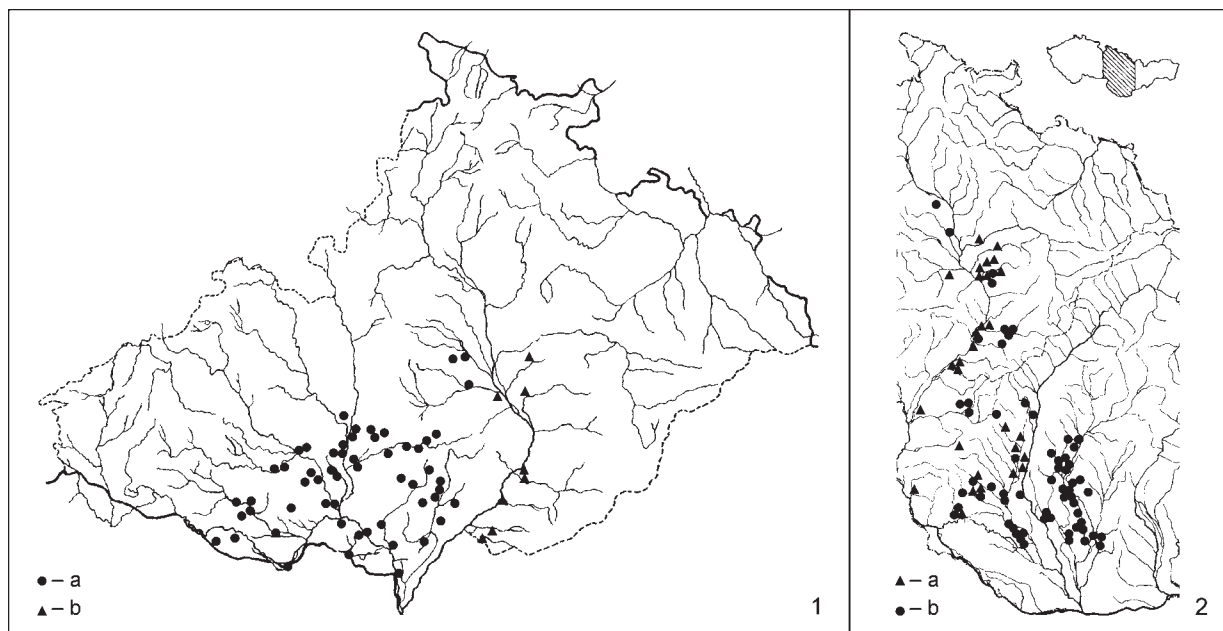
Aj napriek nedostatkom treba pripomenúť, že v problematike staršej doby bronzovej na Slovensku bol zhruba v posledných šesťdesiatich rokoch zaznamenaný veľký nárast informácií, ktorý v zásade umožňuje riešenie mnohých teoretických problémov. V ďalších výskumoch bude potrebné aplikovať moderné prírodovedné analýzy a dôkladnejšie využiť možnosti interdisciplinárnej kooperácie. Príkladná je spolupráca archeológie a prehistorickej antropológie so zapojením forenzných metód pri kresbových rekonštrukciách podob ľudskej tváre, pri ktorých sa využili kostrové pozostatky muža z hrobu 80 a ženy z hrobu 234 únětickej kultúry z pohrebiska v Pate (Masnicová/Miklíková/

Beňuš 2010). Zaujímavé sú aj doklady pohlavného diformizmu, resp. transvestizmu, a zvyškov mäkkého ľudského tkaniva z kože na lebke (z miesta pôvodného uloženia diadému) v kombinácii so zvyškami pravdepodobne filcovitej látky (podšívky medenej čelenky), preskúmané detailnými analýzami antropologického materiálu z hrobu 554 zo záveru predklasickej, prípadne začiatku klasickej fázy únětickej kultúry z Ludaníc-Mýtnej Novej Vsi (Bátora/Schulz 2012).

Pri riešení expanzie únětickej kultúry na územie Slovenska bolo nevyhnutné pracovať predovšetkým s okruhmi nálezov nitrianskej a únětickej kultúry. Vzhľadom na dostupné výsledky výskumu staršej doby bronzovej možno konštatovať, že ide jednak o súbor nálezov nitrianskej kultúry (obr. 1; súpis 1), ktoré pochádzajú z viac ako 50 katastrov miest, obcí a ich častí, jednak o súbor nálezov únětickej kultúry (obr. 5; súpis 2) z viac ako 90 lokalít na juhozápadnom Slovensku. Ak však vezmeme do úvahy fakt, že v niektorých katastroch bolo zistených niekoľko polôh s nálezmi nitrianskej alebo únětickej kultúry, tak počet nálezísk týchto kultúr na juhozápadnom Slovensku ešte vzrastie. V niektorých katastrálnych územiach tiež možno pozorovať výraznejšiu koncentráciu nálezov nitrianskej a únětickej kultúry (napr. Abrahám, Komjatice, Nitra). Tiež treba povedať, že materiál z mnohých lokalít nie je možné presne chronologicky definovať, a tak sa k únětickej kultúre začleňuje len rámcovo. Z uvedených faktov a ich kartografického spracovania vyplýva, že podstatná časť juhozápadného Slovenska bola v sledovanom úseku doby bronzovej relatívne husto osídlená.

V súbore nálezov tak nitrianskej kultúry, ako aj únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska, dominuje hrobový materiál (obr. 1; 5). Riešenie problému expanzie únětickej kultúry sa preto opiera hlavne o výsledky výskumov väčších pohrebísk, ktoré zachytávajú dlhší časový úsek pochovávaní na určitom mieste, ale odrážajú aj zmeny kultúrneho vývoja (Branč, Jelšovce, Ludanice-Mýtina Nová Ves, Výčapy-Opatovce, Veľký Grob). Zatiaľ najprecíznejšie vyhodnoteným pohrebiskom zo staršej doby bronzovej z juhozápadného Slovenska, pri ktorom sa uplatnili aj možnosti interdisciplinárnej spolupráce, je pohrebisko Jelšovce (Bátora 2000a). Vzhľadom na možnosti slovenskej archeológie v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch minulého storočia pomerne dobre preskúmané a vyhodnotené bolo aj pohrebisko z Veľkého Grobu (Chropovský 1960). Medzitým bolo monograficky spracované pohrebisko Branč (Vladár 1973b).

Závažným nedostatkom pri riešení danej problematiky je takmer úplná absencia nálezov sídliskového charakteru na juhozápade Slovenska z obdobia

Obr. 2. Hraničná oblasť epišnúrového kultúrneho komplexu a predklasickej únětickej kultúry. 1 – pohrebiská protoúnětickej kultúry a kultúry Chłopice-Veselé a ich vzájomne sa vylučujúce areály (podľa Ondráček 1967a). Legenda: a – protoúnětickej kultúry; b – kultúra Chłopice-Veselé; 2 – rozšírenie epišnúrového kultúrneho komplexu na juhozápadnom Slovensku a v príľahlej časti Moravy. Legenda: a – kultúra Chłopice-Veselé; b – nitrianska kultúra (podľa Bátora 1991a).

pred klasickou fázou únětickej kultúry, preto ani v súčasnosti nie je možné porovnať nálezové celky z pohrebísk s nálezovými celkami zo sídlisk. Práve sídliskový materiál z tzv. nitriansko-únětickej fázy by pomohol upresniť pohľad na otázku expanzie únětickej kultúry. K dispozícii je zatiaľ len časť sídliskových nálezov z rozsiahleho opevneného sídliska centrálnemu významu s tzv. anatólskym modelom zástavby vo Vrábľoch (Bátora et al. 2009a; Falkenstein et al. 2008; Točík 1986). Horizont dávnejšie známych a nateraz zistených nálezov z klasickej fázy únětickej kultúry poukazuje nielen na prienik tejto kultúry na západné Slovensko, ale aj na jej kontakty so súvekými kultúrami. Rozšírenie nálezov únětickej kultúry, resp. únětického charakteru (napr. bronzov), možno sledovať na všetkých typoch nálezísk aj smerom na východ od sídelného areálu slovenskej únětickej kultúry.

NITRIANSKA KULTÚRA A EXPANZIA ÚNĚTICKEJ KULTÚRY

Nálezy nitrianskej kultúry sú známe od prvej polovice 20. stor. Vzhľadom na vtedajší stav bádania sa spájali s únětickou kultúrou (Budinský-Krička 1947, 71; Eisner 1933, 53; Valáštan 1922). K vyčleneniu nitrianskeho typu, následne nitrianskej skupiny a napokon kultúry ako samostatnej archeologickej entity (Točík 1956, 24; 1963, 716–774; 1967, 61–76;

1979, 24–29), došlo až na základe analýzy poznatkov získaných rozsiahlymi výskumami pohrebísk zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku v priebehu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov 20. stor. Pomenovanie tejto kultúry odráža zvýšenú koncentráciu jej nálezísk v povodí rieky Nitry a na území mesta Nitry (Vladár/Bátora 2004).

Pre vývoj nitrianskej kultúry bolo postupne vypracované trojstupňové členenie (Točík/Vladár 1971, 383), ktoré sa používa i v súčasnosti (Bátora 2000a, 512–514; 2006; Furmánek/Veličák/Vladár 1991, 52; 1999, 29; Podborský a kol. 1993, 260, 262). Štúdiom nitrianskej kultúry sa intenzívne zaoberali J. Bátora (1984a, 629–637; 1991a, 91–142; 2000a; 2006) a J. Vladár (1964b, 374–379; 1973a; 1973b; 1977, 211–221). Sumarizujúci pohľad na problematiku nitrianskej kultúry podali M. Novotná a B. Novotný (1984, 299–306), ďalšie boli zverejnené v syntézach (Furmánek/Veličák/Vladár 1991, 51–53; 1999, 27–29). K niektorým terminologickým a chronologickým otázkam nitrianskej kultúry sa kriticky vyjadrila Z. Benkovský-Pivovarová (1998, 141–150; 2001, 221–231). Rozsiahlu monografiu s podrobnou archeologicko-paleometalurgickou analýzou a komparáciou materiálu z piatich dávnejšie zverejnených pohrebísk (Branč, Komjatice I, Šaľa I, Tvrdošovce, Výčapy-Opatovce) v ostatnom čase predložila Ch. Bernard (2005). Bádateľka vhodne využila a štatisticky vyhodnotila početné chemické analýzy kovových predmetov z hrobov nitrianskej

kultúry (Junghans/Sangmeister/Schröder 1968; 1974; Selimchanov/Maréchal 1968; porovnaj s Krause 2003).

Vo všeobecnosti sa pamiatky nitrianskej kultúry na území jej rozšírenia spájajú s epišnúrovým (pri-karpatským) kultúrnym komplexom, ku ktorému patrí i východná Morava a juhozápadné Slovensko (obr. 1; 2; Bartík/Šefčáková 2004, 235; Batora 1986a, 129; 1991a, 91; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 51; 1999, 27; Podborský a kol. 1993, 258; Stuchlík 2000, 281; Šebela et al. 1990, 11; Šmíd 2006, 17). Na Slovensku bol sídelný areál nitrianskej kultúry ohraničený tokmi riek Morava na západe a Žitavou na východe, jej južnou hranicou bol Žitný ostrov a na severe bola rozšírená zhruba po líniu Topoľčany – Nové Mesto nad Váhom. K materskému teritóriu nitrianskej kultúry patrila aj východná Morava (obr. 1; 2; 2; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 51; 1999, 27), kde v jej severovýchodnej časti zrejme došlo ku kontaktu s nositeľmi mierzanowickej kultúry (Šebela et al. 1990, 18). Na západ od rieky Moravy prenikla nitrianska kultúra len výnimočne (Šmíd 2006, 17, obr. 2), pretože jej v tom bránilo hustejšie osídlenie únětickej kultúry (Podborský a kol. 1993, 259). Kultúry epišnúrového kultúrneho komplexu v oblasti východnej Moravy a juhozápadného Slovenska (kultúra Chloupice-Veselé a nitrianska kultúra) boli teda po celú dobu svojej existencie od únětickej kultúry geograficky oddelené riekou Moravou (obr. 2). Ako bude ešte uvedené, aj napriek rešpektovaniu tejto prirodzenej kultúrnej hranice, dochádzalo medzi spomenutými kultúrnymi okruhmi ku vzájomným kontaktom.

Nitrianska kultúra je v celej oblasti rozšírenia známa takmer výlučne z pohrebísk (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 53; 1999, 29; Šebela et al. 1990, 17), ktoré často pozostávali z niekoľkých stoviek hrobov (napr. Branč, Holešov, Jelšovce, Ludanice-Mýtna Nová Ves, Výčapy-Opatovce) a na ktorých sa pochovávalo zásadne inhumáciou, teda uložením nespáleného tela zomrelého jedinca do hrovej jamy. Zaužívané bolo uloženie muža do hrobu v skrčenej polohe na pravom boku v základnej osi Z–V a ženy v skrčenej polohe na ľavom boku v základnej osi V–Z, resp. na rovnakých bokoch s určitými odchýlkami v orientáciách. Dodržiavané bolo aj to, aby pohľad zosnulých smeroval na juh. Zriedkavo sa v hrobách zistilo uloženie mŕtvych v základnej osi J–S, resp. S–J a rovnako zriedkavé bolo aj uloženie zosnulých vo vystretej polohe (Točík 1963, 771; 1967, 63, 66). Podrobnostiam pohrebného rítu nitrianskej kultúry (Batora 1991a, 91–142; Bernard 2005; Podborský a kol. 1993, 258–262; Točík 1979, 24–29) sa vzhľadom na tému a rozsah štúdie nie je možné venovať. Sídliskový materiál nitrianskej kultúry je napriek intenzívnym snahám o jeho zistenie minimálne známy (Batora 1984b; 1985; 1986a,

129–138; Šebela et al. 1990, 17; Vladár/Batora 2004, 253). Zaiste zaujímavé výsledky by priniesla komparácia obsahov sídliskových objektov nitrianskej a únětickej kultúry. Nateraz ich je možné porovnať, a nielen z archeobotanického hľadiska (Hajnalová 2012, 47–48), iba v minimálnej miere.

Vzhľadom na vyššie uvedené fakty je jasné, že pri riešení problematiky kontaktov, vplyvov a expanzie únětickej kultúry do priestoru nitrianskej kultúry je možné vychádzať predovšetkým z hrobových nálezov.

Hranica rozdeľujúca a spájajúca

Areály rozšírenia nitrianskej a únětickej kultúry od začiatku delila prirodzená geografická hranica – rieka Morava (obr. 2). Až v závere predklasickej fázy, resp. na začiatku klasickej fázy únětickej kultúry bola táto prírodná „bariéra“ prelomená. Preto je potrebné stručne poukázať na podstatné rozdiely v náplni týchto odlišných kultúrnych okruhov, ktoré niekoľko storočí vedľa seba existovali a čiastočne sa ovplyvňovali. Poznatky o obojstranných kontaktoch, ktorým sa pravdepodobne ani jedna zo sledovaných entít výraznejšie „nebránila“, sú veľmi dôležité. Avšak nie je vylúčené, že medzi spomenutými kultúrnymi okruhmi vznikali okrem „priateľských“ kontaktov aj „krvavé“ strety alebo isté „susedské“ konflikty, ktoré podľa poznatkov o vývoji na sledovanom teritóriu mali všeobecne väčšiu intenzitu skôr v Z–V smere, ako naopak. Tieto úvahy by mohli potvrdzovať nálezy militárií a ich častí z niektorých pohrebísk v okrajovej zóne nitrianskej kultúry, na ktorých bol zistený ich zvýšený počet (Holešov, Šaľa a iné; Batora 1986a, 137; 1999d, 41). Rovnako treba poukázať na známy fakt, že moravská únětická kultúra už od najstaršej – protoúnětickej fázy vyvíjala úsilie expandovať (Jiráň 2008, 73). Možno je uvažovať tak o šírení jej kultúrnych vplyvov do cudzieho prostredia, ako aj o migrácii obyvateľstva. Expanzné tendencie dobre dokladá i materiál klasickej fázy únětickej kultúry v Čechách (Bartelheim 1994, 156, 158; Moucha 1974, 9, 10). Odlišnosti vo vývoji pertraktovaných kultúrnych okruhov treba hľadať predovšetkým v ich rozdielnych procesoch genézy, na čo bolo už dávnejšie upozornené (Ondráček 1967a, 426–431; Točík 1963, 720). Práve tu možno nájsť podstatu rozdielov v ich vývoji, odlišnosti ich pohrebného rítu i hmotnej kultúry.

Podstatnú zložku nálezového inventára nitrianskej kultúry tvoria výrobky kovovej (medenej) industrie (tab. I: 1, 3; II: 4, 6, 9, 10; III: 10, 11; IV: 1, 2, 4, 5; V: 25; VI: 4, 6–8; VIII: 4–9, 10, 11, 18–20; IX: 9, 13–18; X: 5, 8–11, 13–19; XI: 3, 4, 14–16, 18–22; XII: 1–10, 16–20; XIII: 2–6, 7–11, 12, 14, 15, 16; XIV; XV: 1–11, 13, 14)

v tvare vrbového listu, drôtenej a plechovej industrie, tzv. plechový štýl (nem. Blechstil). Nitrianska kultúra sa preto považuje za kultúru s rozvinutou metalurgiou (Bátora 2000a, 543–545; Kadrow 2000, 149; Novotná 1983a, 367; Podborský a kol. 1993, 259; Schubert 1974, 15–18; Točík 1963, 774; Vladár 1971, 93–98). V pomerne hojnom počte na pohrebiskách nitrianskej kultúry je zastúpená kostená (parohová) industria (tab. II: 1–3, 5, 7, 11, 13–15; III: 4–6, 9; IV: 3). O niečo menej sa možno v hroboch stretnúť s kamennou industriou (tab. III: 3; V: 1–16, 22, 23, 28; VIII: 1, 17). Z ďalších nálezov treba uviesť fajansové koráliky a ozdoby z rôznych schránok ulitníkov a lastúrníkov (tab. IX: 10–12; XI: 2, 7, 9–12, 23). Keramické výrobky sú v nitrianskej kultúre málo zastúpené a z technologického hľadiska nedosahujú úroveň produkcie z predklasickej éry (fázy I–III) únětickej kultúry. Typické „nitrianske“ keramické tvary sú známe zo starej fázy nitrianskej kultúry (tab. II: 8, 12; III: 1, 7, 8; IV: 6; V: 26, 27; VI: 2, 5). V klasickej fáze sa „nitrianska“ keramika z hrobov akoby vytratila. Miesto nej sa objavuje staroúnětická keramika, džbánky a hrnce wieselburskej proveniencie, poprípade keramické nádoby blízke iným archeologickým entitám stredného Podunajska (tab. VII). Známa štatistika napovedá, že keramiku obsahovalo len približne 10% hrobov nitrianskej kultúry. Často sa preto hovorí o jej akeramickosti (Podborský a kol. 1993, 259; Točík 1967, 63).

Naopak, v susednej súdobej únětickej kultúre, presnejšie v jej prvých troch vývojových etapách: v protoúnětickej, staroúnětickej a predklasickej fáze, gro nálezov tvorila keramika a v hroboch sa bežne vyskytovalo aj niekoľko nádob (často 2–3, resp. 3–4 kusy; Podborský a kol. 1993, 242, 259).

K ďalším nálezom možno zaradiť hojne zastúpené kamenné a kostené výrobky, prípadne v menšom počte sa vyskytujúce fajansové koráliky a ozdoby zo zlata. Pôvod zlatých šperkov sa hľadá v karpatskej oblasti, resp. na juhovýchode Európy (Stuchlík/ Stuchlíková 1996b, 104). Kovové predmety sú hlavne v protoúnětickej fáze, ale viac-menej i v II. a III. fáze únětickej kultúry, v porovnaní s prostredím nitrianskej kultúry málo početné (Ondráček 1967a, 420–423; Pleinerová 1966, 358). Je však zaujímavé, že niektoré kovové (medené) výrobky sa na sledovaných teritóriách objavili zhruba v rovnakom čase. Toto konštatovanie platí napríklad pre tzv. cyperské ihlice, ktorých výskyt je známy nielen v staršej fáze nitrianskej kultúry na juhozápade Slovenska (Branč, hrob 87 – Vladár 1973b, tab. 10: 1), ale aj v protoúnětickej kultúre v stredných Čechách (hrob z Velikey Vsi – Stocký 1926, 10, tab. 1: 2). Staršie typy tzv. cyperských ihlíc sa objavili aj na pohrebiskách kisapostáckej kultúry v Zadunajsku (napr. Kisapostag – Szathmári 1988, 79, obr. 4: 8). Citované

nálezové celky sú jasným dokladom kultúrneho prúdenia z juhu a juhovýchodu, ktoré do únětickej kultúry sprostredkovalo karpatské prostredie.

Z vyššie uvedeného vyplýva, že pri sledovaní prieniku únětickej kultúry do oblasti východnej Moravy a juhozápadného Slovenska, možno za určujúcu skupinu nálezov považovať keramiku I.–III. fázy únětickej kultúry. Výhodou je, že táto keramika vzhľadom na svoje charakteristické tvary a výzdobu, prípadne kvalitný výpal a úpravu povrchu je v cudzom prostredí pomerne spoľahlivo identifikovateľná. Na jej častý výskyt vo výbave hrobov nitrianskej kultúry na juhozápadnom Slovensku bolo v ostatnom čase poukázané pri rozbere nálezov z novšie zisteného moravského pohrebiska nitrianskej kultúry v Slatiniciach (Šmíd 2006, 17).

Pri fixovaní chronologickej pozície prieniku únětickej keramiky na územie východne od rieky Moravy autor štúdie vychádzal z klasického členenia únětickej kultúry na Morave. Ide o päť fáz (I, II–III, IV–V), ktoré postihujú tri hlavné vývojové obdobia – protoúnětické, staroúnětické, mladoúnětické (Ondráček 1967a, 440; Podborský a kol. 1993, 240; Stuchlík 2002, 149, 151, 163; porovnaj s triedením českej únětickej kultúry – Jiráň 2008, tab. 1; Moucha 2005, 7–10, obr. 1). Citovaná schéma delenia moravskej únětickej kultúry bola konfrontovaná so zaužívaným členením nitrianskej a únětickej kultúry na Slovensku (Furmánek/Veličik/Vladár 1991, 51–52, 65–66; 1999, 28–29, 38).

Skôr ako poukážeme na výskyt „protoúnětickej a predklasickej“ keramiky únětickej kultúry východne od rieky Moravy, a to predovšetkým na území juhozápadného Slovenska (tab. I: 2, 4, 8–10; VII: 1, 2, 5, 6; XIII: 1, 18, 19; XVI: 1; XVII: 10; XVIII: 6; XIX: 7–10, 12; XX: 4, 7, 8; XXI: 18; XXII: 1, 2), treba ale upozorniť na vzájomné kontakty únětickej a nitrianskej kultúry (resp. krátko predtým kultúry Chłopice-Veselé), ktoré existovali v období pred únětickou expanziou na „východ“, a sú zachytiteľné v pohrebnom ríte týchto kultúr.

Na pohrebiskách moravskej únětickej kultúry bolo obvyklé uloženie zosnulých v skrčenej polohe na pravom boku s tvárou k východu, avšak v uvedenom prostredí už nebola taká jednotná ich orientácia, ako tomu bolo na pohrebiskách v západnejších regiónoch únětickej kultúry, kde dominovalo uloženie mŕtvych v smere J–S, S–J (Ondráček 1967a, 389; Pleiner/Rybová a kol. 1978, 368). Podstatný vplyv na tento fakt malo v sledovanom priestore asi susedstvo únětickej kultúry s kultúrami epišnúrového kultúrneho okruhu. Najmä na pohrebiskách únětickej kultúry z obdobia I.–III. fázy, ktoré boli vzdialené len niekoľko kilometrov od areálov rozšírenia susedných kultúr Chłopice-Veselé a nitrianskej, aj napriek rešpektovaniu kultúrnej hranice na rieke Morave, nie sú

žiadnou výnimkou hroby, do ktorých boli uložené telá zosnulých v skrčenej polohe na ľavom boku s tvárou obrátenou na východ. Vo viacerých prípadoch, rovnako ako na pohrebiskách epišnúrového kultúrneho komplexu, v týchto hrobách spočívali ženy. Ide o hroby z lokalít únětickej kultúry Bučovice, Čejč, Josefov, Kunovice, Moravská Nová Ves-Hrušky, Pavlov, Prušánky, Velké Pavlovice, Vyškov a z ďalších (napr. Ondráček 1963, 414; 1967a, 428; 1967b, 307–308; Podborský a kol. 1993, 242, 245–246; Stuchlík 2000, 284, 291, obr. 3; 7; 2002, 155; Stuchlík/Stuchlíková 1993, 53; 1996a, 134, 161; 1996b, 72, 84).

Ak neberieme do úvahy výsledky kultúrnych kontaktov zo začiatku staršej doby bronzovej v širších geografických súvislostiach (Bátora 1999a, 47–52; 2006), tak pravdepodobne od užších kontaktov na moravsko-slovenskom pomedzí záviselo v sledovanom priestore aj rozšírenie idey budovania drevených konštrukcií hrobov. Takéto hrobové konštrukcie sú známe nielen na Slovensku v Branči, Jelšovciach a v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi, ale aj na moravských pohrebiskách protoúnětickej kultúry v Moravskej Novej Vsi-Hruškách, Bratčiciach (okr. Brno-venkov), Suchohrdloch a Troskotoviciach (Bátora 2000a, 450–451; Stuchlík 2000, 291–292, obr. 4; 8; Stuchlík/Stuchlíková 1996b, 80).

Na vzájomné kontakty uvedených kultúrnych okruhov poukazuje i zvýšený výskyt kamennej a kostenej industrie v niektorých hrobách moravskej únětickej kultúry. Mimoriadne bohatý súbor kamenných a kostených artefaktov obsahoval hrob 30 v Moravskej Novej Vsi-Hruškách. V tomto hrobe boli okrem nádoby (misy) uložené aj ďalšie predmety ako kamenný brúsik, štyri kusy štiepanej industrie, päť hrotov šípov, dve platničky z kančích klov, tri kostené nástroje a kostená ihlica (Stuchlík 2000, 291, obr. 5: 7–21; Stuchlík/Stuchlíková 1996b, obr. 28: 7–21). Naopak, prienik kamenných výrobkov z protoúnětického až staroúnětického kultúrneho prostredia na územie Slovenska dokumentuje silicitová dýka z Kútov (Marková 2004, 208–209, obr. 2). Práve tento nález môže poukazovať na pohyby proto- a staroúnětického ľudu na slovensko-moravsko-rakúskom pomedzí, resp. naznačuje, že slovenské pohraničie (oblasť Záhoria), takisto ako v predošlom období kultúry zvoncovitých pohárov, naďalej inklinovalo ku kultúrnemu vývoju na južnej Morave, prípadne bolo tzv. kontaktnou zónou (Cheben/Drahošová 2004, 372). S podobnými kultúrnymi kontaktmi možno počítať aj pri väčších geografických vzdialenostiach (Bátora 2006). Dokladom toho by mohli byť nálezy kostených a perleťových korálikov, ale i kovovej ozdoby blízkej výrobkom nitrianskej kultúry, ktoré boli objavené v hrobe 38 v Blšanoch v lounskej oblasti na severozápade Čiech (Pleinerová 1960, 496, obr. 21; 1966, 358–359, obr. 7: 3, 6).

Vzhľadom na takmer „masovú“ produkciu industrie v tvare vrbového listu, ako aj obľúbenosť jej vkladania do hrobov v kultúrach epišnúrového okruhu na juhozápadnom Slovensku je prekvapujúce, že sa tento všeobecne rozšírený zvyk doposiaľ neodrazil na niektorom pohrebisku protoúnětickej až predklasickej únětickej kultúry západne od toku Moravy (Kadrow 2000, obr. 1; 8; Ondráček 1967a, 439; Vladár 1971, 93). Pozadie tohto pozoruhodného javu nie je známe. Určité rozdiely, ale aj paralely medzi sledovanými kultúrnymi okruhmi, možno nájsť i vo výskyte a vypracovaní iných ozdôb – napríklad drobných drôtených ozdôb zo zlata a medi (Peška 2004, 115).

Na pohrebiskách nitrianskej kultúry na území juhozápadného Slovenska sa vplyv únětickej kultúry pravdepodobne prejavil v odchýlkach od typickej orientácie hrobov alebo zosnulých v základnej osi Z–V (V–Z). Výskyt rozličných variácií odchýliek, resp. odklon od „klasickej“ orientácie hrobov na pohrebiskách nitrianskej kultúry bol zistený napríklad v Branči, Jelšovciach alebo Výčapoch-Opatovciach (Bátora 2000a, 452–453). Výrazne rozdielne orientácie hrobov zomrelých sa vyskytli na pohrebiskách nitrianskej kultúry v Čiernom Brode (Veliačik 1969a, 306) a v Čachticiach (Bátora 1976, 22). S týmto javom sa do určitej miery stretávame na pohrebisku v Holešove (Ondráček 1972, 168) a najnovšie aj v Slatiniciach (Šmíd 2006, 12). Vysvetlenie pravdepodobne súvisí s geografickou pozíciou uvedených pohrebísk. Ide o lokality zo západnej oblasti rozšírenia nitrianskej kultúry, ktoré sa dostali do užšieho styku s únětickou kultúrou.

K podstatným zmenám na pohrebiskách zo staršej doby bronzovej na východe Moravy a na juhozápade Slovenska došlo v tzv. nitriansko-únětickej fáze, teda v priebehu predklasickej (III.) fázy únětickej kultúry. Tento časový úsek bol nepochybne rušným obdobím, ktoré v sledovanom priestore sprevádzalo množstvo zmien v hospodárskej, spoločenskej a náboženskej rovine. Tie vzhľadom na viaceré z uvedených skutočností poukazujú na expanziu únětickej kultúry východným smerom. Nazdávame sa, že zrejme odzrkadľujú proces výmeny obyvateľstva na území východnej Moravy a juhozápadného Slovenska, poprípade dokladajú zahusťovanie tohto teritória novými skupinami obyvateľstva zo západu. Proces expanzie, resp. prevrstvenia „nitrianskeho“ obyvateľstva „únětickým“, podľa doterajších poznatkov vyvrcholil na prelome predklasickej a klasickej fázy a na začiatku klasickej fázy únětickej kultúry.

V priebehu tzv. nitriansko-únětickej fázy sa pravdepodobne pod vplyvom zo „západu“ na pohrebiskách opäť presadzuje spôsob pochovávaní v menších i väčších skupinách hrobov, čím vlastne

dochádza k modifikácii usporiadania hrobov na pohrebiskách zo staršej doby bronzovej (Bátora 1991a, 114; 2000a, 546). Súbežne na pohrebiskách vzrástol aj počet sekundárne otvorených hrobov. Určite nie menej zaujímavý je fakt, že v tom čase bolo do hrobov uložených viacero smrteľne zranených jedincov (napr. v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi; Bátora 2005b, 200; 2009a, 255). Okolnosti, za ktorých nápadné stopy zranení na kostrových pozostatkoch vznikli a ktoré boli príčinou smrti týchto jedincov, ale nie je jednoduché a asi ani možné spoľahlivo vysvetliť. Do úvahy prichádza niekoľko interpretačných možností (pozri a porovnaj Peter-Röcher 2007, 27–64, 211–212; Vandkilde 2011, 375–376; Vencl 1984, 528–530, 534). V prípade pohrebiska na severovýchodnom okraji sídelného areálu nitrianskej kultúry a následne únětickej kultúry v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi mohlo ísť aj o boj nad kontrolou dostupných ložísk neželezných kovov, ich exploataciou a následnou distribúciou surovín (Bátora 2009a, 255). Vzhľadom na etnologické paralely ale tieto nálezy môžu súvisieť tiež s ceremoniálnymi bojmi (Weinberger 2008, 64, 70–71, 73).

Pozoruhodné poznatky prinieslo i detailné sledovanie umiestnenia dýk na pohrebisku v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi. Z porovnania ich situovania v mužských hroboch nitrianskej a únětickej kultúry na tomto pohrebisku vyplynul evidentný rozdiel. Slovom autora výskumu: „Kým celkovo v hroboch mužov nitrianskej kultúry sa dýky vyskytovali v priestore horných končatín, lebky, panvy a stehenných kostí, tak v hroboch mužov únětickej kultúry sa nachádzali prevažne za kostrou a iba ojedinále pri horných končatinách a panve. Pozoruhodný rozdiel medzi hrobmi oboch kultúr bol nielen v uložení dýk, ale i v smerovaní ich hrotov. Kým v hroboch nitrianskej kultúry hroty dýk mali rôzne smerovanie, v hroboch únětickej kultúry výrazne prevažovalo ich smerovanie hrotmi nahor v smere lebky“, avšak odhliadnuc od detailov: „Takéto rozdielne umiestnenie dýk v oboch kultúrach môže znamenať nielen odlišnosť v kroji, ale môže poukazovať i na prípadný rozdielny spôsob v „technike“ boja zblízka“ (Bátora 2009a, 251). Na nekludné obdobie spojené s pohybmi a výmenou obyvateľstva zrejme poukazujú aj symbolické hroby z konca nitrianskej a zo začiatku únětickej kultúry (Bátora 1991a, 116, 124; 1999c, 67; 1999d, 46).

Materiál z pohrebísk zo záverečnej fázy nitrianskej kultúry, resp. zo včasnej fázy únětickej kultúry, naznačuje, že podstatným spôsobom sa mení aj ekonomická sféra. V tzv. nitriansko-únětickej fáze sa do hrobov prestáva ukladať kostená (parohová) a kamenná industria, čo poukazuje na pokles výroby a používania rozličných výrobkov z týchto materiálov. Nekropoly ďalej odzrkadľujú určité zmeny tak vo výrobe a používaní keramiky, ako i v metalurgii neželezných kovov (Bátora

1991a, 103, 109; Bernard 2005, 248–249). Lenže ani v súčasnosti nepoznáme jednoznačnú odpoveď na otázku (pozri Bath-Bílková 1973, 24–25), do akej miery je pokrok v metalurgii na juhozápade Slovenska v klasickom období únětickej kultúry závislý od (zvýšenia intenzity?) prospekcie a exploatacie neželezných kovov (najmä medenej rudy) na strednom Slovensku, napríklad v kremnicko-štiavnickej oblasti na lokalitách v Španej Doline, Starých Horách a v okolí Banskej Bystrice, poprípade od získavania cínu ryžovaním z miestnych ložísk (napr. v potokoch) z oblasti Gemera a Nízkych Tatier. Pre územie Slovenska síce mohli mať význam aj geograficky vzdialenejšie rudné oblasti a ryžoviská, avšak o adekvátnom využívaní potenciálu domácich surovinových zdrojov vo vyspelej metalurgii bronzú na našom území vo všeobecnosti niet pochýb (napr. Bátora 2009b, 199, obr. 1–4; Furmánek 2005, 15–16; Krause 2003, 40–42, 137–144, obr. 7; 15; Novotná 1955, 81–88, mapka 1; Pančíková 2008, 96–100; Págo 1968, 252–253; Schreiner 2007, 176–177; Točík/Bublová 1985, 87; Točík/Vladár 1971, 382; Žebrák 1987, 262).

Podľa výsledkov archeometalurgických analýz z dolnorakúskeho pohrebiska v Hainburgu-Teichtale sa s veľkou pravdepodobnosťou o západokarpatské rudné ložiská na Slovensku opieralo aj obyvateľstvo wieselburskej kultúry (Drews/Pernicka 2011, 43). Rovnako je zaujímavé, že zlato lokálnej proveniencie, podľa rozboru zloženia zlatých predmetov, bolo doložené i na rozsiahlom pohrebisku zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli na východnom Slovensku (Olexa/Nováček 2012, 276). Na geografické rozloženie a dostupnosť ložísk medi, cínu a zlata, v kontexte s polohou významnej sídliskovej aglomerácie so znakmi proto-urbánneho charakteru na Fidváre vo Vrábľoch, ale aj s rozšírením únětickej a hatvanskej kultúry na západe karpatskej oblasti sa v ostatnom čase poukázalo nie raz (Bátora et al. 2008, obr. 1; 2009b, 5, 19; Falkenstein et al. 2008, obr. 1). Najnovšie doklady intenzívnej metalurgickej činnosti na uvedenej lokalite súvisia pravdepodobne už s únětickou kultúrou (Bátora 2009b, 201). Načrtnutú problematiku sprevádzal celý rad zmien, ktoré sa odzrkadlili tak v cirkulácii bronzových výrobkov, ako aj v spoločenskej štruktúre mladšej éry staršej doby bronzovej (zhrňujúco Bouzek 2011, 71; Krause 2003, 257–262; Primas 2008, 199 a iní).

V rovnakom období sa mení aj dynamika osídlenia na juhozápadnom Slovensku, čo sa prejavilo tak v postupe lokalít južným smerom k dolným tokom Váhu, Nitry a Žitavy, ako aj v náraste lokalít situovaných na sprašových dunách (Bátora 1991a, 94). V týchto zmenách sa pravdepodobne odzrkadľujú presuny obyvateľstva zo západu, resp. príchod

nových skupín na juhozápadné Slovensko, ktoré vyvolali závažné premeny spoločnosti staršej doby bronzovej za riekou Moravou. Najnovšie výsledky výskumov ukazujú, že k výrazným zmenám v moravskej oblasti rozšírenia únětickej kultúry došlo ešte v priebehu staršieho obdobia, počas II. až III. fázy únětickej kultúry. V súvislosti so vzrastom sociálnej a hlavne ekonomickej stability prišlo k územnému rozšíreniu sídelného areálu únětickej kultúry. Kým protoúnětické osídlenie bolo sústredené na nevelkom území južne a východne od Brna a ďalej na Moravskokrumlovsku, Znojemsku, Mikulovsku a Kyjovsku, prípadne z Hanej je známych niekoľko nálezísk, tak v II.–III. fáze únětickej kultúry sa rozsah osídleného územia zväčšil a táto kultúra prenikla aj do zemepisne vyšších polôh. Dokázateľne sa zvýšila hustota lokalít (napr. na Hanej). Východnú hranicu sídelného areálu únětickej kultúry v tom čase však stále predstavovala rieka Morava (Podborský a kol. 1993, 240). Okrem toho, už v staršom období únětickej kultúry boli vybudované prvé výšinné (Výrovice) a opevnené (Šitbořice, Mušov, Letonice) sídliská (Peška 1995, 198; 2001, 143, obr. 7). Práve vtedy pravdepodobne začal na Morave akcelerovať vývoj, ktorý vyvrcholil v mladšom období únětickej kultúry. Zaiste viedol nielen k nárastu bohatstva, ale aj k zvýšeniu napätia v moravskej únětickej kultúre (Podborský a kol. 1993, 240; Staňa 1986, 59; Tihelka 1953, 285). Tento stav mohol vyústiť do potreby rozšírenia jej teritória. Expanziu únětickej kultúry na územie Slovenska však mohli ovplyvniť i ďalšie, v mnohých prípadoch ťažko doložiteľné pohnútky (Furmánek 1994, 11; Vladár 2005, 247–248). Práve existenciou spomenutých javov možno pomerne dobre ilustrovať rozdielnosť vývoja v tejto etape staršej doby bronzovej na územiach, ktoré geograficky delila rieka Morava.

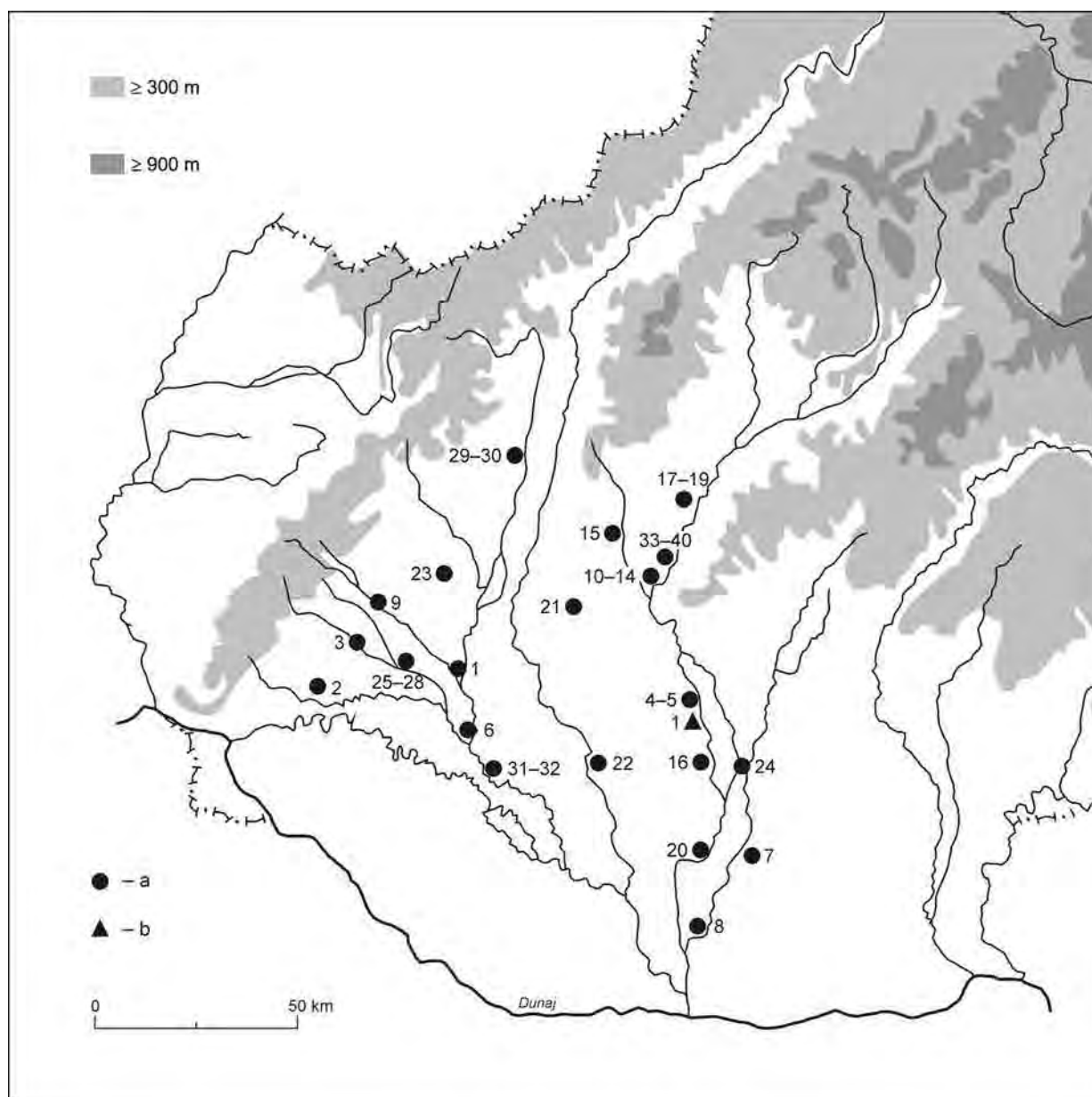
Analogické udalosti sa zhruba v rovnakom čase a slede odohrali však aj na severovýchode karpatskej oblasti. Ako L. Olexa (2003, 26) na základe dlhoročného výskumu problematiky otomansko-füzesabonskej kultúry, resp. kultúrneho komplexu, výstižne uvádza: „Krátko po sformovaní kultúry v domácom prostredí jej nositelia kolonizovali územie západne od Potisia a smerovali aj na severozápad, do oblasti Košickej kotliny. Tam pohltili staršie pôvodné obyvateľstvo koštianskej kultúry a presadili svoju kultúru. V archeologickej terminológii sa pre tento časový horizont zaužíval termín koštiansko-otomanská fáza a je charakterizovaný spoločnými prejavmi domáceho i kolonizačného etnika. Zdá sa, že domáce kmene koštianskej kultúry neboli veľmi ľudnaté, a preto ich pohltenie nebolo problémom.“ Citovaný bádateľ proces expanzie otomansko-füzesabonského kultúrneho komplexu sleduje ďalej a konštatuje: „Výsledkom konsolidácie

pomerov bola v nasledujúcom období, v klasickom stupni vývoja kultúry, ekonomická stabilita. Vtedy, v jej staršom úseku, vznikla väčšina opevnených osád. Vzápätí došlo k expanzii na ďalšie priľahlé územia. Na západe bol obsadený juh stredného Slovenska, povodím Hornádu prenikli na Spiš a kolonizovali ho. Cez karpatské priesmyky expandovali aj do priľahlých častí Poľska a aj tam postavili opevnené osady. Klasické fázy kultúry boli jej vrcholným obdobím. Vtedy dosiahli najväčšie územné rozšírenie a patrili medzi najdôležitejšie stredoeurópske civilizácie“ (Olexa 2003, 29).

Keramika dokladom kontaktov a migrácií?

Pri riešení problematiky expanzie únětickej kultúry do priestoru na východ od toku rieky Moravy je nevyhnutné vziať do úvahy hlavne keramický materiál z pohrebísk. Na základe charakteristických nálezov keramiky je možné zároveň pomerne spoľahlivo synchronizovať kultúrny vývoj juhozápadného Slovenska a priľahlých západných oblastí v staršej dobe bronzovej (napr. Lichardus 2004, 230–231; Lichardus/Vladár 1998, 290–291). Aj napriek vyššie citovaným odkazom na známu porovnávaciú chronológiu slovenského materiálu zo staršej doby bronzovej so susednými západnými oblasťami, bude možné pri prehľade nálezov keramiky z I.–III. fázy únětickej kultúry z územia juhozápadného Slovenska poukázať na niektoré paralely, a to predovšetkým z oblasti Moravy, poprípade z Čiech.

K prvým kontaktom protoúnětickej kultúry s epišnúrovým kultúrnym komplexom došlo ešte pred sformovaním sa vlastnej nitrianskej kultúry, a to v období kultúry Chłopice-Veselé. Uvedený fakt dokumentujú dve nádoby tvarovo blízke k protoúnětickým šálkam, nájdené na pohrebisku kultúry Chłopice-Veselé vo Veselom (tab. I: 4, 8; hroby 11, 14 – Budinský-Krička 1965, 94, tab. 5: 14, 18). K zaujímavým nálezom z tohto časového úseku patrí aj šálka s imitáciou šnúrových odtlačkov, zistená na pohrebisku protoúnětickej kultúry v Jiříkoviciach (hrob 4 – Ondráček 1967a, 428, obr. 15: 14). V relatívne krátkom časovom odstupe od týchto nálezov sa keramika protoúnětickej kultúry objavila rovnako na pohrebiskách staršej fázy nitrianskej kultúry v Blatnom (tab. I: 2; hrob 20 – Bartík/Šefčáková 2004, 237, obr. 4: 3), poprípade v Čiernom Brode (tab. I: 9, 10; s rezervou sem možno zaradiť hrob 21 – Veličák 1969a, 305, obr. 5: 1, 3). Pre citovanú protoúnětickú šálku z Blatného a ďalšie dve z Veselého možno nájsť podobné nálezy na moravských pohrebiskách protoúnětickej kultúry v Dubňanoch, Bedřichoviciach, Novej Vsi, Božiciach, Podivíne, Mikulove, Jiříkoviciach, Šardičkách (Ondráček 1967a, obr. 5: 3;

Obr. 3. Miesta nálezov tzv. predklasikkej (proto- a staroúnětickej) keramiky na juhozápadnom Slovensku. Legenda: a – keramika z pohrebiska; b – keramika zo sídliska. Čísla lokalít sú zhodné s číslami nálezov v tabelách 1 a 2.

9: 5, 6; 10: 3, 9; 14: 1, 2; 16: 3; 28: 3), Pavlove (*Podborský a kol.* 1993, obr. 146: 27), prípadne na českých pohrebiskách v Úžici-Netřebe, Prahe-Dolných Počerniciach, Blšanoch, Postoloprtoch-Rveniciach (*Moucha* 1963, obr. 8: 17; 11: 12; 17: 7; 18: 19) alebo v hrobovom materiáli z lokality Bohušovice nad Ohří-Hrdly (*Pleinerová* 1966, obr. 5: 6). Poškodená „hruškovitá“ nádoba z Čierneho Brodu má analógie na pohrebiskách moravskej protoúnětickej kultúry v Božiciach, Násedloviciach, Jiříkoviciach, Syroviciach (*Ondráček* 1967a, obr. 9: 1; 14: 3a, 3b; 16: 11; 27: 13, 14) a českých protoúnětických lokalitách v Prahe-Pohořelci, Prahe-Dolných Počerniciach alebo Posto-

loprtoch-Rveniciach (*Moucha* 1963, obr. 8: 13; 11: 32; 18: 15). Misu z čiernobrodského hrobu, ako aj misy z ďalších staro- a predklasických únětických hrobov z juhozápadného Slovenska, pre ich chronologickú necitlivosť nebudeme bližšie rozoberať. Vo väčšine prípadov totiž ide o tzv. priebežné keramické typy (aj v prostredí únětickej kultúry), ktoré spravidla nie je možné presnejšie datovať. Medzi citovanými nálezmi protoúnětického charakteru z juhozápadného Slovenska sa ale ukazuje istý chronologický odstup, ktorý podporuje tvrdenie *J. Ondráčka* (1967a, 430–431), že i v protoúnětickej kultúre treba počítať s určitým vývojom. V rámci neho je možné rozlíšiť

relatívne staršie a mladšie nálezy. Dlhšie trvanie protoúnětickej fázy zreteľne dokumentujú i ostatné ¹⁴C dáta z Čiech (Ernée/Müller/Rassmann 2009, 390, obr. 38).

Zmienené nálezy dokladajú prvotnú „infiltráciu“ únětickej kultúry na územie juhozápadného Slovenska. V tom období však vzájomné kontakty a mobilita obyvateľstva ešte nedosiahli intenzívnejšiu úroveň, preto uvedené výrobky možno považovať skôr za importy. Ďalšie nálezy z moravsko-slovenskej oblasti nitrianskej kultúry poukazujú na skutočnosť, že úroveň kontaktov ľudu nitrianskej a únětickej kultúry sa zintenzívnila v II., resp. až v III. únětickej fáze. Vtedy už možno uvažovať o prvých migráciách jej nositeľov na východ od rieky Moravy, kde sa čoraz častejšie objavuje staroúnětická a predklasická únětická keramika. Treba ešte pripomenúť, že nálezy keramiky z I.–III. fázy únětickej kultúry sú na našom území zastúpené najmenej na 23 lokalitách zo staršej doby bronzovej (obr. 3). Zatiaľ čo keramiku z protoúnětickej fázy evidujeme na juhozápadnom Slovensku len na troch pohrebiskách, keramika staro- a predklasické únětickej fázy je známa z 20 lokalít. Takmer všetky slovenské keramické nálezy z II.–III. fázy únětickej kultúry pochádzajú z pohrebísk (tabela 1). Len v jednom prípade bola nádoba predklasické únětickej kultúry objavená v sídliskovom objekte (tabela 2). Celkovo ide o keramiku najmenej zo 42 objektov, prevažne z uzavretých nálezových celkov. Oprávnené sa nazdávame, že počet pertraktovaných artefaktov nie je definitívny. Podstatným problémom je ale skutočnosť, že v súčasnosti nie je možné na západnom Slovensku porovnať keramické nálezy z pohrebísk zo súdobým sídliskovým materiálom. Preto sa zatiaľ nedá odhadnúť, do akej miery treba počítať na sídliskách z konca klasickej fázy nitrianskej kultúry a tzv. nitriansko-únětickej fázy s produkciou a distribúciou keramiky. Ku keramike II.–III. fázy únětickej kultúry z pohrebísk v Branči (Vladár 1973b, 162–163), v Jelšovciach (Bátora 2000a, 312–313, 344–347) a vo Veľkom Grobe (Chropovský 1960, 104–105) pri ich súbornom spracovaní už boli uvedené „západné“ analógie, preto ich tu neopakujeme. Na paralely ku keramike z iných pohrebísk poukážeme. Ide prevažne o keramické typy, ktoré v hrobách plnili úlohu funerálnej keramiky.

Do skupiny protoúnětických nálezov z juhozápadného Slovenska bola s určitou rezervou zaradená už spomenutá nádoba „hruškovitého“ tvaru s odlomeným uchom, ktorá bola pôvodne uložená do misy v jednom z hrobov v Čiernom Brode (tab. I: 10; Veliačík 1969a, 305, obr. 5: 1, 3). S veľmi

podobnou nálezovou situáciou sa možno stretnúť na pohrebisku nitrianskej kultúry v Jablonci (hrob 1 – Točík 1979, 213, tab. 80: 29, 30), kde bol tiež do misy vložený nižší džbánik „hruškovitého“ tvaru s von vyhnutým okrajom a zachovaným uchom (tab. VII: 5). Tento džbánik je však všeobecne bližší staroúnětickej keramike. Uvedený artefakt má početné a v niekoľkých prípadoch až bezprostredné paralely na pohrebisku únětickej kultúry Praha-Dolní Počernice (Hásek 1959, 36). Aj misa z hrobu 1 v Jablonci (tab. VII: 6) vykazuje prvky staroúnětického hrnčiarstva (Podborský a kol. 1993, obr. 156: 14).

Väčší počet nálezov staro- a predklasické únětickej keramiky bol zistený na pohrebiskách zo staršej doby bronzovej vo Výčapoch-Opatovciach (nálezy najmenej z ôsmich hrobov; Točík 1979) a v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi (Bátora 2009a, 234–235). Jedným z najcharakteristickejších staroúnětických keramických výrobkov z Výčap-Opatoviec je esovito profilovaná šálka s mierne von vyhnutým okrajom, typickou rytou staroúnětickou výzdobou a malým uchom situovaným na vydutine, ktorá bola spolu s ďalšími nálezmi objavená v hrobe 235 (tab. XX: 4; Točík 1979, tab. 46: 2–5). Zmienená výzdoba pozostáva z kombinácie niekoľkých jemných horizontálnych a vertikálnych rytých línií, ktoré na nádobke vytvárajú zaujímavý „strapcovitý“ ornament – zväzky vertikálnych línií sú po obvode vydutiny akoby zavesené na viacnásobnej horizontálnej obvodovej línii. Táto typická staroúnětická výzdoba keramiky sa v cudzojazyčnej literatúre označuje termínmi „tráshňová/tráshňovitá“ (napr. Moucha 2012, 196, 198; Pleimerová 1967, 1) či „Fransenverzierung/Fransenmotiv/Fransendekor“ (napr. Bartelheim 1994, 156; Zich 1996, 43). Podobne zdobená šálka bola nájdená aj v hrobe 376 v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi (tab. XVII: 10; Bátora 1996, obr. 6: 10). Oba hroby s citovanými šálkami so strapcovitou výzdobou možno zaradiť do tzv. nitriansko-únětickej fázy, resp. do obdobia krátko pred ňou. K týmto šálkam jestvujú na lokalitách západne od Slovenska viaceré analógie z II.–III. fázy únětickej kultúry. Šálka s podobnou výzdobou bola objavená na moravskom pohrebisku únětickej kultúry v Otaslaviciach (hrob 1 – Stuchlík 1971, obr. 1: 6) a blízky keramický výrobok sa vyskytol na českom pohrebisku Lovosice (hrob 8 – Moucha 1961b, tab. 15: 9). Do tzv. nitriansko-únětickej fázy možno zaradiť aj esovito profilovaný jednouchý džbán³ so strapcovitou výzdobou z hrobu 4/82 z Ludaníc-Mýtnej Novej Vsi (tab. XIII: 19; Bátora 1991a, obr. 28: 8). Džbány s identickou výzdobou sú známe z českých staroúnětických pohrebísk Praha-Dolní Počernice (hrob 24 – Hásek 1959, tab. 12: 8), Velké

³ V slovenskej odbornej spisbe sa uvedený typ keramiky označuje aj ako amfora, resp. amforovitá nádoba (Bátora 2009b).

Tabela 1. Hroby s proto- a staroúnětickou keramikou z juhozápadného Slovenska. Legenda: a – poradové číslo nálezu; b – obec, okres; c – katastrálna poloha; d – číslo hrobu; e – orientácia hrobu; f – antropologicky určené pohlavie kostrových pozostatkov; g – zachovalosť nálezu celku; h – typ keramiky; i – typ výzdoby; j – úprava povrchu keramiky; k – počet keramických príloh; l – typ kovového nálezu; m – počet kovových príloh; n – iné prílohy; o – relatívne datovanie v zmysle J. Ondráčka; p – literatúra.

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p
1	Abrahám, okr. Galanta	Komárov vršok	?	?	?	?	šálka	žiadna	neuveďený	1?	?	?	?	III. fáza ÚK	Točlik 1963, obr. 255: 5
2	Bernolákovo, okr. Senec	Piesková jama	2	SZ–JV	žena	porušený	šálka	žiadna	neuveďený	1	drôtená industria	1	áno	III. fáza ÚK	Barčík 1990, 9, 11, obr. 3: 7
3	Blatné, okr. Senec	Pustáky	20	Z–V	žena	neporušený	šálka	žiadna	hladený	1	drôtená industria; industria tvaru vřbového listu	2	nie	I. fáza ÚK	Barčík/Šeťčáková 2004, 236, obr. 4
4	Branč, okr. Nitra	Helyföldek	53	Z–V	dieťa	neporušený	šálka	žiadna	neuveďený	1	drôtená industria; plechová industria	5	áno	III. fáza ÚK	Vladár 1973, 25, tab. 6: 13–18
5	Branč, okr. Nitra	Helyföldek	269	Z–V	dieťa	neporušený	džbánik; hrnček	žiadna; žiadna	leštený; neuveďený	2	nie	0	nie	II. fáza ÚK	Vladár 1973, 86, tab. 29: 28, 29
6	Čierny Brod, okr. Galanta	Šiškadomb	21	JZ–SV	?	neporušený	misa; džbánik	plastická; žiadna	neuveďený; neuveďený	2	nie	0	nie	I.–II. fáza ÚK	Veličák 1969a, 305, 307, obr. 5: 1, 3
7	Dvory nad Žitavou, okr. Nové Zámky	dom 124	hrob?	?	?	?	hmcovitá nádoba	žiadna	hladený	1?	?	?	?	III. fáza ÚK	Bátora 1997, 26, obr. 4
8	Hurbanovo, okr. Komárno	Bacherov majer	4	?	?	porušený	šálka	žiadna	hladený	1	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Točlik 1979, 217, tab. 81: 7
9	Jablonec, okr. Trnava	Peňažité za potokom	1	JZ–SV	?	neporušený	džbánik; misa	žiadna; žiadna	hladený; hladený	2	drôtená industria	2	áno	II. fáza ÚK	Točlik 1979, 213–214, tab. 80: 21, 23, 25, 29, 30
10	Jeišovce, okr. Nitra	areál PD	295	J–S	dieťa	neporušený	šálka	žiadna	hladený	1	drôtená záušnica	1	nie	III. fáza ÚK	Bátora 2000a, 154, 347, tab. 28: 3–5
11	Jeišovce, okr. Nitra	areál PD	370	SSZ–JJV	?	porušený	šálka	žiadna	hladený	1	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Bátora 2000a, 186, 344–346, tab. 33: 17
12	Jeišovce, okr. Nitra	areál PD	407	ZSZ–VJV	dieťa	neporušený	šálka	plastická	neupravený	1	nie	0	nie	II. fáza ÚK	Bátora 2000a, 201, 313, tab. 35: 17
13	Jeišovce, okr. Nitra	areál PD	420	ZSZ–VJV	muž?	porušený	hrniec	žiadna	hladený	1	nie	0	nie	II. fáza ÚK	Bátora 2000a, 207, 312, tab. 36: 19
14	Jeišovce, okr. Nitra	areál PD	452	JJV–SSZ	žena	porušený	bikónická nádoba	rytá	hladený	1	nie	0	nie	II.–III. fáza ÚK	Bátora 2000a, 220, 344, tab. 40: 16
15	Kapince, okr. Nitra	areál PD	6	Z–V	?	porušený	hrniec	rytá	neuveďený	1	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Točlik 1979, 164, tab. 65: 6
16	Lipová, časť Ondrochov, okr. Nové Zámky	?	?	?	?	?	šálka	žiadna	neuveďený	1?	?	?	?	III. fáza ÚK	Točlik 1963, obr. 255: 2
17	Ludanice, časť Mýtna Nová Ves, okr. Topoľčany	Mftvice	4	?	žena	?	šálka; džbán	žiadna; rytá	neuveďený; neuveďený	2	drôtená industria	4	áno	III. fáza ÚK	Bátora 1997a, 118, obr. 28: 1–8

Tabela 1. Pokračovanie.

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p
18	Ludanice, časť Mýtna Nová Ves, okr. Topoľčany	Mŕtvice	6	?	kenotaf – ovca/koza	neporušený	hrniec	rytá	neupravený	1	drôtená industria; dýka; ihlica; šidlo	4	áno	III. fáza ÚK	Bátora 2005, 521–522, obr. 5
19	Ludanice, časť Mýtna Nová Ves, okr. Topoľčany	Mŕtvice	376	V–Z	?	neporušený	šálka	rytá	hladený	1	industria tvaru vrbového listu	3	áno	III. fáza ÚK	Bátora 1996, 62–63, obr. 6
20	Nové Zámky, okr. Nové Zámky	?	?	?	?	?	bikónická šálka	žiadna	neuvedený	1?	?	?	?	II. fáza ÚK	Točilk 1963, obr. 256; 7
21	Rumanová, okr. Nitra	Somoše	22	?	?	?	hrniec; frg	rytá; rytá	neuvedený; neuvedený	2	nie	0	áno	III. fáza ÚK	Veľlačík/Masnicová 2004, obr. 4
22?	Šála	Hidas	32	SV–JZ	žena	porušený	šálka	žiadna	neuvedený	1	nie	0	áno	II. fáza ÚK?	Točilk 1979, 151, tab. 61; 16, 17
23	Trnava, okr. Trnava	Kopánka	1	?	muž?	porušený	šálka; hrnček	plastická; žiadna	neuvedený; neuvedený	2	drôtený kružok; kovová perla/ kovový korálik; plechová rúrka	3	áno	III. fáza ÚK	Novák 1974, 622–623, tab. 2; 1–4
24	Úľany nad Žitavou, okr. Nové Zámky	areál PD	6	Z–V	?	porušený	šálka	žiadna	neuvedený	1	drôtený kružok; kovová perla/ kovový korálik	2	nie	III. fáza ÚK	Točilk 1979, 208, tab. 79; 11, 16
25	Veľký Grob, okr. Galanta	Za potoky	3a	JJV–SSZ	žena?	neporušený	hrnček	žiadna	hladený	1	drôtená industria; 2 ihlice	13	áno; uhlíky	III. fáza ÚK	Chropovský 1960, 16–17, tab. 6; 12–24
26	Veľký Grob, okr. Galanta	Za potoky	12	JV–SZ	žena	porušený	hmcovitá nádobka	žiadna	neupravený	1	drôtená industria; plechová industria	8	uhlíky	III. fáza ÚK	Chropovský 1960, 21, tab. 9; 1–9
27	Veľký Grob, okr. Galanta	Za potoky	13	SZ–JV	dieťa	neporušený	šálka	žiadna	hladený	1	atypická drôtená industria	1	nie	III. fáza ÚK	Chropovský 1960, 21–22, tab. 9; 10
28	Veľký Grob, okr. Galanta	Za potoky	51	SZ–JV	?	neporušený	miska	plastická	leštený	1	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Chropovský 1960, 33, tab. 16; 1
29	Veselé	Zamojska	11	VJV–ZSZ	?	neporušený	šálka	žiadna	neuvedený	1	nie	0	áno	I. fáza ÚK	Budinský-Krička 1965, 56, tab. 5; 8, 16, 18
30	Veselé	Zamojska	14	Z–V	?	neporušený	šálka	žiadna	neuvedený	1	nie	0	áno	I. fáza ÚK	Budinský-Krička 1965, 56, tab. 5; 14, 17
31	Vozokany, okr. Galanta	Homokdomb III	1	?	?	porušený	šálka	žiadna	neuvedený	1	nie	0	nie	II.–III. fáza ÚK	Točilk/Budinský-Krička 1987, 70, obr. 6; 6
32	Vozokany, okr. Galanta	Homokdomb I	6	V–Z	?	porušený	šálka; šálka	žiadna; žiadna	neuvedený; neuvedený	2	malá dýka	1	nie	II.–III. fáza ÚK	Točilk/Budinský-Krička 1987, 70, obr. 6; 4, 7, 8

Tabela 1. Pokračovanie.

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p
33	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	32	V–Z	žena	porušený	bikónická šálka	žiadna	neupravený?	1	nie	0	áno	II. fáza ÚK	Točík 1979, 72, tab. 35: 2, 3
34	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	64	V–Z	žena	porušený	šálka; džbán	žiadna; plastická	neupravený?	2	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Točík 1979, 78, tab. 36: 3, 4
35	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	102	V–Z	žena	neporušený	šálka	žiadna	neuveďený	1	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Točík 1979, 84, tab. 38: 10
36	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	143	V–Z	žena	neporušený	misa	žiadna	hladený	1	drôtená industria	3	áno	III. fáza ÚK	Točík 1979, 93, tab. 40: 23–26
37	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	144	V–Z	žena	neporušený	šálka	žiadna	neuveďený	1	industria tvaru vrbového listu	3	nie	III. fáza ÚK	Točík 1979, 93, 95, tab. 41: 1–4
38	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	228	Z–V	dietla	neporušený	šálka	žiadna	neuveďený	1	nie	0	nie	III. fáza ÚK	Točík 1979, 113, tab. 46: 1
39	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	235	V–Z	žena	neporušený	šálka; frg	rytá; plastická	neuveďený; neuveďený	2	drôtená záušnica	1	áno	III. fáza ÚK	Točík 1979, 115, tab. 46: 2–5
40	Výčapy-Opatovce, okr. Nitra	S okraj obce	278	V–Z	žena	neporušený	šálka; misa	žiadna; plastická	neuveďený; neuveďený	2	drôtená industria	5	áno	III. fáza ÚK	Točík 1979, 122–123, tab. 49: 5–12

Žernoseky (hrob 54 – *Moucha 1961b*, tab. 10: 6) alebo Vrbčany (hrob 6 – *Moucha 1963*, obr. 2: 11). Aj ďalší džbán s rytým výzdobným motívom staroúnětického charakteru bol objavený v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi (tab. XVIII: 6). Pochádza zo známeho zvieracieho hrobu, resp. symbolického hrobu 6 (*Bátora 2005a*, obr. 5: 6; *2009a*, obr. 9: 6), na analógie ktorého sa už viackrát poukázalo (*Bátora 2005a*, 524–525; *2006*, 216–217; *2009a*, 234). Z Mýtnej Novej Vsi bola nedávno publikovaná ďalšia keramika s týmto typom rytej výzdoby (*Bátora 2009a*, 234, obr. 18: 4). K viac-menej zriedkavým tvarom keramiky so strapcovitou výzdobou z juhozápadného Slovenska patrí hrniec vajcovitého tvaru s menším uchom z hrobu 6 v Kapinciach (*Točík 1979*, tab. 65: 6), ktorý pravdepodobne tiež patrí do tzv. nitriansko-únětickej fázy. Do rovnakého obdobia možno zaradiť aj inventár hrobu 22 z Rumanovej, zrejme zväzkami rytým zdobeným keramickým črepom (tab. XX: 7; *Veličák/Masnicová 2004*, obr. 4). S viacerými nádobami so strapcovitou výzdobou sa možno stretnúť aj na jednom z najväčších českých pohrebísk únětickej kultúry v obci Polepy, kde je považovaná za charakteristickú staroúnětickú výzdobu (*Moucha 1954*, 502–503, 528). Tu však treba uviesť, že táto výzdoba sa zriedkavo vyskytuje na niektorých „západných“ lokalitách únětickej kultúry (*Podborský a kol. 1993*, obr. 157: 16; *Stuchlík 1971*, 204), ale aj na západnom Slovensku v mladšom období únětickej kultúry. Toho dokladom je hrniec z hrobu 59 v Bajči (*Točík 1979*, tab. 98: 17) a džbán z hrobu 45 v Nesvadoch (*Dušek 1969*, tab. 5: 1).

K typickým keramickým výrobkom z predklasického obdobia únětickej kultúry patria aj prevažne starostlivo vypracované nízke šálky s viac-menej výraznou esovitou profiláciou, mierne von vyhnutým okrajom a jedným uškom, ktoré je na týchto nádobkách umiestnené buď na maximálnej vydutine, alebo spája maximálnu vydutinu s ústím nádoby. Na niektorých z týchto šálok možno sledovať určité rozdiely v spôsobe vytvárania vydutiny. Takéto šálky boli objavené po jednom kuse na pohrebiskách Bernolákovo (tab. XXI: 18; hrob 2 – *Bartík 1990*, obr. 3: 7), Branč (tab. XIII: 1; hrob 53 – *Vladár 1973b*, tab. 6: 13), Hurbanovo (tab. XIX: 9; hrob 4 – *Točík 1979*, tab. 81: 7), Ludanice-Mýtňa Nová Ves (tab. XIII: 18; hrob 4/82 – *Bátora 1991a*, obr. 28: 7), Trnava (hrob 1 – *Novák 1974*, tab. 2: 1) a dva exempláre pochádzajú z Výčap-Opatoviec (tab. XIX: 8; hroby 144 a 278 – *Točík 1979*, tab. 41: 3; 49: 11). Všetky citované nálezy tohto druhu z juhozápadného Slovenska možno zaradiť do tzv. nitriansko-únětickej fázy, resp. pri niektorých z nich možno uvažovať o zaradení tesne pred túto fázu. Podobné nízke šálky s viac či menej výraznou esovitou profiláciou pochádzajú z pohrebísk

Tabela 2. Sídliiskový objekt so staroúnětickou keramikou z juhozápadného Slovenska. Legenda: a – obec, okres; b – katastrálna poloha; c – číslo objektu; d – hĺbka objektu; e – pôdorys objektu; f – výplň objektu; g – typ keramiky; h – typ výzdoby; i – úprava povrchu keramiky; j – kvantita keramiky v objekte; k – typ kovového nálezu; l – počet kovových náleзов; m – iné nálezy; n – relatívne datovanie v zmysle J. Ondráčka; o – literatúra.

a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o
Veľký Kyr, okr. Nové Zámky	Násypový Sek	13	0,2–0,3 m	kruhovitý	hnedočierne zemina	bikónická nádoba	žiadna	neuveďený	1	nie	0	mazanica, uhličky	III. fáza ÚK	Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999, 99–100, obr. 73: 1, 2

moravskej únětickej kultúry Čejč (hroby 3, 5, 9, 10 – Ondráček 1967b, obr. 100: 4, 6; 102: 3, 7), Moravská Nová Ves-Hrušky (hrob 4 – Stuchlík/Stuchlíková 1996b, obr. 18: 17), Němčice nad Hanou (hrob 34 – Červinka 1926, obr. 3: 4), Břeclav-Stará Břeclav (Podborský 1962, obr. 4: 4) alebo Velké Pavlovice (hrob 23 – Stuchlík/Stuchlíková 1996a, obr. 18: 5). V „západnom“ prostredí vystupujú šálky tohto typu už v II., ale najmä v III. fáze únětickej kultúry. Do skupiny nádob, ku ktorým možno nájsť paralely v staroúnětickej keramike „západnej“ proveniencie, patria šálky s maximálnou vydutinou v strednej časti tela a s jedným menším uchom v jeho hornej polovici. Ucho však nikdy nedosahuje mierne von vyhnutý okraj týchto nádob a je naklonené mierne dohora, takže zväčša sleduje priebeh hornej polovice stien nádob. Takéto bikónické šálky sa zistili v hroboch z Nových Zámkov (Točík 1963, obr. 256: 7) a z Výčap-Opatoviec (Točík 1963, obr. 255: 4; 1979, tab. 35: 3). Keramické výrobky s takouto profiláciou sú typické pre II. fázu únětickej kultúry. Analógie k tomuto typu nádob sa vyskytli napríklad na lokalitách českej únětickej kultúry Chrabérce, Malá Černoc (Pleinerová 1966, obr. 17: 4; 42: 5) alebo Praha-Dolní Počernice (odhliadnuc od inej významne zastúpenej keramiky s bikónickou profiláciou, napr. nádoba z hrobu 43 – Hásek 1959, tab. 16: 6). K ďalšej šálke staroúnětického charakteru z Výčap-Opatoviec, s najväčšou vydutinou v strednej časti tela a uškom v hornej polovici, ktorá má však na rozdiel od predchádzajúcej skupiny šálok ostrejšie modelovanú vydutinu, má štihlejšie telo a je vyššia (hrob 102; Točík 1963, obr. 255: 1; 1979, tab. 38: 10), možno nájsť analógiu na už spomenutom pohrebisku Malá Černoc (Pleinerová 1966, obr. 42: 2). V materiáli z pohrebiska Výčapy-Opatovce sa možno stretnúť aj so šálkou bez výraznejšej profilácie, ale s malým uchom, ktoré vychádza z ústia a nepresahuje hornú polovicu tela nádoby (tab. XIX: 10; hrob 228 – Točík 1979, tab. 46: 1). Veľmi blízky keramický výrobok sa vyskytol v hrobe 6 v Úľanoch nad Žitavou (tab. XIX: 12; Točík 1979, tab.

79: 11). Oba hroby možno zaradiť do tzv. nitriansko-únětickej fázy. Podobné šálky sú častými nálezmi i v moravskej únětickej kultúre, kde sa však okrem staršieho obdobia nachádzajú aj v klasickej fáze únětickej kultúry. Šálky tohto tvaru boli zistené na pohrebiskách Čejč (hrob 10 – Ondráček 1967b, obr. 102: 8), Moravská Nová Ves-Hrušky (hrob 6 – Stuchlík/Stuchlíková 1996b, obr. 19: 21), Otaslavice (hrob 1 – Stuchlík 1971, obr. 1: 4) alebo Velké Pavlovice (hroby 6 a 18 – Stuchlík/Stuchlíková 1996a; obr. 11: 17; 16: 6). Ku skupine šálok s nevýraznou profiláciou možno zaradiť s určitými výhradami i šálku s odrazeným uchom z hrobu 64 vo Výčapoch-Opatovciach (Točík 1979, tab. 36: 3). Vedecky dôležitejším a tvarovo signifikantnejším keramickým nálezom z citovaného hrobu je bikónický džbán s uchom situovaným približne v strednej časti tela, oproti ktorému vidno na opačnej strane nádoby jazykovitý výčnelok (Točík 1979, tab. 36: 4). Tvarovo blízke džbány z predklasickej fázy únětickej kultúry pochádzajú z pohrebísk Němčice nad Hanou (Červinka 1926, obr. 25: 2) a Malé Žernoseky (Moucha 1961b, tab. 19: 8).

Napriek tomu, že ide o misovitý tvar keramiky, nemožno obísť misu s esovitou profiláciou z hrobu 143 vo Výčapoch-Opatovciach (Točík 1979, tab. 40: 23), ktorá má veľmi blízku paralelu na moravskom pohrebisku z III. fázy únětickej kultúry v Čejči (miska z hrobu 3 – Ondráček 1967b, obr. 100: 3). Ďalšie misovité tvary na tomto mieste nebudeme rozoberať, avšak v žiadnom prípade netreba pochybovať o tom, že niektoré z mís (misiek) z pohrebísk nitrianskej kultúry súvisia s prienikom únětickej kultúry na sledované teritórium, napríklad misa z hrobu 8 z Tvrdošoviec (Točík 1979, tab. 53: 10) alebo misa z hrobu 187 z Výčap-Opatoviec (Točík 1979, tab. 43: 26). Obe tieto misy totiž možno klasifikovať ako základné staroúnětické tvary keramiky (Podborský a kol. 1993, obr. 156: 13, 14).

S hrobovou keramikou s charakteristickou staroúnětickou profiláciou sa možno stretnúť aj na lokalite Vozokany (hroby z polôh Homokdomb I a III;

Točík/Budinský-Krička 1987, 70, obr. 6: 4, 6, 8). Ide o tri relatívne štíhle šálky s maximálnou vypuklosťou nad dnom, s vyhnutým ústím a uškom situovaným zhruba v strednej časti tela. Aj tieto keramické nálezy možno datovať do tzv. nitriansko-únětickej fázy, prípadne do záveru klasickej fázy nitrianskej kultúry. Najbližšie paralely k nim sa vyskytli na staroúnětickom pohrebisku Praha-Dolní Počernice (hroby 20, 31, 38, 47, 57 – Hásek 1959, tab. 12: 2; 14: 1; 16: 3; 17: 6; 21: 6). Databázu keramiky z predklasickej fázy únětickej kultúry ďalej rozširujú viac-menej baňaté hrncovité nádoby s dvoma protiľahlými uškami z Dvorov nad Žitavou (tab. XXII: 1; Bátora 1997, obr. 4) a z Veľkého Grobu (hrob 12 – Chropovský 1960, tab. 9: 1), poprípade podobný keramický nález z Trnavy (hrob 1 – Novák 1974, tab. 2: 4). Uška umiestnené na protiľahlých stenách nádob prevažne baňatých tvarov sa vyskytli tak v I., ako aj v II.–III. fáze únětickej kultúry (napr. Moucha 1963, obr. 18: 11–14; Ondráček 1967a, 402–403). Najbližšou paralelou pre naše nálezy tohto druhu je baňatá dvojchá nádoba z predklasickej fázy únětickej kultúry z Lovosíc (Moucha 1961b, tab. 17: 2; 1963, 45, obr. 20: 6), resp. staroúnětický keramický výrobok z hrobu s nejasnými nálezovými okolnosťami vo Veľkých Žernosekoch (Moucha 1961b, 22, tab. 13: 1). K zaujímavým keramickým nálezom z tzv. nitriansko-únětickej fázy patrí aj šálka z kostrového hrobu z Lipovej-Ondrochova (Točík 1963, obr. 255: 2; 1967, 66, tab. VIII: 114). Šálky s valcovitým telom nemožno považovať za typické výrobky predklasickej fázy únětickej kultúry, avšak umiestnenie a tvar uška na uvedenej nádobe napovedajú, že ide o výrobok z únětického kultúrneho okruhu. Obdobne modelované uchá boli na keramike z predklasickeho obdobia únětickej kultúry pomerne časté. Na margo šálky z Lipovej možno poznamenať, že keramické výrobky „únětického“ pôvodu, ku ktorým sa ťažko hľadajú analógie, sa vyskytujú aj v únětickej kultúre za riekou Moravou, napríklad malá šálka s nápadným uškom z pohrebiska Čejkovice (Tihelka 1953, obr. 6: 4). V oblasti východnej Moravy na postupný prienik únětických prvkov do nitrianskej kultúry poukazuje keramika z rozsiahleho pohrebiska v Holešove. Avšak okrem prítomnosti charakteristickej keramiky z II.–III. fázy (napr. hroby 49, 93, 289 – Ondráček/Šebela 1985, 15, tab. 7: 6, 12–14, 24; 11: 21, 24, 25, 56; 28: 2, 3, 10) je na tejto nekropole zachytená kontinuita pochovávaní do klasickej fázy únětickej kultúry.

Jediným keramickým nálezom únětickej kultúry zo sídliskového objektu z tzv. nitriansko-únětickej fázy z juhozápadného Slovenska je bikónická nádoba amforovitého tvaru s dvoma protiľahlými uchami z Veľkého Kýra (tab. XXII: 2; Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999, obr. 73: 2). Tvarovo blízka staroúnětic-

ká keramika pochádza zo Šatova (Podborský a kol. 1993, obr. 156: 25) a z Lovosíc (Moucha 1961b, tab. 18: 6).

Podľa už uvedeného prehľadu keramiky zo Slovenska, ku ktorej dokázateľne existujú „západné“ paralely z I., ale hlavne II.–III. fázy únětickej kultúry sa ukazuje, že podstatná časť keramických výrobkov z mladšieho obdobia nitrianskej kultúry je únětického pôvodu. Treba zároveň podotknúť, že nie všetky citované nálezy sa dostali na naše územie v súvislosti s expanziou únětickej kultúry. Niektoré z nich sa mohli dostať na sledované teritórium rôznou formou medzikultúrnych kontaktov, napríklad ako importy cez uzatváranie zmiešaných „manželstiev“, poprípade s výbavou „ponúknutých žien“ alebo spolu s inými „náčelníckymi“ darmi. Tento predpoklad by mohli potvrdzovať výsledky antropologického určenia skeletov, pri ktorých bola nájdená keramika z I.–III. fázy únětickej kultúry, pretože v mnohých prípadoch v týchto hroboch skutočne spočívali ženy. Relevantnejšie odpovede na otázky „kto bol kto“ azda v budúcnosti poskytnú výsledky prírodnovedných analýz (izotopov stroncia) z uvedených kostrových pozostatkov. Taktiež treba počítať s možnosťou, že niektoré z týchto výrobkov boli vyrobené na území juhozápadného Slovenska podľa únětických predlôh, resp. v epišnúrovom kultúrnom prostredí došlo pri výrobe niektorých nádob k aplikácii únětickej výzdoby na tunajšie výrobky. Určite je však viac než nemožné, aby nálezy tzv. predklasickej únětickej keramiky boli považované len za „kópie“ výrobkov únětickej kultúry z Moravy, Čiech alebo z Dolného Rakúska. S expanziou únětickej kultúry pravdepodobne súvisí podstatná časť „predklasickej únětickej“ keramiky z tzv. nitriansko-únětickej fázy. Práve v tom období totiž došlo k nárastu tohto druhu artefaktov na juhozápadnom Slovensku, avšak sprevádzali ho aj ďalšie už uvedené zmeny, na základe ktorých možno reálne uvažovať o expanzii únětickej kultúry. K nápadnému rozšíreniu keramiky únětickej kultúry tu došlo až po jej etablovaní sa v novom prostredí v jej klasickej fáze.

Kovovými predmetmi, ktoré by mohli súvisieť s expanziou únětickej kultúry na územie východnej Moravy a juhozápadného Slovenska, sa detailnejšie nezaobráame. Hlavným dôvodom toho je fakt, že prevažná časť medenej a bronzovej industrie poukazuje na jej produkciu v širšom stredodunajskom priestore. Produkciu, ktorá v tomto úseku staršej doby bronzovej už presiahla rámec jednej archeologickej entity (Krause 2003, obr. 16; Schubert 1974, 72–89). Signifikantnejšími bronzovými predmetmi únětickej kultúry sú až niektoré výrobky z jej klasickeho a poklasického obdobia, ktoré sa následne rozšírili i mimo sídelného areálu.

Pri tejto príležitosti však nemožno nespomenúť nálež typickej únětickej ihlice bez výzdoby (staršieho typu) z hrobu 3a vo Veľkom Grobe (*Chropovský 1960*, 17, tab. 6: 16), ktorý je považovaný v tomto prostredí za západný import (*Novotná 1984*, 12, tab. 1: 1). Ten sa na pohrebisko vo Veľkom Grobe dostal počas predklasickej fázy únětickej kultúry, resp. v tzv. nitriansko-únětickej fáze. Ďalšie nálezy únětických ihlíc sú známe z pohrebiska predklasickej a klasickej fázy únětickej kultúry v Rumanovej (*Veliačik/Masnicová 2004*, 177), avšak zatiaľ nie sú podrobnejšie zverejnené.

Okrem toho treba spomenúť zatiaľ jediné spoľahlivo chronologicky fixované nálezy kovových výrobkov z juhozápadného Slovenska z predklasickej únětickej fázy z hrobu 329 v Jelšovciach (tab. XIV–XV; *Barta 2001*, tab. 1; *Bátora 2000a*, 514, tab. 30: 1–19; 31: 1–13; *Görsdorf 2000*, 566). Uvedené ozdoby patria k typickým nálezom obdobia, kedy sa na severozápade karpatskej oblasti začala presadzovať únětická kultúra. Na tomto mieste sa treba opäť prihovoriť nielen za realizácie ^{14}C analýz, ale i ďalších prírodnovedných analýz (fosfátová, izotopová, multiprvková atď.) materiálu slovenskej únětickej kultúry. Na ich dôležitosť a dosah poukazujú i nedávno zverejnené nálezy českej únětickej kultúry (napr. *Ernée/Müller/Rassmann 2009*; *Ernée et al. 2011*; *Majer 2012*; *Moucha 2012*, 203, obr. 4).

Možnosti a spôsoby prieniku únětickej kultúry na Slovensko

Potrebné je považovať aj o trasách, ktorými únětická kultúra v priebehu predklasickej a klasickej fázy prenikala na juhozápadné Slovensko, ale naznačiť aj možnosti a spôsoby, ktorými jej obyvateľstvo migrovalo. Pravda, uvedené otázky možno rekonštruovať v hypotetickej rovine.

Ľud únětickej kultúry pri svojom postupe na východ musel najprv prekonať prirodzenú prírodnú „prekážku“, ktorou bola rieka Morava s jej inundačným územím. Tok Moravy bol však zároveň spojniciou s územím, na ktorom doznievala nitrianska kultúra. Prioritne Dunaj, ale i Morava zohrali pri prúdeňí obyvateľstva a výmene výrobkov v staršej dobe bronzovej významnú úlohu. Využívaním výmenno-obchodnej dunajskej komunikácie sa dostali nielen tzv. únětické bronzы, ale i charakteristická únětická keramika, tak na lokality (pohrebiská) wieselburskej kultúry Bratislava-Rusovce (*Pichlerová 1980*, 20), Hainburg-Teichtal (*Krenn-Leeb 2011*, 24; *Neugebauer 1994a*, 69, obr. 28; 30), ako aj na pohrebiská mladšej kisapostáckej kultúry a nasledujúcej kultúry Vaty v lokalitách Dunaújváros, Kisapostag, Kulcs (*Bóna 1975*, 50–51,

55–56) a ďalšie. Menované náleziská boli totižto situované na pobreží rieky Dunaj, na jej pravom brehu, a zo svojej polohy evidentne profitovali. Iné predmety, napríklad bronzová hrivna z Bratislavy-Devína (*Bartík/Zacsková 2000*, obr. 6; porovnaj s *Pollak 1986*, 57), zostali utopené na riečnom dne. Aj tu sa ukazuje, že práve „obchod“ s kovmi bol hlavným dynamizujúcim elementom kultúrnych spojení (*Bátora 2006*, 9). Nie menej dôležitým vo fungujúcom „obchodnom“ prostredí bol jantár, ktorého väzby na (aj riečne) komunikačné trasy sú bezpečne doložené (*Ernée 2012*). Na význam vodných tokov, zvlášť dunajskej tepny pri transfere obyvateľstva a tovarov na európskom kontinente už viacerí bádatelia nálezite upozornili (*Bátora 1999a*, 48; *1999b*, 44–52; *Beneš 1989*, 231; *Bóna 1975*, 71; *Furmánek/Veliačik/Vladár 1991*, 259, mapa 15; *1999*, 155, obr. 70; *Harding 2002*, 312–313; *Hundt 1961*, 162–164; *Jiráň 2008*, 73–74; *Plachá/Marková 2002*; *Moucha 2005*, 79; *Slivka 1998*, 259; *Tihelka 1960*, 28). Snaha únětickej kultúry o „kontrolu“, resp. podiel na „kontrole“ sledovanej časti stredodunajského priestoru mohla byť jedným z kľúčových momentov pozorovaných migračných procesov. Citované nálezy zároveň naznačujú, že rieky boli otvoreným komunikačným priestorom. Na mobilitu obyvateľstva v stredodunajskom priestore sa nedávno poukázalo aj prostredníctvom analýz (izotopov stroncia), uskutočnených na vzorke antropologického materiálu z už spomenutého pohrebiska Hainburg-Teichtal (*Irrgeher et al. 2011*, 36; *Krenn-Leeb 2011*, 24).

Prienik únětickej kultúry pravdepodobne čiastočne smeroval cez zaužívané „obchodné“ priechody (brody, priesmyky), komunikácie a komunikačné uzly na moravsko-slovensko-rakúskom pomedzí. Najschodnejším pásmom na prekročenie územia súčasnej Moravy a západného Slovenska bol priestor medzi Hodonínom (resp. Skalickou) na severe a Břeclavou (resp. Kútni) na juhu. Nepriamo na to poukazuje rozloženie hromadných nálezov bronzových predmetov únětickej kultúry, ale najmä veľké depoty z Hodonína a z neďalekej obce Prušánky (*Tihelka 1964*, 158, 160, obr. 1). Medzi Hodonínom a Holíčom sa totiž moravský a slovenský breh Moravy približovali azda najviac, rieka sa tu sústredila do dvoch ramien a dala sa „prekročiť“ (*Janšák 1961*, 84). Ako už bolo uvedené, existujú doklady, že toto miesto bolo významným komunikačným uzlom aj v staršej dobe bronzovej.

Nie je vylúčené, že únětická kultúra čiastočne prenikla na západné Slovensko cez niektoré zo západokarpatských horských priesmykov. Týmto trasami v juhovýchodnom smere na územie Slovenska zo susednej Moravy už na sklonku eneolitu expandovala kultúra so šnúrovou keramikou (*Bátora*

2006, 192). Mohlo ísť aj o cestu približne od dnešných Kunovic a Uherského Brodu k Dolnej Súči a Trenčínu, zhruba po moravskej rieke Olšave a slovenskej rieke Súcanke do oblasti Považia. Na dôležitosť Olšavy pri šírení sa únětickej kultúry východným smerom poukazuje aj hrob s bohatým inventárom z počiatku klasickej fázy únětickej kultúry z Uherského Brodu (Geisler/Kohoutek 2000, 106). Aj naposledy uvedený príklad naznačuje, že o týchto trasách možno uvažovať tak na základe geomorfologických poznatkov o moravsko-slovenskom pohraničí, ako aj zo zmapovania archeologického materiálu na oboch stranách rieky Moravy v sledovanom úseku doby bronzovej (Bóna 1975, príloha medzi stranami 32 a 33; Podborský a kol. 1993, mapa 19; 20; Tihelka 1953, 230–231, obr. 1; 1964, obr. 1). Dôležité sú aj poznatky o výskyte archeologických nálezov z iných období – v historicky známych migráciách a expanziách, starom vodopise a topografii, obchodných trasách a cestnej sieti vôbec. Rukolapné paralely, pochopiteľne, sú už na „mape“ Jantárovej cesty (Illášová et al. 2011, mapa 1), prechádzajúcej strategicky dôležitou priesečníkovou oblasťou Bratislavskej, resp. Uhorskej brány (Pichlerová 1984). Zvlášť interesantné analógie možno nájsť i v problematike stredovekej Českej cesty (Hlinka 1970; Janšák 1963; Slivka 1998), významnej „... dedičke predovekého komunikačného spoja“ (Janšák 1961, 84). V tejto súvislosti je významná aj spojitosť medzi starými cestami cez v minulosti zamočené priestory medzi pieskovými dunami dolnej Nitry a Žitavy (Janšák 1961, 84–85, mapa na strane 82; Szőke 1957, 105–106, obr. 2) a nálezmi z pohrebísk tzv. hurbanovského typu (Mitáš 2004, 285, obr. 1). Okrem keramiky cudzej proveniencie sa tam určite nie náhodou objavil jantár, ale i zlaté šperky (napr. v Nesvadoch). Na fakt, že kontakty neboli jednostranné, jednoznačne poukazujú aj nedávno zverejnené hroby zo žiarového pohrebiska hatvanskej kultúry na lokalite Salka II (Marková 2006, 38–39, tab. 3; 4). Pravda, v hraničných oblastiach kultúr a na frekventovaných obchodných cestách k nim dochádzalo skôr.

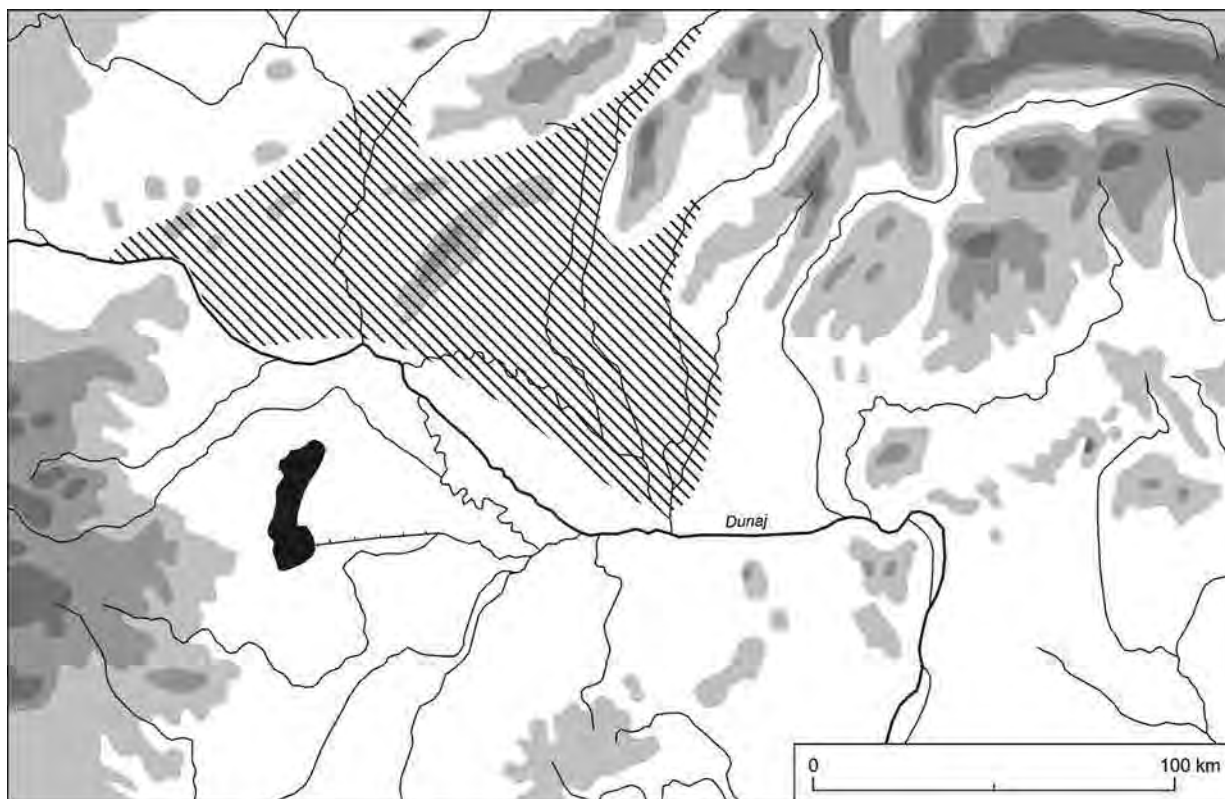
Rovnako možno uvažovať o prieniku časti „únětického“ obyvateľstva na Slovensko cez rieku Moravu z východnej oblasti Dolného Rakúska. V spomenutej oblasti na rakúsko-slovenskom pomezí na pravobreží rieky Moravy sa totiž nachádza línia lokalít únětickej kultúry, začínajúca zhruba v Bernhardsthal na severe a končiaca v Angerne na juhu (Lauermann 2003, obr. 191; Scheibenreiter 1956, obr. 1). Časť sídelného areálu únětickej kultúry na severovýchode Dolného Rakúska je zároveň považovaná za materskú oblasť únětickej kultúry (Lauermann 2003, 614–615; Neugebauer 1976, 52–53; 1994a, 103; Ondráček 1967a, 431).

Zatiaľ najlepším indikátorom postupného prieniku „únětických“ prvkov, neskôr nepochybne aj

obyvateľstva únětickej kultúry na juhozápadné Slovensko, je keramická produkcia blízka, resp. identická s keramikou I.–III. fázy únětickej kultúry za západným brehom rieky Moravy. V súvislosti s uvedeným zaiste neplatí myšlienka českého bádateľa V. Salača (1998, 7), že: „V důkazní nouzi nutíme nezřídka keramiku svědčit o něčem, o čem svědčit ani nemůže“. Na juhozápade Slovenska sa zreteľne ukazujú tieto koncentrácie nálezísk s tzv. predklasickou únětickou keramikou – povodie Čiernej Vody a oblasť severne od nej s náleziskami okolo Senca a Galanty, poprípade Trnava a okolie, ďalej oblasť dolného Ponitria a Požitavia okolo Hurbanova a Nových Zámkov a napokon oblasť strednej Nitry medzi Nitrou a Topoľčanmi (obrázok 3).

K prvým z možných spôsobov pohybu únětickej kultúry zo západu na východ patria presuny obyvateľstva realizované po súši. Pri tomto druhu posunov bol určite použitý i voz. Nepriamo na to poukazujú nálezy hlinených koliesok z pohrebísk únětickej kultúry v Branči (hrob 165 – Vladár 1973b, 99, tab. 33: 35, 36), Hurbanove (nález zo zberu v areáli pohrebiska – Točík 1979, 238, tab. 91: 22) a následne ich rozšírenie na lokalitách maďarovskej kultúry (Nitra, Šurany-Nitriansky Hrádok, Veselé a pod.). V procese migrácie únětickej kultúry východným smerom možno počítať s využitím ľahšej sily domestikovaného koňa, ale aj somára a mulice (Olexal/Pitorák 2004, 312). Rozšírenie chovu koňa a osvojenie si jeho jazdeckých vlastností pospolitostami staršej doby bronzovej (Miklíková 2007, 127–129) je nepriamo doložené nálezmi konských kostí aj v hroboch nitrianskej a únětickej kultúry v Bernolákove (hrob 2 – Bartík 1990, 14) alebo vo Výčapoch-Opatovciach (hrob 23 – Točík 1979, 71). Najbližšie nálezy hlinených koliesok, ale i kostí domáceho koňa sú známe z moravskej únětickej kultúry (Ondráček 1962, 72, obr. 11: 1, 2; Roblíčková 2003, tab. 1; Tihelka 1953, 232).

Ľud únětickej kultúry v rámci expanzie mohol využiť tiež vodné toky, ktoré prekonal s použitím jednoduchých plavidiel – tzv. kožených člnov, plát a monoxylv. To evokujú starobronzové keramické modely lodí zo Šurian-Nitrianskeho Hrádku (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 259), ale i vzdialenejšie európske paralely a archeologické experimenty (Hein 2012). Prienik a smerovanie únětickej kultúry na územie Slovenska bolo teda s veľkou pravdepodobnosťou realizované tak po súši, ako aj vodnými trasami. Vymenované možnosti a spôsoby dopravy a transportu boli v širšom priestore Európy v dobe bronzovej známe a podľa nepriamych dokladov sa zdá, že aj všeobecne praktizované (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 258–260; 1999, 155–156; Harding 2002, 311–315).

Obr. 4. Sídlný areál „moravsko-slovensko-dolnorakúskej skupiny“ únětickej kultúry.

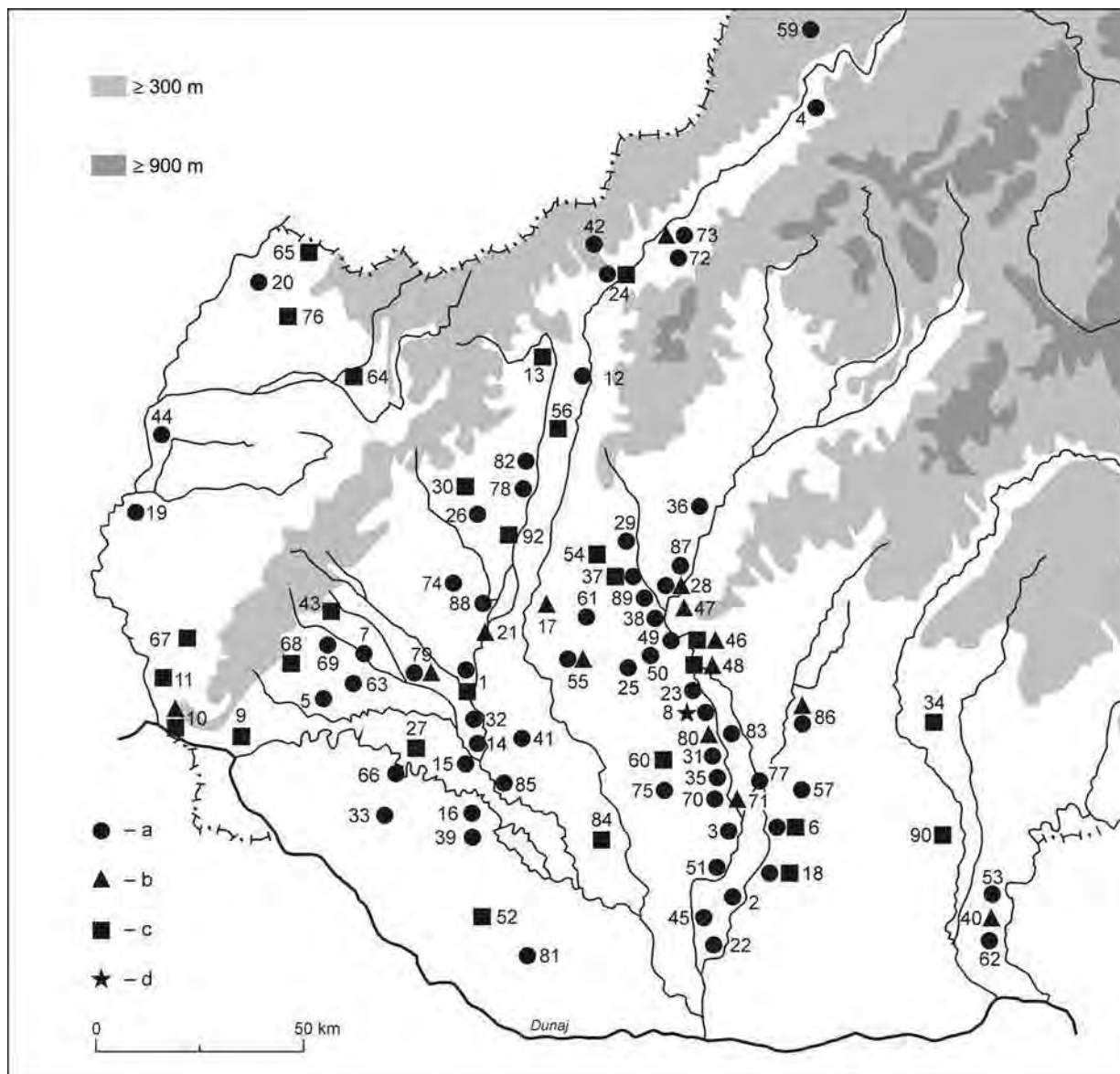
EXPANZIA ÚNĚTICKEJ KULTÚRY A SLOVENSKO

Únětická kultúra je jednou z najznámejších a najvýznamnejších entít európskeho praveku. Podľa českého bádateľa J. Bouzka (2011, 68) išlo zrejme aj o politickú entitu, pripomínajúcu podobné vyspelejšie politické útvary 3. tisícročia pred Kr. na Blízkom východe a v Egejskej oblasti. Každopádne, táto dlhotrvajúca kultúra sa rozhodujúcim spôsobom podieľala na vzniku a vývoji civilizácie doby bronzovej v stredoeurópskom priestore. Jej pomenovanie je odvodené od série nálezov z nálezísk, ktoré boli v priebehu 19. a 20. stor. preskúmané v katastri obce Únětice neďaleko Prahy (Hrala/Jiráň/Moucha 1994, 55; Ryzner 1880a, 289, 290; 1880b; Sankot/Vojtěchovská 2002, 191). Fenomén únětickej kultúry, ako ukazujú aktivity „Spolku pro obnovu únětické kultury z Únětic“, ale prekračuje striktné vedecký rámec (Matoušek 2005, 59–61).

Nálezy únětickej kultúry na území Slovenska ako prvý spoznal a zároveň súborne spracoval J. Eisner (1931, 8–11; 1933, 51–56). Na dejiny bádania v slovenskej únětickej kultúre sa poukázalo v posledných rokoch viackrát (napr. Lauer mann 2003, 417–418; Lichardus/Vladár 1998, 221–352; Mi-

táš 2004, 282–283; Zich 1996, 18–19), preto sa nimi nie je nutné zaoberať. Únětická kultúra mala už od protoúnětickej fázy tendencie expandovať do bližších či vzdialenejších oblastí. V tejto súvislosti je možné uvažovať nielen o prieniku kultúrnych vplyvov do cudzieho prostredia, ale aj o priamej expanzii (Moucha 1974, 9–10). Teritórium, ktoré únětická kultúra v čase svojej dlhej existencie postupne obsadila, bolo značné. Táto kultúra bola rozšírená od stredného Nemecka a južného Poľska cez Čechy a Moravu až po juhozápadné Slovensko a riekou Dunaj v Dolnom Rakúsku. Určité rozdiely v pohrebnom ríte a hmotnej kultúre jej nositeľov umožnili na jej území vyčleniť niekoľko lokálnych skupín (Bartelheim 1994, 155–156; Ernée/Müller/Rassmann 2009, obr. 1; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 64; 1999, 34; Lauer mann 2003, 409; Neugebauer 1994a, 101; Podborský a kol. 1993, 238; Zich 1996, 5).

Nálezy únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska (súpis 2) patria do juhovýchodnej okrajovej zóny jej rozšírenia. Všeobecne sa priraďujú k juhovýchodnej vetve únětickej kultúry (obr. 4; 5), označovanej aj ako „moravsko-rakúsko-slovenská“ (Točík 1979, 13), „moravsko-slovensko-dolnorakúska“ (Vladár/Romsauer 1999, 127) alebo

Obr. 5. Rozšírenie únětickéj kultúry na juhozápadnom Slovensku. Legenda: a – hrob, pohrebisko; b – sídliskový objekt, sídlisko, sídliskový horizont; c – depot, časť depotu, ojedinelý nález; d – kruhovitý priekopový útvar. Číslo lokalít sú zhodné s číslami v súpise 2.

„severodolnorakúsko-moravsko-juhozápadoslovenská skupina“ (Neugebauer 1994a, 101). Podčiarknuté vetou J. Bátoru (2000a, 550): „Klasická fáza ÚK na juhozápadnom Slovensku zodpovedá klasickej fáze ÚK na Morave a v Dolnom Rakúsku (severne od Dunaja), a tak je kultúrny prejav v uvedených troch oblastiach pomerne jednotný.“

Niektorí bádatelia pre materiál zo Slovenska používajú termín slovenská únětická kultúra (Ernée/Müller/Rassmann 2009, obr. 1). Z hľadiska rozšírenia kontaktných zón českej únětickéj kultúry sa juhozápadné Slovensko nachádza v primárnej zóne (Bartelheim 1997, obr. 3). Pre túto oblasť je charakteristické,

že spolu s nespornou príbuznosťou až identitou podstatnej časti keramického a kovového inventára sa objavujú medzi nálezmi aj osobité formy a typy výrobkov, ktoré spravidla poukazujú na styky s vnútrokarpatským kultúrnym okruhom a odzrkadľujú i dôležitosť predchádzajúceho kultúrneho podložia (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 64; 1999, 34, 38; porovnaj Jiráň 2008, 74–75). Špecifické postavenie juhozápadného Slovenska v tejto skupine únětickéj kultúry okrem toho znásobuje aj to, že niektoré z charakteristických výrobkov z moravsko-rakúskej oblasti sa doteraz na našom území nepodarilo objaviť, napríklad manžetovité náramky tzv. borotického

typu⁴ (Ondráček 1961, 52, tab. 1; Peška 1999, 158, obr. 3). Rovnako tu nedošlo(?) k rozšíreniu určitých „západných“ zvykov, ako napríklad pochovávanie mŕtvych do drevených „stromových“ rakiev (Bátora 2000a, 462–463; Podborský a kol. 1993, 246–247) alebo k rituálnemu ukladaniu keramických depotov (Čížmář/Salaš 2005, 154–156; Salaš 2011, 67). Ich zistenie ale môže byť len otázkou času. Na rozdiel od Moravy (Stuchlík 1981, 41–42, mapa II) a Česka (Jiráň 2008, 71) sa na Slovensku zatiaľ neevidujú ani nálezy únětickej kultúry z jaskýň.

Materiál slovenskej únětickej kultúry sa aj v súčasnosti triedi do troch fáz (prípadne horizontov alebo stupňov): nitriansko-únětickej, resp. neskorej nitrianskej a predklasickej únětickej fázy; klasickej fázy; úněticko-maďarovskej, resp. poklasickej únětickej a včasnej maďarovskej fázy (napr. Bátora 2000a, 514–516; 2002a, 55; Krause 2003, 57; Lichardus/Vladár 1998, obr. 11; Furmánek/Veljačik/Vladár 1991, 65–66; 1999, 38). Genéza únětickej kultúry v oblasti juhozápadného Slovenska súvisí s prienikom jej obyvateľstva východným smerom. K infiltrácii proto- a staroúnětických prvkov (hlavne keramiky) došlo už v staršej a klasickej fáze nitrianskej kultúry, ktorá vrcholila v tzv. nitriansko-únětickej fáze a napokon ustúpila progresívnemu kultúrnemu prejavu zo západu. Únětická kultúra sa naplno presadila na západnom Slovensku až vo svojej klasickej fáze. Isté tradície epišnúrového kultúrneho podložia však v slovenskej únětickej kultúre pretrvali aj v tomto období.

Výpoved' slovenských pohrebísk a sídlisk únětickej kultúry

V poslednej dobe sa objavilo niekoľko príspevkov, ktoré z rôznych uhlov pohľadu zhodnotili problematiku slovenskej únětickej kultúry (Bátora 2006, 223–238; Mitáš 2004, 281–300; Novotná 1999, 97–111; 2006; Vladár/Romsauer 1999, 127–136). Štúdia sa dotýka preto len otázok, ktoré súvisia s jej expanziou. Upozorníme hlavne na nálezy, ktoré dokladajú šírenie únětickej kultúry na Slovensku v jej klasickej fáze. Prílev „západného“ elementu, spojený s výmenou obyvateľstva, sa na juhozápadnom Slovensku odzrkadlil na pohrebiskách aj sídliskách po viacerých stránkach.

Gro informácií o únětickej kultúre v sledovanom priestore pochádza z pohrebísk. Pre únětickú kultúru na juhozápadnom Slovensku bol typický tzv. kostrový spôsob pochovávania. Lokality, na

ktorých sa pochovávalo v klasickej a poklasickej fáze, sú tiež charakteristické výskytom niekoľkých druhov orientácií zosnulých jedincov v hroboch. Na sledovanom teritóriu sa prestala rešpektovať dovtedy „prísne“ rozšírená V–Z, Z–V orientácia hrobov, charakteristická pre nitriansku kultúru, a začalo sa pochovávať vo viacerých odchýlkach od tejto orientácie. Na niektorých únětických pohrebiskách ale „klasická“ nitrianska orientácia hrobov pretrvávala relatívne dlho. Konštatovanie o pretrvavaní určitých tradícií pohrebného rituálu v slovenskej únětickej kultúre je dôležitou skutočnosťou, pretože to poukazuje buď na schopnosť únětickej kultúry prijať a začleniť časť odlišných prvkov duchovnej kultúry po príchode do nového prostredia do svojho systému hodnôt, alebo to poukazuje na koexistenciu staršieho obyvateľstva nitrianskej kultúry s prišliými skupinami únětickej kultúry. Do úvahy prichádzajú obe možnosti.

Na pohrebisku z klasickej až poklasickej fázy únětickej kultúry v Bajči (60 hrobov – Točík 1979) bola V–Z orientácia hrobu zistená len v dvoch prípadoch. Prevažná časť hrobov na tomto pohrebisku bola orientovaná v smere SV–JZ a JZ–SV. Po jednom prípade sa tu vyskytla SSV–JJZ, JJZ–SSV a SZ–JV orientácia hrovej jamy (Mitáš 2000, tab. 1). V Hurbanove (92 hrobov – Točík 1979) sa podľa známych nálezov začalo pochovávať ešte pred klasickou fázou únětickej kultúry. Táto skutočnosť pravdepodobne súvisí aj so zvýšeným počtom V–Z a Z–V orientácie zosnulých. V menšej miere, avšak v rovnakom pomere, boli na tomto pohrebisku zistené S–J, J–S a SV–JZ, JZ–SV orientácie hrobov (Mitáš 2000, tab. 2). Pohrebisko v Nesvadoch (90 hrobov – Dušek 1969) z klasickej až poklasickej fázy únětickej kultúry je charakteristické väčšou variabilitou orientácií hrobov. Dominovala tu SV–JZ a JZ–SV orientácia hrobov. Menší počet hrobov bol orientovaný Z–V a V–Z smerom. Z ďalších zistených orientácií hrobov treba uviesť JV–SZ, SZ–JV, JJV–SSZ, SSV–JJZ a JJZ–SSV (Mitáš 2000, tab. 3). Na zvýšenú variabilitu tohto fenoménu poukazuje i fragment pohrebiska z Nových Zámkov (9 hrobov – Dušek 1969). Jednotlivé smery uvádzame od najviac po najmenej zastúpené: JZ–SV, VSV–ZJZ, SV–JZ, SSV–JJZ a JV–SZ (Mitáš 2000, tab. 4).

Na pohrebiskách v Matúškovci a Sládkovičove (obe lokality so 60 hrobmi – Točík 1979) sa začalo pochovávať na konci klasickej fázy únětickej kultúry a pochovávanie tu pokračovalo aj v období vzniku maďarovskej kultúry. Najpočetnejšie zastúpenými orientáciami hrobov na oboch lokalitách

⁴ Na zlomky dvoch zdobených plechových manžetovitých náramkov tzv. borotického typu z hromadného nálezu údajne zo slovenskej lokality Moravský Sv. Ján, v literatúre však vedených ako súčasť depotu z Budkovic na Morave, v ostatnej dobe upozornila M. Novotná (2006, 139).

boli smery JV–SZ, SZ–JV, resp. SZ–JV, JV–SZ. Hroby so Z–V a V–Z orientáciou tu neboli príliš početné (Mitáš 2000, tab. 5; 6). Pohrebisko v Branči (Vladár 1973b, 181), kde boli zistené hroby z predklasického až poklasického únětického obdobia, charakterizuje výskyt viacerých druhov orientácií zosnulých v hroboch, ako aj prežívanie smerov typických pre staršie kultúrne prostredie (V–Z a Z–V). Najpočetnejšie tu boli orientované hroby v smere ZJZ–VSV.

Viaceré odchýlky od klasickej orientácie zosnulých, zaužívané v nitrianskej kultúre, boli zistené aj v „únětickom“ areáli pochovávaní na pohrebisku v Jelšovciach (obr. 6). Ten bol zreteľne oddelený od pohrebiskového areálu nitrianskej kultúry (Bátora 2000a, 463–465, obr. 662; 667; 688). V Jelšovciach možno sledovať pretrvávajúce V–Z, Z–V orientácie zosnulých hlavne v staršej skupine hrobov únětickej kultúry. V ďalších dvoch mladších skupinách únětických hrobov sa táto orientácia vytrácala a dochádzalo v nich k nárastu variácií v orientáciách zomrelých v hroboch (Bátora 2000a, 460–462). S charakteristickou J–S, S–J orientáciou hrobov, ako ju poznáme z centrálnej oblasti únětickej kultúry, sa možno stretnúť v Jelšovciach zriedkavo (Bátora 2000a, obr. 669).

Predovšetkým nálezy z pohrebísk napovedajú, že v porovnaní s predchádzajúcim obdobím došlo od klasickej fázy únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku k značnému rozšíreniu keramickej produkcie. Zaiste výraznou mierou k tomu prispela stabilizácia osídlenia.

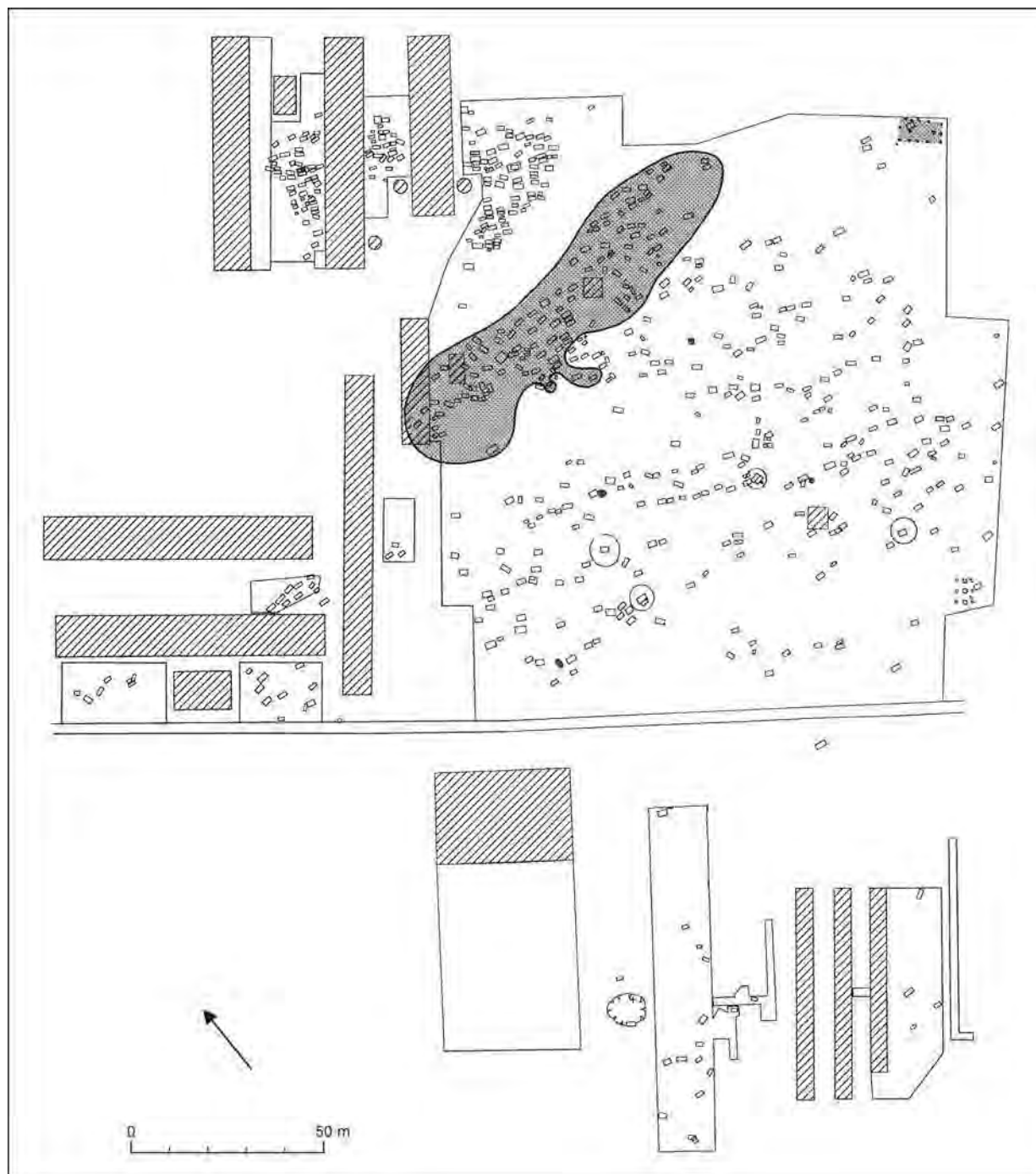
Na pohrebisku v Bajči (Točík 1979), na ktorom sa pochovávalo v klasickej až poklasickom období únětickej kultúry, bola keramika objavená v nadpolovičnom počte preskúmaných hrobov. Takmer polovica z odkrytých hrobov obsahovala jednu nádobu, v menšom počte hrobov sa nachádzali 2 nádoby a v časti hrobov boli len ich fragmenty (Mitáš 2000, tab. 26; 27). V Hurbanove (Točík 1979) sa pochovávalo od predklasической do poklasической fázy únětickej kultúry a keramika bola uložená skoro do polovice preskúmaných hrobov. Vo väčšom počte z nich bola zistená jedna nádoba, v menšom počte 2–3 kusy keramiky a v niektorých hroboch len zlomky nádob (Mitáš 2000, tab. 28; 29). Na pohrebisku v Nesvadoch (Dušek 1969), na ktorom sa pochovávalo v klasickej až poklasической fáze únětickej kultúry, bola keramika prítomná vo viac než dvoch tretinách skúmaných hrobov. Väčšia časť z nich obsahovala 1–2 nádoby, menšia časť 3–4 nádoby, v hrobe 52 možno predpokladať až 5 kusov keramických výrobkov a v malom počte hrobov boli objavené len črepy z keramických výrobkov (Mitáš 2000, tab. 30; 31). Aj nálezy z pohrebiska v Nových Zámkoch (Dušek 1969) naznačujú, že keramikou tu

bol pôvodne vybavený nadpolovičný počet hrobov (Mitáš 2000, tab. 32; 33).

Na „úněticko-maďarovských“ pohrebiskách v Matúškove a Sládkovičove (Točík 1979) bola chronologicky mladšia až neskorá keramika únětickej kultúry objavená v nadpolovičnom počte preskúmaných hrobov. Naopak v Branči (Vladár 1973b, 183–186), kde boli zistené hroby z predklasického až poklasického obdobia únětickej kultúry, sa našlo pomerne málo keramických nádob. Prekvapujúco rovnako nízky počet keramiky je charakteristický aj pre hroby z predklasической a klasickej fázy únětickej kultúry v Jelšovciach (Bátora 2000a, 344–347, 514–515). K vzostupu keramickej produkcie v komunite, ktorá pochovávala v Jelšovciach, došlo podľa hrobových nálezov až v závere klasickej fázy únětickej kultúry, resp. v jej poklasickom období a v čase formovania sa maďarovskej kultúry (Bátora 2000a, 515, obr. 625).

Je však prekvapujúce, že na jelšoveckom pohrebisku ani jedna z tzv. klasickej šálok únětickej kultúry (typy A1 a A2) nebola zaradená do jej klasickej fázy (Bátora 2000a, 374–376, 514–515). Podľa J. Bátoru (2000a, 515–516, príloha 2) totiž všetky klasickej únětické šálky patria do obdobia neskorej únětickej, resp. včasnej maďarovskej kultúry a do klasickej fázy maďarovskej kultúry. Pritom len k jedinému hrobu z Jelšoviec, v ktorom sa vyskytla tzv. klasickej únětická šálka (hrob 240 – Bátora 2000a, tab. 22: 9–13), sú k dispozícii aj rádiokarbónové dáta (Görsdorf 2000, 566). Tento hrob sa nachádzal údajne v prechodnej „úněticko-maďarovskej“ zóne (Bátora 2000a, 515, obr. 688, príloha 1). Avšak oprávnenosť takéhoto datovania ostatných artefaktov tohto druhu môžu potvrdiť, resp. vyvrátiť len ďalšie rádiokarbónové analýzy materiálu z Jelšoviec (napr. z hrobov s tzv. klasickejmi únětickými šálkami, bližšie situovanými k areálu pochovávaní z klasickej fázy únětickej kultúry; Bátora 2000a, obr. 628, 688), ale aj z ďalších lokalít únětickej a maďarovskej kultúry zo Slovenska (napr. Hurbanovo) a tiež zverejnenie pohrebiskového materiálu (Abrahám, Rumanová, Pata).

Ešte treba uviesť, že na všetkých vyššie citovaných pohrebiskách z klasickej až poklasической fázy únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska boli hroby usporiadané do rôzne veľkých skupín (obr. 6; Jelšovce – Bátora 2000a, obr. 668; Nesvady, Nové Zámky – Dušek 1969, plán 1 a 2; Bajč, Hurbanovo, Matúškovo – Točík 1979, obr. 99; 150; 167; Branč – Vladár 1973b, plán 1). Na sledovanom území sa tento zvyk začal uplatňovať na pohrebiskách už po príchode prvých skupín obyvateľstva únětickej kultúry v tzv. nitriansko-únětickej fáze (Bátora 1991a, 114). Dôležitou skutočnosťou je aj to, že na niektorých väčších pohrebiskách v období medzi

Obr. 6. Jelšovce. Plán pohrebiska zo staršej doby bronzovej s vyznačenou plochou únětickej kultúry (podľa Bátora 2000a).

doznievajúcou nitrianskou kultúrou a nastupujúcou úněticou kultúrou nedošlo k prerušeniu kontinuity pochovávaní (Branč, Hurbanovo, Jelšovce). Práve v kontinuite vývoja nekropol na juhozápade Slovenska možno hľadať príčiny pretrvávania niektorých tradícií epišnúrového kultúrneho okruhu (hlavne nitrianskej kultúry). Určité rozdiely v pohrebnom ríte a hmotnej kultúre únětickej kultúry na juhozápade Slovenska vyplývajú aj z toho, že

táto oblasť bola skutočnou okrajovou zónou jej rozšírenia. To platí predovšetkým pre lokality z Ponitria a Požitia (obr. 5). Avšak mieru, do akej ľud únětickej kultúry na juhozápade Slovenska „absorboval“ skupiny obyvateľstva nitrianskej kultúry, zatiaľ nie je možné objektívne stanoviť. Do úvahy prichádza aj koexistencia „nitrianskych“ a „únětických“ komunit, ktorá trvala nejakú dobu po expanzii únětickej kultúry. Uvedená hypotéza

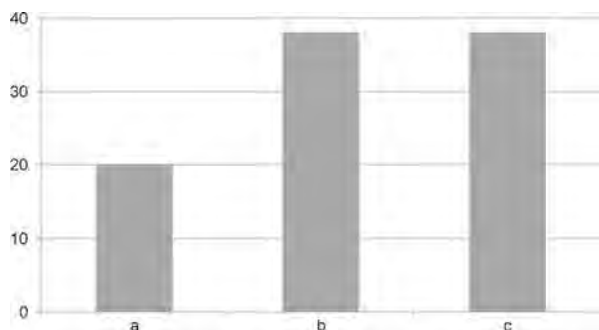

Diagram 1. Pomerné zastúpenie lokalít z nitriansko-únětickej (predklasickej) fázy, klasickej fázy a úněticko-maďarovskej (poklasickej) fázy únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku. Legenda: a – nitriansko-únětická fáza; b – klasickej fázy; c – úněticko-maďarovská fáza.

by mohla byť reálnou aj vzhľadom na mnohé historické a etnologické paralely zo Starého i z Nového sveta. V klasickej fáze únětickej kultúry došlo na západnom Slovensku po jeho „zahustení“ novým obyvateľstvom k markantnému nárastu lokalít (diagram 1).

Hrobový materiál poukazuje tiež na skutočnosť, že v priebehu klasickej fázy únětickej kultúry sa vyskytli na juhozápadnom Slovensku viaceré nové typy bronzovej industrie. S prúdením únětickej kultúry sa od začiatku jej klasickej fázy začali v hrobách objavovať liate nákrčníky v tvare hrivien (nem. Ringbarren, Ösenhalsringen). Hrivnovité nákrčníky (Podborský 2004, 185, 189) boli zistené prevažne v hrobách s bohatým inventárom: v Bánove v hrobe 9 (tab. XXIII: 12; Točík 1979, tab. 76: 2–23), v Beluši-Hloží v hrobe 1 (Križanová 1937, 47, obr. 2: 1), v Šuranoch v hrobe 1 (tab. XXV: 2; Točík 1979, tab. 79: 23–28), v Pate (tab. XXX: 1; Cheben 2012, 127, obr. 4), v Rumanovej v hrobe 32 (Veliačik/Masnicová 2004, obr. 5), vo Vinodole (tab. XXVI: 7; Točík 1979, tab. 78: 1–13) alebo vo Veľkom Grobe v hrobe 19 (tab. XXVII: 1; Chropovský 1960, tab. 11: 10–22). Všetky tieto hroby patria do klasickej fázy únětickej kultúry. Desiatky až stovky ďalších hrivien boli súčasťou depotov, ktoré sa našli v okolí Bratislavy, v Gajaroch, v Jelke (Novotná 2006, 135–136) alebo na Považí (tab. XXXVIII: 4–7).

K novým druhom kovových ozdôb z klasickej únětického obdobia patria ďalej ihlice únětického typu (napr. Rumanová – Veliačik/Masnicová 2004, 177), ihlice s kornútovitou hlavicou (tab. XXVI: 18; napr. Vinodol – Točík 1979, tab. 78: 1) alebo mladšie typy tzv. cyperských ihlic (napr. Hurbanovo, hrob 8 – Točík 1979, tab. 82: 3).

V klasickej fáze únětickej kultúry sa v sledovanom priestore objavili aj bronzové sekery saského alebo únětického typu, napríklad z Veľkého Grobu – v hrobe 8 (Chropovský 1960, tab. 8: 2), prípadne prvé exempláre sekier tzv. švajčiarskeho pôvodu,

ako je nález z Vinodolu (tab. XXVI: 16; Točík 1979, tab. 78: 9). Pre pohrebiská staršej doby bronzovej z juhozápadného Slovenska výnimočná kombinácia zbraní a ozdôb sa zistila v hrobe 132/86 z Ludaníc-Mýtnej Novej Vsi (tab. XXIV). Hrobový inventár z konca predklasickej, resp. z počiatku klasickej fázy únětickej kultúry obsahoval typickú sekeru saského typu (tab. XXIV: 6), torzo sekery únětického typu (tab. XXIV: 5), fragment úzkeho „bojového“ dláta s postrannými lištami (tab. XXIV: 2), ale i unikátnu medenú lunicovú náušnicu a tri drobné drôtené šperky (Bátora 2005b, 193–194, obr. 2). Klasická sekera únětickej kultúry bola súčasťou depotu bronzových predmetov z Jelky (tab. XXXVIII: 1).

Najnovšie výsledky výskumov potvrdili v podstate už známy fakt, že v slovenskej únětickej kultúre došlo k napredovaniu v metalurgickej činnosti. V priebehu klasickej fázy únětickej kultúry doznievala produkcia medenej industrie a postupne sa presadili bronzové výrobky (Bátora 2009b). V tzv. úněticko-maďarovskej fáze, resp. v neskorounětickom a včasomaďarovskom období, sa používala už iba bronzová industria (napr. Bátora 2000a, 543; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 68; 1999, 39; Novotná 1983a, 367).

K novým a dôležitým fenoménom, s ktorým sa možno stretnúť od klasickej fázy únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku, patria hromadné nálezy bronzových predmetov únětického charakteru. Okrem depotu „nástrojov – zbraní“ z Jelky (tab. XXXVIII: 1–3) ide najmä o veľké hromadné nálezy hrivien z okolia Bratislavy (Novotná 1983a, 360–361; 1999, 107, 109; 2006, 135–136). Analýzu slovenských depotov únětickej kultúry komplikujú nejasné nálezové okolnosti a často aj ich nepresná lokalizácia (tab. XXXVIII; Novotná 2006, 137). Depoty nákrčníkovitých hrivien (nem. Ringbarren) na Slovensku nie sú masovo zastúpené a geograficky inklinujú k moravskej skupine nálezov (Farkaš 1983, 26; Tihelka 1964, 158, 160). Rovnako M. Novotná (2006, 137) pri nedávnom prehľade nálezových okolností depotov s bronzovými hrivnami zo staršej doby bronzovej s prehľadom skonštatovala, že: „Výrečná je ... ich geografická rozloha. Poukazuje na dve počtom nálezov malé koncentrácie: väčšia na juhozápade siahajú od slovenského Pomoravia cez okolie Bratislavy do oblasti hurbanovského typu únětickej kultúry. Druhá oblasť leží na juhovýchode v oblasti Gemera, ostatné nálezy sú rozptýlené. Jedná sa o menší počet nálezov a lokalít. Rozloženie nálezísk v prvom zoskupení ukazuje na spojenia s Moravou. Potvrdzuje význam cesty, ktorá smerovala k dunajským prechodom. Hrivny sú svedectvom transportu suroviny (a zrejme aj hotových výrobkov – nákrčníkov s koncovými očkami), ktorý cirkuloval v širokej oblasti od južného Nemecka, Rakúska, Čechy,

Moravu až po Slovensko. V súčasnosti sa im pripisuje aj funkcia platidla. ... Na otázku akými cestami sa hrivny dostávali na juhovýchodné Slovensko, do oblasti Gemera nie je jednoznačná odpoveď.“

Závažným zistením je aj to, že od konca klasickej fázy únětickej kultúry sa na juhozápadnom Slovensku distribuoval jantár baltického pôvodu. Bol to tzv. succinit, pochádzajúci zo živice borovice *Pinus succinifera* (napr. Beck/Marková 1998; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 256; 1999, 153–154; Illášová et al. 2011, 55–56; Marková 1994, 19; 2005, 14). S výskytom jantáru koncom klasickej fázy únětickej kultúry zároveň končí obľuba fajansy. Ich spoločný výskyt v sledovanej oblasti, na rozdiel od nálezísk otomansko-füzesabonského kultúrneho komplexu, na východnom Slovensku (napr. Nižná Myšľa, Švábovce) a v priľahlej časti Maďarska zatiaľ nie je doložený (Marková 2009, 64). Obyvateľstvo únětickej kultúry v procese šírenia jantáru, a teda aj kontroly výmenno-obchodnej trasy, na juhozápadnom Slovensku hralo zaiste nezastupiteľnú rolu (porovnaj s Ernée 2012). Podľa niektorých bádateľov mal jantár „an incredible economic value“ a zrejme oprávnená je ich domnienka, že sa vymieňal za kovy (Primas 2008, 207).

Vedecky najdôležitejší sídliskový materiál z juhozápadného Slovenska, ktorý relevantne poukazuje na expanziu únětickej kultúry východným smerom, pochádza z rozsiahlej sídliskovej aglomerácie so zástavbou protourbánného charakteru na lokalite Fidvár (Zemný hrad). Nachádza na ľavom brehu Žitavy v katastrálnom území mesta Vráble (obr. 7: 1). Ide o nálezy z tzv. hatvansko-únětického horizontu (tab. XLI), sekvenciu hrubého a v súčasnosti už čiastočne erodovaného súvrstvia zo staršej doby bronzovej (Bátora et al. 2012, 117, 125, obr. 9; 10: Hatvan Culture, Únětice Culture; Točík 1982, 407–408; 1986, 463, 466–468, obr. 3; 5). Od roku 2007 sa tu realizuje široko interdisciplinárne založený slovensko-nemecký výskum, ktorý prináša pozoruhodné výsledky. Autor štúdie ešte pred „oživením“ výskumu Fidváru dospel k zisteniam, na ktoré sa teraz poukazuje.

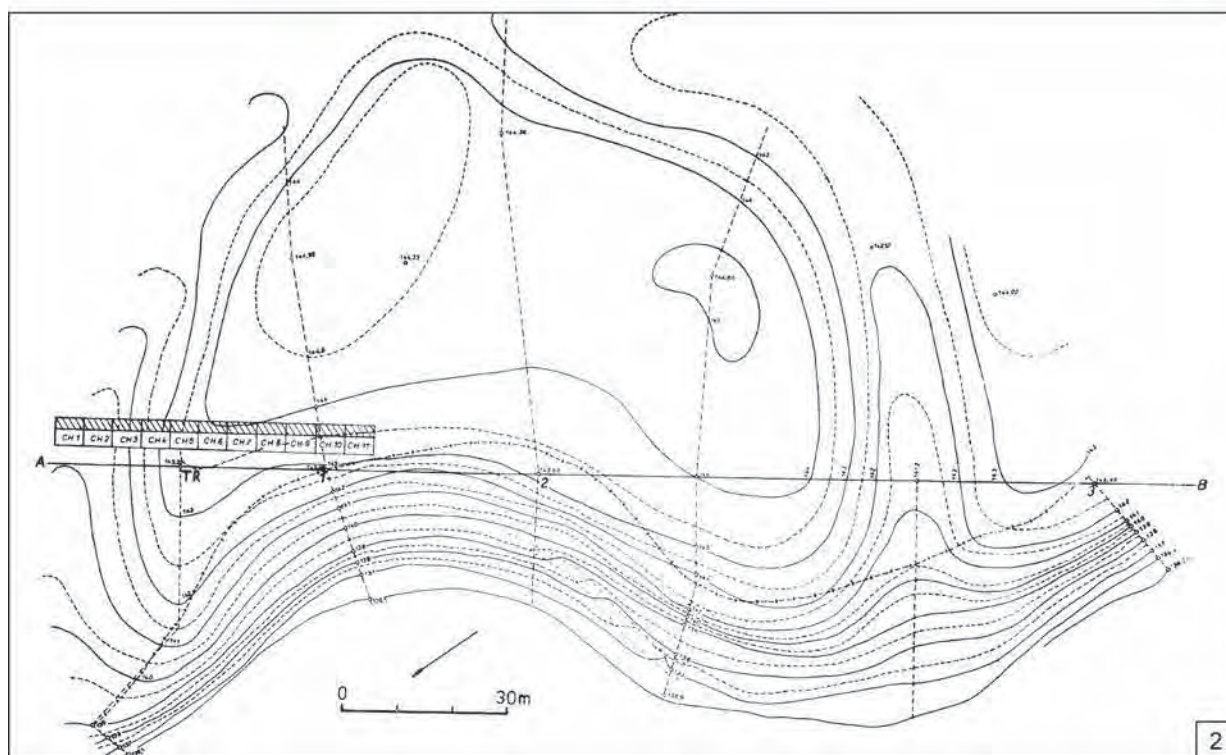
Poznámky k staršiemu výskumu na Fidváre

Ako už A. Točík (1986, 463, 468) zdôraznil, na základe 50 m dlhého a 2 m širokej sondy so sektormi CH/2 až CH/11 z roku 1967 (obr. 7: 2) nebolo možné vysloviť závery, záväzné pre sídlisko ako celok. Získanú skladbu nálezov z hatvansko-únětického horizontu porovnal s materiálom z pohrebiska tzv. hurbanovského typu v Nesvadoch (Dušek 1969).

Pri konfrontácii predbežnej správy zo sondáže vo Vrábľoch (Točík 1986, 463–476) s rukopisom Náležovej správy 4403/68 AÚ SAV (Točík 1968) boli zistené isté diskrepancie (Mitáš 2000, 30–34).

V zmienenom súvrství v superpozícii nad sýtočiernou vrstvou kultúry Makó-Kosihy-Čaka, hrubou 40 až 45 cm, bolo odkryté mohutné súvrstvie, hrubé miestami až 200 cm. Charakteristické bolo tmavosivým a svetlopopolavým sfarbením s vrstvami uhlíkov, dlážok, prepálenej mazanice, zhoreného obilia aj trávov. Na základe nálezov a stratigrafie vnútornej i vonkajšej priekopy A. Točík (1986, 466) súvrstvie rozdelil na dva následné, ale kultúrne odlišné horizonty – starší hatvansko-únětický a mladší maďarovský horizont. Zmiešanie hatvanského a únětického materiálu v súvrství (s prevahou keramiky hatvanskej kultúry) sa zadefinovalo ako hatvansko-únětický horizont. Ide o vrstvu s priemernou hrúbkou 50 až 60 cm, v sektoroch CH/6 a CH/7 až 70 cm, v ktorej možno predpokladať existenciu niekoľkých sídliskových vrstiev. Autor výskumu predpokladal najmenej tri (Točík 1986, 466). Ďalej uviedol, že vrstvu možno súvisle sledovať od polovice sektora CH/3, kde ju prešla vonkajšia priekopa maďarovskej kultúry, po sektor CH/10, kde z jej spodnej časti vychádzala vnútorná priekopa. Avšak podľa citovanej náležovej správy existencia súvislej prítomnosti vrstvy od sektora CH/3 nie je opodstatnená. To potvrdzujú aj nákrepy profilov jednotlivých sektorov, na ktorých možno súvislú hatvansko-únětickú vrstvu sledovať až od sektora CH/5. Tu sa začína objavovať miestami slabšia a miestami mohutnejšia hatvansko-únětická vrstva, prerušovaná stopami po deštrukciách. Nákrepy profilov sektorov CH/2 až CH/4 vyznačenie hatvansko-únětickej vrstvy neposkytujú. A. Točík (1986, 468) na tento fakt nepriamo upozornil len v súvislosti s hatvansko-únětickým „splynutím“. Predpokladal, že aj po „únětickom zásahu“ bola osada opevnená, ale fortifikáciu v sektoroch CH/2 až CH/3 pohltilo mohutnejšie opevnenie maďarovskej kultúry. Pribeh úněticko-hatvanskej fortifikácie a vyššie zmienenej vrstvy v sektoroch CH/2 až CH/4 je teda otázný. Odhliadnuc od výsledkov výskumu zo šesťdesiatych rokov 20. stor. i novšie získaných záberov leteckej prospekcie (obr. 8: 1; Kuzma 2005, tab. 5: 4), zásadné informácie k problematike opevnenia Fidváru priniesol až slovensko-nemecký výskum (obr. 8: 3; Bátora et al. 2012, 125, obr. 7; 16). Aktuálne výsledky diaľkového prieskumu na Slovensku naznačujú, že pri vodnom toku analogicky situovaných lokalít s viacnásobnou polkruhovou fortifikáciou zo staršej doby bronzovej existuje viac, určite sú to však Budmerice (obr. 8: 2) a Kalnica.⁵

⁵ Za kolegiálne poskytnutie fotografií z diaľkového prieskumu a bližšie informácie o nich som s vďakou zaviazaný PhDr. Ivanovi Kuzmovi z AÚ SAV v Nitre.

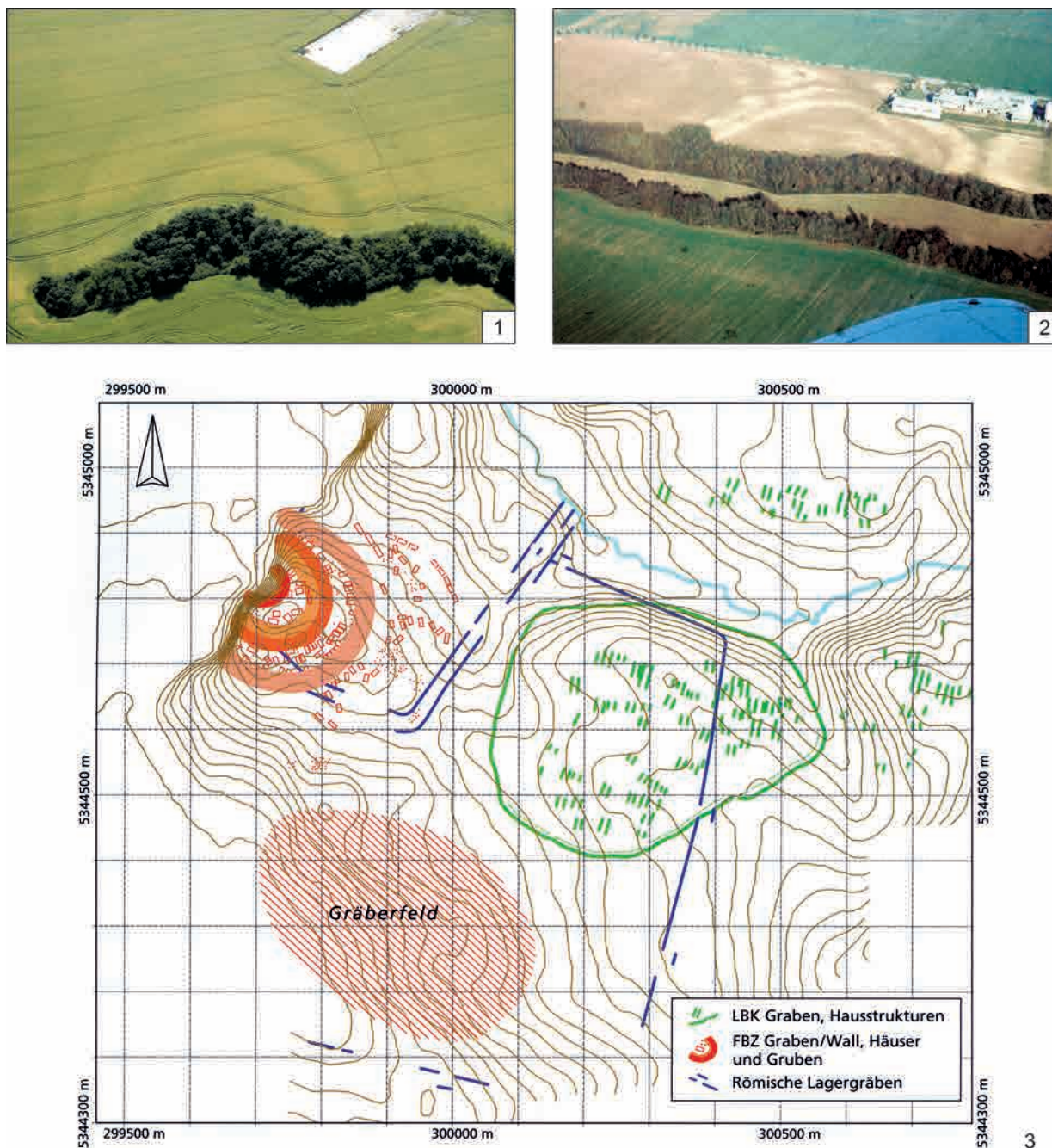

Obr. 7. Vráble. 1 – situovanie lokality Fidvár (Zemný hrad) na výreze zo základnej mapy; 2 – vrstevnicový plán lokality so sondou CH z roku 1967 (podľa Točík 1986).

Z hatvansko-únětickej vrstvy prenikalo až do podložia niekoľko kolových jám. V jej spodnej časti boli zistené zvyšky najstarších objektov z tejto fázy osídlenia, čo badať podľa hojného výskytu zuhoľnatých tráv, vrstiev uhlíkov a popola a do

červena vypálených škvŕn. A. Točík (1986, 466) ich spojil s katastrofami na lokalite.

Kým v sektoroch CH/9 a CH/10 možno konštatovať relatívne jednoduchý priebeh hatvansko-únětickej vrstvy, zloženej z dvoch štruktúrne odlišných

Obr. 8. Analogicky situované a opevnené sídliská zo staršej doby bronzovej. 1 – Vráble, záber z roku 2011 (foto Ivan Kuzma); 2 – Budmerice, záber z roku 2004 (foto Ivan Kuzma); 3 – Interpretácia geofyzikálne zameranej sídliskovej aglomerácie na lokalite Fidvár vo Vrábľoch (podľa Bátora *et al.* 2009).

častí – spodnej tmavosivej a hornej svetlopopolavej, v sektorech CH/6 a CH/7 je súvrstvie členitejšie a zrejme súvisí s trojnásobným obnovovaním dlážok obydľia. Asi preto v sektore CH/6 narastalo popolovité, sadzovitými vrstvičkami a špinavými sprašovými medzivrstvami doplnované súvrstvie. Na miestach chaty (sektor CH/7 a južná časť sektoru CH/6) boli odkryté silne ubité tmavosivé, zhruba 5 až 8 cm hrubé vrstvy dlážok, v trojnásobnej superpozícii spoločne

s ohniskami podkovovitých tvarov. Na dlážkach sa v dvoch prípadoch zistila tenká vrstva zuhoľnatelého obilia, pričom väčšie množstvo zrna bolo v severovýchodnej okrajovej časti obydľia (sektor CH/7), tesne pri deštrukcii spálených trámov a v blízkosti množstva fragmentov keramiky. Nálezová správa A. Točíka (1968) práve v sektorech CH/6 a CH/7 (v deštrukciách objektov, ale aj v ich okolí) uvádza najväčšiu koncentráciu materiálu.

Citovaná výskumná dokumentácia (Točík 1968) ďalej poukazuje na terénne nepravidielnosti na plochách sektorov CH/8 a CH/9. Výraznú nepravidielnosť konštatuje aj v sektore CH/5, kde vplyvom dvoch objektov – jám 4 a 5, došlo k poklesu podlažia a k pomerne nejasnej situácii v súvislosti s následným osídlením (zásahy pri stavbe valu maďarovskej kultúry). Preto nemožno súhlasiť s A. Točíkom (1986, 466), ktorý tvrdil, že: „V skúšobnej sonde sa nepodarilo zistiť žiadnu kultúrnu jamu, čo je zvlášť charakteristické pre sídliská s hatvanskou kultúrou ...“. Nálezová správa (Točík 1968) v hatvansko-únětickom horizonte sektoru CH/5 zreteľne uvádza dvojicu tesne vedľa seba situovaných a tvarovo podobných jám s nesignifikantnými keramickými nálezmi.

S hatvansko-únětickým horizontom úzko súvisí aj vnútorná priekopa, čiastočne odkrytá v sektore CH/10 a na celej ploche sektoru CH/11. Podľa A. Točíka (1986, 466) mala oblúkovitý priebeh v smere SZ–JV. Rukopis Nálezovej správy (Točík 1968) vzhľadom na preskúmanú plochu v sektoroch uvádza, že šírka priekopy sa pohybovala medzi 7,5 až 8 m a hĺbka od úrovne horizontu kultúry Makó-Kosihy-Čaka dosahovala 3,3 až 3,5 m. Na základe priečného profilu sa predpokladal hrotitý tvar priekopy. Pôvodný ostrý profil bol narušený postupným uvoľňovaním a zosuvom sprašových stien, v dôsledku čoho došlo k modifikácii ostroty dna priekopy, ktoré bolo v preskúmanom úseku rozšírené až do šírky 0,8 m. Výplň priekopy bola pestrá, striedali sa v nej okrem základnej popolovitej vrstvy preniknutej sprašou, viaceré súvislé alebo prerušované, resp. kombinované vrstvičky uhlíkov, sadzí, spraše a popola. Asi 0,5 m nad stredom dna priekopy sa odkryli zvyšky spáleného dreva. Popri východnej vnútornej strane priekopy, v horných častiach sprašových stien, boli zvyšky zuhoľnatých trámov. Obdobné stopy boli zistené aj pri dne. Išlo zrejme o zvyšky palisády alebo vonkajšej steny valu (Točík 1986, 468), po ktorej sa odkryli kruhové kolové jamy na východnej vnútornej strane priekopy. Vyvrátená konštrukcia palisády alebo vonkajšej steny valu sa nepochybne zrútila do priekopy ešte v období, keď bola priekopa nezasypaná, resp. boli zanesené len jej spodné priestory. Uloženie vrstiev vo výplni priekopy nasvedčuje, že k jej „likvidácii“ došlo intencionálne v priebehu osídlenia. Jej zánik v zásade nemusel byť výsledkom jednorazovej akcie, súvisiacej s expanziou únětickej kultúry.

A. Točík (1986, 468) na základe prevahy keramického materiálu v zásype priekopy pripísal vybudovanie opevneného sídliska hatvanskej kultúre, čo je zrejme správny predpoklad. Zánik valu s priekopou intuitívne spojil s expanziou únětickej kultúry, po ktorej došlo k splynutiu entít, avšak už s prevahou „západného – únětického“

elementu. Impulz k vybudovaniu fortifikácie teda vyšiel z hatvanskej kultúry a jej prebudovanie bolo dielom únětickej kultúry. Predpokladať tu možno model „hatvansko-únětickej“ interakcie, podobný oblasti tzv. hurbanovského typu, v rámci ktorého, ako sa zdá, sledované kultúry istý čas koexistovali (Mitáš 2000, 33).

Okrem vyššie opísaného materiálu z juhozápadného Slovenska, ktorý ukazuje na prienik únětickej kultúry východným smerom, existujú doklady rozširovania jej sídelného areálu smerom na sever. To dokumentujú lokality z mladšieho až neskorého obdobia únětickej kultúry v povodí stredného Váhu (napr. Ivanovce – Veliačik/Němejcová-Pavúkova 1987, 62; Trenčín – Nešporová 1983, 84; Beluša-Hloža, Púchov – Krížanová 1937, obr. 2; 3). Práve táto „severná“ skupina nálezísk môže poukazovať na zapojenie „mladoúnětických“ komunít do distribúcie tovarov rozličného druhu S–J smerom a *vice versa* (napr. baltického jantáru; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 255–256; 1999, 153–154; Marková 1994, 19; 2005, 14; 2009, 64; porovnaj s Ernée 2012, 124–125). Na záver treba znovu podotknúť, že ani jedna z vyššie citovaných lokalít nebola kompletne preskúmaná.

Časopriestorový rozmer expanzie únětickej kultúry na Slovensku

Pri sledovaní migračných procesov je potrebné poznať a osvetliť aj ich časopriestorový rozmer. Keďže časť z tejto problematiky bola riešená už v súvislosti s rozličnými problémami expanzie únětickej kultúry v predošlých kapitolách, tu bude poukázané len na najpodstatnejšie javy chronologickej a teritoriálnej povahy. Hmotnú kultúru starších fáz únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku je možné síce pomerne spoľahlivo identifikovať, čo však neznamená, že sa dá i uspokojivo interpretovať.

Najstaršie nálezy únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku sa objavili tak na pohrebiskách v povodí malokarpatských vodných tokov, zhruba v línii lokalít Bernolákovo – Trnava – Veselé, ako aj na pohrebiskách v povodí Čiernej vody, južne od Sládkovičova (obr. 3). Na týchto náleziskách sa okrem staroúnětickej keramiky zistila i keramika protoúnětickej kultúry a preto zónu medzi Dudváhom a Malými Karpatmi možno považovať za teritórium s prvotným výskytom únětických výrobkov na Slovensku. Mnohé z chronologicky najstarších nálezov únětickej kultúry však nesúvisia s expanziou tejto entity, ale skôr dokumentujú čulé kontakty epišnúrového a únětického kultúrneho okruhu, resp. poukazujú na infiltráciu únětických výrobkov do epišnúrového kultúrneho milieu. O „expanzii“ únětickej kultúry v týchto prípadoch možno hovoriť

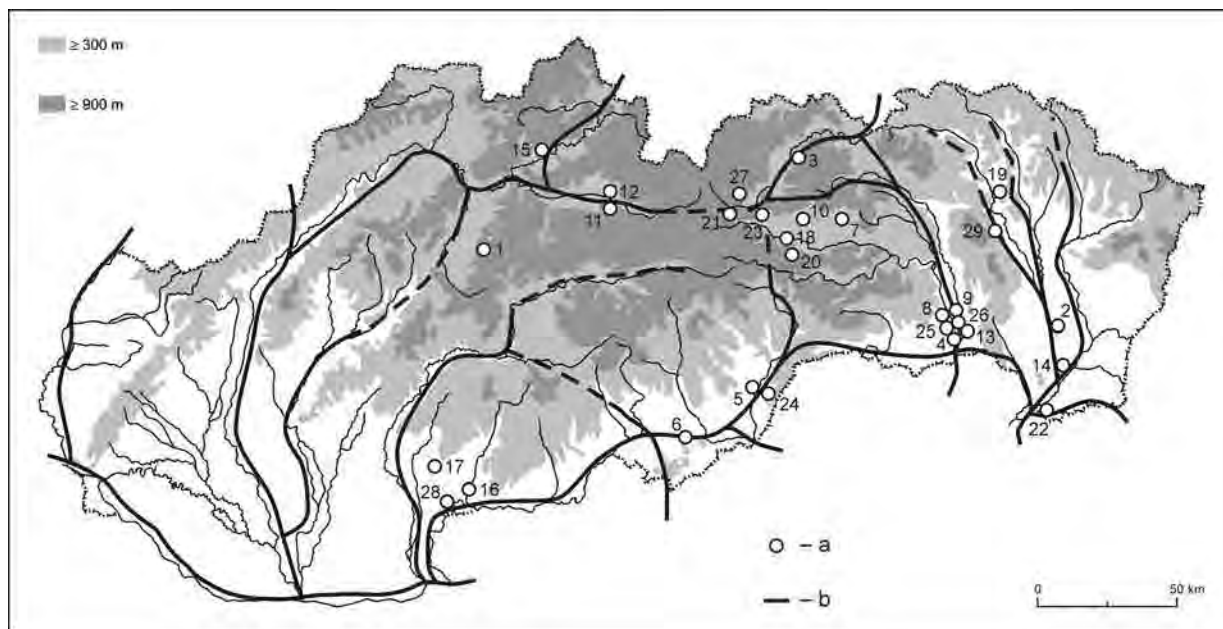
Tabela 3. Slovenská únětická kultura vo svetle relatívnej a absolútnej chronológie. Reprezentatívne náleziská dokladajúce prenikanie, zastúpenie a vyznievanie únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku.

	Vnútná chronológia pohrebiska Jelšovce (Bátora 2000a)	Horizonty – <i>Lichardus a Vladár 1997</i>	Stupne – Reinecke a pokračovatelia	Stupne – Reinecke	¹⁴ C dáta – JZ Slovensko (Görsdorf 2000)	¹⁴ C dáta – Morava (Peška 2012)
Jelšovce	Jelšovce VII	9	B0	BB1	maďarovská kultúra: cal BC 1700–1530	väteřovská kultúra: cal BC 1950/1900–1500
Gajary; Jelšovce; Majcichov; Vráble	Jelšovce VI (pokračovanie)	8	A3	BA2		
Gajary; Ivanovce; Jelšovce; Majcichov; Matúškovo; Sládkovičovo; Šurany, časť Nitriansky Hrádok; Trenčín; Vráble	Jelšovce VI	7				
Bajč; Bernolákovo; Branč; Dvory nad Žitavou; Hurbanovo; Jelšovce; Matúškovo; Nesvady; Nové Zámky; Sládkovičovo; Vráble	Jelšovce V	6	A2	BA2	únětická kultúra: cal BC 1850–1730	únětická kultúra: cal BC 2050/2000–1750/1700; nitrianska kultúra (východná Morava): cal BC 2100–1800
Bajč; Bánov; Bernolákovo; Branč; Dvory nad Žitavou; Hurbanovo; Jelka; Jelšovce; Ludanice, časť Mýtna Nová Ves; Nesvady; Nové Zámky; Úľany nad Žitavou; Veľký Grob; Vinodol, časť Horný Vinodol	Jelšovce IV	5				
Bánov; Bernolákovo; Branč; Čierny Brod; Hurbanovo; Jelšovce; Kapin- ce; Ludanice, časť Mýtna Nová Ves; Trnava; Úľany nad Žitavou; Veľký Grob; Výčapy-Opatovce	Jelšovce III	4	A1	BA1	nitrianska kultúra: cal BC 2030–1850	
Branč; Čierny Brod; Jablonec; Jelšovce; Výčapy-Opatovce	Jelšovce II (IIa, IIb)	3				
Blatné; Jelšovce	Jelšovce I	2	A0			
Veselé		1				

len v zmysle šírenia sa určitých druhov artefaktov „západnej“ proveniencie, avšak nie v zmysle zemepisného posunu únětickej kultúrnej zóny. Skoro všetky vyššie zmienené nálezy z tejto zóny možno zaradiť do časového úseku, ktorý ohraničuje záverečné obdobie kultúry Chľopice-Veselé až klasická fáza nitrianskej kultúry. V schéme chronologického triedenia materiálu doby bronzovej P. Reineckeho a jeho pokračovateľov ide o obdobie stupňov BA0 (mladší úsek) až BA1 (starší úsek; tabela 3).

Ďalšie koncentrácie nálezísk so staroúnětickou keramikou možno lokalizovať do dolného Ponitria a Požitia a do stredného Ponitria (obr. 3). Prevažná časť lokalít sa viaže už v tom období na územie pravého brehu Nitry. Zdá sa, že práve v tejto zóne možno pozorovať v predklasickom únětickom období zvýšenú koncentráciu prejavov únětickej kultúry, čo pravdepodobne odzrkadľuje prvé migrácie tejto kultúry východným smerom. Na zmeny súvisiace s predpokladaným príchodom obyvateľstva zo „západu“ do tohto priestoru však zatiaľ ukazujú len nálezy z pohrebísk. Podstatnú časť týchto nálezov z Ponitria a Požitia možno zaradiť do tzv. nitriansko-únětickej fázy, to znamená do mladšieho úseku stupňa BA1. Expanzia únětickej kultúry na juhozápadné Slovensko vrcholila na prelome stupňov

BA1 a BA2 a predovšetkým v staršom úseku stupňa BA2. Klasická fáza únětickej kultúry na západnom Slovensku predstavuje tiež obdobie vzrastu lokalít (diagram 1; tabela 3), v rámci ktorého došlo k zahusteniu nového sídelného areálu únětickej kultúry v jej juhovýchodnej oblasti rozšírenia. V klasickej a poklasickej fáze únětickej kultúry bolo osídlené aj stredné Považie, kde je Púchov (*Križanová 1937, 49–50*) jej zatiaľ najsevernejšou lokalitou (obr. 5). Prienik únětickej kultúry východným smerom zastavili na rieke Žitave nositelia hatvanskej kultúry. Jasne na to poukazuje materiál z tzv. hatvansko-únětického horizontu na lokalite Fídvár vo Vrábľoch (tab. XLI; *Točík 1986, 466–468*). Sledovaná expanzia sa skončila práve tu, pretože územie dolného Hrona a Ipľa bolo i v období klasickej fázy únětickej kultúry „pod kontrolou“ hatvanskej kultúry (*Marková 2010, 64, obr. 1; tabela 1; Nešporová 1969, obr. 1; Točík 1979, 55*). Strategický význam tohto teritória pre hatvanskú kultúru azda najdôslednejšie dokumentuje veľká koncentrácia opevnených sídlisk na dolných tokoch uvedených riek – Ipeľský Sokolec, Kamenín, Malé Kosihy, Sazdice, Vyškovce nad Ipľom a ďalšie (*Bátora 2009b, obr. 4; Gogáľtan 2008, obr. 1; Marková 2010, obr. 1*). Táto ochranná zóna evidentne nebola neplánovaným, ale premysleným uskutočneným forti-

Obr. 9. Miesta s tzv. únětickými bronzami a ďalšími únětickej kultúre blízkymi nálezmi na východnom okraji západného Slovenska, na strednom a východnom Slovensku. Legenda: a – nálezy únětického charakteru; b – predpokladané hlavné komunikačné trasy doby bronzovej (podľa *Furmánek/Veliačik/Vladár 1999*). Číslo lokalít sú zhodné s číslami v súpis 3.

fikačným dielom vtedajších elít. Expanziu únětickej kultúry juhovýchodným, prípadne južným smerom cez Dunaj ďalej znemožňoval v Zadunajsku aj ľud mladšej kisasopstáckej kultúry a staršej kultúry Vaty (Bándi 1984, 258–259; Bóna 1975, 73, 77; Kalicz 1968, obr. 4; 1984, 192–193; Kiss 2000, tab. 1). Najvýchodnejšou sídliskovou lokalitou klasickej únětickej kultúry, ako sa už viackrát poukázalo určite nie náhodou (Bátora et al. 2008, obr. 1), boli Vráble (obr. 5; 8: 1, 3).

Problematicu možno rezumovať nasledovne: v priebehu predklasickej až poklasickej fázy únětickej kultúry bola väčšina nálezísk tejto kultúry na juhozápadnom Slovensku situovaná v oblasti Podunajskej roviny a pahorkatiny, západne od rieky Žitavy. Výraznejší postup obyvateľstva únětickej kultúry, a nie iba „importov“(?), do priestoru východne od Žitavy dosiať nebol zaznamenaný a zrejme s ním ani nie je možné počítať. Menšia časť lokalít únětickej kultúry sa nachádzala na Záhorí a v oblasti Bratislavskej brány (obr. 5).

O posune únětickej kultúrnej zóny cez rieku Moravu na západné Slovensko možno preto hovoriť od obdobia konca stupňa BA1 a v stupni BA2. V klasickej a neskorom období došlo na juhozápade Slovenska k markantnému nárastu nálezísk (diagram 1; tabula 3). K spresneniu časového sledu udalostí spojených s expanziou únětickej kultúry, rovnako ako aj k lepšej fixácii s tým korešpondujúcich nálezov, by podstatne prispeli nové rádiokarbónové dáta. Ich aplikovanie na materiál zo staršej doby bronzovej, v kontexte s riešenými otázkami, zatiaľ

nie je vôbec dostačujúci (porovnaj Barta 2001, tab. 1; Görsdorf/Marková/Furmánek 2004, obr. 1). K problematike prieniku únětickej kultúry na juhozápadné Slovensko vzhľadom na dostupné ^{14}C dáta z obdobia tzv. nitriansko-únětickej fázy (Jelšovce – hrob 329; Bátora 2000a, 514, 549; 2002a; Görsdorf 2000, 566, 569) možno skonštatovať, že zmena nitrianskej na únětickú kultúru sa nedá presne stanoviť. Avšak zverejnené údaje z pohrebiska v Jelšovciach ukazujú, že prechodné obdobie – tzv. nitriansko-únětické – je v absolútnych dátach ohraňované rokmi 1930–1870 cal BC a klasickej fázy únětickej kultúry rokmi 1870–1730 cal BC. K transformácii únětickej do maďarovskej kultúry došlo okolo 1730 cal BC. Vyššie uvedené skutočnosti sú v zhode s poznatkami, že vzhľadom na celkové trvanie únětickej kultúry (vrátane protoúnětickej fázy), ktoré sa vo svetle absolútneho datovania pohybuje zhruba medzi rokmi 2500(2300) až 1700 pred Kr., na Slovensku možno uvažovať o jej zhruba 150 až 200 ročnej existencii (Bátora 2002a, 55; Ernée/Müller/Rassmann 2009, 390, obr. 29; 38; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 65; 1999, 38; Hrala/Jiráň/Moucha 1994, 55–56; Krause 2003, 74–85, obr. 34; 240; Moucha 2005, 10, obr. 1; Peška 2012, 305; Rassmann 1996; Zich 1996, 251–346).

Od konca klasickej fázy, po rýchlej konsolidácii spoločenských a hospodárskych pomerov v sídelnom priestore slovenskej únětickej kultúry, sa táto entita spolupodieľala na šírení prejavov a výrobkov únětického charakteru východným smerom (obr. 9; súpis 3).

Únětická expanzia v celoslovenskom kontexte a v susedných oblastiach

Problém expanzie únětickej kultúry sa nevzťahuje len na západné Slovensko, pretože jej výrobky a vplyvy sa šírili ďalej na východ a juhovýchod. Nemecký bádateľ M. Bartelheim (1997, obr. 3) v súvislosti so zmapovaním kontaktných zón českej únětickej kultúry, južnú časť tohto rozsiahleho európskeho teritória označil ako „*Sekundärzone*“, primknutej k „*Primärzone*“ – juhovýchodnému cípu sídelného areálu. Do rámca primárnej zóny včlenil i juhozápadné Slovensko (porovnaj s Batora 2006, obr. 157, 160, 163, 165, 168). Na tomto mieste je oveľa zaujímavejšie pripomenúť si už pred storočím vyslovenú myšlienku belgicko-španielskeho archeológa L. Sireta o podobnosti kultúry El Argar na Pyrenejskom polostrove s kultúrami staršej doby bronzovej v strednej Európe (Bartelheim 1997, 275–276). Na prvý pohľad neprehliadnuteľné paralely medzi únětickou kultúrou a tisíce kilometrov vzdialenou kultúrou El Argar sa totiž vzťahujú na spoločných kultúrnych predchodcov a na časovo zhodné nadregionálne tendencie kultúrneho vývoja. V otázke výskytu tzv. únětických bronzov preto treba mať na zreteli, že akékoľvek „ohromujúce“ analógie môžu byť pri momentálnom stave bádania s veľkou pravdepodobnosťou i „náhodné“ (Bartelheim 1997, 285).

Na výskyt nálezov únětického charakteru mimo sídelného areálu juhovýchodnej skupiny únětickej kultúry sa už upozornilo dávnejšie. Okrem J. Pasternaka (1933), ktorý sa touto problematikou zaoberal ako prvý, k nej zaujali stanovisko J. Batora (2001, 251; 2006, 223–238), L. Hájek (1961, 69–73), V. Kiss (2002, 479–484), K. Marková (2007, 45–46), J. Pástor (1962, 75, 77; 1969, 94–97), B. Zich (1996) a mnohí iní bádatelia. V súvislosti s nálezmi zbraní na východe karpatskej oblasti a s početnými analógiami „... im nördlichen Randgebiet der Aunjetitzer Kultur...“ (Kovács 1995, 178), resp. „... im Kreise der Aunjetitzer Metallkunst...“ (Kovács 1995, 183) si viaceré otázky položil i citovaný maďarský bádateľ. Zároveň ukázal na ich dlhšie prežívanie v „neúnětickom“ kultúrnom prostredí. Uvedená skutočnosť evokuje aj pretrvávajúce iných tradícií a najmä klasických technologických praktík metalurgov únětickej kultúry. Nálezom únětickej proveniencie na východnom Slovensku sa bližšie venoval už J. Batora (1981, 12–13; 1983d, 182–184; 2001; 2006, 223–238). Ten okrem prítomnosti tzv. únětických bronzov upozornil aj na prvky pohrebneho ritu únětickej kultúry na tomto území.

V zásade ide o predmety, ktoré patrili k charakteristickej industrii únětickej kultúry najmä v jej klasickom období (tab. XL), teda tzv. hrivny (Ringbarren) a hrivnovité nákrčníky (Ösenhalbringen), tzv. skobovité hrivny (Spangenbarren),

sekerky s nízkymi postrannými lištami, sekery na palici (Stabäxte), dýky na palici (Dolchstäbe), dýky triangulárne, dýky s plnou rukoväťou, obojstranné dláta, manžetovité náramky, tzv. cyperské ihlice, ihlice s terčovitou, resp. veslovitou hlavicou a hroty oštepov (Batora 2006, 223). Na strednom i východnom Slovensku možno pozorovať určité kumulácie nálezov únětického charakteru (obr. 9), ktoré sa viac-menej viažu na predpokladané komunikačné trasy doby bronzovej (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, mapa 15; 1999, obr. 70; porovnaj Furmánek 1995), pričom rovnaká väzba sa ukazuje aj v susedných oblastiach (Batora 2001, obr. 1; 4; 7; 9; 12; 2006, obr. 157; 160; 163; 165; 168; Bóna 1975). To naznačuje, že „expanzia“ mimo sídelného areálu únětickej kultúry mala „výmenno-obchodno-prospektorské“ pozadie.

V období expanzie únětickej kultúry do karpatskej oblasti bola časť východného Slovenska osídlená koštianskou kultúrou, ktorá je považovaná za súčasť epišnúrového (prikarpatského) kultúrneho komplexu (Batora 1986a, 129; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 53–54; 1999, 29; Podborský a kol. 1993, 258). Ako je známe, oblasti koštianskej a únětickej kultúry spájali obojstranné kontakty, ktoré sú zachytiteľné na pohrebiskách koštianskej kultúry v Košiciach, Čani a Valalikoch, v častiach Košfany i Vsechsvätých (Pástor 1962; 1969; 1978). Na týchto pohrebiskách boli vplyvy z únětickej kultúry evidentné od mladšieho obdobia klasickej fázy koštianskej kultúry (Batora 1981, 12–13; 1983d, 182–183). Zatiaľ však nie je možné spoľahlivo interpretovať mieru, do akej súvisí výskyt predmetov únětického charakteru v koštianskej kultúre s východnou expanziou únětickej kultúry počas jej predklasickej a klasickej fázy. Sprostredkovateľskú úlohu tu pravdepodobne hralo i obyvateľstvo hatvanskej kultúry. Treba podotknúť, že interpretácia výskytu „únětických“ predmetov na východnom Slovensku sa nezakladá na jednom bádateľskom názore či teórii (Batora 1983d, 183).

Vplyvy zo „západu“ na pohrebiskách koštianskej kultúry dokumentujú sekery s postrannými lištami a zahroteným alebo oblúkovitým tylom z Košíc (hrob 146 – Pástor 1969, tab. 23: 2) a Valalikov (z časti Košfany, hrob 15 – Pástor 1962, obr. 7: 6; z časti Vsechsvätých, hrob 47 – Pástor 1978, tab. 25: 4), isté varianty triangulárnych dýk (napr. hrob 109 v Čani – Pástor 1978, tab. 16: 10; hrob 15 vo Valalikoch-Košfanoch – Pástor 1962, obr. 7: 5; hrob 2 vo Valalikoch-Vsechsvätých – Pástor 1978, tab. 22: 2), dláto s postrannými lištami z Košíc (hrob 146 – Pástor 1969, tab. 23: 3), ihlica s terčovitou hlavicou z Čane (hrob 96 – Pástor 1978, tab. 16: 8), ihlica s veslovitou hlavicou z Valalikov-Košťan (Batora 2001, obr. 2: 4) a za zmienku stojí aj mladší

nález tzv. cyperskej ihlice zo sídliska otomansko-füzesabonského kultúrneho komplexu v Nižnej Myšli (Olexa 1992, tab. 1: 1).

Treba tiež povedať, že v niekoľkých prípadoch sa kovové výrobky únětického charakteru (okrem iných nálezov) vyskytli na pohrebiskách koštianskej kultúry v hrobách s bohatým inventárom. Je povšimnutiahodné, že v nich boli uložené v určitých kombináciách, napríklad v hrobe 146 z Košíc – s dlátom, dýkou a sekerou (Pástor 1969, tab. 23: 1–8), v hrobe 96 z Čane – s dýkou a terčovitou ihlicou (Pástor 1978, tab. 16: 4–8) alebo v hrobe 47 z Valalikov-Všechsvätých – s dýkou a sekerou (Pástor 1978, tab. 24: 7–10; 25: 1–6). Všetky zmienené nálezy pochádzajú z lokalít Košickej kotliny, z povodia rieky Hornád, to znamená z významnej komunikačnej trasy. S ich ďalšou koncentráciou sa možno stretnúť v priestore Východoslovenskej roviny (obr. 9), v povodí riek Bodrog a Ondava. Ide o sekery s postrannými lištami z Bracoviec, Oborína alebo zo Zlatníka (Bátora 2001, obr. 1). Je však zaujímavé, že ani na jednom z nálezísk v Košickej kotline a Východoslovenskej rovine nebol objavený hrivnovitý nákrčník alebo charakteristická únětická hrivna. Nálezy „Ösenhalsringen a Ringbarren“ sú však zastúpené na východe Slovenska v oblasti Spiša, na lokalitách v povodí rieky Poprad (Bušovce, Spišská Teplica, Veľký Slavkov). Ďalšie prejavy a predmety zo Spiša, ktoré možno uviesť do súvisu s únětickou kultúrou, možno sledovať okolo Spišskej Novej Vsi, na hornom toku Hornádu (obr. 9; Levoča, Smižany, Spišská Nová Ves a najnovšie Jablonov – Soják 2009, 16, obr. 5). Okrem nálezov tzv. únětických bronzov sú pozoruhodné aj kamenné obloženia hrobov, poprípade kamenné platne v hrobách na spišských pohrebiskách zo staršej doby bronzovej v Levoči (Staššíková-Štukovská/Bátora 1987, 36), Smižanoch (Javorský 1980, 133) a vo Švábovciach (Točík/Vlček 1991, 58). Analógie k uvedeným hrobovým úpravám sú na súvekých pohrebiskách únětickej kultúry. Práve údolím Hornádu sa mohla dostať časť tzv. únětických bronzov aj na pohrebiská koštianskej kultúry v okolí Košíc. Na presuny obyvateľstva a prúdenie tovarov komunikačnou trasou Hornádu v staršej dobe bronzovej poukazujú aj nálezy fajansových korálikov, ktoré sa koncentrujú okolo Košíc a na Spiši (Bátora 2002b, obr. 1). So sledovanými „výmenno-obchodnými“ aktivitami nepochybne súvisí aj výskyt baltického jantáru v reprezentatívnom opevnenom sídlisku na Myšej Hôrke pri Spišskom Štvrtku, ale i na Čingove v Slovenskom raji, vo Svite-Pod Skalkou, v Iliašovciach (Soják 2010, 14) či už na spomenutom pohrebisku vo Švábovciach (Točík/Vlček 1991, 48–49, 62–63). Zmienené lokality môžu dokladať segment predpokladanej trasy (obr. 9), ktorou sa údolím Váhu smerom na východ popod

masív Vysokých Tatier distribuoval jantár do oblasti východného Slovenska (Bátora 2006, 204).

Nálezy únětického charakteru na Spiši však môžu byť čiastočne výsledkom interakcií medzi únětickou a mierzanowickou kultúrou, ktoré sa prejavili aj na území Malopoľska (Bátora 1981, 13; 1983d, 184; 2001, obr. 1; 7; Machnik 1977, 122). V tomto prípade sa materiál únětickej kultúry do spišskej oblasti mohol dostať zo severu po rieke Poprad, ktorá bola dôležitou spojnicou medzi mierzanowickou a koštianskou kultúrou. Úzky kontakt oboch kultúr bol zreteľne doložený (Bátora 1983d, 184; Machnik 1977, 50). Kontakty severokarpatského prostredia s kultúrnymi oblasťami situovanými na sever od karpatského oblúka, indikuje tiež rozvinutý „obchod“ v únětickej kultúre na západe Poľska. Distribúcia tzv. únětických bronzov tu bola široko rozšírená a realizovaná v smere V–Z aj S–J (Sarnowska 1982, 101–102). Avšak v mnohých prípadoch ide o ojedinelé nálezy bronzových predmetov, ktorých presné datovanie je problematické.

Ďalším z dokladov obojstranných kontaktov je výskyt bronzových a zlatých tzv. sibinských záušníc na severe karpatskej oblasti. Tieto ozdoby sa objavili na východnom Slovensku už v staršom období koštianskej kultúry (Košice; Pástor 1969), potom na juhozápadnom Slovensku v klasickej fáze únětickej kultúry (Hurbanovo; Točík 1979), odkiaľ prešli do únětického prostredia západne od rieky Moravy (Bátora 1983d, 183; 2000a, 409–411; Stejskalová 1999, 87–88; Točík 1981a, 238; Vladár 1981, 223–224). Novšie výskumy na Morave však ukazujú, že s výskytom jednoduchých sibinských záušníc možno počítať už v staršom období únětickej kultúry (Veľké Pavlovice, hrob 5 – Stuchlík/Stuchlíková 1996a, 153, obr. 10: 9). Tento fakt nie je prekvapujúci, pretože, ako už bolo uvedené, rovnako skoro sa v moravskej a českej únětickej kultúre možno stretnúť aj s tzv. cyperskými ihlicami (Stocký 1926, 10, tab. 1: 2; Tihelka 1953, 267).

Rozhodujúcu úlohu sprostredkovateľa, a to nielen pri šírení záušníc sibinského typu, zohral ľud hatvanskej kultúry, ktorý bol vklinený medzi oboma kultúrnymi oblasťami. Na tento predpoklad poukazuje aj relatívne veľký počet výrobkov únětického charakteru v prostredí hatvanskej kultúry, o ktorom možno hovoriť najmä vzhľadom na celkový počet kovovej industrie z územia jej rozšírenia (nálezy z lokalít Hatvan, Piliny, Szelevény, Tiszafüred, Zaránk a iných; Bátora 1981, 13; 1983d, 183–184; 2001; Kalicz 1968, 163; 1984, 200; Kovács 1995).

Taktiež nemožno obísť teritórium kultúr s inkrustovanou keramikou v Zadunajsku, ktoré evidentne participovalo na šírení únětických predmetov južným a juhovýchodným smerom. To pregnantne dokumentujú lokality Balatonakali, Nyergesújfalu, Tata, Tokod-Tokodaltár, Zamárdi a mnohé ďalšie

(Kiss 2000, tab. 3; 2002, 483, obr. 4; Marková 2005, 13; Torma 1978, 27; Vladár/Romsauer 1999, obr. 6). Obyvateľstvo kisapostáckej kultúry a následnej severopanónskej kultúry s inkrustovanou keramikou sa rovnako úspešne podieľalo na šírení vplyvov a výrobkov južného a východného pôvodu v smere na sever a západ. Impulzy z kisapostáckej kultúry sú zachytiteľné už v stupni BA1 aj na pohrebiskách nitrianskej kultúry, kde sa prejavujú nálezmi tzv. plechového štýlu (napr. Branč, hrob 31 – Vladár 1973b, tab. 4: 24; Nitra-Čermáň, hrob 69 – Vladár/Bátora 2004, obr. 5: 2–5, 12), dominantne zastúpenom na eponymnom pohrebisku kisapostáckej kultúry (Mozsolics 1942, 67).

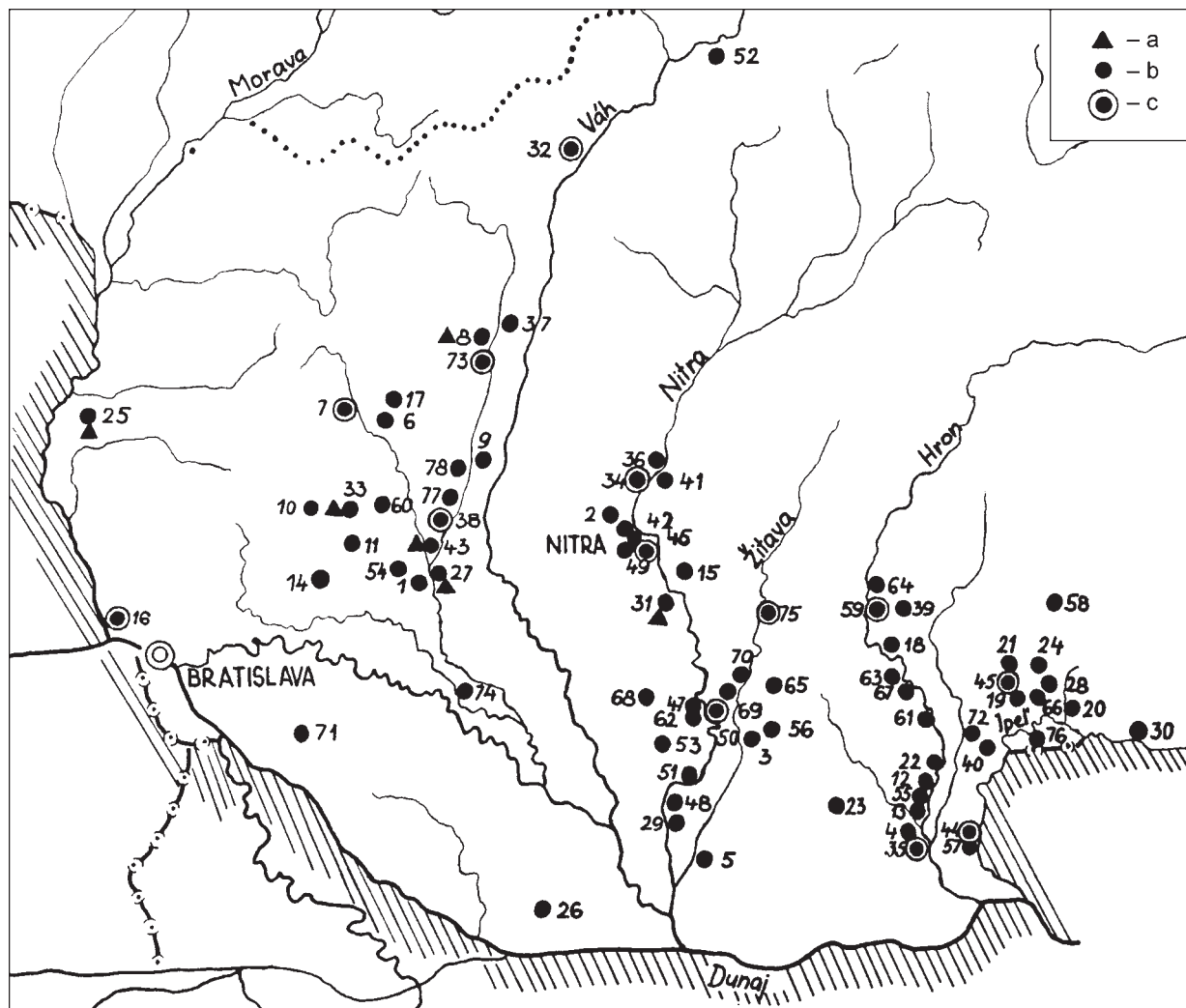
Dobre známe vzájomné kontakty mladších fáz únětickej, hatvanskej a kisapostáckej kultúry sú v priestore juhozápadného Slovenska uspokojivo synchronizované hlavne keramikou z pohrebísk tzv. hurbanovského typu v Bajči, Dvoroch nad Žitavou, Hurbanove, Nesvadoch a v Nových Zámkoch (Mitáš 2004, 288–293), ale aj z opevnených tellových lokalít vo Vrábľoch (materiál z tzv. hatvansko-únětického horizontu a z povrchových zberov; Bátora et al. 2009a, 26; Točík 1986, 468), v Malých Kosihách (nálezy z vrstvy III C a spodnej úrovne vrstvy IV A; Točík 1981a, 236–237), popri prípade na pohrebisku Salka II (Marková 2006, 37–39), prislúchajúcemu k naposledy menovanému opevnenému sídlisku. Ako sa už poukázalo (Mitáš 2004, 288–293; Novotná 1986, 280; Točík 1981a, 237–238), uvedený úněticko-hatvansko-kisapostácky kontakt možno na citovaných lokalitách datovať do stupňa BA2, kedy sa zo sídelného areálu únětickej kultúry, vďaka sprostredkovateľskej úlohe hatvanskej a kisapostáckej kultúry, dostalo na východ a juhovýchod aj najviac výrobkov únětického charakteru (zhrňujúco k problematike Kiss 2002).

Z niektorých pohrebísk na juhozápadnom Slovensku však pochádzajú nálezy, ktoré naznačujú, že hatvanská kultúra bola ešte pred týmto obdobím v kontakte s epišnúrovým kultúrnym okruhom (stupeň BA1), pretože na pohrebiskách nitrianskej kultúry v Čiernom Brode (hrob 79 – Veliačik 1969a, obr. 5: 4) a v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi (hroby 85 a 454 – Schalk/Bátora 1997, obr. 3; 8) boli objavené keramické nálezy, ktoré je možné konfrontovať so staršou fázou hatvanskej kultúry. V mladšom období únětickej kultúry vplyvy a výrobky(?) hatvanskej kultúry čiastočne „zasiahli“ i susednú Moravu (Novotná 1983b, 69; Stuchlík 2005, 19, 22) a významnou európskou komunikačnou tepnou – Dunajom – sa dostali až na sídliskovú lokalitu Hosty v južných Čechách (Beneš 1989, obr. 3). Z uvedeného vyplýva, že únětická kultúra sa mohla dostať vďaka nitrianskej kultúre do kontaktu s nositeľmi hatvanskej kultúry ešte v stupni BA1, v čase pred prienikom únětickej kultúry

na juhozápadné Slovensko. Je rovnako možné, že niektoré tzv. únětické bronzы z východného Slovenska sa dostali do koštianskeho sídelného areálu pred etablovaním sa únětickej kultúry na západnom Slovensku v stupni BA2. Na transport surovín, výrobkov, ideí a na „výmenno-obchodné“ kontakty cez sídelný areál hatvanskej kultúry vôbec, nepriamo poukazujú aj plné hlinené kolieska so stredovým otvorom a miniatúrne keramické modely vozov z maďarských a slovenských lokalít (Bondár 2012, 76–77; Kalicz 1968, 154, 158; 1984, 198–199; Nešporová 1969, 386; Točík 1981a, 236).

Ostatné, menej výrazné kumulácie nálezov únětického charakteru možno pozorovať na severe Slovenska, na hornom Váhu v oblasti Oravy a Liptova (obr. 9; napr. Liptovský Mikuláš-Liptovská Ondrašová; Bátora 2001, 269), a tiež na juhu stredného Slovenska, medzi Ipľom a Slanou – na slovensko-maďarskom pomedzí (obr. 9; napr. artefakty v depotoch z Gemera a Hodejova; Bátora 2001, 260). Sporadické nálezy zo severného Slovenska pravdepodobne dokumentujú účasť únětickej kultúry v distribúcii tovarov rôzneho druhu povodím Váhu. Nálezy zo stredného Slovenska sú chronologicky mladšie a poukazujú na doznievanie „únětickej“ bronzovej industrie mimo materského územia únětickej kultúry, v období tzv. kosziderského horizontu (Hodejov – Furmánek/Vladár 2006, 187–188, obr. 8: 1) a možno aj neskôr (Gemer – Novotná 2006, 136–137). Šírenie sa výrobkov zo sídelného teritória únětickej kultúry v jej mladšom období odzrkadľuje stabilizované spoločensko-hospodárske pomery, ktoré vyvolali proces „exportu“ do širšieho stredo-európskeho priestoru. Charakteristické „únětické“ nálezy mimo teritória únětickej kultúry ďalej naznačujú, že záujem bol o ne vo viacerých kultúrach staršej doby bronzovej. Predmety a vplyvy únětickej kultúry smerovali nielen do oblasti stredného a východného Slovenska, ale aj do východného Maďarska, východného Poľska, západného Rumunska, na západnú Ukrajinu a tiež do Kaliningradskej oblasti Ruska (Bátora 2001, 251, obr. 1; 4; 7; 9; 12; 2006). Ich prítomnosť v naposledy spomenutej oblasti na Sambijskom polostrove evokuje snahu prospektorov a „obchodníkov“ preniknúť k bohatým a už od neolitu známym a intenzívne využívaným ložiskám jantáru (Illášová et al. 2011, 29–32).

Možno dodať, že rovnako v primárnej oblasti únětickej kultúry je pre jej mladšie obdobie príznáčný vzrast hospodárskej a spoločenskej úrovne, ktorý viedol tak k rozšíreniu teritória, ako aj k výraznému šíreniu kultúrnych prejavov a výrobkov (Moucha 1961a, 165, obr. 4; 1963, 54; Pleinerová 1967, 5–13). Avšak expanzívne tendencie boli únětickej kultúre vlastné už v jej najstaršej fáze (Moucha 1974, 9–10).

Obr. 10. Rozšírenie maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (mapa a názvy lokalít k číslam v mape podľa Točík 1964b). Legenda: a – hrob, pohrebisko; b – sídlisko; c – opevnená osada.

PODIEL ÚNĚTICKEJ KULTÚRY NA VZNIKU MAĎAROVSKEJ KULTÚRY

Maďarovská kultúra je významnou a pomerne dobre preskúmanou archeologickou entitou doby bronzovej na Slovensku, ktorej pamiatky boli známe už v 19. stor. Jej pomenovanie zaviedol v prvej polovici 20. stor. rakúsky bádateľ H. Mitscha-Märheim podľa eponymnej lokality (dnes Santovka-Malinovec). Ten istý súbor nálezov súbežne označil anglický archeológ G. Childe ako typ Veselé. Maďarovská kultúra sa definitívne v odbornej literatúre zafixovala až vďaka J. Eisnerovi. Uvedená entita je súčasťou väčšieho kultúrneho komplexu Maďarovce-Věteřov-Böheimkirchen, rozšírenom tiež na južnej Morave a v dolnom Rakúsku (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 78–79; 1999, 47).

Maďarovská kultúra zaberala územie celého juhozápadného Slovenska (obr. 10). Okrem teritória, ktoré predtým osídlila únětická kultúra, zaujala tiež časť sídelného areálu hatvanskej kultúry. Zreteľný odstup maďarovského osídlenia od ľavého brehu Dunaja bol zapríčinený prítomnosťou severopanónskej kultúry. Po odchode jej skupiny Esztergom zo severnej časti Zadunajska a z priľahlého slovenského územia smerom na juh, sa maďarovská kultúra vo svojej neskej fáze posunula až za Dunaj (Ožďáni 2010, 261; tam ďalšia literatúra). Sídelný areál maďarovskej kultúry sa vzhľadom na určité vývojové odlišnosti tradične delí do troch okruhov: východný – Poipлие a Pohronie, stredný – Ponitrie a Požitavie a západný – Považie a slovenské Pomoravie (Točík 1964b, 15). Avšak vplyvy maďarovskej kultúry smerovali aj do Poľska alebo až na Balkán (Furmánek/Veliačik/

Vladár 1991, 79, mapa 5, 6; 1999, 47; Górski 2012; Marková 2007).

S chronológiou i genézou maďarovskej kultúry sa zaoberal už H. Mitscha-Märheim, ktorý hľadal jej pôvod v kultúre s kanelovanou keramikou, ale aj G. Childe, ktorý ako prvý postrehol, že jej počiatky sú spojené s únětickou kultúrou. Dnes sa všeobecne prijíma názor, že maďarovská kultúra vznikla na konci stupňa BA2 na domácom podloží únětickej kultúry a za výrazného prispenia z panónskej oblasti. Jej materiál sa tradične člení do troch stupňov (prípadne horizontov alebo fáz): úněticko-maďarovský, klasický a neskoromaďarovský stupeň, čo v zásade platí dodnes (Bátora 2000a, 515–517; Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 79; 1999, 47, 49).

Problematika maďarovskej kultúry bola za posledné desaťročia pomerne dobre rozpracovaná a viackrát z rôznych pohľadov i zhrnutá (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 78–80; 1999, 47–49; Lichardus/Vladár 1998, 221–352; Novotná/Novotný 1984, 323–338; Točík 1979, 50–55). Štúdia preto poukazuje hlavne na účasť únětickej kultúry v procese jej genézy, resp. na spoluúčasť súvekých kultúr – hatvanskej a kisapostáckej – v tomto čiastočne poznanom procese. Z obsahového hľadiska, pochopiteľne, otázka genézy maďarovskej kultúry presahuje rámec „záverečnej“ kapitoly štúdie, preto poukážeme len na časť problémov. Pripomenutie podielu únětickej kultúry na vzniku maďarovskej kultúry je dôležité najmä z dôvodu, že únětická kultúra ako expanzívna zložka vývoja staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku sa v podstatnej miere podieľala na genéze významnej autochtónnej kultúry a závažným spôsobom prispela k akcelerácii spoločenského a hospodárskeho vývoja vo vrcholnom období staršej doby bronzovej na západnom Slovensku. Na vznik maďarovskej kultúry možno poukázať prostredníctvom materiálu z pohrebísk aj sídlisk, z ktorých pochádzajú artefakty sprostredkované únětickým kultúrnym podložím.

Mimoriadne dôležitým faktom je kontinuita mnohých lokalít z neskorého únětického a včasno-maďarovského obdobia (tzv. úněticko-maďarovská fáza) do klasického stupňa maďarovskej kultúry. Bezpečne je dokázaná na pohrebiskách (napr. Jelšovce – Bátora 2000a; Gajary – Točík 1979; Pata – Cheben 1999) i na sídliskách (napr. Šurany-Nitriansky Hrádok, Vráble – Točík 1981b, 1986; Trenčín – Nešporová 1983) z juhozápadného Slovenska. Táto kontinuita ale nie je doložená na viacerých náleziskách situovaných západne od Váhu (napr. Veselé, Boleráz, Budmerice; Točík 1986, 473). Nie všetky z týchto lokalít sú však vedecky spracované a materiál z nich publikovaný. Známe nálezy napovedajú, že kľúčom k riešeniu podielu únětickej

kultúry pri vzniku maďarovskej kultúry by malo byť predovšetkým územie Ponitria a Požitavia, kde bola zaznamenaná zhruba rovnaká hustota osídlenia maďarovskej (obr. 10) a únětickej kultúry (obr. 5; Mitáš 2004, obr. 1; Točík 1964b, obr. 3).

Aj materiál z pohrebiska v Jelšovciach (Bátora 2000a, 550) jasne poukázal na už niekoľkokrát vyslovený predpoklad (napr. Točík 1979, 48), že v procese vzniku maďarovskej kultúry zohrali dôležitú úlohu spoločenstvá pochovávané na pohrebiskách únětickej kultúry z dolného Ponitria a Požitavia, ktoré sa dostali do užšieho kontaktu s hatvanskou a kisapostáckou kultúrou (oblasť tzv. hurbanovského typu; Mitáš 2004, 285–288). Napokon, naposledy menovaný stredný okruh je považovaný za zónu, kde sa rozšírila tzv. klasická maďarovská kultúra. Istou výhodou je aj to, že v tejto oblasti je pomerne dobre zastúpená tzv. úněticko-maďarovská fáza, ktorá je relatívne dobre preskúmaným obdobím tak únětickej, ako aj maďarovskej kultúry. Oba susedné maďarovské okruhy boli vystavené silnejším vonkajším kultúrnym vplyvom. Je pochopiteľné, že pamiatky z tzv. úněticko-maďarovského stupňa sú zastúpené dosť zreteľne aj v západnom okruhu, čo však vzhľadom na predchádzajúci kultúrny vývoj vôbec neplatí pre východný okruh (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 79; 1999, 47).

Výpoved' pohrebísk a sídlisk ku genéze maďarovskej kultúry

Už bolo naznačené, že pri riešení genézy maďarovskej kultúry možno vychádzať z pohrebiskového i sídliskového materiálu, ktorý sa dá aj vzájomne konfrontovať. Tento priaznivý fakt potvrdzuje materiál z pohrebiska v Nesvadoch (Dušek 1969) a opevneného sídliska vo Vrábľoch (Točík 1986). Je známe, že z oboch lokalít pochádza blízka keramika z mladšej klasickej fázy únětickej kultúry a z tzv. úněticko-maďarovskej fázy. I preto sa Fidvár vo Vrábľoch vnímal ako excentricky položené nálezisko tzv. hurbanovského typu (Furmánek/Veliačik/Vladár 1991, 68; 1999, 39; porovnaj Bátora et al. 2012). Dominantná časť nálezov, poukazujúcich na únětický podiel pri vzniku maďarovskej kultúry, je známa z pohrebísk v Ponitri (napr. Bajč a Nitra; Točík 1979) a na Považí (napr. Matúškovo a Sládkovičovo; Točík 1979). Avšak ani jedno z nich nebolo kompletne preskúmané. Materiál z iných dôležitých „úněticko-maďarovských“ pohrebísk zatiaľ zasa nie je úplne zverejnený (napr. Pata; Cheben 1999; 2012). V súčasnosti najlepšie preskúmaným a vyhodnoteným pohrebiskom s kontinuitou z únětickej do maďarovskej kultúry sú Jelšovce (obr. 6; Bátora 2000a, 514–517).

Dôležité poznatky o procese genézy maďarovskej kultúry možno získať analýzou pohrebného ritu na známych pohrebiskách. Vznikajúca maďarovská kultúra totiž prevzala od únětickej kultúry kostrový spôsob pochovávaní so zaužívanými orientáciami zosnulých v hrobách, rovnako aj s pretrvávajúcou variabilitou smerov orientácií hrobov. To dokumentujú pohrebiská v Jelšovciach (*Bátora 2000a*, 478–479) i v Majcichove (*Točík 1979*, 51). Pohrebiská s „úněticko-maďarovskou“ kontinuitou (Jelšovce), ale aj bez nej (Majcichov), poukazujú tiež na prežívanie niektorých fenoménov pohrebného ritu, ktorým bolo napríklad sekundárne otváranie hrobov (*Bátora 2000b*, 5–7, obr. 1).

Už v tzv. úněticko-maďarovskej a klasickej fáze maďarovskej kultúry sa sporadicky na pohrebiskách v Ponitří i Považí začali objavovať prvé žiarové hroby, ktoré odzrkadľujú juhovýchodné kultúrne prúdenie. *J. Bátora* (2004, 298–299) to zreteľne dokumentuje tak urnovým hrobom v Abraháme (poloha Komárov vršek; nezverejnený výskum B. Chropovského), ako aj ďalšími žiarovými hrobmi na pohrebiskách v Jablonci – hrob 2a, Jelšovciach – hrob 8, Matúškove – hrob 48 a v Sládkovičove – hrob 46. Všetky tieto hroby boli urnové. Avšak v „maďarovskej“ časti pohrebiska v Jelšovciach sa zistili aj dva žiarové hroby s voľne rozsypanými kremačnými zvyškami v strede hrobových jám (hroby 602 a 613), ktoré sa však tvarovo vôbec neodlišovali od jám kostrových hrobov. Oba hroby boli relatívne bohato vybavené. Ich inventár bol v hrobových jamách rozmiestnený rovnako ako v mužských kostrových hrobách. Prekvapujúce bolo zistenie, že do hrobu 602 neboli uložené spálené kosti muža, čo by sa dalo predpokladať podľa inventára, ale spálené zvieracie kosti. Preto sa uvažuje o kenotafe (*Bátora 1999c*, 71–72; 2004, 299). Pravda, žiarové hroby v obdĺžnikových jamách pripomínajúcich kostrové hroby sú doložené aj na severovýchode karpatskej oblasti, v klasickej fáze otomansko-füzesabonského kultúrneho komplexu (*Gašaj 1992*, 124–125, obr. 1). Na pohrebisku v Majcichove (*Chropovský 1958*) bolo odkrytých 56 kostrových a 22 žiarových hrobov zo záverečného stupňa maďarovskej kultúry. Okrem urnových a voľne rozsypaných žiarových hrobov sa tu možno stretnúť aj s pretrváváním kostrového spôsobu pochovávaní, v ktorom pokračoval spôsob ukladania zosnulých v rôznych smeroch (*Bátora 2004*, 299; *Točík 1979*, 51). Je teda evidentné, že pod silným vplyvom z juhu a juhovýchodu karpatskej oblasti sa v maďarovskej kultúre, na rozdiel od slovenskej únětickej kultúry, v jej mladšom období udomácnil birituálny spôsob pochovávaní (*Bátora 2004*, 305; *Točík 1979*, 52).

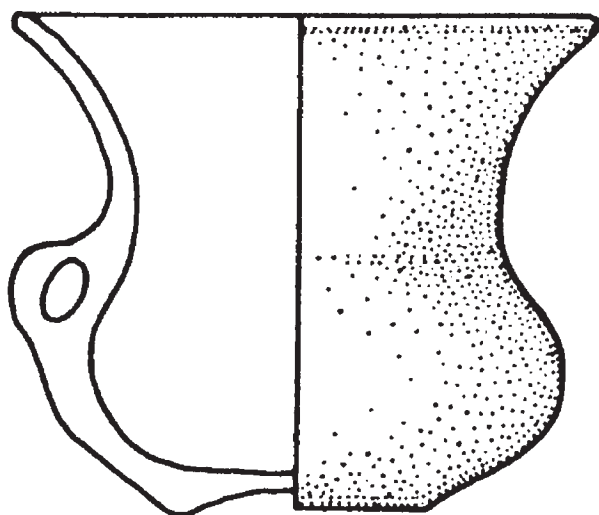
Komplexne zverejnený materiál z pohrebiska v Jelšovciach (*Bátora 2000a*, prílohy 2 a 3) ukázal,

že pre mnohé keramické a bronzové predmety zo včasného až neskorého stupňa maďarovskej kultúry možno nájsť prototypy na pohrebiskách únětickej kultúry, na ktorých sa nápadnejšie prejavili kontakty s okruhom zadunajských kultúr so žiarovým pohrebným ritom. Boli tu bielo inkrustované „mladokisapostácke“ džbánky, ktoré sa spájajú s okrajovou zónou rozšírenia únětickej kultúry – tzv. hurbanovským typom (*Mitáš 2004*). Keramická náplň únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska, ktorá je typická svojou angažovanosťou „karpatských“ prvkov v hrnčiarstve a rovnako výskytom viacerých keramických výrobkov (importov?) hatvansko-kisapostáckej proveniencie, sa najvýraznejšou mierou podieľala na utváraní keramického inventára maďarovskej kultúry. Práve medzi únětickou a maďarovskou kultúrou v sledovanom priestore bola veľmi dobre zachytená kontinuita v keramickej produkcii, na čo zreteľne poukázali i Jelšovce (*Bátora 2000a*).

Už na prvý pohľad markantným dokladom účasti hrnčiarstva únětickej kultúry v procese vzniku a formovania sa maďarovskej kultúry sú nálezy tzv. klasických únětických šálok, ktoré sa okrem klasickej únětickej a tzv. úněticko-maďarovskej fázy na juhozápadnom Slovensku vyskytovali ešte v klasickej maďarovskej stupni (tab. XXXVI: 2, 12; XLI: 13, 15; napr. Jelšovce – *Bátora 2000a*, 374; Nitra – *Marková/Samuel 2008*, 82; Vrábce – *Točík 1986*, 470, 473), resp. prežívali ďalej (Fidvár vo Vrábloch – stredná a horná vrstva sondy CH/2–CH/11 – *Točík 1986*, 473). Avšak ťažiskom ich výskytu v sledovanom priestore bola tzv. úněticko-maďarovská fáza. Práve z tohto obdobia sú varianty tzv. klasických únětických šálok dobre známe tak z pohrebísk v Jelšovciach (typ A, varianty A1 a A2; *Bátora 2000a*, 374–376, obr. 626: 58; 628, príloha 2), Nesvadoch (napr. hroby 63, 69 alebo hrob 89; *Dušek 1969*, tab. 6: 5, 6; 7: 9, 11; 10: 14), Nitre (hroby 1, 5, 6), Matúškove (napr. hroby 11, 12 a 16) alebo v Sládkovičove (napr. hroby 13, 17, 21; *Točík 1979*), ako aj zo sídlisk v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku (*Točík 1981b*, 40) či vo Vrábloch (*Točík 1986*, obr. 5: 12, 15). Podľa *J. Bátoru* (2000a, 376) je možné problematiku ich pôvodu a rozšírenia riešiť na základe „prototypov“ z predklasickej a klasickej fázy únětickej kultúry v oblasti juhozápadného Slovenska. Okrem toho bola tzv. klasická únětická šálka evidentným prototypom tzv. veteřovských šálok (variant 1; *Tihelka 1960*, 42, 44), ktoré na Slovensku prevažujú v západnom okruhu maďarovskej kultúry na Považí (napr. v areáloch opevnených sídlisk z Bolerázu, Budmeric, Veselého; *Točík 1964b*, 26).

K zaujímavým nálezom zo včasomaďarovského obdobia patrí aj derivát klasickej únětickej šálky z hrobu 122 v Jelšovciach (obr. 11; *Bátora 2000a*, 380, obr. 626: 62; tab. 12: 11; príloha 2). Uvedený

exemplár má baňaté telo s uškom v hornej časti, teda nie kónické, ale široko roztvorené hrdlo tu ostalo zachované ako pri tzv. klasických únětických šálkach. Blízka šálka bola objavená v jame 1 (Pole SZ 20) vo Veselom (Točík 1964b, tab. 48: 15), ale datovaná je do mladšieho obdobia maďarovskej kultúry. Zrejme v tejto zvláštnej „úněticko-maďarovskej“ forme šálky (džbánka) sa odzrkadľuje genéza klasických džbáňkov (šálok) maďarovskej kultúry Bátorovho a Točíkovho typu A (Bátora 2000a, obr. 626: 57; Točík 1964b, obr. 11), v ktorej významnú rolu zohrali aj južné a juhovýchodné kultúrne vplyvy. Klasické maďarovské šálky (džbáňky), ktoré sú známe z tzv. úněticko-maďarovskej fázy (Bátorov typ A1; napr. z pohrebísk Brunovce, Matúškovo, Sládkovičovo alebo zo sídlisk Jelšovce, Šurany-Nitriansky Hrádok, Vráble), prekonal v maďarovskej kultúre evolúciu, na ktorú vplývali predovšetkým zadunajské kultúry so žiarovým pohrebným rítom (okruh Hatvan-Kisapostag-Vatya; Kalicz 1984, tab. 52: 1–19; Kovacs 1984, tab. 60: 1, 2, 4, 5, 7, 9; 61: 1–6, 8; Mozsolics 1942, tab. 9; Točík 1964b, 21–24, obr. 11). Zatiaľ nie je jasný „únětický“ podiel pri formovaní sa tohto keramického typu, aj keď istý vplyv pri genéze Bátorovho typu A1 nemožno úplne vylúčiť (Bátora 2000a, 370–374, obr. 626: 57, 65, príloha 2).

Obr. 11. Jelšovce. Šálka z hrobu 122 (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

Bez podstatných zmien prešli z predchádzajúceho kultúrneho podložia do maďarovskej kultúry malé jednouché šálky „súdkovitého“ tvaru – napríklad Jelšovce, hroby 318 a 340 (Bátora 2000a, tab. 29: 12; 32: 29; obr. 626: 65, príloha 2). Oba citované hroby pravdepodobne patria do tzv. úněticko-maďarovskej fázy. Prototypmi keramiky z týchto

hrobov boli šálky s náznakom esovitej profilácie tela a uškom pod okrajom, ktoré sú známe z tzv. nitriansko-únětickej fázy (tab. XIX: 10, 12; Úľany nad Žitavou, hrob 6 či Výčapy-Opatovce, hrob 228 – Točík 1979, tab. 79: 11; 46: 1) i z klasickej fázy únětickej kultúry (Nesvady, hrob 26 – Dušek 1969, tab. 3: 7). V keramickom inventári maďarovskej kultúry sú zastúpené aj malé kónické šálky s jedným uškom pod okrajom (napr. Veselé – Točík 1964b, tab. 50: 6; Vráble – Točík 1986, obr. 6: 10), ktorých výskyt je rovnako známy v slovenskej únětickej kultúre (napr. Hurbanovo, hrob 31 – Točík 1979, tab. 85: 2; Nesvady, hrob 79 – Dušek 1969, tab. 9: 2).

Ďalším keramickým typom, ktorého pôvod treba hľadať v únětickom kultúrnom prostredí, sú amfory maďarovskej kultúry. Tzv. klasická maďarovská amfora, so zreteľne odsadeným vysokým hrdlom od guľovitého tela, na rozhraní ktorých boli umiestnené dve uchá, je známa z tzv. úněticko-maďarovskej fázy aj z klasickeho stupňa maďarovskej kultúry. Tzv. klasické maďarovské amfory boli objavené na pohrebisku v Jelšovciach (tab. XXXVI: 4) – išlo o typ A, varianty A1 a A2 (Bátora 2000a, 391–392, obr. 631: 74; 634, príloha 2), na sídlisku vo Veselom – typ C, varianty C1 a C2 (Točík 1964b, 27, 29, obr. 11) alebo v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku – nálezy typu C (Točík 1964b, obr. 14: 1, 2). Uvedené typy a varianty amfor sú zároveň reprezentatívnou skupinou takýchto výrobkov maďarovskej kultúry a kontinuita ich produkcie z predchádzajúceho kultúrneho podložia je dobre doložená. Dostupné nálezy ukazujú, že počiatky tzv. klasických dvojuchých amfor maďarovskej kultúry možno hľadať na juhozápade Slovenska už v tzv. nitriansko-únětickej fáze (tab. XXII: 2; napr. Veľký Kýr, objekt 13 – Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999, obr. 73: 2), ďalšie amforovité nádoby sa objavili koncom klasickej fázy a v poklasickej fáze únětickej kultúry, napríklad na lokalitách Matúškovo – torzo amforovitej nádoby z hrobu 48 (Točík 1979, tab. 69: 12), Nesvady – „amforovitý džbán“ z hrobu 73 (Dušek 1969, tab. 8: 4), Vráble – amfora z hatvansko-únětického horizontu (Točík 1986, obr. 5: 17), Ivanovce – nádoba z depotu 1 (tab. XXXIX: 4; Veliačik/Němejcová-Pavůvková 1987, obr. 2: 3). Odtiaľ prešli do materiálnej náplne maďarovskej kultúry.

Z neskorej únětickej kultúry možno odvodiť aj tvar štíhleho amforovito profilovaného hrnca, ktorý sa vyskytol v hrobe 235 v Jelšovciach (typ A1 – Bátora 2000a, obr. 631: 68; tab. 21: 14). Tento nálež je v podstate akýmsi prechodným keramickým tvarom medzi amforami a hrncami. Z lokalít maďarovskej kultúry sú známe silnejšie či slabšie profilované hrnce (džbáňky) s jedným uchom. Aj tie boli už v inventári klasickej a poklasickej fázy únětickej kultúry. Výrazne profilované jednouché hrnce alebo džbáňky sú typické nápadným odsadením tela od

hrdla a do viac-menej horizontálnej roviny vyhnutým okrajom. Niektoré z týchto výrobkov, prevažne nižšie exempláre, majú akoby „stlačené“ proporcie. Výrazne profilované hrnce/džbány (tab. XXXVII: 25) pochádzajú z tzv. úněticko-maďarovskej fázy (Jelšovce, hrob 240 – *Bátora 2000a*, tab. 22: 13) aj klasického stupňa maďarovskej kultúry (Jelšovce, hrob 80 – *Bátora 2000a*, tab. 9: 6). V Jelšovciach boli nálezy tohto druhu zaradené k typu A (varianty A1 a A2 – *Bátora 2000a*, 386–388, obr. 631: 69; 632). Z iných pohrebísk maďarovskej kultúry zatiaľ nie sú známe. Zo sídlisk nateraz poznáme dva exempláre tohto typu z klasického maďarovského stupňa zo Šurian-Nitrianskeho Hrádku (*Bátora 2000a*, 386). Ich „predchodcov“ a v niektorých prípadoch zrejme aj „súčasníkov“ možno nájsť na pohrebiskách z konca klasickej až neskorej fázy únětickej kultúry v Bajči (hrob 33 – *Točík 1979*, tab. 96: 9), Hurbanove (nález zo zberu – *Točík 1979*, tab. 91: 29), Nesvadoch (napr. hroby 12, 13, 21 – *Dušek 1969*, tab. 2: 3, 4, 14) alebo v Nitre (hrob 6 – *Točík 1979*, tab. 77: 9). Je zaujímavé, že zvýšená koncentrácia výrazne profilovaných hrncov (džbánov) bola zaznamenaná na pohrebiskách mladšej až neskorej únětickej kultúry na dolnom a strednom Ponitří a Požitaví, najmä v tzv. hurbanovskom type. Rovnako k jednouchým nevýrazne profilovaným hrncom (džbánom), bez ostro odsadeného tela od hrdla a viac-menej mierne vyhnutého ústia, ktoré sú známe z pohrebiska v Jelšovciach (typy A a B – *Bátora 2000a*, 388, obr. 631: 70; 632), možno nájsť analógie na pohrebiskách Hurbanovo (hrob 30 – *Točík 1979*, tab. 84: 21) alebo Nové Zámky (hrob 30 – *Dušek 1969*, tab. 11: 1). Citované keramické výrobky patria do mladoúnětického až včasomaďarovského obdobia. V klasickom maďarovskom stupni nie sú známe. Aj pre jednouché hrnce s esovitou profiláciou z pohrebísk (13 exemplárov typu A, varianty A1 a A2, z Jelšoviec – *Bátora 2000a*, 389) či sídlisk (Veselé-Pole SZ 20, jama 2 – *Točík 1964b*, tab. 49: 5) maďarovskej kultúry možno nájsť predlohy na lokalitách únětickej kultúry, resp. tzv. hurbanovského typu. Takéto hrnce boli však zistené už v prostredí nitrianskej kultúry, kam sa pravdepodobne dostali (ako importy?) z únětického milieu (napr. typ A2 z hrobu 420 v Jelšovciach – *Bátora 2000a*, tab. 36: 19), prípadne na pohrebiskách z mladšieho obdobia únětickej kultúry (napr. typ A1 z hrobu 12 v Nesvadoch – *Dušek 1969*, tab. 2: 2). Nateraz výraznejšie zastúpený je na lokalitách maďarovskej kultúry hrniec Bátorovho typu A1 (napr. Jelšovce, Šurian-Nitriansky Hrádok, Veselé), typ A2 je známy len z pohrebiska v Jelšovciach (*Bátora 2000a*, 390, obr. 633). Treba pripomenúť, že hrnce tohto typu v podstate tvarovo „kopírujú“ klasické džbány maďarovskej kultúry (Bátorov typ A, varianty A1 a A2), od ktorých sa odlišujú len pro-

porciami – výškou a šírkou (*Bátora 2000a*, 388–390). V maďarovskej kultúre sa možno stretnúť tiež s bezuchými esovito profilovanými hrncami (Jelšovce, hrob 151 – *Bátora 2000a*, tab. 14: 23; Veselé, jama 109 S – *Točík 1964b*, tab. 39: 5), ktorých výskyt možno rovnako odvodiť z predchádzajúceho kultúrneho podložia. Pri tejto príležitosti nemožno obísť zvlášť zaujímavý bezuchý esovito profilovaný hrniec so zdrsneným – vertikálne ryhovaným povrchom tela z pohrebiska tzv. hurbanovského typu v Bajči (hrob 24 – *Točík 1979*, tab. 94: 19), ktorý mal na vývoj tohto typu nádoby (Točíkov typ E1) výrazný vplyv a ktorého analógie treba hľadať v hatvanskej kultúre (*Kalicz 1968*, tab. 128: 4a1; *Nešporová 1969*, obr. 10: 2, 3).

Z neskorej únětickej kultúry prešli do keramickej náplne maďarovskej kultúry aj menšie guľovité nádoby s uškami či bez ušíek. Tento typ nádob na pohrebisku tzv. hurbanovského typu v Nesvadoch (napr. hroby 67, 70, 89 – *Dušek 1969*, tab. 7: 5; 8: 3; 10: 11) patrí do mladšieho horizontu pochovávania. S rovnakými nádobkami sa možno stretnúť aj na „úněticko-maďarovských“ pohrebiskách Matúškovo a Sládkovičovo (*Točík 1979*) a v tzv. úněticko-maďarovskej až klasickej fáze maďarovskej kultúry vystupujú i v Jelšovciach (tab. XXXVI: 6; XXXVII: 10; typ A, varianty A1 a A2; typ B, varianty B1–B3 – *Bátora 2000a*, 383–385, obr. 626: 67; 630, príloha 2). K zaujímavému materiálu tzv. úněticko-maďarovskej fázy, v ktorom malú bezuchu guľovitú nádobku sprevádzali iné neskoroúnětické a včasomaďarovské keramické tvary, patrí výplň objektu 1/56 z opevnenej osady v Jelšovciach (*Točík 1964b*, obr. 32). Rovnaká nádoba bola objavená v Jelšovciach, v hrobe 97, bezpečne datovanom do klasického stupňa maďarovskej kultúry (*Bátora 2000a*, tab. 10: 1–4; príloha 2). Pertraktované nádoby z Jelšoviec mali na tele štyri súvislé plastické rebrá situované proti sebe (artefakt blízky Bátorovmu typu A2).

Aj pre nádoby „hruškovitého“ tvaru s vertikálne zdvihnutým ústím z Jelšoviec možno nájsť prototypy na pohrebisku tzv. hurbanovského typu v Nesvadoch (hroby 1 a 22 – *Dušek 1969*, tab. 1: 3; 3: 1). Takéto nádoby sú známe zo šiestich hrobov v „úněticko-maďarovskej“ časti pohrebiska v Jelšovciach (typy A–D – *Bátora 2000a*, 382, obr. 626: 64) a sú typickým keramickým tvarom tzv. úněticko-maďarovskej fázy.

Misovité tvary nádob nie sú vo všeobecnosti považované za chronologicky dostatočne citlivý tovar. Pri analýze časti pohrebiska maďarovskej kultúry v Jelšovciach sa však ukázalo, že niektoré tvary mís a ich výzdobné prvky možno odvodiť z náplne únětickej kultúry či tzv. hurbanovského typu (*Bátora 2000a*, 393–398). Ako príklad možno

uviesť početne zastúpené profilované misy viacerých typov z Jelšoviec (*Bátora 2000a*, obr. 635–636), ktorých prototypy možno nájsť na pohrebiskách v Hurbanove a v Nitre (*Točík 1979*, tab. 77: 3; 81: 18; 88: 18). Ešte väčší význam v genéze maďarovskej kultúry zohrali širšie kónické misy s okrajom zrezaným do horizontálnej roviny, prípadne mierne von vyhnutým, ktoré boli početné hlavne v tzv. hurbanovskom type (napr. na pohrebiskách Bajč, Hurbanovo, Nesvady; *Mitáš 2000*, 41). Zvlášť dôležitá je však výzdoba niektorých z nich, ktorá pozostávala z viac-menej výrazných jazykovitých výčnelkov, zdobiacich na viacerých miestach ich okraj. Takéto výčnelky sú na kónických misách z Bajča (hrob 7 – *Točík 1979*, tab. 92: 15), Hurbanova (hrob 16 – *Točík 1979*, tab. 83: 14) alebo z Nesvadov (hrob 53 – *Dušek 1969*, tab. 5: 5). Už A. *Točík* (1979, 40) skonštatoval, že tento druh mís bol charakteristický pre slovenskú únětickú kultúru, ale v únětickej kultúre za riekou Moravou bol zriedkavý. Práve tieto misy boli zastúpené i v „maďarovskej“ časti pohrebiska v Jelšovciach (typ A, varianty A1–A3; typy B a C – *Bátora 2000a*, obr. 636: 76; 637; príloha 2).

Aj keď výskyt zásobníč na pohrebiskách únětickej kultúry je vzácny a vo výskume súdobých sídlisk na Slovensku, na ktorých ich výskyt možno predpokladať (tab. XLI: 12, 14; zásobnice z tzv. hatvansko-únětického horizontu vo Vrábľoch; *Točík 1986*, obr. 5: 13, 14), sa zatiaľ príliš nepokročilo, i tu možno vzhľadom na tvary niektorých zásobníč maďarovskej kultúry predpokladať ovplyvnenie ich výroby únětickou kultúrou, napríklad v prípade zásobnice z jamy 1/pruh SZ 25 z Veselého (*Točík 1964b*, tab. 54: 7).

S evolúciou keramických tvarov súvisí aj zvyk opatriť určitý tvar nádoby nôžkami. Keramika na nôžkach bola zistená v tzv. úněticko-maďarovskej fáze (džbán z hrobu 13 v Jelšovciach – *Bátora 2000a*, tab. 2: 26; príloha 2), ako aj v mladších stupňoch maďarovskej kultúry (napr. misy zo sídlisk Hoste – *Bátora 1983a*, obr. 3: 5; Veselé, Šurany-Nitriansky Hrádok – *Točík 1964b*, obr. 15: 1, 4, 5). Nádoby na nôžkach neboli pre slovenskú únětickú kultúru charakteristické, ale ojedinele sa vyskytujú v tzv. hurbanovskom type (Bajč, hrob 9 – *Točík 1979*, tab. 93: 1, 2). Plytká misa (tzv. pekáč) na nôžkach z Bajča však nemusí byť výrobkom únětickej kultúry a na zmienené pohrebisko sa mohla dostať z hatvanskej kultúry (porovnaj *Kalicz 1984*, tab. 56: 12–14). Aj v moravskej únětickej kultúre sú nôžky na keramike považované za cudzí prvok a objavovali sa len v staroúnětickom období, ale v Čechách neboli až tak zriedkavé (*Stuchlík 2004*, 156). Vzhľadom na vyššie uvedené možno konštatovať, že keramika na nôžkach sa v maďarovskej kultúre objavila pod vplyvom vnútrokarpatského kultúrneho prostre-

dia, najskôr hatvanskej kultúry (*Kalicz 1968*, tab. 128: 6a–6d; 129: 7f, 11b1, 13).

V maďarovskej kultúre, rovnako ako predtým, bola ďalej vyrábaná aj drobná keramika – modely plných koliesok alebo lyžice. Z hľadiska chronologického i typologického sú tieto nálezy necitlivé.

Na pohrebiskách klasickej a poklasickej fázy únětickej kultúry sú názorné príklady, dokumentujúce rozvoj metalurgie neželezných kovov v jej vrcholnom období a jej pokračovanie v maďarovskej kultúre. Od únětickej kultúry prevzala viacero typických kovových výrobkov a na juhozápadnom Slovensku ňou vyvrcholil rozvoj metalurgie staršej doby bronzovej (*Bátora 2009b*, 202–210). Je zrejmé, že v slovenskej únětickej kultúre sa presadilo odlievanie bronzových predmetov do kadlubov. Na dôležitosť únětického kovolejárstva na juhozápadnom Slovensku poukazujú hroby metalurgov (*Bátora 2009b*, 202). Patrí k nim symbolický hrob 50 z Matúškova (*Bátora 2003*, obr. 14) alebo „porušený hrob“ z centra Nitry (*Bátora 2003*, obr. 13). Niektoré typy bronzových predmetov zo sledovaného obdobia, ako aj ich kontexty, boli zhodnotené v edícii „Prähistorische Bronzefunde“ (*Furmánek 1980; Novotná 1970; 1980a; 1984; Vladár 1974*).

Prostredníctvom únětickej kultúry sa do kovového inventára maďarovskej kultúry dostali ihlice so šikmo perforovanou guľovitou hlavnicou, ihlice s kornútovitou hlavnicou a istú dobu v ňom prežívali aj tzv. cyperské ihlice.

Prvé exempláre ihlíc so šikmo perforovanými guľovitými hlavnicami sa na juhozápadnom Slovensku objavili v neskorom období únětickej kultúry, na pohrebiskách tzv. hurbanovského typu Bajč (hrob 56 – *Točík 1979*, tab. 98: 4) a Nesvady (tab. XXXIV: 5; hroby 69 a 83 – *Dušek 1969*, tab. 7: 12; 10: 7). Veľmi blízky exemplár ihlice pochádza aj z neskorounětického hrobu 2 v Bernolákove (tab. XXXV: 6; *Pichlerová 1963a*, obr. 1: 2) alebo z hrobu 5 v Čiernej Vode (*Ižof/Točík 1981*, obr. 44: 1). Všetky menované ihlice tohto typu mali hlavnicu aj ihlu hladkú – bez výzdoby. Ihlice so šikmo perforovanou guľovitou hlavnicou v maďarovskej kultúre prešli typologickými zmenami. S obľubou boli používané najmä vo včasnomaďarovskom období, ale aj v priebehu klasickej a menej neskorého stupňa. Evolúciu tohto typu ihlice názorne dokumentuje materiál z pohrebiska v Jelšovciach, kde bol zastúpený 70 kusmi (tab. XXXVII: 6, 9, 19, 20; typ A, varianty A1–A5; typ B, varianty B1–B3; *Bátora 2000a*, 419–425, obr. 649–650; príloha 3).

Typ ihlice s kornútovitou hlavnicou sa na pohrebiskách slovenskej únětickej kultúry začal objavovať v jej klasickej fáze a často v sprievode výrobkov zadunajského charakteru. To dokladajú hroby z Bajča a Hurbanova (*Točík 1979*, tab. 88: 10; 93: 17),

ale aj hrob z Vinodolu (tab. XXVI: 18; *Točík* 1979, tab. 78: 1). V uvedenej fáze možno hovoriť o najväčšom rozšírení tohto typu ihlice. Pre problematiku genézy maďarovskej kultúry je dôležitý exemplár ihlice s kornútovitou hlavnicou a s torzovanou ihlou z hrobu 39 v Bajči (*Točík* 1979, tab. 96: 20). Citovanú ihlicu možno datovať do neskorej únětickej kultúry a na pohrebisku v Bajči patrí do najmladšieho horizontu pochovávaní. Z tzv. úněticko-maďarovskej fázy prešiel tento typ ihlice do inventára maďarovskej kultúry, kde sa uplatňovala i torzia ihly. Takéto ihlice pochádzajú z „úněticko-maďarovských“ pohrebísk v Matúškove a Sládkovičove (*Točík* 1979), z dvoch hrobov zo včasného obdobia maďarovskej kultúry z Jelšoviec (*Bátora* 2000a, 419, obr. 649) alebo z jedného hrobu v Majcichove(?) z neskorého stupňa maďarovskej kultúry (*Lichardus/Vladár* 1998, tab. 26: 1).

Na prežívanie mladšieho druhu tzv. cyperských ihlíc vo včasnej maďarovskej kultúre poukazuje hrobový materiál z Brunoviec (*Točík* 1979, tab. 78: 14–32). Vývoj týchto ihlíc v klasickom a neskorom stupni maďarovskej kultúry nepokračoval.

V únětickej kultúre boli obľúbené aj viaceré typy kovových náramkov, resp. nárameníkov. Maďarovská kultúra na výrobu niektorých typov nadviazala.

V mnohých hroboch z klasickej a neskorej fázy únětickej kultúry na juhozápade Slovenska boli zdokumentované jednoduché drôtené tyčinkové (tab. XXVIII: 16, 17; XXXII: 4) alebo viacnásobne vinuté špirálové náramky s kruhovým alebo pásikovým prierezom (tab. XXIII: 9, 10). Oba typy náramkov (nárameníkov?) sú evidované napríklad na pohrebiskách únětickej kultúry v Bánove, Bajči, Hurbanove, Nesvadoch, Nových Zámkoch (*Mitáš* 2000, 63, 64) alebo v Jelšovciach (*Bátora* 2000a, obr. 646–647, tab. 65: 7–10), ale i v neskorounětickom depote z Ivanoviec (tab. XXXIX: 3, 5; *Veliáčik/Němejcová-Pavůková* 1987, obr. 2: 1, 2). Analýza bronzovej industrie z pohrebiska v Jelšovciach jasne poukazuje na kontinuitu tohto typu šperku v maďarovskej kultúre, ale ich prevažná časť sa viaže k včasnomadžarovskému obdobiu (*Bátora* 2000a, tab. 68: 18–20, 22, 23; príloha 3).

V mladšom období únětickej kultúry sa na Slovensku objavili aj liate otvorené náramky kruhového alebo oválneho prierezu so zahrotenými (hrob 66 v Nesvadoch – *Dušek* 1969, obr. 3: 2) alebo tupými koncami (tab. XXXI: 20, 21; hrob 26 v Bajči – *Točík* 1979, tab. 95: 4, 5) bez výzdoby. Tento typ výrobkov prešiel z tzv. úněticko-maďarovskej fázy (tab. XXXI: 20, 21; XXXV: 4) do klasického stupňa maďarovskej kultúry, kde došlo k jeho ďalšiemu typologickému vývoju (napr. Gajary – *Lichardus/Vladár* 1998, tab. 23–25).

Z náplne únětickej kultúry prešli do maďarovskej kultúry aj drobné ozdoby a súčasti odevov,

ako sú niektoré typy náušník, záušník, prsteňov, záveskov, nášiviek, špirálok a podobne (pozri Jelšovce – *Bátora* 2000a, 398–436). Okrem letného vymenovania šperkov sa pozastavme pri otvorených záveskoch srdcovitého tvaru, ktorých výskyt bol zaznamenaný hlavne v klasickej fáze únětickej kultúry na pohrebiskách dolného Ponitria a Požitia v Bajči, Hurbanove (*Točík* 1979, tab. 91: 19; 92: 6; 98: 3a–3c) alebo v Nových Zámkoch (tab. XXV: 10, 13; hrob 15 z polohy Tehelňa – *Benkovský-Pivovarová* 1999, obr. 2: 4, 5). Z materiálnej náplne maďarovskej kultúry, na rozdiel od slovenskej únětickej kultúry, je okrem otvorených srdcovitých záveskov (Jelšovce, Nitriansky Hrádok – *Bátora* 2000a, 426) známa aj forma na ich odlievanie, vyrobená z jemnozrnnej piesčitej bridlice s vysokým obsahom sludy (Veselé, objekt 91 S; *Bartík* 1995, 31, obr. 5: 7; *Točík* 1964b, tab. 37: 7). Ešte početnejšie sú na sledovaných pohrebiskách zastúpené tzv. okuliarovité závesky z medeného(?) drôtu. Našli sa v Bajči, Hurbanove (*Točík* 1979, tab. 81: 14, 15; 88: 4; 90: 11; 93: 22; 98: 19) alebo v hrobe 15 z Nových Zámkov v polohe Tehelňa (tab. XXV: 8; *Benkovský-Pivovarová* 1999, obr. 2: 2). Patria do klasickej fázy únětickej kultúry. Výskyt drôtených špirálovito stočených ozdôb sa eviduje aj v maďarovskej kultúre, ale nie v podobe záveskov (Jelšovce, hroby 9, 79, 279, 376 a II – *Bátora* 2000a, tab. 2: 14; 8: 41; 26: 1, 2, 7; 34: 9; 55: 6–13; príloha 3).

Zdá sa, že výskyt oboch typov záveskov na citovaných pohrebiskách odzrkadľuje južné vplyvy a kontakty únětickej kultúry so zadunajským kultúrnym okruhom, čo výstižne potvrdzujú závesky srdcovitého a okuliarovitého tvaru na eponymnom pohrebisku kisapostáckej kultúry (*Mozsolics* 1942, 72–73). Aj týmto možno dokumentovať úlohu, ktorú mala únětická kultúra v procese genézy maďarovskej kultúry – sprostredkovateľskú rolu v šírení vplyvov a tovarov, avšak rovnako možno uvažovať o prežívaní kultúrnych tradícií v maďarovskej kultúre. Je známe, že mnohé elementy únětickej, hatvanskej a kisapostáckej kultúry síce doznievajú práve v tzv. úněticko-maďarovskej fáze, ale v klasickom stupni maďarovskej kultúry sa definitívne stratili. Toto konštatovanie dobre potvrdzuje aj plechová čelenka typu A z Jelšoviec (hrob 34 – *Bátora* 2000a, 408–409, tab. 5: 2; príloha 3).

V maďarovskej kultúre pokračovala aj výroba bronzových dýk a sekier, prípadne drobných nástrojov (šidiel). V mnohých prípadoch sú aj tieto typy industrie poznačené tradíciou ich výroby v únětickej kultúre, čo opäť dokumentuje nálezový fond z Jelšoviec (*Bátora* 2000a, 398–408). Chronologicky citlivejšími typmi predmetov sú dýky a sekery.

Pohrebisko v Jelšovciach poukazuje na používanie krátkych aj dlhých dýk tvaru trojuholníka, rôzneho vyhotovenia vo včasnomadžarovskom období, ojedinele v klasickom stupni mađarovskej kultúry, pričom niektoré typy bronzových dýk možno odvodiť priamo z materiálnej náplne únětickej kultúry, resp. tzv. hurbanovského typu. Pre exempláre z Jelšoviec možno nájsť paralely nielen v danom prostredí, ale môžu dokumentovať i staršie tradície (Bátora 2000a, 398–403; príloha 3).

Tiež liate bronzové sekery únětickej kultúry ovplyvnili produkciu tohto druhu artefaktov v mađarovskej kultúre. Toto konštatovanie sa opäť opiera aj o hrobový materiál z Jelšoviec, kde sa kratšie exempláre s nízkymi postrannými lištami a vejárovitým ostrím, blízke k saskému alebo únětickému typu sekier, resp. blízke k tzv. talianskej forme sekier s tylovým výrezom, dostali nielen do tzv. úněticko-mađarovskej fázy, ale i na rozhranie klasického a neskorého stupňa mađarovskej kultúry (hrob 613, typ A2 – Bátora 2000a, 403, tab. 52: 12; príloha 3). Dlhšia sekera s vejárovitým ostrím a rovno zrezaným tylom z hrobu 119 v Jelšovciach (typ B1 – Bátora 2000a, 403, tab. 11: 30) nadväzuje tiež na staršie tradície. Vo všeobecnosti dýky aj sekery prekonal i v mađarovskej kultúre ďalší typologický vývoj (Novotná 1970, 38–42; Vladár 1974, 41–43).

Najmä z hľadiska širších kultúrno-geografických súvislostí je podstatné, že na západnom Slovensku v mađarovskej kultúre kulminovala obľuba a nepochybne i distribúcia baltického jantáru (Erné 2012, 125; Marková 1994, 19; 2009, 64). Tento fakt najlepšie dokumentuje jeho výskyt na pohrebisku v Jelšovciach, kde bolo objavených viac než 350 jantárových korálikov a korálov (typy A–D – Bátora 2000a, 436–439, obr. 656). Aj ďalšie nálezy z Ponitria (Nitra) i z Považia (Matúškovo, Sládkovičovo – Točík 1979) ukazujú, že jedna z vetiev Jantárovej cesty staršej doby bronzovej viedla cez západné Slovensko (Illášová et al. 2011, mapa 1).

Sídliská, ktoré dokumentujú účasť únětickej kultúry pri vzniku mađarovskej kultúry, sú na juhozápade Slovenska tiež zastúpené. Najlepšie preskúmaným sídliskom je lokalita Zámeček v Šuranoch-Nitrianskom Hrádku (Točík 1981b). Najdôležitejší materiál, zachytávajúci tento proces, je z rozsiahlej sídliskovej aglomerácie na Fidvare vo Vrábľoch (obr. 8: 3), kde boli čiastočne preskúmané po sebe nasledujúce hrubé súvrstvia zo staršej doby bronzovej, označené ako hatvansko-únětický a mađarovský horizont (Točík 1986, 466–470).

Pri riešení problematiky vzniku mađarovskej kultúry sa možno oprieť o keramické nálezy z tzv. hatvansko-únětického horizontu (Točík 1986, obr. 5). Avšak premiešanie „hatvansko-únětických“ ná-

lezov s materiálom včasnej mađarovskej kultúry naznačuje, že ani mladšiu a silnejšiu vrstvu mađarovskej kultúry nie je možné pokladať za kultúrne sterilnú, pretože v spodných vrstvách mađarovskej kultúry možno uvažovať o zmiešanom úněticko-mađarovskom horizonte nálezov, ktorý stratigraficky predbieha horizont nálezov klasickej mađarovskej kultúry. Nálezová správa AÚ SAV (Točík 1968) na to upozorňuje hlavne v sektoroch CH/6, CH/7 a CH/8 (obr. 7: 2), kde sa v spodných vrstvách mađarovskej kultúry v rôznej intenzite koncentrovali aj tzv. neskorounětické šálky a ich fragmenty. V sektoroch CH/6 a CH/7 boli zistené v menšej miere nálezy únětickej kultúry tiež vo vyšších úrovniach. Už A. Točík (1986, 473) poznamenal, že v spodných vrstvách mađarovského horizontu s vysokým výskytom tzv. únětických šálok sa rovnako objavovali staršie tvary včasnomadžarovských džbáňkov (Točíkov typ A1) a amfor (Točíkov typ C2). V spodnej časti súvrstvia mađarovskej kultúry však nechýbali ani nálezy hatvanskej kultúry. Kontakt hatvanskej, únětickej a mađarovskej kultúry vo Vrábľoch priamo uvádza aj citovaná výskumná dokumentácia (Točík 1968).

Okrem podielu hatvanskej kultúry na dotvorení mobilného inventára slovenskej únětickej kultúry, ako i v genéze mađarovskej kultúry v jej východnom a strednom okruhu, nemožno obísť významnú úlohu tejto kultúry pri vzniku prvých opevnených sídlisk doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Využívaním hlavných komunikácií a predovšetkým dunajskej „obchodno-výmennej“ tepny, s veľkou pravdepodobnosťou hatvanská kultúra sprostredkovala do únětickej kultúry a vzápätí formujúcej sa mađarovskej kultúry poznatky o forтификаčných systémoch, dobre známych tak z Potisia (Gogâltan 2008, obr. 1; Kalicz 1968; Točík 1986, 473), ako aj zo vzdialenejších euroázijských oblastí (Lichardus/Vladár 1996). V zmysle vertikálneho triedenia telových sídlisk zo staršej doby bronzovej v karpatskej oblasti podľa rumunského bádateľa F. Gogâltana (2008, 40–41, obr. 2) ich väčšina vznikla v „treťom chronologickom horizonte“, v absolútnych dátach približne medzi rokmi 2300–1950 pred Kr. Z hľadiska problematiky expanzie únětickej kultúry na územie Slovenska ide o obdobie pred tzv. nitriansko-únětickou fázou (Bátora 2000a, 514, 549; Görsdorf 2000, 566, 569), resp. dobu kontaktov únětickej kultúry s epišnúrovým kultúrnym komplexom a s ďalšími súvekými karpatskými entitami. Pravda, kultúry v karpatskej oblasti už od eneolitu absorbovali vplyvy z rôznych severopontických a kaukazských kultúr, ktoré boli sprostredkované cez karpatské priesmyky a najmä cez dolné Podunajsko (Lichardus/Vladár 1996, 55). Názorne možno pripomenúť, že v kontexte so znalosťami o kultúrnych kontaktoch

a komunikačných spojoch staršej doby bronzovej nie je prekvapujúci ani výskyt okrúhlej parohovej bočnice uzdy v hrobe 29 s bohatým keramickým inventárom zo staršieho obdobia únětickej kultúry na lokalite Velké Žernoseky v Polabí na severozápade Čiech (Lichardus/Vladár 1996, tab. 2: 12), ale ani chronologicky mladšia keramika „hatvansko-kisapostáckej“ proveniencie v rozsiahlej opevnenej osade únětickej kultúry Hosty, predbežne interpretovanej ako výrobnobchodné stredisko – tzv. faktória, na sútoku Lužnice a Vltavy v južných Čechách (Beneš 1984, 15, 21, obr. 11).

Kontinuitu vývoja a podiel únětickej kultúry pri formovaní sa maďarovskej kultúry v jej strednom okruhu ďalej dokumentuje keramický materiál z opevnených sídlisk zo Šurian-Nitrianskeho Hrádku (Točík 1981b, 40–41) alebo z Jelšoviec (Bátora 1986b, 49; Točík 1964b, obr. 32). Rovnako hroby z tzv. úněticko-maďarovskej fázy z centra Nitry (Bátora 1993, 28–29) by mohli ukazovať na prítomnosť sídliska z tohto obdobia na neďalekom hradnom kopci, odkiaľ však nateraz pochádzajú len sporadické keramické nálezy, ktoré by bolo možné zaradiť pred klasický stupeň maďarovskej kultúry. Zatiaľ nálezy z hradného kopca sa považujú skôr za dedičstvo únětickej kultúry v už sformovanej maďarovskej kultúre, na čo poukazuje výskyt tzv. únětických šálok spolu s keramickými nálezmi klasickej maďarovskej kultúry aj z iných polôh v centre Nitry (Ruttkay 2002, 165, obr. 126; 2007, 137, obr. 116; Točík/Rejholec 1993, 21–22). Materiál zo staršej doby bronzovej z posledných výskumov na nitrianskom hradnom kopci však nie je komplexne spracovaný a vyhodnotený (Chropovský/Fusek/Bednár 1991, 43; Marková/Samuel 2008; Samuel 1999, 147). Elementy únětickej kultúry v materiálnej náplni sformovanej maďarovskej kultúry, rovnako ako na nitrianskom hradnom kopci (Marková/Samuel 2008, 87) aj na viacerých blízko situovaných polohách mesta Nitry, boli doložené i na keramike z opevneného sídliska vo Veselom (Točík 1964b, 21). Najmä vo Vrábľoch na lokalite Fidvár sa pomerne pregnantne ukazuje dôležitosť únětickej a hatvanskej kultúry pri formovaní sa maďarovskej kultúry, čo zaiste potvrdí aktuálny výskum (napr. Bátora et al. 2009b). Na podiel únětickej kultúry v náplni maďarovskej kultúry sa poukázalo aj pri predbežnom vyhodnutení opevnených sídlisk na Považí (napr. Hoste – Bátora 1983a, 78; Posádka – Bartík/Šefčáková 1999, 202) a v bratislavskej oblasti (napr. Bratislava-Devín – Plachál/Marková 2002, 1; Plachál/Paulík 2001, 162).

Sumárne možno skonštatovať, že zverejnený materiál slovenskej únětickej kultúry zreteľne dokumentuje jej podiel pri vzniku maďarovskej kultúry, ktorou vyrcholila protourbánná civilizácia staršej doby bronzovej na západnom Slovensku.

ZÁVER

Uvedené poznatky a z nich vyplývajúce súvislosti aj výsledky modelovania možno zhrnúť do piatich bodov.

1. Výskum expanzie únětickej kultúry na Slovensku nadviazal na poznatky zhruba storočného bádania. Nateraz je k dispozícii už obsiahla databáza nálezísk s veľkou sumou nálezov slovenskej únětickej kultúry, ktoré boli v rôznej podobe zverejnené a poskytujú relatívne uspokojivé možnosti pre vyhodnotenie. V súčasnosti, pochopiteľne, nie je možné predpovedať, do akej miery môže publikovanie materiálu z dávnejšie realizovaných výskumov alebo dosiaľ neobjavených nálezísk modifikovať pohľad na problematiku. Zatiaľ však ani jedna lokalita únětickej kultúry na západnom Slovensku nebola bezo zvyšku preskúmaná. Spôsob, ktorý by mal byť štandardom zverejnenia nálezísk zo staršej doby bronzovej, názorne ukázal J. Bátora (2000a).

2. Eisnerov (1931; 1933) pohľad na objavenie sa pamiatok únětickej kultúry na západnom Slovensku po jej prieniku zo západu je naďalej platný. Doteraz neexistujú presvedčivé (arte)fakty, ktoré by preukázali, že teritórium Slovenska patrilo k materskej oblasti únětickej kultúry. Z procesuálneho hľadiska „únětickej“ expanzie – šírenia a rozšírenia sa hmotnej kultúry – možno pamiatky slovenskej únětickej kultúry rozdeliť do troch skupín.

K prvej skupine patrí materiál, ktorý poukazuje na infiltráciu únětickej kultúry do sídelného areálu nitrianskej kultúry a ktorú na základe dostupných poznatkov nemožno spájať s expanziou v pravom zmysle slova. To znamená, že tieto nálezy sa vzťahujú skôr na tzv. malú mobilitu. Na sledované územie sa dostali napríklad ako importy, resp. ich „obaly“, uzatváraním „dohôd“ a príbuzenských vzťahov, putovaním jednotlivcov a skupín (dobrodruhov, prospektorov, remeselníkov, obchodníkov, vyhnančov a ďalších). Prvý prienik únětických elementov možno na juhozápadnom Slovensku zachytiť už v staršom epišnúrovom kultúrnom okruhu, v kultúre Chlöpice-Veselé (Veselé) a v staršej fáze nitrianskej kultúry (Blatné). Koncom klasickej fázy nitrianskej kultúry sa výskyt výrobkov a prejavov únětickej kultúry na sledovanom území zintenzívnili (Branč, Jelšovce, Výčapy-Opatovce). Tento trend vyvrcholil v tzv. nitriansko-únětickej fáze. Prienik únětickej kultúry na juhozápadné Slovensko ovplyvnil zánik nitrianskej kultúry – začala sa expanzia únětickej kultúry na severozápad karpatskej oblasti. Proces sa odzrkadľuje v hrobovej keramike, kovových výrobkoch, ale i v pohrebnom ríte (Branč, Jelšovce, Ludanice-Mýtina Nová Ves).

Druhá skupina – rozmanitejších – nálezov pochádza z pohrebísk, sídlisk i depotov. Dokladá posun a rozšírenie únětickej kultúry z moravsko-rakúskeho sídelného areálu na juhozápad Slovenska. Tento proces už patril do rámca tzv. veľkej mobility. Krátko po etablovaní sa únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku, počiatkom klasickej fázy, došlo ku „karpatskému zafarbeniu“ jej nálezového inventára. Spôsobili to významné vnútrokarpatské entity, ktorými boli hatvanská a kisapostácka kultúra (Bajč, Hurbanovo, Vráble). Bezprostredné „západné“ vplyvy prúdili z wieselburskej kultúry (Veľký Grob). Výrazné kontakty sú doložené aj so starobronzovými kultúrami v oblasti stredného a horného Dunaja (Jelšovce). S dlhým trvaním klasickej fázy únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku nie je možné počítať a vzhľadom na výrazné južné i juhovýchodné vplyvy treba uvažovať skôr o urýchlenní historického vývoja a nástupe tzv. úněticko-maďarovskej fázy, v ktorej sa slovenská únětická kultúra výrazne podieľala na genéze maďarovskej kultúry.

K tretej skupine možno zaradiť nálezy únětického charakteru, ktoré sa zistili mimo sídelného areálu alebo primárnej zóny únětickej kultúry a ktoré dokladajú šírenie sa vplyvov a výrobkov v jej mladšom období. Ďalej ide o nálezy, ktorými vyznievala charakteristická produkcia únětickej kultúry v cudzom kultúrnom prostredí (napr. v otomansko-füzesabonskom kultúrnom komplexe alebo pilinskej kultúre). Túto fázu „expansionie“ únětickej kultúry dokladajú predovšetkým tzv. únětické bronzы (hrivny, sekery, dýky atď.). Kardinálne je zistenie, že ich výskyt na mape Slovenska, ale i v susedných oblastiach, sa viaže na hlavné komunikačné spoje a výmenno-obchodné trasy doby bronzovej. Gro týchto nálezov patrí do klasického až neskorého obdobia únětickej kultúry. Datovanie mnohých je problematické (tzv. ojedinelé nálezy).

Vplyvy únětickej kultúry z jej východnej a juhovýchodnej okrajovej zóny rozšírenia smerovali nielen do oblasti stredného (Liptov, Orava) a východného Slovenska (Košická kotlina, Východoslovenská nížina, Spiš), ale rovnako do východného Maďarska, východného Poľska, západného Rumunska, na západnú Ukrajinu a tiež do Kaliningradskej oblasti Ruska. K šíreniu vplyvov a výrobkov únětickej kultúry týmito smermi došlo za spoluúčasti ďalších dôležitých vnútrokarpatských aj mimokarpatských kultúrnych zložiek (napr. hatvanská, kisapostácka, kultúra Vaty, mierzanowická kultúra).

3. Migrácie obyvateľstva únětickej kultúry z materského teritória sa vzhľadom na geomorfologické danosti moravsko-rakúsko-slovenského

pomedzia, ale aj poznatky o starom vodopise, historicky známych expanziách alebo cestnej sieti, mohli realizovať po súši aj riečnymi komunikáciami. O konkrétnych trasách, pochopiteľne, ale možno uvažovať len hypoteticky. Najschodnejším pásmom na prienik únětickej kultúry bol priestor približne medzi terajším Hodonínom (Skalicou) na severe a Břeclavou (Kútmi) na juhu – tzv. moravsko-slovenská kontaktná oblasť. Do úvahy však prichádzajú aj západokarpatské priesmyky a Bratislavská brána.

Chronologicky najstaršie nálezy únětickej kultúry na juhozápadnom Slovensku sú doložené na pohrebiskách v povodí malokarpatských potokov, v línii lokalít Bernolákovo – Trnava – Veselé, ale aj v povodí Čiernej vody, južne od Sládkovičova (obr. 3). Pretože na týchto náleziskách bola objavená proto- aj staroúnětická keramika, zónu medzi Dudváhom a Malými Karpatmi možno považovať za územie s prvotným výskytom výrobkov únětickej kultúry na Slovensku. Ďalšie staroúnětické nálezy sa vyskytli na pohrebiskách na dolnej a strednej Nitre. Avšak väčšina tzv. predklasických nálezov slovenskej únětickej kultúry nesúvisí s expanziou tejto kultúry v pravom slova zmysle, ale skôr poukazuje na čulé kontakty epišnúrového a únětického kultúrneho okruhu v priebehu stupňov BA0–BA1. K posunu únětickej kultúrnej zóny cez rieku Moravu na juhozápadné Slovensko došlo v období na prelome stupňov BA1 a BA2. Práve v tom čase došlo v moravskej únětickej kultúre k akcelerácii historického vývoja, s ktorým zrejme súvisí nutnosť rozšírenia jej sídelného areálu. V klasickom a neskorom období únětickej kultúry (stupeň BA2) na juhozápadnom Slovensku dokázateľne vzrástol počet nálezísk (diagram 1; tabeľa 3). Spresnenie chronologického sledu udalostí, spojených s expanziou únětickej kultúry na „východ“, rovnako ako i lepšiu fixáciu s ňou korešpondujúcich nálezov, by mohli osvetliť nové ¹⁴C dáta v kombinácii s aplikovaním moderných prírodnovedných analýz (multiprvkové, izotopové, spektrálne).

Prevažná väčšina nálezísk z predklasického až poklasického obdobia únětickej kultúry na západnom Slovensku bola situovaná v oblasti Podunajskej nížiny, západne od rieky Žitavy. Výraznejší prienik únětickej kultúry na východ od Žitavy zatiaľ nebol zaznamenaný. Menšia časť lokalít sa eviduje na Záhorí, v Bratislave a okolí. V mladšom až neskorom období sa únětická kultúra dostala smerom na sever až na stredné Považie do oblasti medzi Trenčínom a Púchovom. Najvýchodnejšia skupina spoľahlivo identifikovateľných lokalít bola na ľavom brehu Žitavy (Bešeňov, Vráble, Dvory nad Žitavou).

Stabilizácia sídelného areálu slovenskej únětickej kultúry, vzrast prosperity a úspešné napojenie sa na „výmenno-obchodné“ trasy viedli k „expanzii“ produktov do bližších i vzdialenejších kultúrnych oblastí.

4. Nálezky pochádzajúce zo slovenskej únětickej kultúry z pohrebísk, sídlisk i depotov, ktoré všeobecne patria k slovensko-moravsko-rakúskej skupine a ktoré možno synchronizovať s klasickou až neskorou fázou únětickej kultúry pregnantne dokladajú, že v tomto časovom úseku už nie je možné uvažovať len o vplyvoch či prienikoch „únětických“ ideí a výrobkov na juhozápadné Slovensko, ale možno tu hovoriť o priamej účasti obyvateľstva únětickej kultúry na (pred)historickom vývoji severokarpatskej oblasti. Ünětická kultúra tu vzhľadom na predchádzajúci kultúrny vývoj a silné vplyvy súčasných vnútrokarpatských kultúr už v klasickej fáze nadobudla špecifický prejav.

Na rozdiel od predchádzajúceho vývoja, ktorý reprezentovali kultúry epišnúrového kultúrneho komplexu a ktorý vyvrcholil nitrianskou kultúrou, došlo v mladšom vývojovom štádiu staršej doby bronzovej v súvislosti s únětickou kultúrou na západnom Slovensku k značnému pokroku v hrnčiarstve (nástup širokého spektra keramických tvarov a zdokonalenie produkcie keramiky) i v metalurgii neželezných kovov (presadenie sa bronzovej industrie a nových typov kovových výrobkov). Isté zmeny boli zaznamenané v dynamike osídlenia, ale aj v pohrebnom ríte. Pretrvávajúca dominancia kostrového spôsobu pochovávaní zrejme okrem iného odráža podobnosť náboženských systémov únětického a epišnúrového kultúrneho okruhu. Aj vďaka tomu sa únětická kultúra na sledovanom území mohlo rýchlo etablovať a urýchlil ďalší kultúrny

vývoj. Nezanedbateľné boli aj podobné krajinné a klimatické parametre, pre ktoré na novoosídlenom území nečelila novým podmienkam. Preto, i napriek expanzii mimokarpatskej kultúrnej entity do vnútrokarpatského priestoru, možno hovoriť o kontinuite vývoja, sprevádzaného hmatateľnou inováciou hospodárskej sféry a vzrastom osídlenia.

5. Výrazný podiel únětickej kultúry pri vzniku maďarovskej kultúry už v roku 1929 skonštatoval G. Childe a najnovšie výskumy to potvrdili. Na dedičstvo únětickej kultúry v materiáli maďarovskej kultúry pregnantne ukazujú predovšetkým lokality v jej uspokojivo preskúmanom tzv. strednom okruhu na Ponitří a Požitaví. Práve na pohrebiskách únětickej kultúry tzv. hurbanovského typu na dolných tokoch Nitry a Žitavy, možno hľadať viaceré prototypy keramických a bronzových výrobkov maďarovskej kultúry. Rovnako dôležitá je „úněticko-maďarovská“ kontinuita na pohrebiskách (Jelšovce, Nitra) i sídliskách (Šurany-Nitriansky Hrádok, Vráble). Okrem únětickej kultúry sa na vzniku, formovaní či ovplyvňovaní maďarovskej kultúry zúčastnili entity so žiarovým spôsobom pochovávaní z juhu karpatskej oblasti, ako sú kultúry hatvanská, kisapostácka, severopanónska, vatinská, kultúry Vátya alebo Periam, k čomu v rôznej intenzite pristupovali impulzy z kultúrne vyspelých juhoeurópskych území.

Historický význam účasti únětickej kultúry na genéze maďarovskej kultúry je veľký. Jej existencia na juhozápadnom Slovensku podstatne ovplyvnila tak vznik a rozvoj dôležitej autochtónnej kultúry, ako aj závažne akcelerovala spoločenský a hospodársky vývoj a prispela k zrodu predurbánnej civilizácie na severe karpatskej oblasti vo vrcholnom úseku staršej doby bronzovej.

SÚPIS

*I. Nitrianska kultúra (ďalej NK)
na juhozápadnom Slovensku⁶***1. Abrahám** (okr. Galanta)

A: Komárov vŕšok
B: Pohrebisko
C: Mladšia fáza NK
D: *Točík* 1963, 722; 1979, 30.

2. Alekšince (okr. Nitra)

A: Intravilán, dom č. 64
B: Pohrebisko
C: Staršia fáza NK
D: *Bátora* 1984b, 34; 1986b, 49.

3. Bešeňov (okr. Nové Zámky)

A: Papföld
B: Pohrebisko
C: Mladšia fáza NK
D: *Szőke/Nemeskéri* 1954, 105–108; *Točík* 1979, 30.

4. Bernolákovo (okr. Senec)

A: Piesková jama
B: Pohrebisko
C: Staršia fáza, mladšia fáza NK
D: *Bartík* 1990, 5–15.

5. Blatné (okr. Senec)

A: Pustáky
B: Pohrebisko
C: Staršia fáza NK
D: *Bartík/Farkaš* 2001, 27–28; 2003, 23; *Bartík/Šefčáková* 2004, 235–243.

6. Bohdanovce nad Trnavou (okr. Trnava)

A: J–JV od obce
B: Ojedinelý nález(?)
C: NK(?)
D: *Kolník/Mitáš* 2012, 39, obr. 2: 1.

7. Branč (okr. Nitra)

A: Helyföldek/Miestne polia
B: Pohrebisko
C: Staršia, stredná, mladšia fáza NK
D: *Točík* 1963, 723; 1979, 30; *Vladár* 1964a, 63, 64, 72–90; 1973b, 12–95, 116–177, tab. 1–32.

8. Brezová pod Bradlom, časť Dolný Štverník (okr. Myjava)

A: Na vŕšku
B: Pohrebisko
C: NK
D: *Bátora* 1984b, 34–35; 1985, 42; *Eisner* 1931, 10; *Točík* 1963, 723; 1979, 30–31; *Valaštan* 1922, 120–121.

9. Čachtice (okr. Nové Mesto nad Váhom)

A: Močiar
B: Pohrebisko
C: NK(?)
D: *Bátora* 1976, 21–23; 1985, 43; *Točík* 1979, 261.

10. Čierny Brod (okr. Galanta)

Čierny Brod I
A I: Kóta 121
B I: Pohrebisko
C I: NK
D I: *Točík* 1963, 724; 1979, 31.

Čierny Brod II

A II: Šiškadomb
B II: Pohrebisko
C II: Staršia, mladšia fáza NK
D II: *Točík* 1979, 31; *Veliačik* 1969a, 301–307.

11. Golianovo (okr. Nitra)

A: Chuchutov majer
B: Pohrebisko
C: NK(?)
D: *Béres/Ruttkay* 1970, 340–341.

12. Hul (okr. Nové Zámky)

Hul I
A I: Pri železničnej stanici
B I: Kostrový hrob
C I: NK
D I: *Loubal* 1935, 347–375, obr. 1–3; *Točík* 1963, 724; 1979, 31.

Hul II

A II: Štrkáreň pri Mlynčeku
B II: Pohrebisko
C II: NK
D II: *Bátora* 1983c, 38.

13. Hurbanovo (okr. Komárno)

A: Bacherov majer
B: Pohrebisko
C: Mladšia fáza NK
D: *Točík* 1963, 724; 1979, 31.

14. Chrabrany (okr. Topoľčany)

A: Intravilán
B: Kostrový hrob
C: NK
D: *Wiedermann* 1985, 23, tab. 19: 8.

15. Ivanka pri Dunaji (okr. Senec)

A: Dunajská ulica
B: Pohrebisko
C: Staršia fáza NK
D: *Pichlerová* 1966, 25–50; *Točík* 1979, 31.

⁶ Legenda: A: katastrálna poloha alebo lokalizácia náleziska; B: druh náleziska; C: chronologická pozícia v rámci kultúry; D: literatúra. V súpisoch 1–3 sú použité textové skratky. Skratky označujúce archeologické kultúry: HK – hatvanská kultúra; KK – koštianska kultúra; MK – maďarovská kultúra; NK – nitrianska kultúra; F-OK – füzesabonsko-otomanská kultúra, resp. kultúrny komplex; PK – pilinská kultúra a ÚK – únětická kultúra. Skratky označujúce svetové strany: J – juh; S – sever; V – východ a Z – západ. Iné skratky: AÚ SAV – Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied; PD – poľnohospodárske družstvo.

16. Jablonec (okr. Pezinok)

Jablonec I

A I: Peňažité za potokom

B I: Pohrebisko

C I: Stredná fáza NK

D I: *Bátora* 1983d, 35; 1985, 43; *Točík* 1979, 32, 213–214, tab. 80: 21–27, 29, 30.

Jablonec II

A II: Oproti kostolu

B II: Pohrebisko

C II: Staršia fáza NK

D II: *Točík* 1979, 32.**17. Jelšovce** (okr. Nitra)

Jelšovce I

A I: Areál PD

B I: Pohrebisko

C I: Staršia, stredná, mladšia fáza NK

D I: *Bátora* 1982, 32, obr. 7: 1; 1984a, 631, 634, obr. 5: 5–7; 6; 2000; *Hajnalová* 2012, 47; *Rejholcová* 1980, 182–183.

Jelšovce II

A II: Neuvedená

B II: Problematický nález

C II: NK

D II: *Točík* 1963, 722.**18. Kapince** (okr. Nitra)

A: Areál PD

B: Pohrebisko

C: Mladšia fáza NK

D: *Točík* 1979, 32, 162–164, tab. 65.**19. Komjatice** (okr. Nové Zámky)

Komjatice I

A I: Homoky

B I: Pohrebisko

C I: NK

D I: *Točík* 1963, 725; 1979, 32, 160–162, tab. 64.

Komjatice II

A II: Homolka

B II: Pohrebisko

C II: Staršia fáza NK

D II: *Točík* 1978c, 247–248, obr. 138; 1979, 261.

Komjatice III

A III: Vicena

B III: Pohrebisko

C III: Staršia fáza NK

D III: *Bátora* 1978, 37–41; *Točík* 1979, 261.

Komjatice IV

A IV: VJV od pohrebiska v polohe Vicena

B IV: Sídliisko(?)

C IV: NK(?)

D IV: *Bátora* 1983c, 38–39, obr. 16: 10.**20. Koválov** (okr. Senica)

A: Kufnerovo pole

B: Kostrový hrob

C: NK(?)

D: *Bátora* 1984b, 36; 1991a, 93.**21. Ludanice, časť Mýtna Nová Ves** (okr. Topoľčany)

A: Intravilán a Mrtvice

B: Pohrebisko

C: Staršia, stredná, mladšia fáza NK

D: *Bátora* 1983b, 44–46; 1983c, 39; 1984a, 634, obr. 5: 1, 2, 6: 4, 6; 2005a, 521–529; 2009a; *Bátora/Schultz* 2004, 29; 2012, 45; *Hajnalová* 2012, 48.**22. Lukáčovce** (okr. Nitra)

A: Areál cintorína

B: Sídliiskové objekty

C: NK

D: *Fusek* 1995, 44.**23. Lužany** (okr. Topoľčany)

A: Nižehradská

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Bátora* 1983c, 39; 1984a, 634, 636, obr. 5: 3; *Točík* 1963, 725; 1979, 32, 164–165, obr. 96–97; *Wiedermann* 1985, 16, tab. 11: 3, 5.**24. Majcichov** (okr. Trnava)

A: Lúky

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Chropovský* 1958, 488; *Točík* 1963, 726; 1979, 32.**25. Neznáma lokalita** (okr. Nitra)

A: Neznáma

B: Ojedinelé nálezy(?)

C: NK

D: *Točík* 1963, 725.**26. Nitra, časť Staré mesto** (okr. Nitra)

Nitra-Staré mesto I

A I: Svätoplukovo námestie

B I: Pohrebisko

C I: NK

D I: *Ruttkay* 2006, 167, obr. 91: 1, 2; 2007, 135–137, obr. 119, 120: c–f.

Nitra-Staré mesto II

A II: Kupecká ulica

B II: Nález z kultúrnej vrstvy

C II: NK(?)

D II: *Ruttkayová* 1996, 153, obr. 120: 10.

Nitra-Staré mesto III

A III: S od obchodného domu Prior (v súčasnosti Tesco)

B III: Kostrový hrob

C III: NK(?)

D III: *Šalkovský* 1978, 223, obr. 114: 4.**27. Nitra, časť Klokočina** (okr. Nitra)

A: Partizánska ulica

B: Pohrebisko

C: Staršia fáza NK

D: *Točík* 1963, 725–726; 1979, 32; *Vladár/Bátora* 2004, 245–257.**28. Nitra, časť Čermán** (okr. Nitra)

A: Mäsozávody alebo Mäsokombinát (bývalý)

B: Pohrebisko

C: Staršia fáza NK

D: *Točík* 1979, 33; *Vladár/Bátora* 2004, 245–257.

29. Nitra, časť Dolné Krškany (okr. Nitra)

Nitra-Dolné Krškany I

A I: Areál PD

B I: Pohrebisko

C I: NK

D I: *Točík* 1963, 724; 1979, 31.

Nitra-Dolné Krškany II

A II: Areál Výskumného ústavu plastických hmôt

B II: Kostrový hrob

C II: NK

D II: *Chropovský/Fusek* 1985, 103.

Nitra-Dolné Krškany III

A III: J okraj obce

B III: Sídľiskové objekty, jeden objekt pravdepodobne kultový

C III: Staršia fáza NK(?)

D III: *Ruttkay* 2004, 153, obr. 117: 1–4, 6.

30. Nitra, časť Horné Krškany (okr. Nitra)

A: Priemyselná ulica

B: Sídľiskový objekt

C: NK

D: *Pavúk* 1981, 164–165; *Vladár/Bátora* 2004, 253, obr. 8.

31. Nitra, časť Zobor-Šindolka (okr. Nitra)

A: Stredná poľnohospodárska a veterinárna škola a Pri prameni

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Ruttkay/Ruttkayová* 2006, 174–175; *Točík* 1979, 32.

32. Nitrianske Hrnčiarovce (okr. Nitra)

A: Hrnčiarovské vinohrady

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Bátora* 1983c, 39; *Točík* 1979, 261.

33. Nové Sady (okr. Nitra)

A: Intravilán

B: Pohrebisko(?)

C: NK

D: Nepublikované, nálezy známe z autopsie.

34. Nové Sady, časť Čab (okr. Nitra)

A: Areál PD

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Bátora* 1982, 32, obr. 7: 2; 1984a, 631, obr. 5: 4.

35. Pobedim (okr. Nové Mesto nad Váhom)

A: Hradišťa

B: Pohrebisko

C: Staršia fáza NK

D: *Bialeková* 2000, 21–26; *Henning/Ruttkay/Daňová* 2009, 76, obr. 107: 1, 2.

36. Rohovské Rybky, časť Rybky (okr. Senica)

A: Greffy

B: Pohrebisko(?)

C: NK(?)

D: *Bátora* 1984b, 36; 1991a, 93.

37. Senica (okr. Senica)

A: Dolné Suroviny

B: Ojedinelý nález alebo kostrový hrob

C: NK(?)

D: *Ožďáni* 1985, 181.

38. Šaľa (okr. Šaľa)

A: Areál Duslo, a. s.

B: Pohrebisko

C: Staršia fáza NK

D: *Němejcová-Pavúková* 1963, 271–272; *Točík* 1963, 726; 1979, 33, 156–159, tab. 62: 15–18, 63: 1–28.

39. Šaľa, časť Veča (okr. Šaľa)

Šaľa-Veča I

A I: Hidas

B I: Pohrebisko

C I: Staršia fáza NK

D I: *Točík* 1979, 33, 144–156, tab. 60, 61, 62: 1–14, 19.

Šaľa-Veča II

A II: Kačalova roľa

B II: Pohrebisko

C II: NK

D II: *Bátora* 1983c, 39.

40. Šenkvice (okr. Pezinok)

A: Tehelňa

B: Pohrebisko

C: Mladšia fáza NK

D: *Eisner* 1931, 10; 1933, 53; *Točík* 1963, 724; 1979, 33.

41. Šurany (okr. Nové Zámky)

A: Nový cintorín

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Bátora/Bednár* 1990, 36, obr. 5.

42. Šurianky (okr. Nitra)

Šurianky I

A I: Za Fígurom

B I: Pohrebisko

C I: NK

D I: *Bátora* 1991b, 23.

Šurianky II

A II: Za Kľučiarokou

B II: Ojedinelé nálezy(?)

C II: NK(?)

D II: *Bátora* 1991b, 23.

43. Trnovec nad Váhom (okr. Šaľa)

Trnovec nad Váhom I

A I: Medzi kótami 116,6 a 117,2

B I: Pohrebisko

C I: NK

D I: *Bátora* 1983c, 39; *Točík* 1979, 262.

Trnovec nad Váhom II

A II: Kalačova roľa

B II: Pohrebisko

C II: NK

D II: *Zachar* 1976, 226–227; 1978, 41–42, 47–54.

44. Tvrdšovce (okr. Nové Zámky)

Tvrdšovce I

A I: Gólya (ulica)

B I: Pohrebisko

C I: NK

D I: *Bátora* 1977, 43, obr. 8; *Točík* 1979, 262.

Tvrdšovce II

A II: Kerekto

B II: Pohrebisko

C II: NK

D II: *Točík* 1963, 726; 1979, 33, 129–144, tab. 8–10, 53–59.

45. Úľany nad Žitavou (okr. Nové Zámky)

A: Areál PD

B: Pohrebisko

C: Mladšia fáza NK

D: *Točík* 1963, 726; 1979, 33, 206–209.

46. Veľký Grob (okr. Galanta)

Veľký Grob I

A I: Za potoky

B I: Pohrebisko

C I: Mladšia fáza NK

D I: *Chropovský* 1960, 13–136; *Točík* 1963, 726.

Veľký Grob II

A II: Terasa klesajúca do údolia potoka Sisek

B II: Sídliisko(?)

C II: Mladšia fáza NK

D II: *Bátora* 1984b, 36, obr. 6: 14, 19.

47. Voderady, časť Slovenská Nová Ves (okr. Trnava)

A: Parcely

B: Pohrebisko

C: Mladšia fáza NK

D: *Novák* 1987, 78; 1989, 35–45.

48. Vozokany (okr. Galanta)

Vozokany I

A I: Homokdomb

B I: Pohrebisko

C I: Staršia, mladšia fáza NK

D I: *Točík/Budinský-Krička* 1987, 69–72.

Vozokany II

A II: Reméz

B II: Pohrebisko

C II: NK

D II: *Bátora* 1984b, 37; *Točík* 1963, 726; 1979, 33.

49. Vrbové (okr. Piešťany)

A: Dĺžinské niže hradskej

B: Kostrový hrob

C: NK(?)

D: *Romsauer/Pavúk* 1988, 115, obr. 35: 6.

50. Výčapy-Opatovce (okr. Nitra)

Výčapy-Opatovce I

A I: S časť obce a Tehelňa

B I: Pohrebisko

C I: Staršia, stredná, mladšia fáza NK

D I: *Hajnalová* 2012, 48; *Strouhal* 1978, 131–135; *Točík* 1963, 726; 1979, 34; *Wiedermann* 1985, 30, tab. 11: 4.

Výčapy-Opatovce II

A II: Asi 200 m SV od pohrebiska v S časti obce

B II: Sídliisko(?)

C II: NK(?)

D II: *Bátora* 1983c, 40.

51. Zlaté Moravce okr. Zlaté Moravce

A: Pri železnici, JZ (od mesta)

B: Pohrebisko

C: NK

D: *Bátora* 1992, 23; 1998, 143–144, obr. 10.

52. Žlkovce (okr. Hlohovec)

A: Vaniga

B: Pohrebisko

C: Staršia fáza NK

D: *Bátora* 1984a, 629–631, obr. 1–4; *Pavúk* 1982, 219.

II. Únĕtická kultúra (ďalej ÚK) na juhozápadnom Slovensku

1. Abrahám (okr. Galanta)

Abrahám I

A I: Komárov vršok

B I: Pohrebisko

C I: Predklasická, klasická, poklasická fáza ÚK

D I: *Točík* 1979, 40–41.

Abrahám II

A II: Komárov vršok

B II: Ojedinelý nález

C II: ÚK(?)

D II: *Novotná* 1970, 38, tab. 11: 208.

Abrahám III

A III: Čáslov

B III: Pohrebisko

C III: ÚK

D III: *Točík* 1979, 41.

Abrahám IV

A IV: Diely od pustafedymešského

B IV: Pohrebisko

C IV: ÚK

D IV: *Točík* 1979, 41.

2. Bajč (okr. Komárno)

A: Ragoňa II

B: Pohrebisko

C: Klasická, poklasická fáza ÚK

D: *Hanáková/Stloukal/Točík* 1973, 58–88; *Točík* 1978b, obr. 123; 1979, 48, 238–259, tab. 30–32, 92–98.

3. Bánov (okr. Nové Zámky)

A: Boncové
 B: Pohrebisko
 C: Predklasická, klasická fáza ÚK
 D: *Točík 1964a*, 127–134, tab. 1–3, 4: 1, 8; *1979*, 41, 194–201, tab. 21, 75–76.

4. Beluša, časť Hloža (okr. Púchov)

A: Kanál hydrocentrály/parcela 67/4/a-2
 B: Pohrebisko
 C: Klasická fáza ÚK
 D: *Križanová 1937*, 47–49, obr. 1; 2.

5. Bernolákovo (okr. Senec)

A: Piesková jama
 B: Pohrebisko
 C: Predklasická, klasická, poklasická fáza ÚK
 D: *Bartík 1990*, 5–15; *2000*, 24, obr. 2; *Bartík/Turčan/Go-molčák 1986*, 48; *Pichlerová 1963a*, 268–270; *Točík 1979*, 41.

6. Bešeňov (okr. Nové Zámky)

Bešeňov I
 A I: Papföld
 B I: Pohrebisko
 C I: Predklasická fáza ÚK
 D I: *Szőke/Nemeskéri 1954*, 105–108; *Točík 1979*, 41.

Bešeňov II

A II: Malomgát
 B II: Ojedinelý nález
 C II: ÚK(?)
 D II: *Szőke/Nemeskéri 1954*, 108.

7. Blatné (okr. Senec)

Blatné I
 A I: S od obce
 B I: Pohrebisko
 C I: ÚK
 D I: *Točík 1979*, 41.

Blatné II

A II: Pustáky
 B II: Kostrový hrob v areáli pohrebiska NK
 C II: Protoúnětická fáza
 D II: *Bartík/Farkaš 2001*, 27–28; *Bartík/Šefčáková 2004*, 235–243.

8. Branč (okr. Nitra)

Branč I
 A I: Helyföldek/Miestne polia
 B I: Pohrebisko
 C I: Predklasická, klasická, poklasická fáza ÚK
 D I: *Točík 1979*, 41–42; *Vladár 1964a*, 63–64, 90–92; *1973b*, 96–115, 178–201, tab. 33–37.

Branč II

A II: Miestne polia/Helyföldek
 B II: Kruhovitý priekopový útvar
 C II: Poklasická fáza ÚK
 D II: *Kuzma 1999*, 133–142; *Kuzma/Tirpák 2000*, 122–123, obr. 77; 78.

9. Bratislava (okr. Bratislava)

Bratislava-okolie I
 A I: Okolie
 B I: Depot alebo dva depoty bronzových predmetov
 C I: Klasická fáza ÚK
 D I: *Bath-Bílková 1973*, 33; *Novotná 1993*, 91; *2006*, 135–136.

Bratislava-okolie II

A II: Okolie
 B II: Ojedinelé nálezy bronzových predmetov
 C II: ÚK(?)
 D II: *Novotná 1993*, 91–92; *2006*, 136.

10. Bratislava, časť Devín (okr. Bratislava)

Bratislava-Devín I
 A I: Nad prístaviskom
 B I: Sídliisko
 C I: Poklasická fáza ÚK
 D I: *Novotná 1993*, 93–94.

Bratislava-Devín II
 A II: Národná kultúrna pamiatka Devín
 B II: Nálezy zo sídliskového horizontu alebo horizontov
 C II: Klasická(?) a poklasická fáza ÚK
 D II: *Plachá/Marková 2002*, 1, obr. 2; *Plachá/Paulík 2001*, 161–162.

Bratislava-Devín III

A III: Neznáma, pravdepodobne koryto rieky Dunaj
 B III: Nález z druhotnej polohy alebo ojedinelý nález
 C III: ÚK(?)
 D III: *Bartík/Zacsková 2000*, 27, obr. 6.

11. Bratislava, časť Devínska Nová Ves (okr. Bratislava)

A: Stokeravská vápenka
 B: Depot
 C: ÚK
 D: *Novotná 2006*, 136, 138.

12. Brunovce (okr. Nové Mesto nad Váhom)

A: Piesková jama
 B: Pohrebisko
 C: Poklasická fáza ÚK
 D: *Točík 1964a*, 134, tab. 5: 1-20; *Točík 1979*, 42, 203–204, tab. 78: 14–32.

13. Čachtice (okr. Nové Mesto nad Váhom)

A: 2 km SZ od Čachtíc
 B: Črepové nálezy
 C: ÚK(?)
 D: *Kolník/Paulík 1959*, 89.

14. Čierny Brod (okr. Galanta)

A: Šiškadomb
 B: Pohrebisko
 C: Predklasická fáza ÚK
 D: *Veliačik 1969a*, 301–307.

15. Čierna Voda (okr. Galanta)

A: Kerektói domb
 B: Pohrebisko
 C: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D: *Ižof/Točík 1981*, 93, 94.

16. Dunajská Streda (okr. Dunajská Streda)

- A: Štrková jama
 B: Pohrebisko
 C: Klasická fáza ÚK
 D: *Kraskovská* 1951, 142; *Pichlerová* 1963b, 293–295; *Točík* 1979, 42.

17. Dvorníky, časť Posádka (okr. Hlohovec)

- A: Podzámček
 B: Sídľiskový horizont, fortifikácia
 C: Poklasická fáza ÚK
 D: *Bartík/Šefčáková* 1999, 203.

18. Dvory nad Žitavou, okr. Nové Zámky

- Dvory nad Žitavou I
 A I: Areál PD/Pri Komárňanskej ceste
 B I: Pohrebisko
 C I: Klasická fáza ÚK
 D I: *Točík* 1979, 48.

- Dvory nad Žitavou II
 A II: Intravilán, dom 124
 B II: Ojedinelý hrob(?)
 C II: Predklasická fáza ÚK
 D II: *Bátora* 1997, 26, obr. 4.

- Dvory nad Žitavou III
 A III: Kalvária
 B III: Ojedinelý nález(?)
 C III: ÚK(?)
 D III: *Novotná* 1984, 18, tab. 5: 33A.

19. Gajary (okr. Malacky)

- Gajary I
 A I: Stolička
 B I: Pohrebisko
 C I: Poklasická fáza ÚK
 D I: *Eisner* 1931, 8–9; 1933, 52–53; *Točík* 1979, 42.

- Gajary II
 A II: Kataster obce
 B II: Depot alebo časť depotu
 C II: ÚK
 D II: *Bath-Bílková* 1973, 33; *Novotná* 2006, 136.

20. Holíč (okr. Skalica)

- Holíč I
 A I: Neuvedená
 B I: Kostrový hrob
 C I: ÚK
 D I: *Eisner* 1944–1948, 25–26; *Točík* 1979, 42.
- Holíč II
 A II: Intravilán, resp. „nad holičským kostolom“
 B II: Časť depotu
 C II: ÚK
 D II: *Studeníková* 1996, 170, obr. 140: 2, 3.

21. Hoste (okr. Galanta)

- A: Poddivoč
 B: Sídľiskový horizont
 C: Poklasická fáza ÚK
 D: *Bátora* 1983a, 72–79.

22. Hurbanovo (okr. Komárno)

- A: Bacherov majer
 B: Pohrebisko
 C: Predklasická, klasická, poklasická fáza ÚK
 D: *Čaplovič* 1954, 297–300, obr. 135–138; *Dušek* 1961, 61, obr. 2: 4–9; *Točík* 1978a, 234; 1979, 48, 215–238, tab. 24–29, 81–91.

23. Ivanka pri Nitre (okr. Nitra)

- A: Lanárske a konopárske závody
 B: Pohrebisko
 C: Klasická fáza ÚK
 D: *Bátora* 1993, 28; *Točík* 1984, 212–213.

24. Ivanovce (okr. Trenčín)

- Ivanovce I
 A I: Neuvedená
 B I: Kostrový dvojhrob
 C I: ÚK
 D I: *Točík* 1979, 42–43.
- Ivanovce II
 A II: Skala
 B II: Depot
 C II: Poklasická fáza ÚK
 D II: *Novotná* 2006, 139–140; *Veliačik/Němejcová-Pavúková* 1987, 47–56, 61–62.

25. Jarok (okr. Nitra)

- A: Neuvedená
 B: Pohrebisko
 C: ÚK(?)
 D: *Točík* 1979, 43.

26. Jaslovské Bohunice (okr. Trnava)

- A: Cesta k atómovej elektrárni
 B: Pohrebisko
 C: ÚK
 D: *Točík* 1959a, 168; 1979, 43, 211–213, tab. 23.

27. Jelka (okr. Galanta)

- A: Fövenyék
 B: Depot alebo časť depotu
 C: Klasická fáza ÚK
 D: *Bath-Bílková* 1973, 38; *Beninger* 1929, 61–63; *Eisner* 1931, 11; *Novotná* 2006, 136.

28. Jelšovce (okr. Nitra)

- Jelšovce I
 A I: Areál PD
 B I: Pohrebisko a sídliskové objekty
 C I: Predklasická, klasická, poklasická fáza ÚK
 D I: *Bátora* 1983c, 40–41, obr. 9: 1, 2, 4, 5; 1986c, 263–274; 1988, 33–34; 1999b, 37–60; 2000a; *Hajnalová* 2012, 48.
- Jelšovce II
 A II: Hydrocentrála
 B II: Nálezy zo sídliskového horizontu
 C II: Poklasická fáza ÚK
 D II: *Bátora* 1986c, 273, obr. 1: 2; 1986b, 49; *Kudláček* 1954, 25, obr. 19: 1, 2; 1958, 50, 54, tab. 4: 1–6; *Točík* 1964b, obr. 32: 1–14.

29. Kapince (okr. Nitra)

A: Areál PD
 B: Pohrebisko
 C: Predklasická fáza ÚK
 D: *Bátora* 1991a, 130; *Točík* 1979, 164, tab. 65: 6.

30. Kátlovce (okr. Trnava)

A: Za starou Blavou
 B: Problematický nález z prieskumu
 C: ÚK(?)
 D: *Bátora et al.* 1993, 24.

31. Komjatice (okr. Nové Zámky)

Komjatice I
 A I: Argentína
 B I: Pohrebisko
 C I: ÚK
 D I: *Točík* 1979, 43, 210–211, tab. 15: 1, 2; 80: 1–10; 1980, 212.

Komjatice II
 A II: Na vrškoch
 B II: Pohrebisko
 C II: ÚK
 D II: *Točík* 1979, 43, 211, tab. 15: 3–6, 80: 11, 12.

Komjatice III
 A III: Hajdenovie
 B III: Pohrebisko
 C III: ÚK
 D III: *Točík* 1979, 262; 1980, 212.

32. Košúty (okr. Galanta)

A: Neuvedená
 B: Pohrebisko
 C: ÚK(?)
 D: *Keller* 1964, 273–274, obr. 4; *Točík* 1979, 263.

33. Lehnice (okr. Dunajská Streda)

A: Piesková jama
 B: Pohrebisko
 C: Klasická fáza ÚK
 D: *Pichlerová* 1963b, 295–296; *Točík* 1979, 43.

34. Levice (okr. Levice)

A: Okolie mesta
 B: Neznáme nálezové okolnosti
 C: ÚK(?)
 D: *Marková* 2005, 12.

35. Lipová, časť Ondrochov (okr. Nové Zámky)

Lipová-Ondrochov I
 A I: Intravilán, dom 534
 B I: Kostrový hrob
 C I: ÚK
 D I: *Točík* 1980, 212.

Lipová-Ondrochov II
 A II: Neuvedená
 B II: Neznáme nálezové okolnosti
 C II: Predklasická fáza ÚK
 D II: *Točík* 1963, obr. 255: 2.

36. Ludanice, časť Mýtna Nová Ves (okr. Topoľčany)

A: Intravilán a Mŕtvice
 B: Pohrebisko

C: Predklasická, klasická fáza ÚK

D: *Bátora* 1983e, 44–46; 1991c, 23–24; 2005a, 521–529; 2005b, 191–206; 2009a; *Bátora/Schultz* 2004, 29; 2012, 43–50; *Hajnalová* 2012, 48.

37. Lukáčovce (okr. Nitra)

Lukáčovce I
 A I: Kaštieľ
 B I: Pohrebisko
 C I: Klasická fáza ÚK
 D I: *Fusek/Milo* 2002, 49.

Lukáčovce II
 A II: Neuvedená
 B II: Ojedinelý nález
 C II: ÚK
 D II: *Dušek* 1961, 61, obr. 2: 18.

38. Lužianky (okr. Nitra)

A: Neuvedená
 B: Pohrebisko
 C: Poklasická fáza ÚK
 D: *Bátora* 1993, 28, obr. 7; *Budinský-Krička* 1947, 71, tab. 5; *Točík* 1979, 43–44.

39. Malé Dvorníky (okr. Dunajská Streda)

A: Kaplnka
 B: Pohrebisko
 C: ÚK
 D: *Kraskovská* 1949–1951, 172–174; 1951, 142.

40. Malé Kosihy (okr. Nové Zámky)

A: Törökdomb
 B: Nálezy zo sídliskového horizontu/importy z opevnenej osady hatvanskej kultúry
 C: Klasická, poklasická(?) fáza ÚK
 D: *Nešporová* 1969, 389; *Točík* 1981a, tab. 15: 27.

41. Matúškovo (okr. Galanta)

A: Piesková jama
 B: Pohrebisko
 C: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D: *Točík* 1959b, 167–168; 1979, 44, 166–180, tab. 16–18; 66–70.

42. Melčice (okr. Trenčín)

A: Neuvedená
 B: Nález z hrobu, resp. pohrebiska
 C: ÚK
 D: *Eisner* 1931, 10; 1933, 53; *Točík* 1979, 44.

43. Modra (okr. Bratislava)

A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález
 C: ÚK
 D: *Novotná* 1970, 34, tab. 9: 172.

44. Moravský Svätý Ján (okr. Senica)

A: Neuvedená
 B: Nejasné nálezové okolnosti
 C: ÚK
 D: *Eisner* 1933, 53; *Točík* 1979, 44.

45. Nesvady (okr. Komárno)

A: Košíkáreň
 B: Pohrebisko
 C: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D: *Dušek* 1959, 488–495; 1969, 10–31, tab. 1–10; *Točík* 1979, 48.

46. Nitra, časť Staré mesto (okr. Nitra)

Nitra-Staré mesto I
 A I: Štefánikova trieda
 B I: Pohrebisko
 C I: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D I: *Bátora* 1993, 28; *Katkin/Katkinová* 1997, 110–111, obr. 71: 1, 2; *Točík* 1979, 44, 201–203, tab. 77.

Nitra-Staré mesto II
 A II: Farská ulica
 B II: Pohrebisko
 C II: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D II: *Bátora* 1993, 28; *Čaplovič/Točík* 1951, 178, 195, *Točík* 1979, 44.

Nitra-Staré mesto III
 A III: Kupecká ulica
 B III: Pohrebisko
 C III: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D III: *Ruttkayová* 1996, 153.

Nitra-Staré mesto IV
 A IV: Hradný kopec/hradné návršie
 B IV: Nálezy zo sídliskového horizontu
 C IV: Poklasická fáza ÚK
 D IV: *Bátora* 1993, 28–29; *Marková/Samuel* 2008, 82, 86.

47. Nitra, časť Dražovce (okr. Nitra)

A: Duchcovská ulica
 B: Bližšie nešpecifikovaný objekt
 C: Poklasická fáza ÚK
 D: *Březinová/Griachová* 1992, 27, obr. 10: 4, 7.

48. Nitra, časť Janíkovce (okr. Nitra)

Nitra-Janíkovce I
 A I: Piesková jama
 B I: Sídliskový objekt
 C I: ÚK
 D I: *Bátora* 1993, obr. 4: 4.

Nitra-Janíkovce II
 A II: Neďaleko dvora Regína
 B II: Pohrebisko
 C II: ÚK
 D II: *Budinský-Krička* 1948, 278; *Točík* 1979, 46.

49. Nitra, časť Mlynárce (okr. Nitra)

Nitra-Mlynárce I
 A I: Areál ACZ (bývalých Azbestovo-cementových závodov)
 B I: Sídlisko
 C I: Poklasická fáza ÚK
 D I: *Veliačik* 1969b.

Nitra-Mlynárce II
 A II: Neuvedená
 B II: Problematický nález z prieskumu
 C II: ÚK(?)
 D II: *Nevizánsky/Ožďáni* 1995, 102, obr. 70: 1.

50. Nitra, časť Párovské háje (okr. Nitra)

A: Valy-Dolina
 B: Pohrebisko
 C: Poklasická fáza ÚK
 D: *Bátora* 1993, 28.

51. Nové Zámky (okr. Nové Zámky)

Nové Zámky I
 A I: Ragoňa
 B I: Pohrebisko
 C I: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D I: *Dušek* 1969, 32–34, tab. 11; *Točík* 1979, 49.

Nové Zámky II
 A II: Tehelňa
 B II: Pohrebisko
 C II: Klasická fáza ÚK
 D II: *Benkovský-Pivovarová* 1999, 197–200.

Nové Zámky III
 A III: Žofijská osada/Žofiina osada
 B III: Pohrebisko
 C III: ÚK
 D III: *Jakab* 2004, 92–95; *Kováčsová* 2006, 116–117, obr. 53: 7–11.

Nové Zámky IV
 A IV: Neuvedená
 B IV: Neznáme nálezové okolnosti
 C IV: Predklasická fáza ÚK
 D IV: *Točík* 1963, obr. 256: 7.

52. Padáň (okr. Dunajská Streda)

A: Neuvedená
 B: Neznáme nálezové okolnosti
 C: ÚK
 D: *Pichlerová/Tomčíková* 2001, 117, obr. 5: 6.

53. Pastovce (okr. Levice)

A: Neuvedená
 B: Pohrebisko
 C: ÚK(?)
 D: *Točík* 1979, 44–45.

54. Pastuchov (okr. Hlohovec)

A: Pasienky
 B: Ojedinelý nález
 C: ÚK(?)
 D: *Fusek* 1997, 55, obr. 31.

55. Pata (okr. Galanta)

Pata I
 A I: Diely
 B I: Pohrebisko a sídliskové objekty
 C I: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D I: *Hajnalová* 2012, 48; *Cheben* 1999, 66; 2012.

Pata II
 A II: Intravilán/SZ časť obce
 B II: Pohrebisko
 C II: Klasická, poklasická fáza ÚK
 D II: *Cheben* 1999, 66; 2012, 127, obr. 1.

Pata III
 A III: Kataster obce
 B III: Porušený hrob(?)

C III: ÚK

D III: *Novák 1999, 195, obr. 1.*

56. Piešťany, časť Staré Piešťany (okr. Piešťany)

A: Neznáma

B: Ojedinelý nález(?)

C: ÚK

D: *Ožďáni 1992b, 205–206, obr. 1: 2; tab. 1: 3.*

57. Podhájska, časť Svätúša (okr. Nové Zámky)

A: Neuvedená

B: Kostrový hrob

C: ÚK(?)

D: *Točík 1979, 263.*

58. Považie

A: Neznáma

B: Depot alebo časť depotu

C: ÚK

D: *Novotná 1984, 22, tab. 33: 203–206, 34: 207; 2006, 136.*

59. Púchov (okr. Púchov)

A: Parcely 500/1 a 501

B: Pohrebisko

C: Poklasická fáza ÚK

D: *Križanová 1937, 49–50, obr. 3.*

60. Rastislavice (okr. Nové Zámky)

A: Neuvedená

B: Depot alebo časť depotu

C: ÚK

D: *Bath-Bílková 1973, 33; Paulík 1962, 121–124; Novotná 2006, 136.*

61. Rumanová (okr. Nitra)

A: Somoše

B: Pohrebisko

C: Predklasická, klasická fáza ÚK

D: *Hajnalová 2012, 48; Veliačik 1984, 220–223, obr. 104; 1985, 244–246; 1986, 234–236; Veliačik/Masnicová 2004, 165–184.*

62. Salka (okr. Levice)

A: Salka II

B: Kultúrne zmiešané hrobové celky, importy na pohrebisku hatvanskej kultúry

C: Klasická(?), poklasická fáza ÚK

D: *Marková 2006, 37–39.*

63. Senec (okr. Senec)

A: Štrková kolónia

B: Pohrebisko

C: Klasická fáza ÚK

D: *Točík 1979, 45.*

64. Senica (okr. Senica)

A: Neuvedená

B: Nejasné nálezové okolnosti

C: ÚK

D: *Eisner 1931, 9–10; 1933, 53; Točík 1979, 45.*

65. Skalica (okr. Skalica)

A: Neuvedená

B: Depot(?)

C: ÚK

D: *Bath-Bílková 1973, 25; Eisner 1931, 10–11; Novotná 1999, 109.*

66. Sládkovičovo (okr. Galanta)

A: Nové diely

B: Pohrebisko

C: Klasická, poklasická fáza ÚK

D: *Točík 1979, 45, 180–194, tab. 19; 20; 71–74.*

67. Stupava (okr. Malacky)

A: Neznáma

B: Depot

C: Klasická fáza ÚK

D: *Bath-Bílková 1973, 37; Eisner 1931, 10; Hampel 1892, 135, tab. 168; Novotná 2006, 136; Rizner 1903, 48.*

68. Svätý Jur (okr. Pezinok)

A: Lozorák

B: Ojedinelý nález(?)

C: ÚK

D: *Vavák 2010, 7, obr. 2: 1.*

69. Šenkvice (okr. Pezinok)

A: Neuvedená

B: Pohrebisko

C: ÚK

D: *Eisner 1933, 53; Pichlerová 1990, 142.*

70. Šurany (okr. Nové Zámky)

Šurany I

A I: Obecný hliník

B I: Pohrebisko

C I: ÚK

D I: *Točík 1979, 46.*

Šurany II

A II: Jánovsek

B II: Pohrebisko

C II: ÚK

D II: *Točík 1964a, 134–136, tab. 4: 2–7; 1979, 46, 205–206, tab. 22: 1, 2; 79: 23–28.*

Šurany III

A III: Kopec

B III: Pohrebisko

C III: ÚK

D III: *Točík 1980, 212.*

71. Šurany, časť Nitriansky Hrádok (okr. Nové Zámky)

Šurany-Nitriansky Hrádok I

A I: Zámeček

B I: Sídliškový horizont

C I: Poklasická fáza ÚK

D I: *Točík 1964b, 53; 1981b, 40–41.*

Šurany-Nitriansky Hrádok II

A II: Vinohrady a Vysoký breh

B II: Pohrebisko(?)

C II: ÚK(?)

D II: *Točík 1977.*

72. Trenčianske Biskupice (okr. Trenčín)

A: Kasárne

B: Pohrebisko

C: ÚK

D: *Točík* 1979, 46.

73. Trenčín (okr. Trenčín)

Trenčín I

A I: Čerešňový sad

B I: Pohrebisko

C I: ÚK

D I: *Nešporová* 1990, 118–119; *Točík* 1979, 46.

Trenčín II

A II: Areál Trenčianskeho hradu

B II: Sídlišťový horizont

C II: Poklasická fáza ÚK

D II: *Nešporová* 1983, 80–85.

74. Trnava (okr. Trnava)

A: Kopánka

B: Pohrebisko

C: Predklasická fáza ÚK

D: *Novák* 1974, 622–624, tab. 1, 2; 1975, 70.

75. Tvrdošovce (okr. Nové Zámky)

A: Paptag

B: Kostrový hrob

C: ÚK

D: *Točík* 1979, 46.

76. Unín (okr. Skalica)

A: Zámčisko

B: Nálezy „hľadačov pokladov“/nálezy z depotov(?)

C: Poklasická fáza ÚK

D: *Bartík* 2008, 23, obr. 2; *Veliačik* 2002, 220–221, obr. 179.

77. Úľany nad Žitavou (okr. Nové Zámky)

A: Areál PD

B: Pohrebisko

C: Predklasická, klasická fáza ÚK

D: *Točík* 1964a, 136–139, tab. 6: 2–12; 1979, 46, 206–209, tab. 22: 3–6; 79: 1–22.

78. Veľké Kostoľany (okr. Piešťany)

A: Obecny hliník

B: Pohrebisko

C: ÚK

D: *Točík* 1979, 47.

79. Veľký Grob (okr. Galanta)

Veľký Grob I

A I: Za potoky

B I: Pohrebisko

C I: Predklasická, klasická fáza ÚK

D I: *Chropovský* 1960, 13–136.

Veľký Grob II

A II: Terasa klesajúca do údolia potoka Sisek

B II: Sídlišťový objekt

C II: ÚK

D II: *Bátora* 1984b, 36.

80. Veľký Kýr (okr. Nové Zámky)

A: Násypový sek

B: Sídlišťový objekt

C: Predklasická fáza ÚK

D: *Hajnalová* 2012, 48; *Kuzma/Rajtár/Tirpák* 1999, 99–100, obr. 73: 1, 2.

81. Veľký Meder, časť Čalovo (okr. Dunajská Streda)

A: Neuvedená

B: Pohrebisko

C: Poklasická fáza ÚK

D: *Točík* 1979, 42.

82. Veselé (okr. Piešťany)

A: Zamojská

B: Pohrebisko

C: Protoúňetická(?), klasická fáza ÚK

D: *Budinský-Krička* 1965, 88; *Točík* 1979, 47.

83. Vinodol, časť Horný Vinodol (okr. Nitra)

A: Závodské/Závodie/Za vodou

B: Kostrový hrob/zničené pohrebisko

C: Klasická fáza ÚK

D: *Točík* 1964a, 139–140, tab. 5: 21–36; 6: 1, 13; 1979, 47, 204–205, tab. 78: 1–13.

84. Vlčany (okr. Galanta)

A: Neznáma

B: Ojedinelý nález alebo časť depotu

C: ÚK

D: *Eisner* 1931, 11; 1933, 55; *Novotná* 1984, 20, tab. 10: 67.

85. Vozokany (okr. Galanta)

Vozokany I

A I: Elsődomb

B I: Pohrebisko

C I: ÚK

D I: *Točík* 1979, 263.

Vozokany II

A II: Homokdomb

B II: Pohrebiská(?)

C II: Predklasická fáza ÚK

D II: *Točík/Budinský-Krička* 1987, 69–72.

86. Vráble (okr. Nitra)

Vráble I

A I: Fidvár/Földvár/Zemný hrad

B I: Opevnené sídlisko telového typu/sídlisková aglomerácia zo staršej doby bronzovej

C I: Klasická, poklasická fáza ÚK

D I: *Bátora et al.* 2008, 97–107; 2009a, 25–26; 2009b, 16, obr. 4; 2012; *Falkenstein et al.* 2008, 39–50; *Kujovský* 1977, 181, obr. 108: 5; *Točík* 1978a, 236; 1986, 463–474.

Vráble II

A II: Fidvár/Földvár/Zemný hrad

B II: Pohrebisko

C II: ÚK

D II: *Bátora et al.* 2009b, 19, obr. 4; 2012, 115, 120, 123, 125, obr. 7; 13; 14; *Falkenstein et al.* 2008, 46–47, obr. 9.

87. Výčapy-Opatovce (okr. Nitra)

A: S časť obce

B: Pohrebisko

C: Predklasická fáza ÚK

D: *Točík* 1979, 47.

88. Zavar (okr. Trnava)

A: Neuvedená
 B: Hrobové nálezy(?)
 C: ÚK
 D: *Eisner 1931, 10; 1933, 53.*

89. Zbehy (okr. Nitra)

Zbehy I
 A I: Príhon
 B I: Kostrový hrob
 C I: ÚK
 D I: *Točík 1979, 47; Točík/Vladár 1971, obr. 9: 16.*

Zbehy II

A II: Dolu brehmi II
 B II: Sídliisko alebo pohrebisko
 C II: Poklasická fáza ÚK
 D II: *Milo 2003, 96.*

90. Želiezovce (okr. Levice)

A: Neznáma
 B: Nejasné nálezové okolnosti
 C: ÚK(?)
 D: *Pichlerová/Tomčíková 1993, 57, 58, obr. 2: 3, 4.*

91. Žitný ostrov

Žitný ostrov I
 A I: Neznáma
 B I: Ojedinelý nález alebo časť depotu
 C I: ÚK
 D I: *Novotná 1984, 20, 23; 2006, 136.*

Žitný ostrov II

A II: Neznáma
 B II: Ojedinelé nálezy alebo časť depotu
 C II: ÚK
 D II: *Novotná 1980b, 134, 136, obr. 1: 1, 2.*

92. Žilkovce (okr. Hlohovec)

A: Riegarina
 B: Ojedinelý nález(?)
 C: ÚK(?)
 D: *Novosedlík 2004, 231, obr. 1: 1.*

*III. Nálezy únětického charakteru na Slovensku okrem jeho juhozápadnej časti⁷***1. Blatnica, časť Sebeslavce** (okr. Martin)

A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora 2001, 260; 2006, obr. 163: 14; Novotná 1984, 20.*

2. Bracovce (okr. Michalovce)

A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora 2001, 254; 2006, obr. 157: 3.*

3. Bušovce (okr. Kežmarok)

A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie

C: *Bátora 2001, 260, obr. 8: 1; 2006, obr. 163: 2; Novotná 1984, 22, tab. 32: 198.*

4. Čaňa (okr. Košice-okolie)

A: Hegyecske
 B: Nálezy únětického charakteru z pohrebiska KK a F-OK
 C: *Bátora 2001, 269, obr. 2: 1; 2006, obr. 168: 2; Pástor 1978, tab. 8: 7; 12: 2; 16: 4, 8, 10.*

5. Gemer (okr. Revúca)

A: Neuvedená
 B: Bronzové predmety únětického charakteru z depotu s nejasnými nálezovými okolnosťami
 C: *Bátora 2001, 260; 2006, 229; Novotná 1984, 18–19, 21–22, tab. 4: 28; 9: 57; 10: 74; 11: 75–83; 12: 84, 85; 2006, 136–137.*

6. Hodejov (okr. Rimavská Sobota)

A: Hradný kopec
 B: Depot zo začiatku strednej doby bronzovej s bronzovými predmetmi únětického charakteru
 C: *Bátora 2001, 260; 2006, 229; Novotná 1984, 19, tab. 7: 43; 2006, 137.*

7. Jablonov (okr. Levoča)

A: Stredné hony I
 B: Nález bronzovej industrie z pohrebiska KK
 C: *Soják 2009, 15–16, obr. 5.*

8. Košice (okr. Košice)

Košice I
 A I: Nižné Kapustníky
 B I: Nálezy bronzovej industrie z pohrebiska KK a F-OK
 C I: *Bátora 2001, 254, obr. 2: 6; 2006, 227, obr. 157: 7.*

Košice II

A II: Neznáma
 B II: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C II: *Bátora 2001, 256, obr. 5: 6; 2006, obr. 160: 3.*

9. Košice, časť Barca (okr. Košice)

Košice-Barca I
 A I: Barca I
 B I: Nálezy bronzovej industrie zo sídliska F-OK
 C I: *Bátora 2001, 252; 2006, 225–226, obr. 157: 1; Novotná 1970, 33–34, tab. 9: 157, 158, 160–162, 164, 166, 174.*

Košice-Barca II

A II: Barca III
 B II: Nález bronzovej industrie z pohrebiska F-OK
 C II: *Bátora 2001, 254, obr. 5: 1; 2006, obr. 160: 1.*

10. Levoča (okr. Levoča)

Levoča I
 A I: Burg
 B I: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C I: *Bátora 2001, obr. 1; 2006, obr. 157: 9; Novotná 1970, 33, tab. 9: 159.*

Levoča II

A II: Intravilán
 B II: Kostrové hroby s nálezmi únětického charakteru
 C II: *Stašíková-Štukovská/Bátora 1987, 36, 38, obr. 3: 1, 3.*

⁷ Legenda: A: katastrálna poloha alebo lokalizácia náleziska; B: stručná charakteristika nálezu; C: literatúra.

11. Liptov

- A: Neznáma/bývalá Liptovská stolica
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, 260; 2006, 229.

12. Liptovský Mikuláš, časť Liptovská Ondrašová
(okr. Liptovský Mikuláš)

- A: Neuvedená
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, 269; 2006, obr. 168: 4.

13. Nižná Myšľa (okr. Košice-okolie)

- A: Várhegy
 B: Nález bronzovej industrie zo sídliska F-OK
 C: *Bátora* 2001, 267; 2006, obr. 168: 6; *Olexa* 1992, tab. 1: 1.

14. Oborín (okr. Michalovce)

- A: Vinice PD
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, 254, obr. 2: 7; 2006, obr. 157: 14; *Novotná* 1970, 36, tab. 10: 193.

15. Orava/okr. Dolný Kubín

- A: Neznáma
 B: Depot, resp. časť depotu bronzových predmetov
 C: *Bátora* 2001, 260, obr. 8: 4–6; 2006, obr. 163: 4; *Novotná* 1984, 22, tab. 32: 200; 33: 201, 202; 2006, 136.

16. Poipлие/okr. Lučenec, Levice alebo Nové Zámky

- A: Neznáma/rieka Ipel' alebo koryto Ipľa
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, obr. 5: 5; 2006, obr. 160: 12; *Vladár* 1974, 53–54, tab. 7: 158.

17. Santovka, časť Malinovec (okr. Levice)

- A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2006, 229; *Marková, v tlači*.

18. Smižany (okr. Spišská Nová Ves)

- A: Hradisko I
 B: Nálezy bronzovej industrie a prvky pohrebného rituálu únětické kultúry na pohrebisku KK a F-OK
 C: *Javorský* 1980, 133–134.

19. Soboš (okr. Svidník)

- A: Servatkiv
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Budinský-Krička* 1978, 47, obr. 22.

20. Spišská Nová Ves (okr. Spišská Nová Ves)

- A: Neuvedená
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, 254; 2006, obr. 157: 20; *Novotná* 1970, tab. 10: 199.

21. Spišská Teplica (okr. Poprad)

- A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, 260, obr. 8: 2; 2006, obr. 163: 15; *Novotná* 1984, 22, tab. 32: 199.

22. Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov)

- A: Bakhegy
 B: Nález bronzovej industrie z pohrebiska F-OK
 C: *Bátora* 2001, 267, 269; 2006, obr. 168: 11.

23. Švábovce (okr. Poprad)

- A: Vápenica
 B: Prvky pohrebného rituálu únětické kultúry na pohrebisku KK(?) a F-OK
 C: *Točík/Vlček* 1991, 57–59, obr. 4; 5.

24. Tornaľa (okr. Revúca)

- A: Dobogó
 B: Nález bronzovej industrie z pohrebiska PK
 C: *Bátora* 2001, 269, obr. 2: 2; 2006, obr. 168: 14; *Furmánek* 1981a, obr. 3: 3.

25. Valaliky, časť Košťany (okr. Košice-okolie)

- A: U kríža
 B: Nálezy bronzovej industrie z pohrebiska KK
 C: *Bátora* 2001, 252, 254, 269, obr. 2: 4; 5: 2; 2006, obr. 157: 8; 160: 4; 168: 3.

26. Valaliky, časť Vsechsvätých (okr. Košice-okolie)

- A: Farské zeme
 B: Nálezy bronzovej industrie z pohrebiska KK
 C: *Bátora* 2001, 252, 254, obr. 5: 3; 2006, obr. 157: 24; 160: 9.

27. Veľký Slavkov (okr. Poprad)

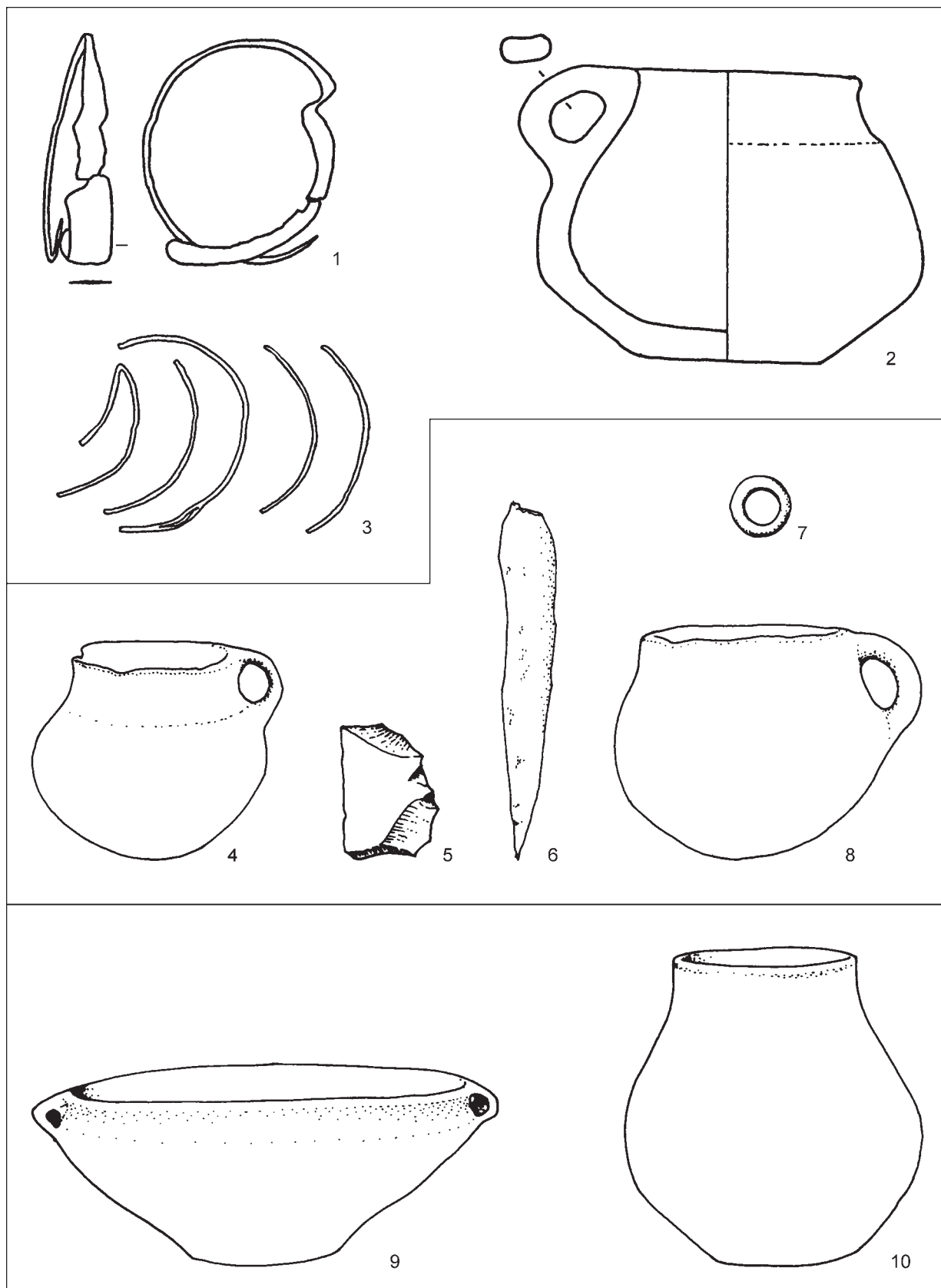
- A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, 260, obr. 8: 3; 2006, obr. 163: 18; *Novotná* 1984, 18, tab. 5: 33.

28. Vyškovce nad Ipľom (okr. Levice)

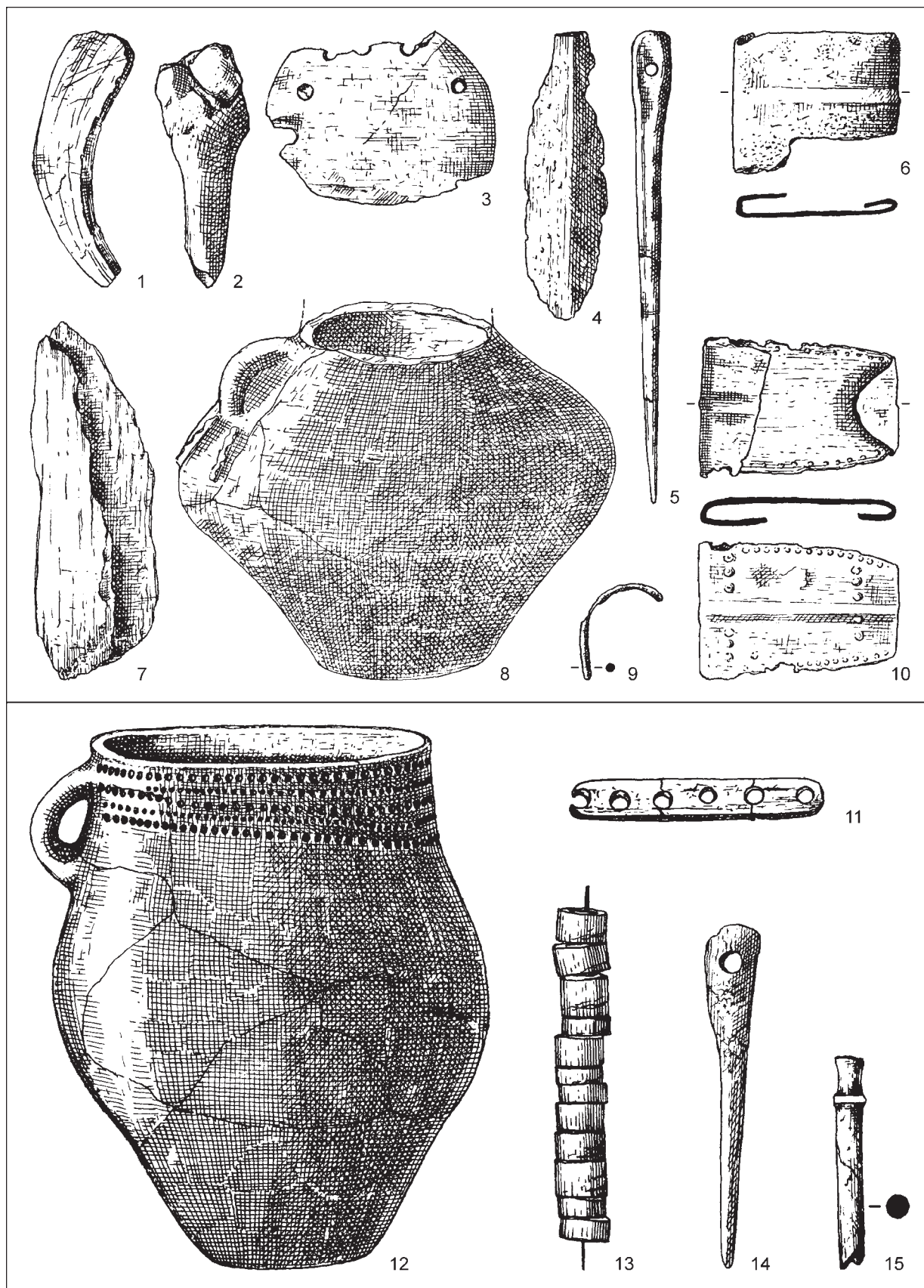
- A: Mahér
 B: Nález bronzovej industrie únětického charakteru zo zničeného polykultúrneho sídliska s dominantným podielom HK
 C: *Bátora* 2001, obr. 5: 4; 2006, obr. 160: 10; *Ožďáni* 1992a, 20, obr. 4: 1; 1999, 161–168.

29. Zlatník (okr. Vranov nad Topľou)

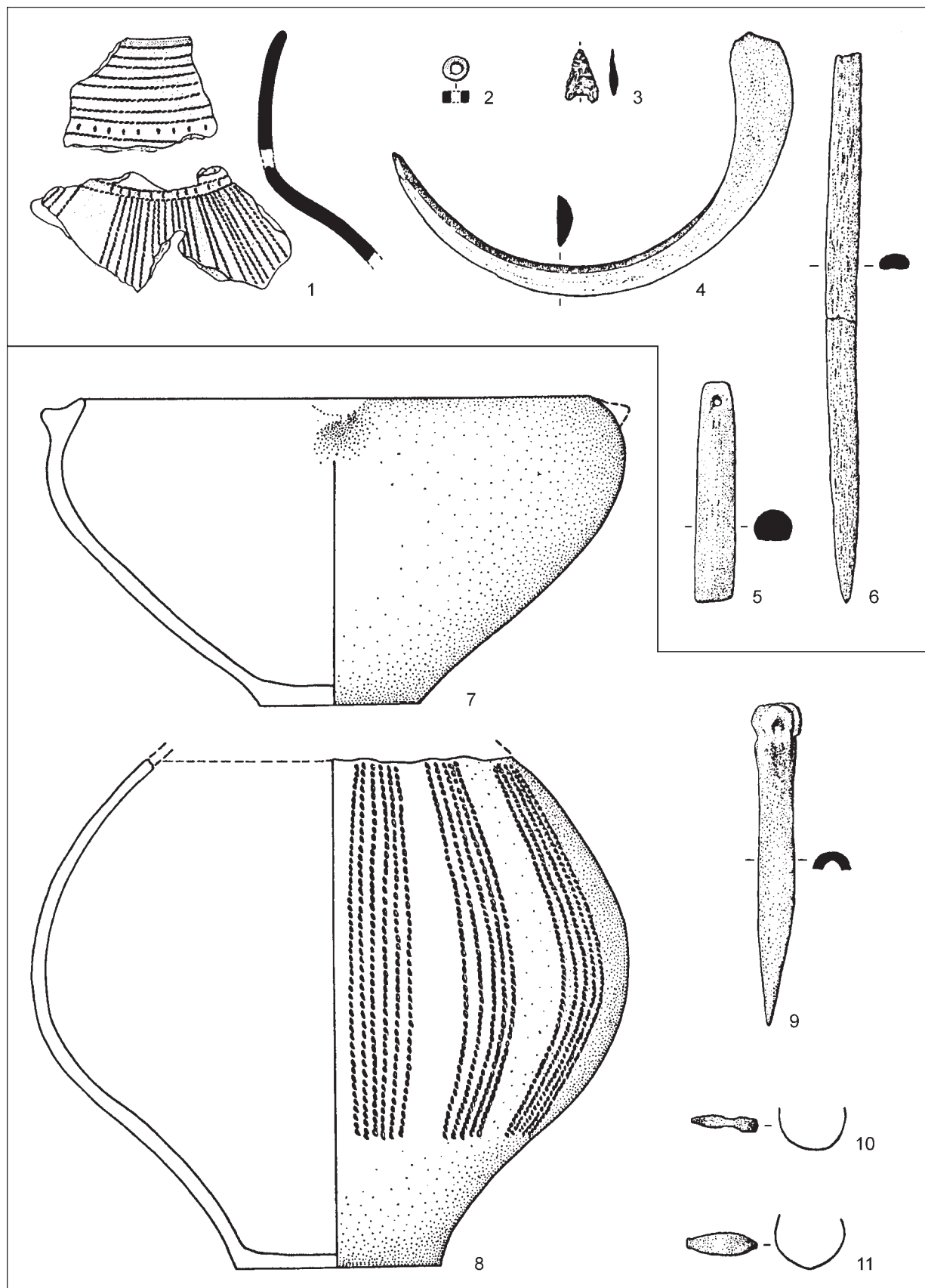
- A: Neznáma
 B: Ojedinelý nález bronzovej industrie
 C: *Bátora* 2001, obr. 1; 2006, obr. 157: 25; *Novotná* 1970, 34, tab. 9: 169.

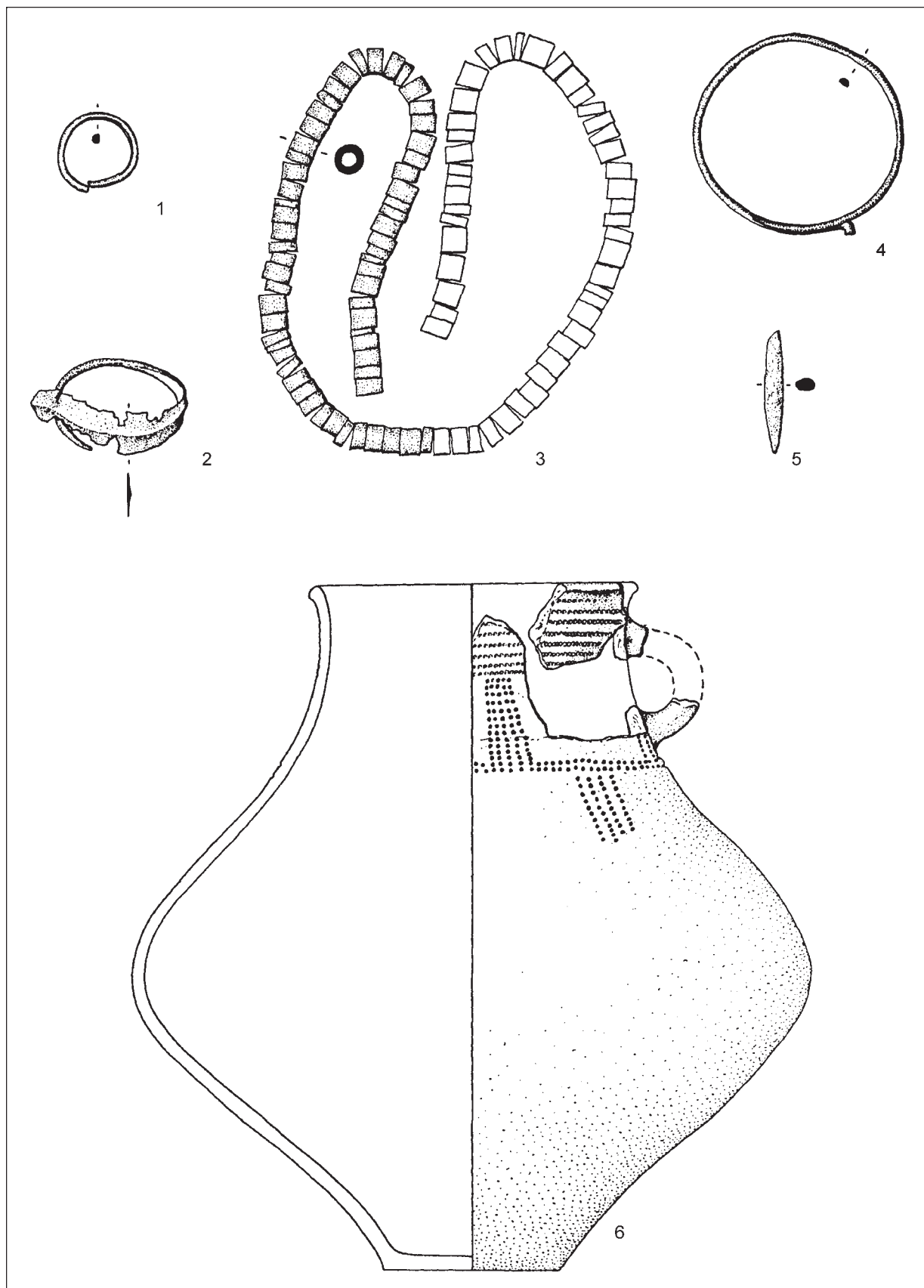
Tab. I. Materiál protoúnětickej kultúry. 1–3 – Blatné, hrob 20 (podľa Bartík/Šefčáková 2004); 4–8 – Veselé, hroby 14 a 15 (podľa Budinský-Krička 1965; kresbovo upravené); 9, 10 – Čierny Brod hrob 21 (podľa Veličik 1969a; kresbovo upravené). Bez mierky.

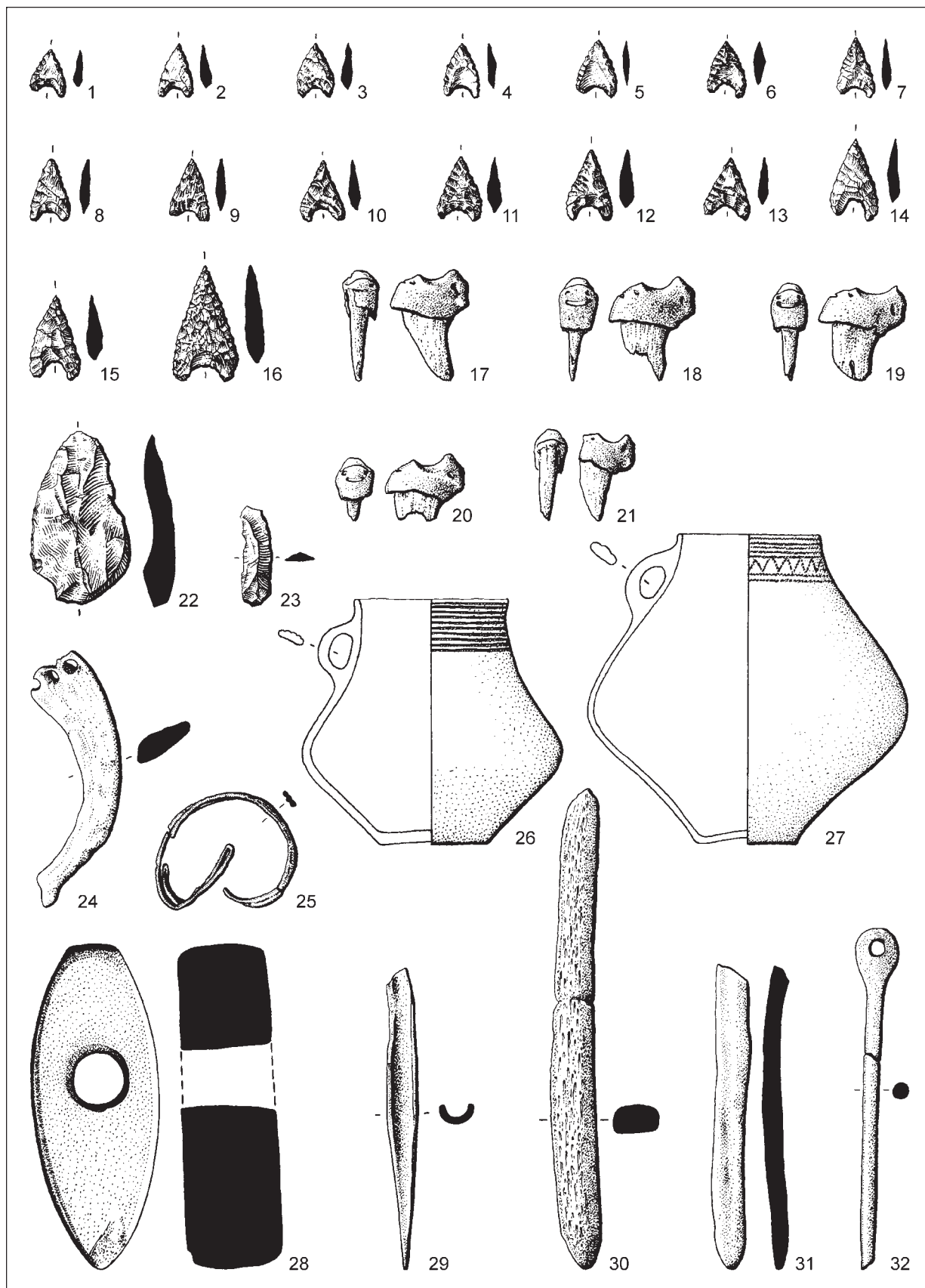
Tab. II. Materiál včasnej fázy nitrianskej kultúry. 1–10 – Branč, hrob 31; 11–15 – Branč, hrob 194 (podľa Vladár 1973b). Bez mierky.

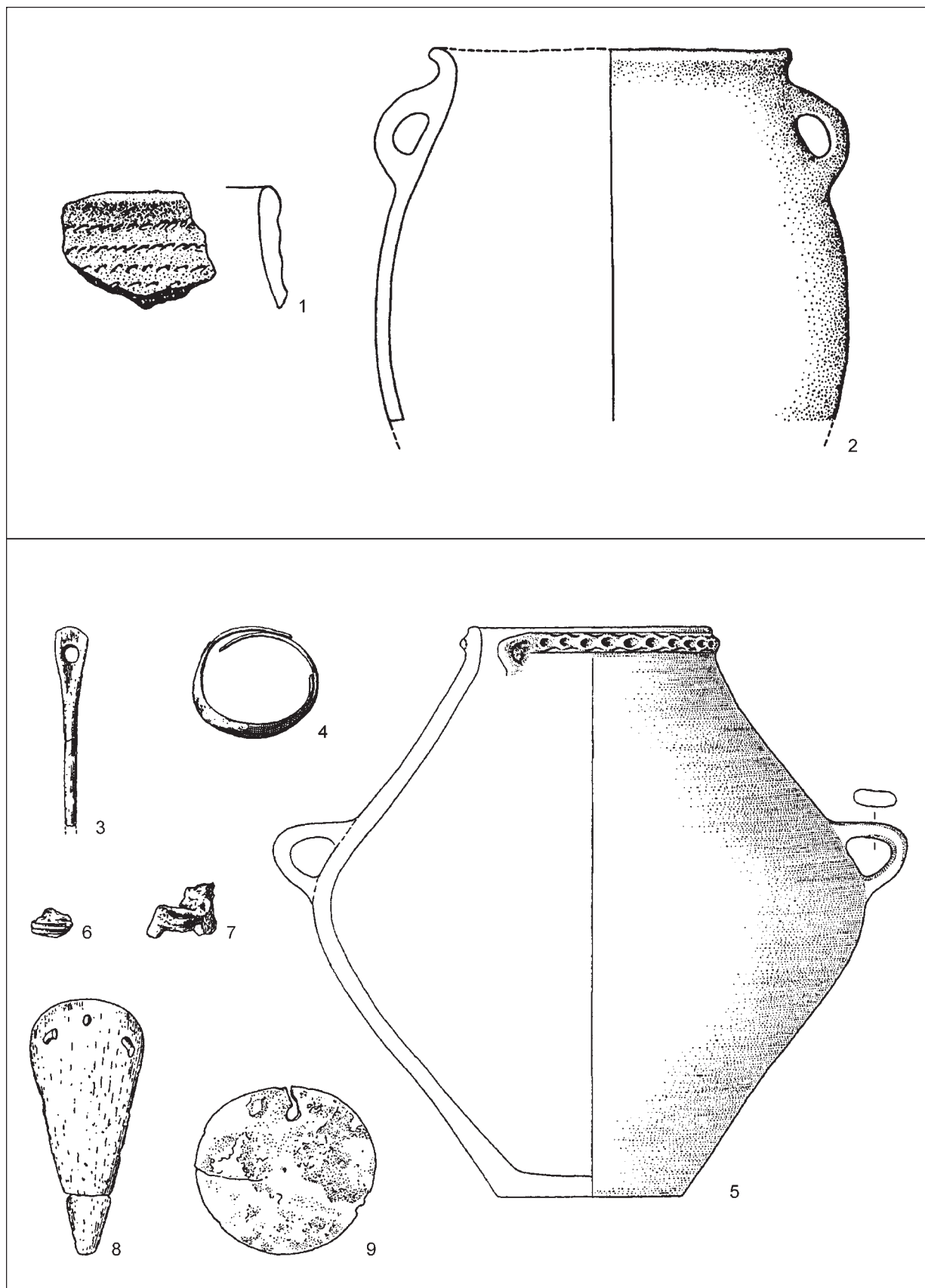
Tab. III. Materiál včasnej fázy nitrianskej kultúry. 1–6 – Jelšovce, hrob 24; 7–11 – Jelšovce, hrob 27 (podľa *Bátora 2000a*).
Bez mierky.

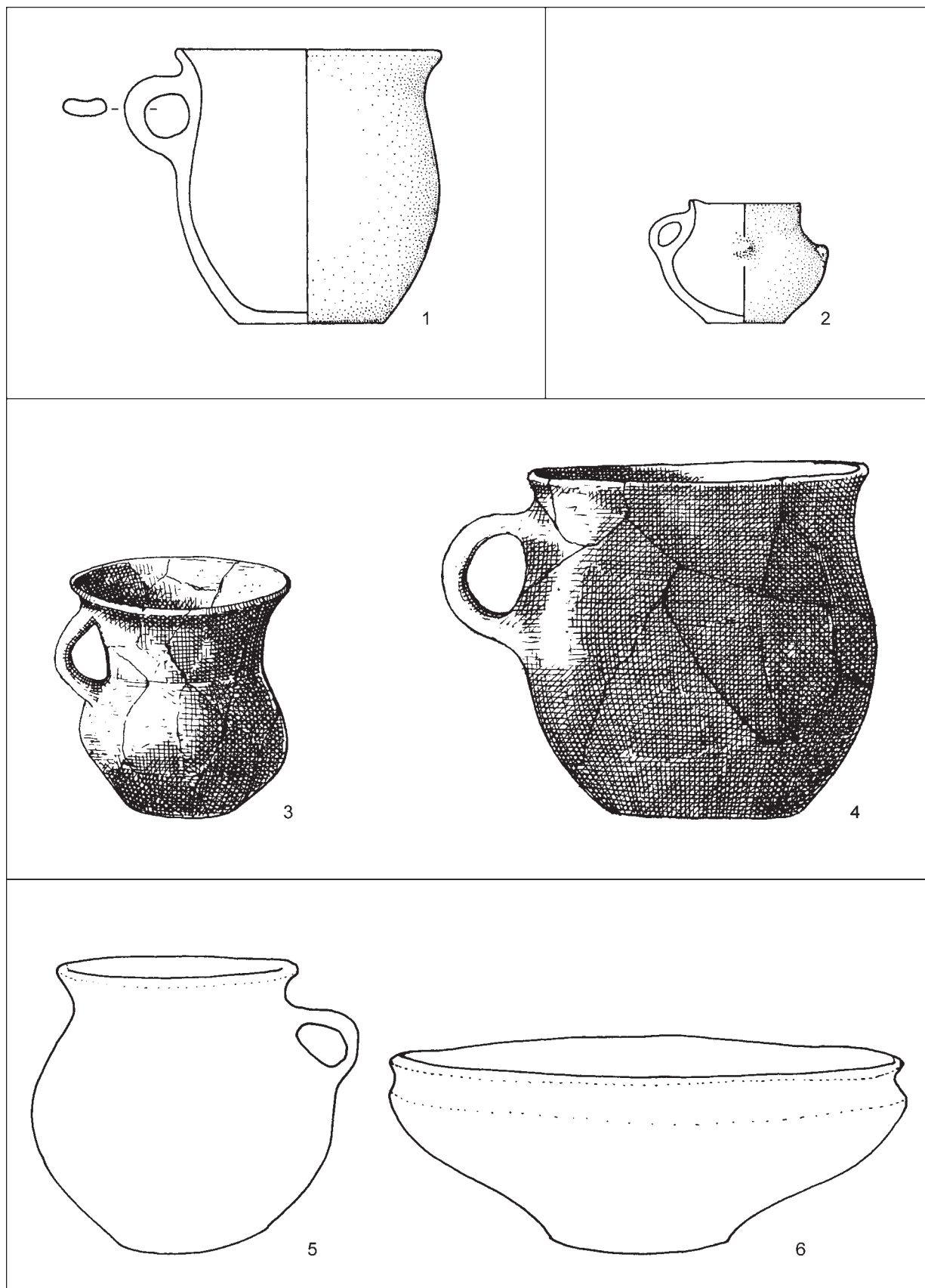
Tab. IV. Materiál včasnej fázy nitrianskej kultúry. 1–6 – Jelšovce, hrob 526 (podľa *Bátora 2000a*). Bez mierky.

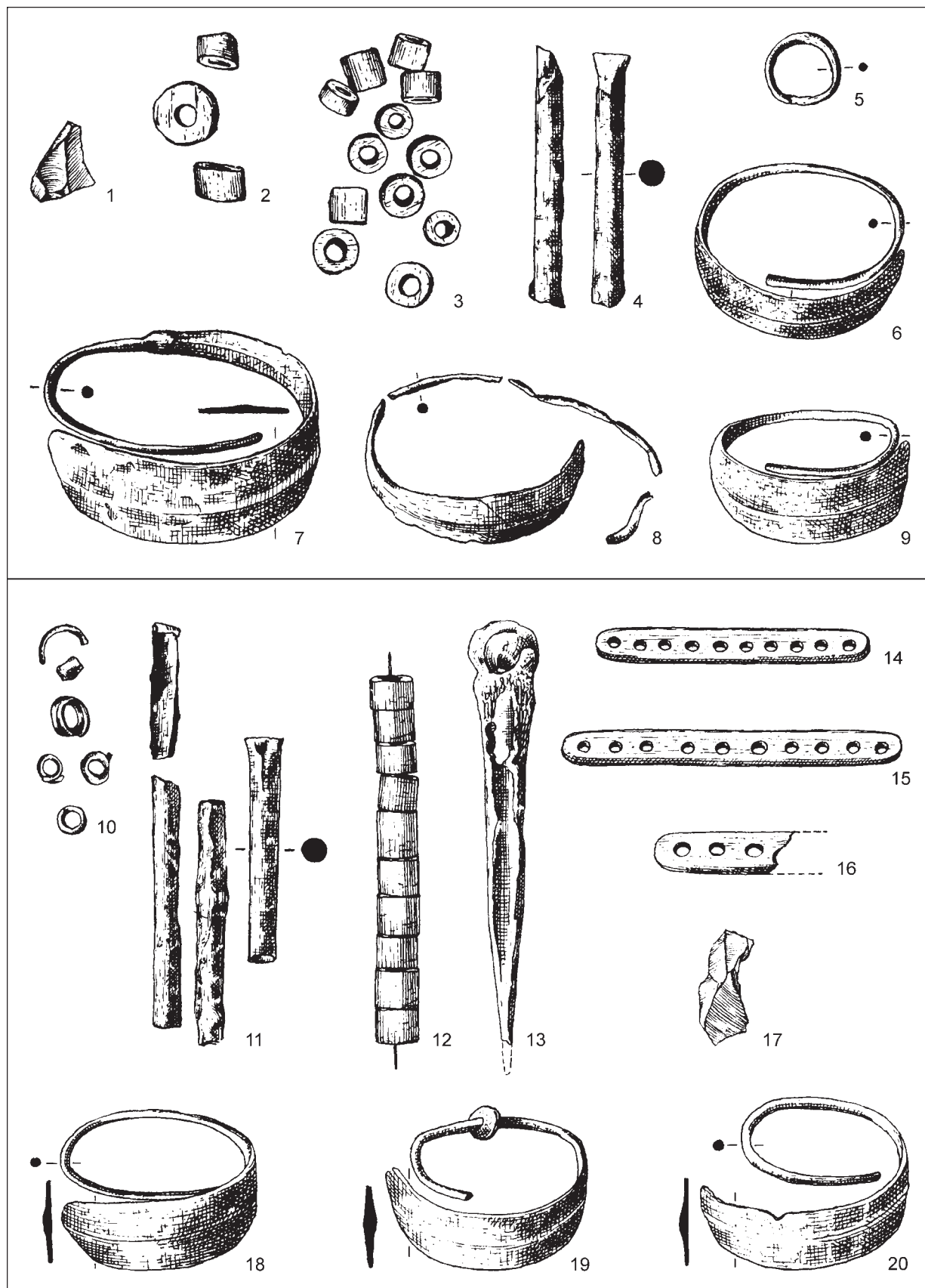
Tab. V. Materiál včasnej fázy nitrianskej kultúry. 1–32 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, hrob 262/87 (podľa Bátora 1991a).
Bez mierky.

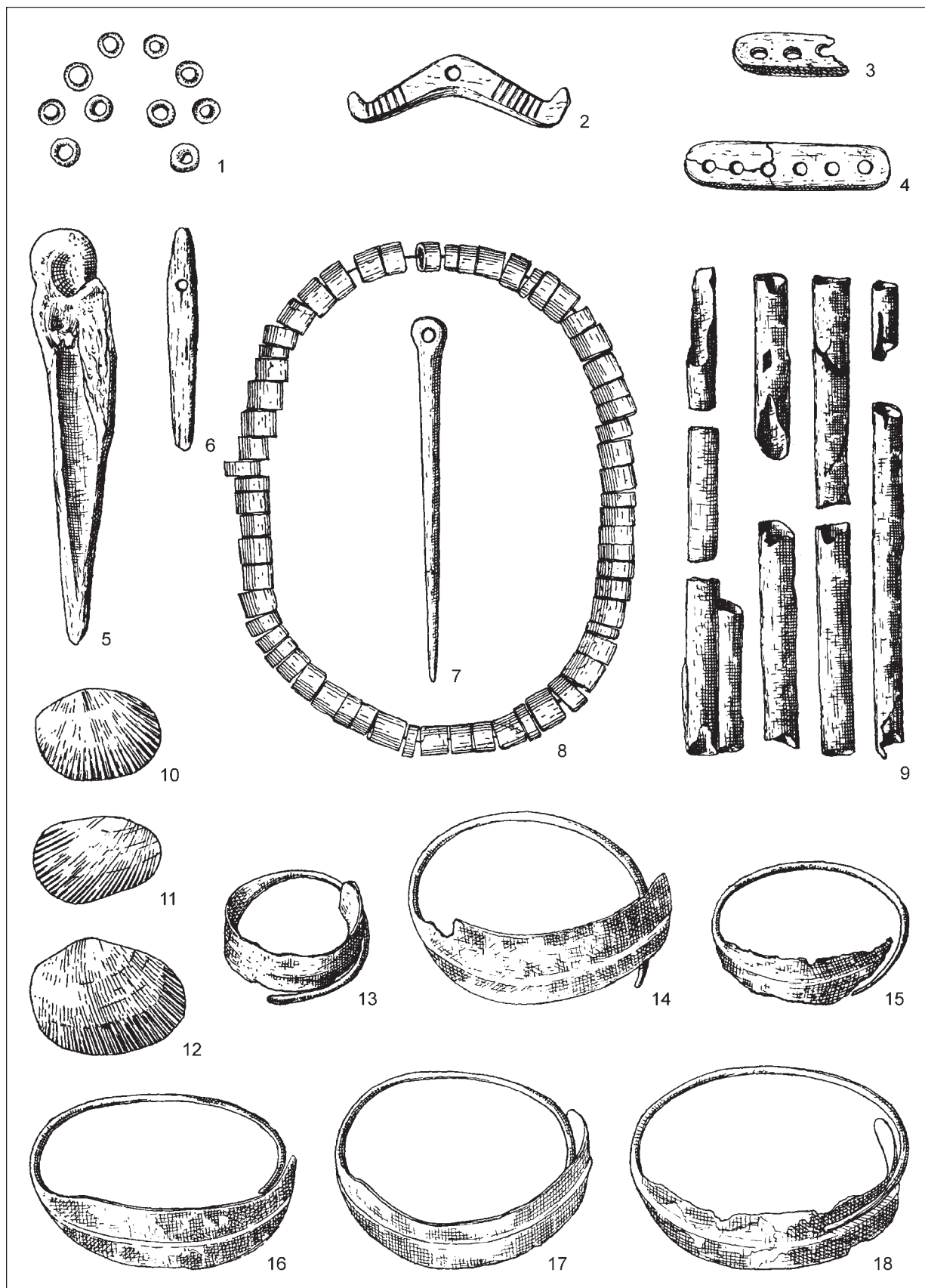
Tab. VI. Materiál včasnej fázy nitrianskej kultúry. 1, 2 – Nitra, keramika zo sídliskového objektu; 3–9 – Nitra-Čermáň, hrob 52 (podľa Vladár/Bátora 2004). Bez mierky.

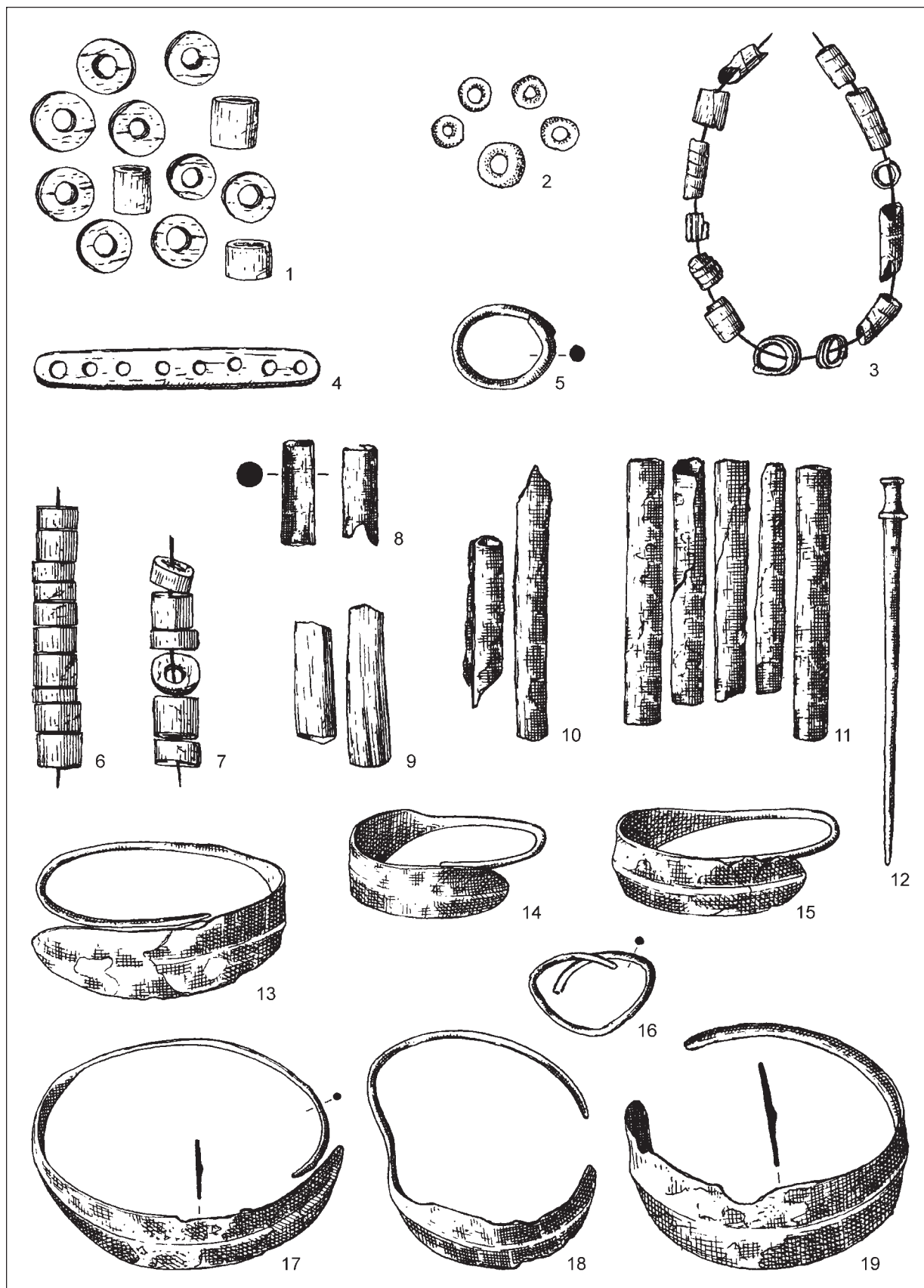
Tab. VII. Klasická fáza nitrianskej kultúry. 1 – Jelšovce, hrob 420; 2 – Jelšovce, hrob 407 (podľa *Bátora 2000a*); 3, 4 – Branč, hrob 269 (podľa *Vladár 1973b*); 5, 6 – Jablonec, hrob 1 (podľa *Točík 1979*; kresbovo upravené). Bez mierky.

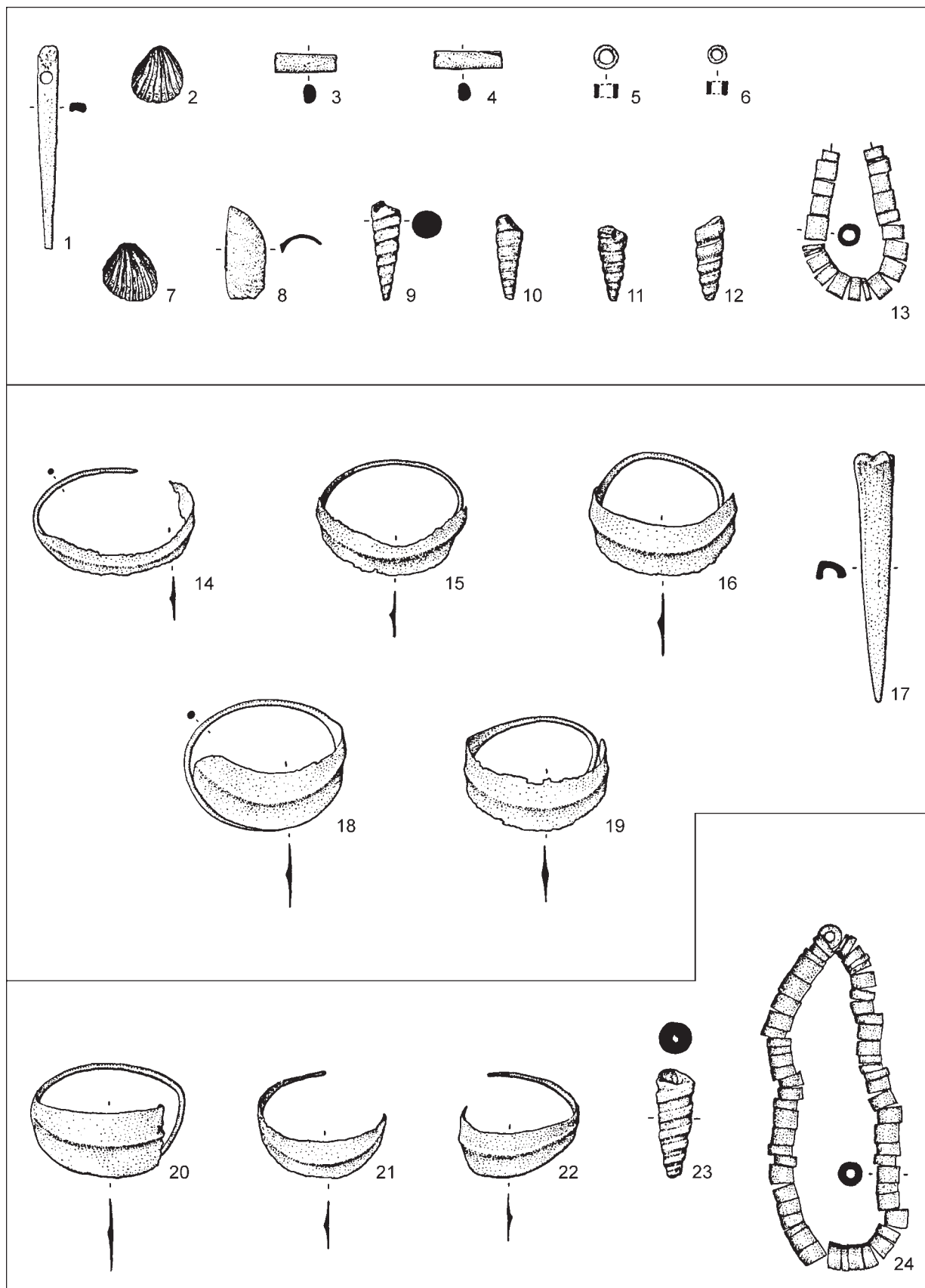
Tab. VIII. Materiál klasickej fázy nitrianskej kultúry. 1–9 – Branč, hrob 13; 10–20 – Branč, hrob 16 (podľa Vladár 1973b). Bez mierky.

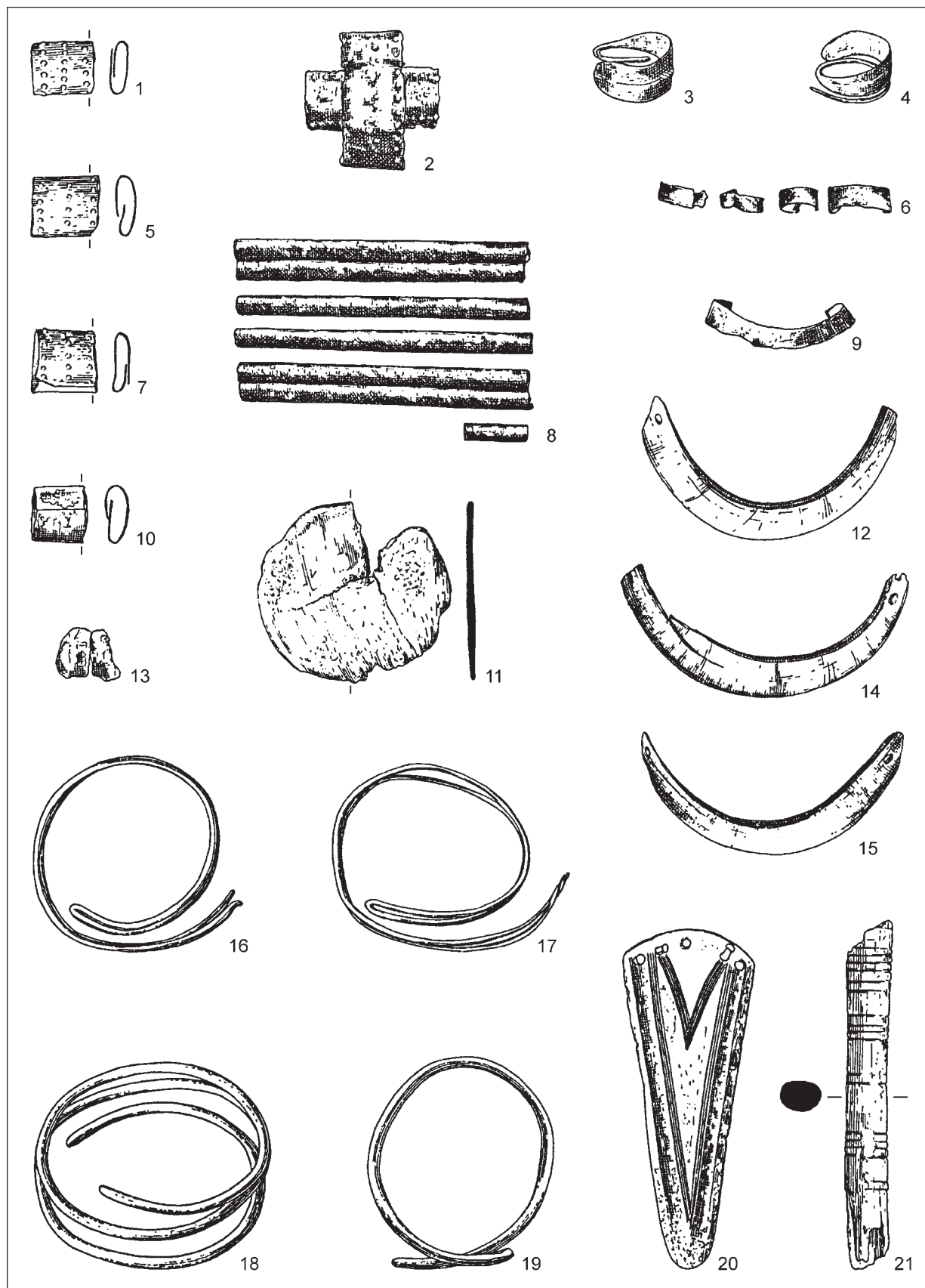
Tab. IX. Materiál klasickej fázy nitrianskej kultúry. 1–18 – Branč, hrob 142 (podľa Vladár 1973b). Bez mierky.

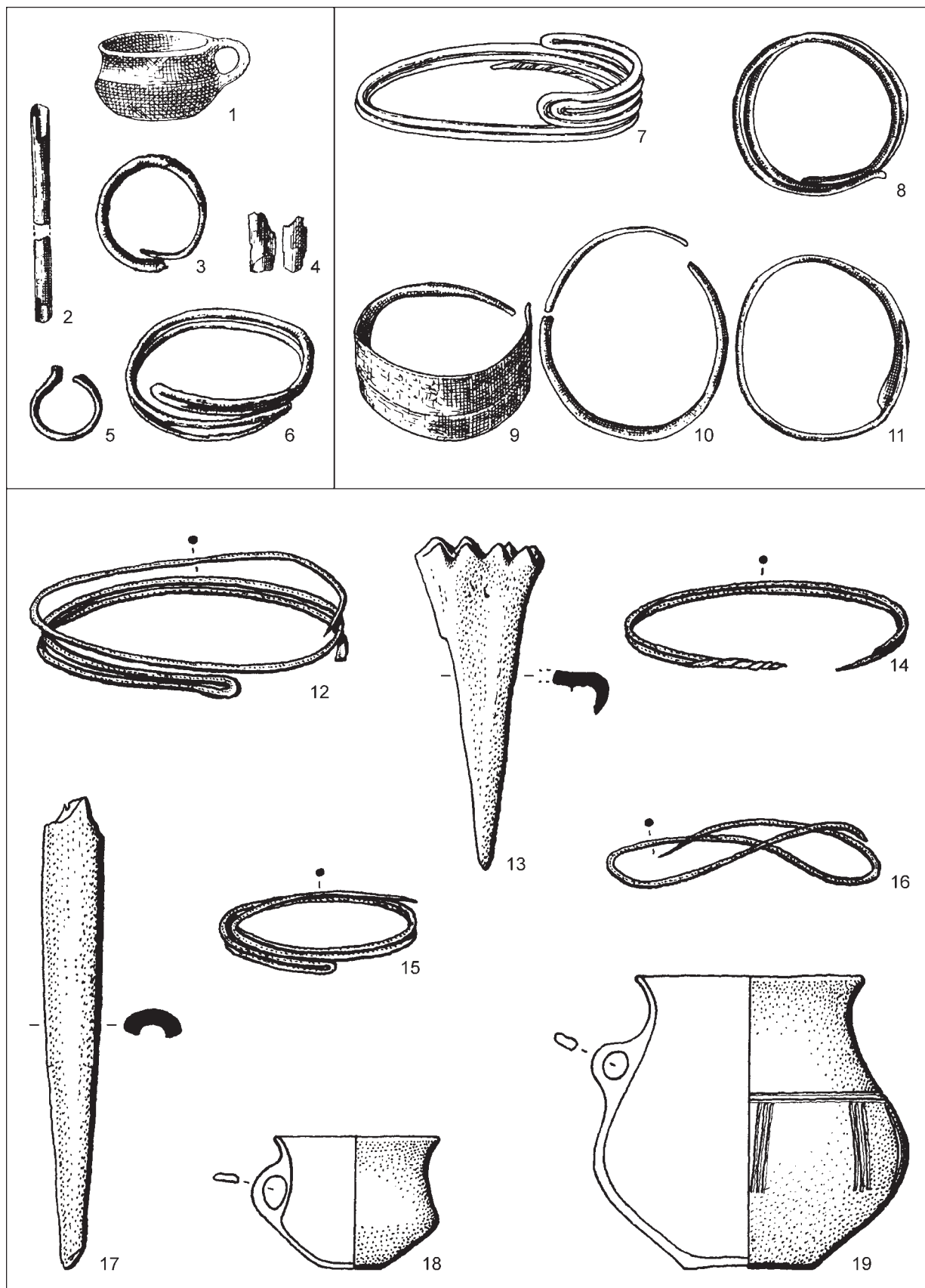
Tab. X. Materiál klasickej fázy nitrianskej kultúry. 1–19 – Branč, hrob 170 (podľa *Vladár 1973b*). Bez mierky.

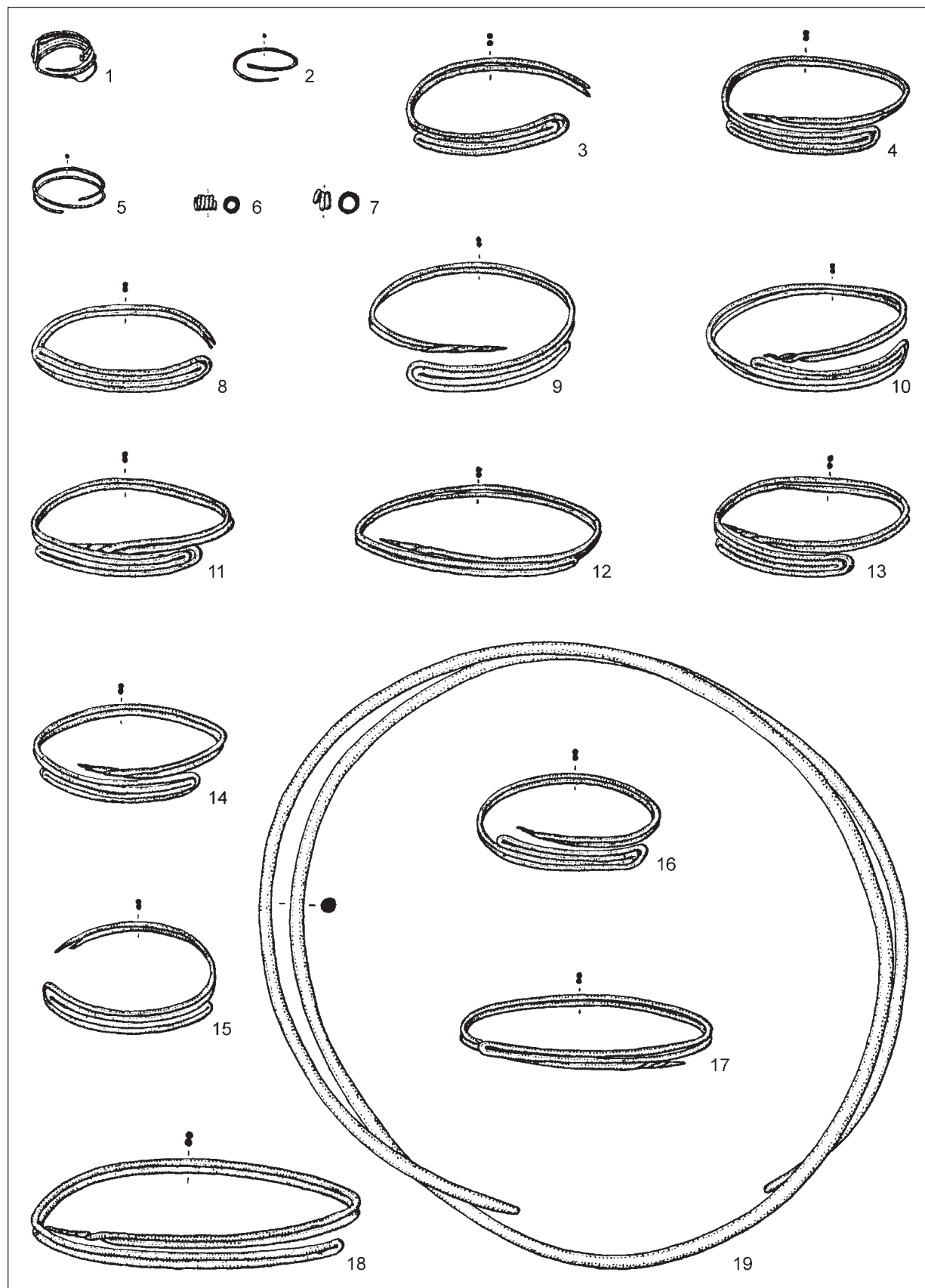
Tab. XI. Materiál klasickej fázy nitrianskej kultúry. 1–13 – Jelšovce, hrob 520; 14–19 – Jelšovce, hrob 434; 20–24 – Jelšovce, hrob 322 (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

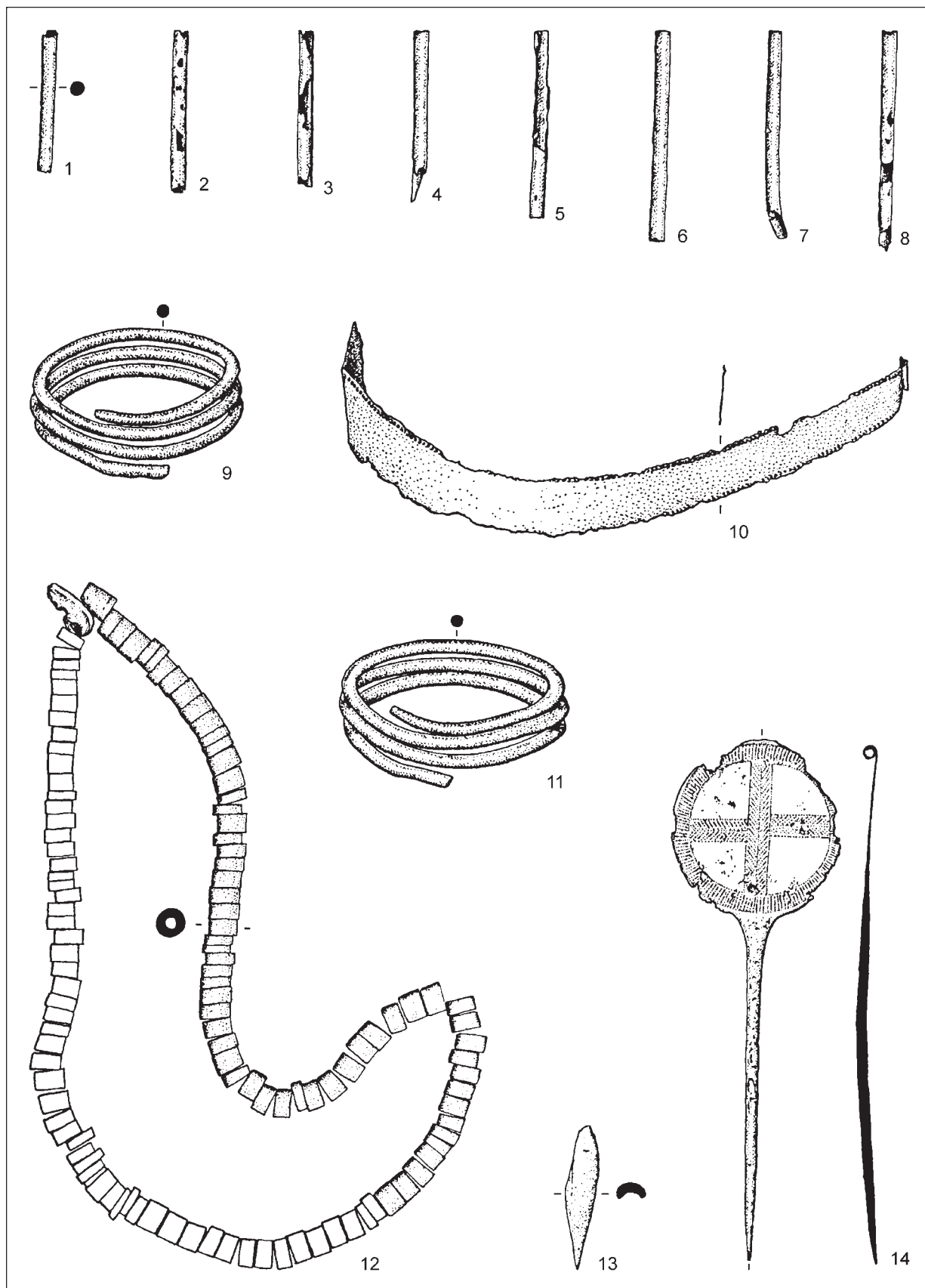
Tab. XII. Materiál klasickej fázy nitrianskej kultúry. 1–21 – Nitra-Čermáň, hrob 69 (podľa Vladár/Bátora 2004). Bez mierky.

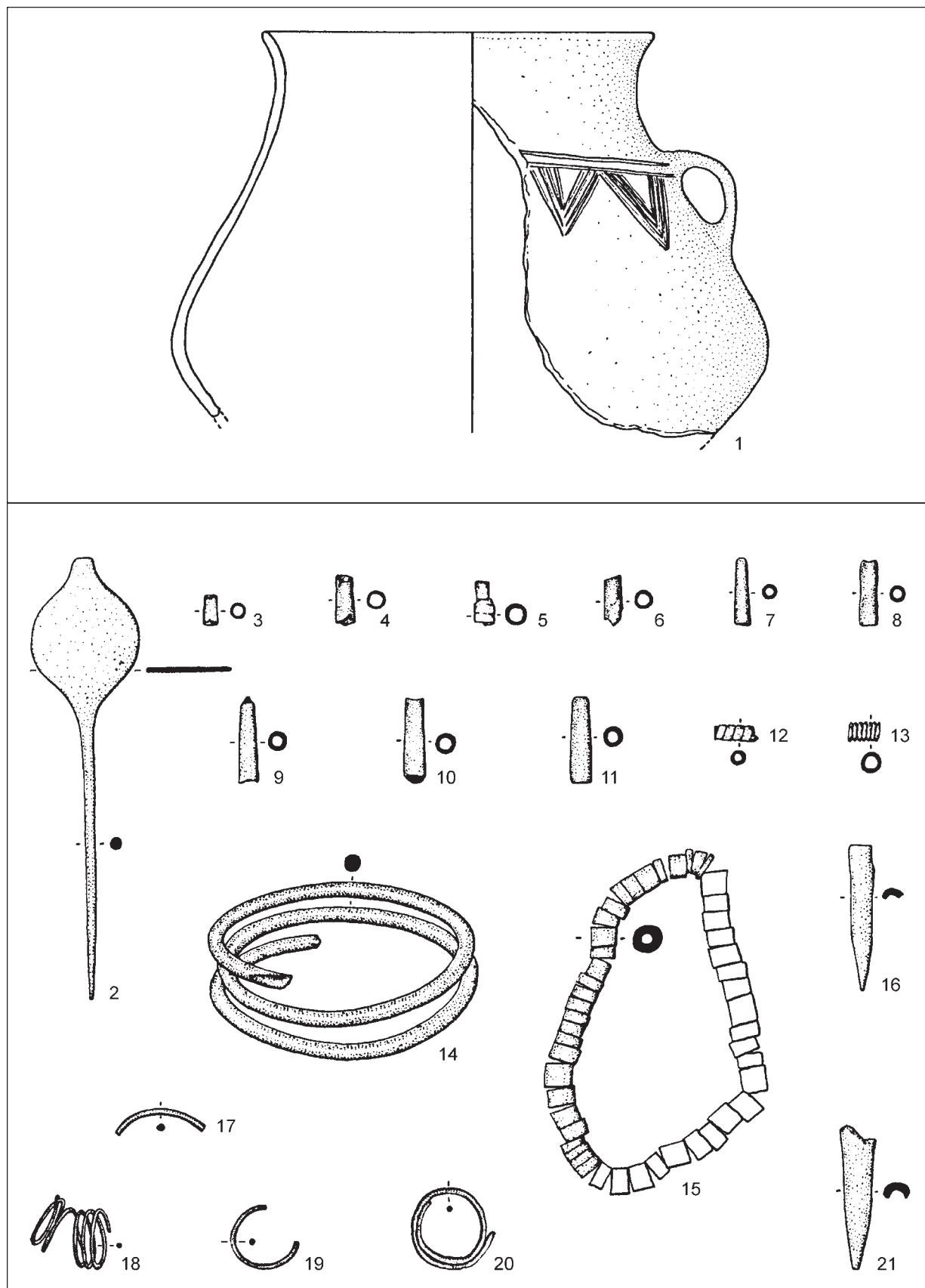
Tab. XIII. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–6 – Branč, hrob 53; 7–11 – Branč, hrob 90 (podľa *Vladár 1973b*); 12–19 – Ludanice-Mýtna Nová Ves, hrob 4/82 (podľa *Bátora 1991a*). Bez mierky.

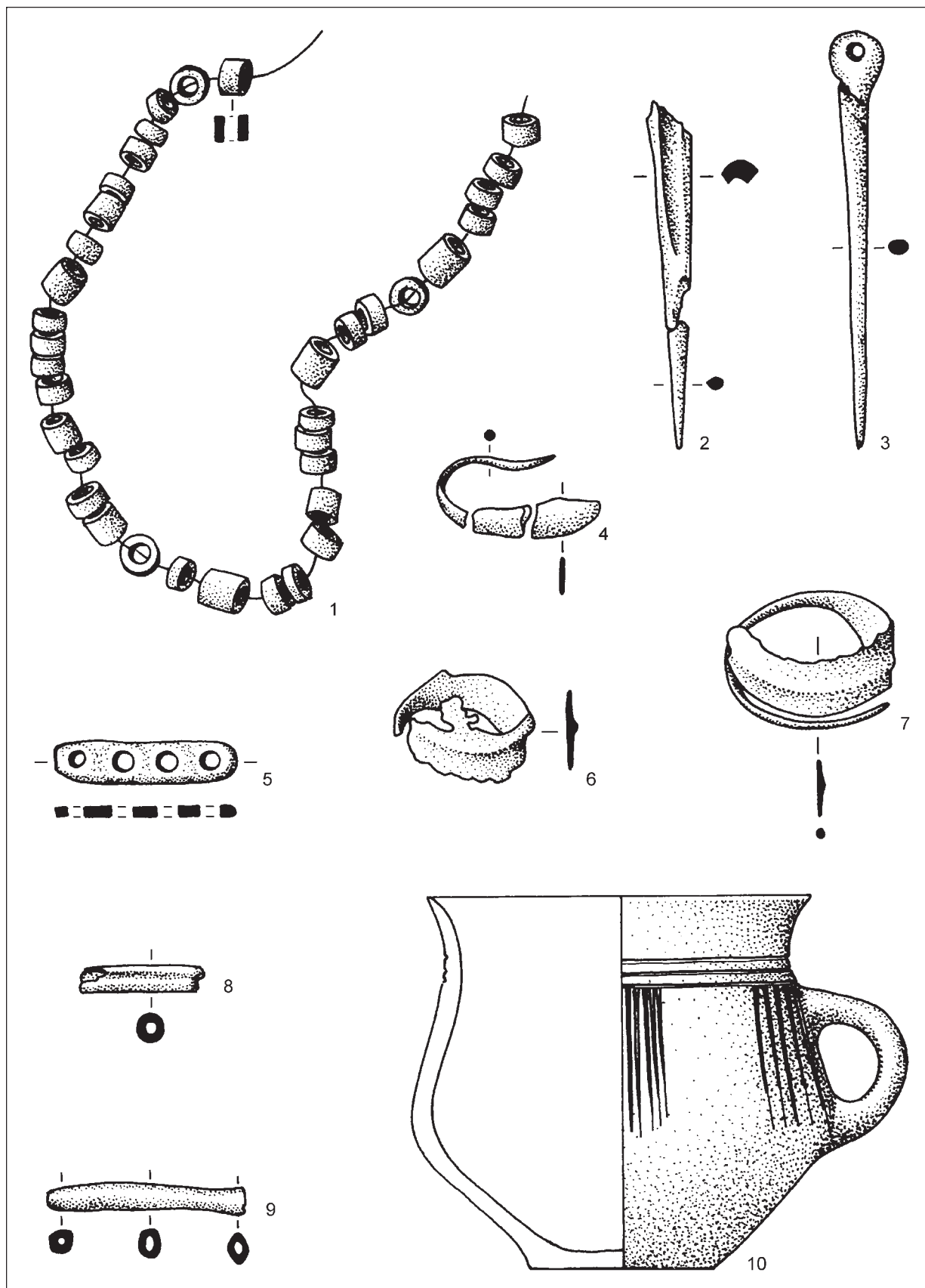
Tab. XIV. Materiál neskej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–19 – Jelšovce, hrob 329 (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

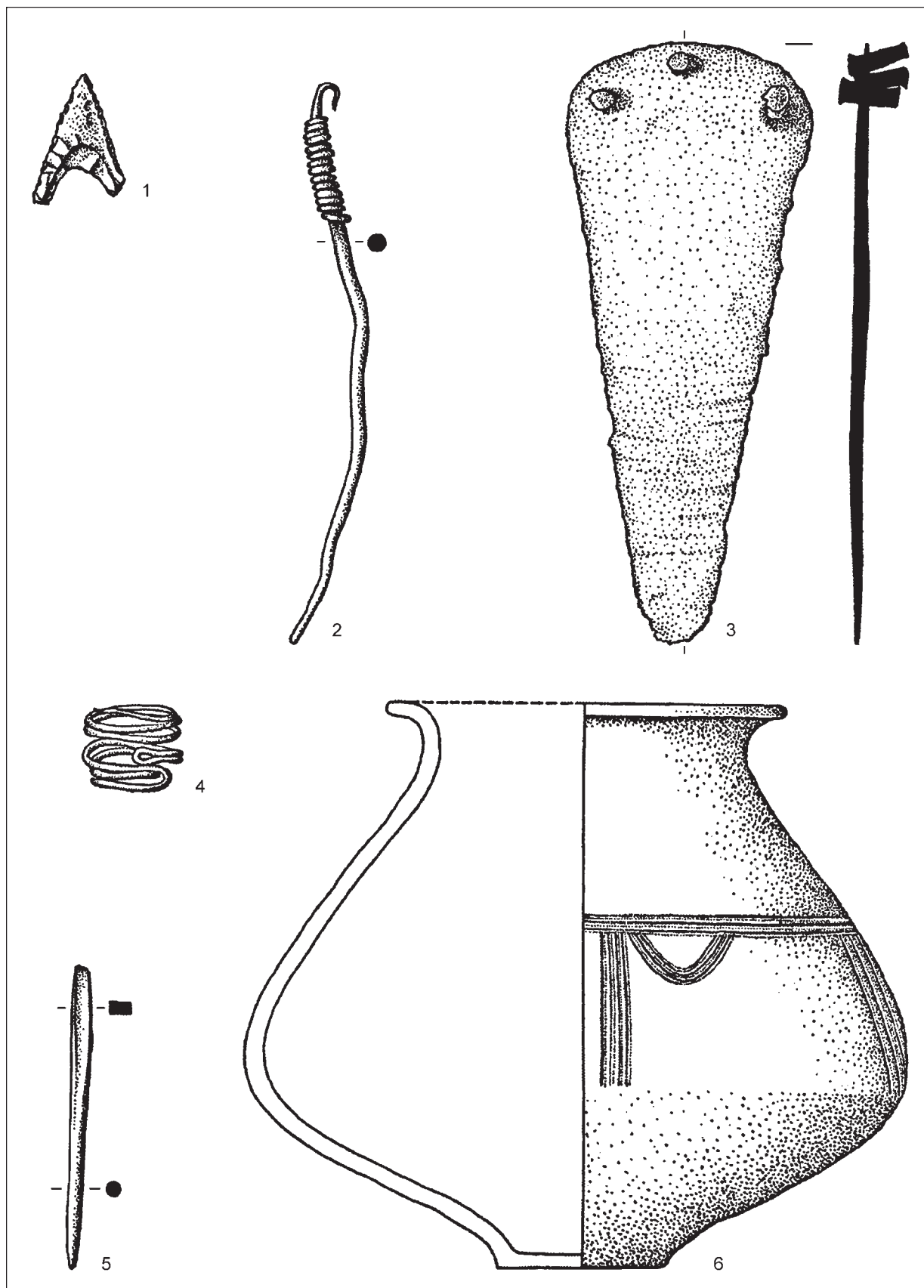
Tab. XV. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–14 – Jelšovce, hrob 329, ďalšia časť nálezov (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

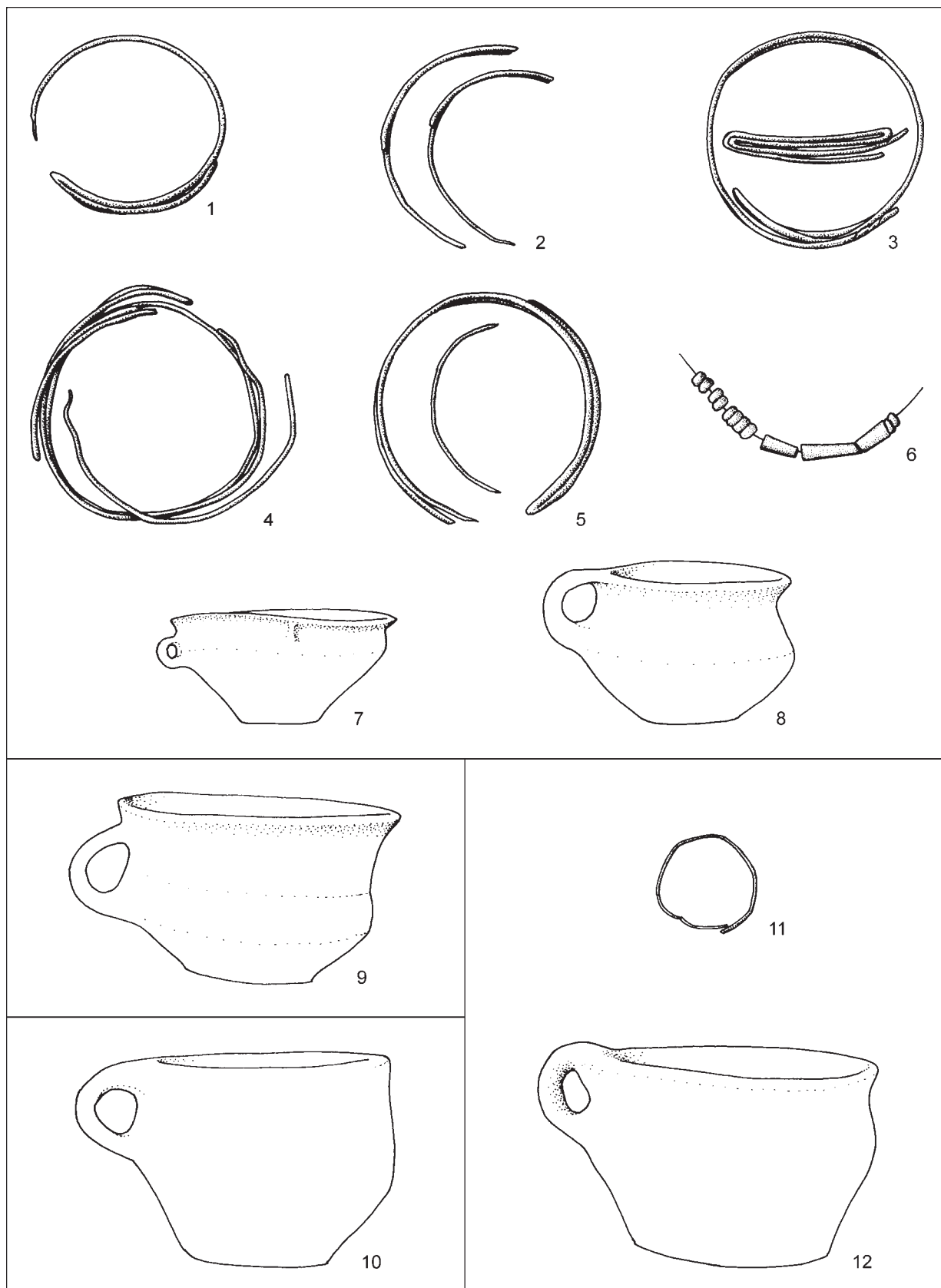
Tab. XVI. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1 – Jelšovce, hrob 452; 2–21 – Jelšovce, hrob 285 (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

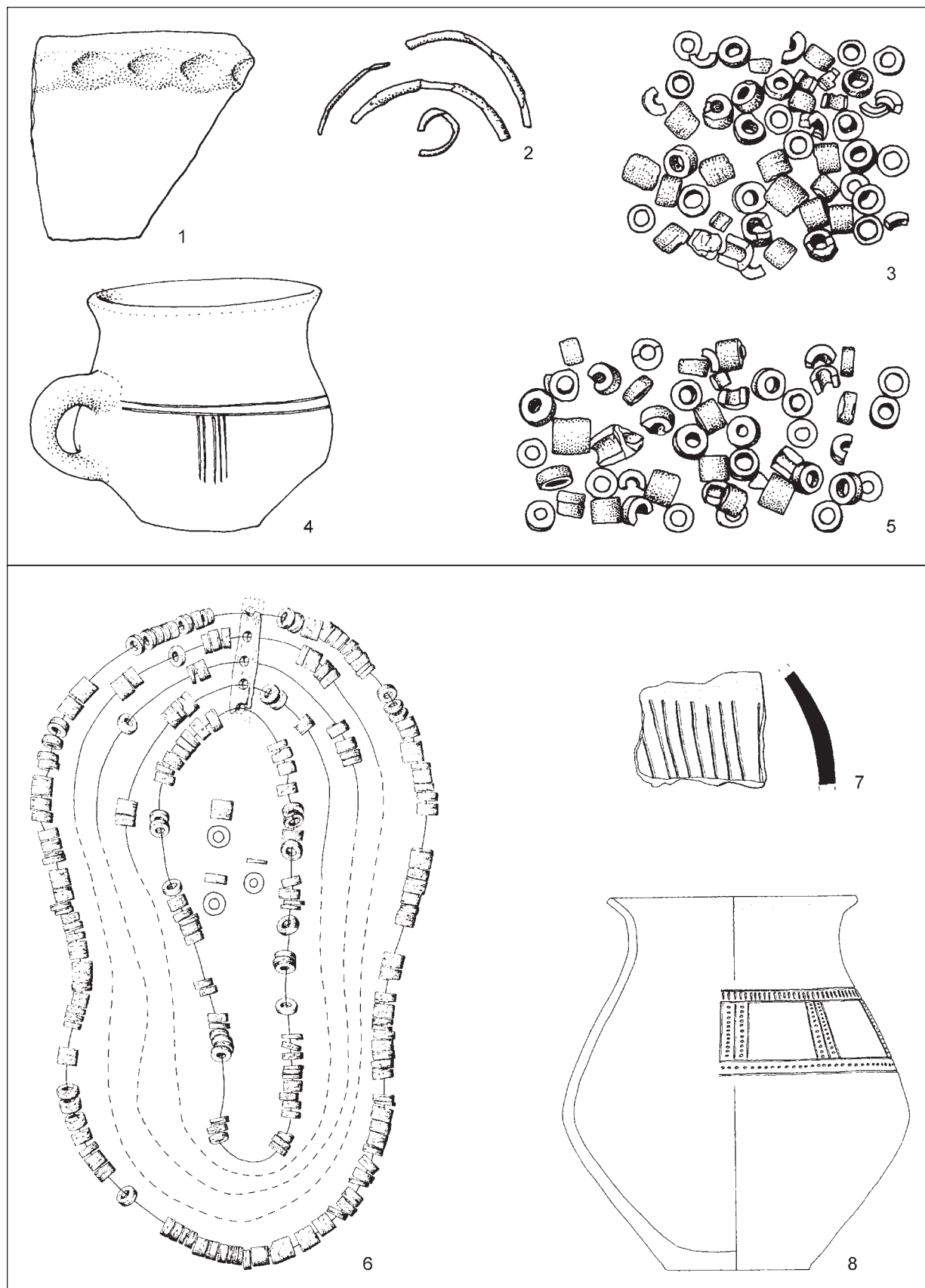
Tab. XVII. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–10 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, hrob 376 (podľa Bátora 1996). Bez mierky.

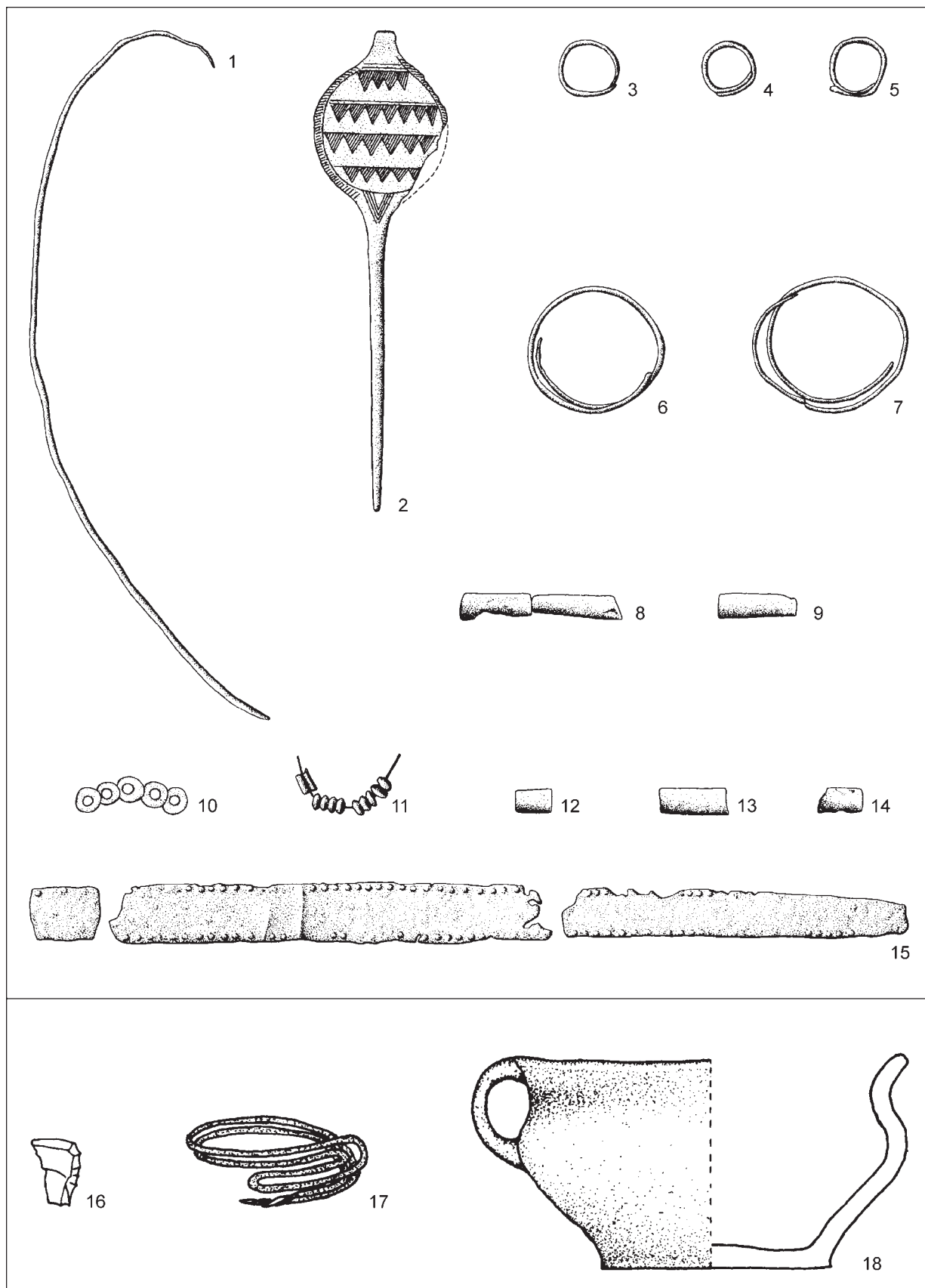
Tab. XVIII. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–6 – Ludanice-Mýtna Nová Ves, hrob 6 (podľa Bátora 2005). Bez mierky.

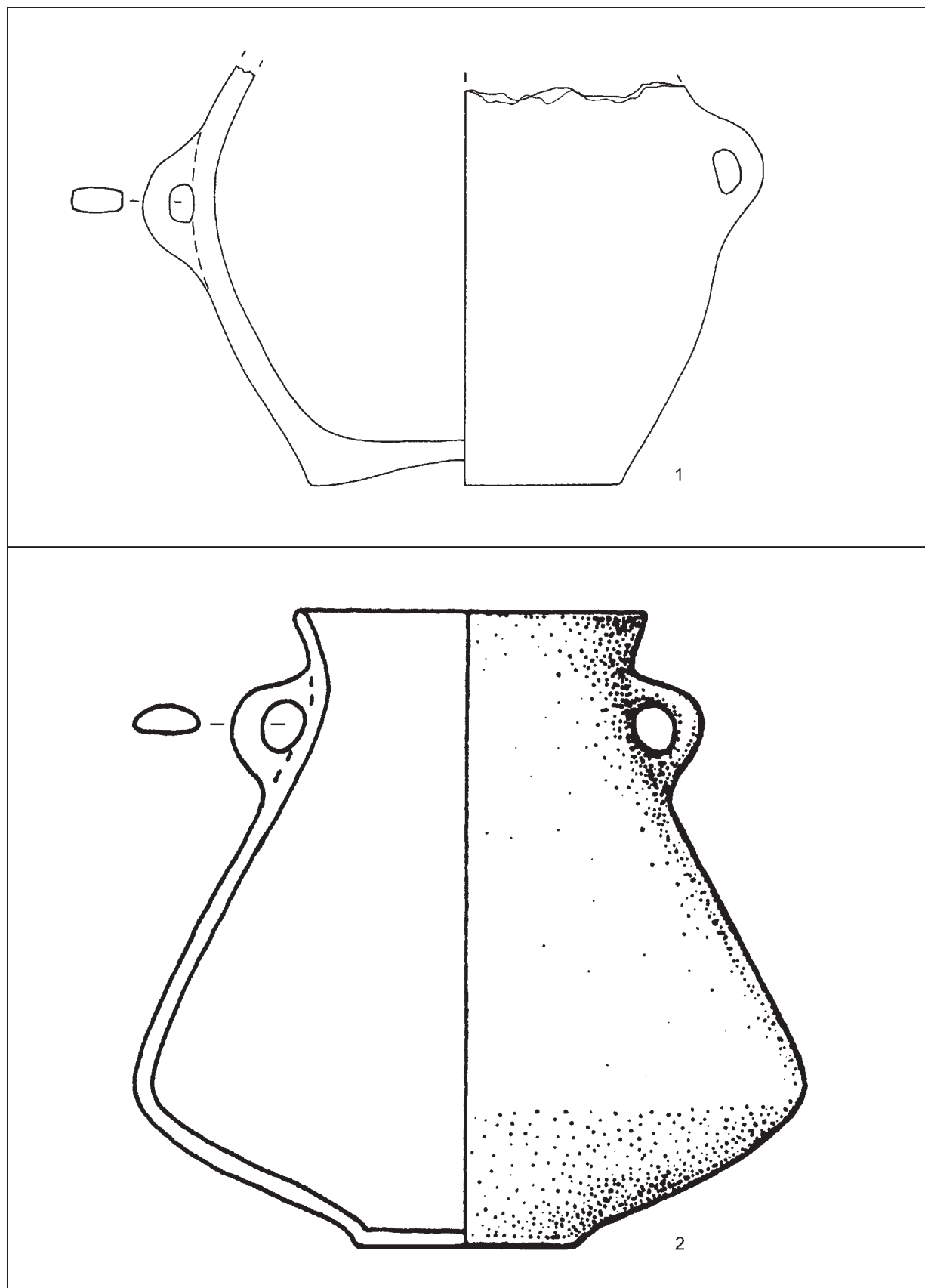
Tab. XIX. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–8 – Výčapy-Opatovce, hrob 278; 9 – Hurbanovo, hrob 4; 10 – Výčapy-Opatovce, hrob 228; 11–12 – Úľany nad Žitavou, hrob 6 (podľa Točík 1979; kresbovo upravené). Bez mierky.

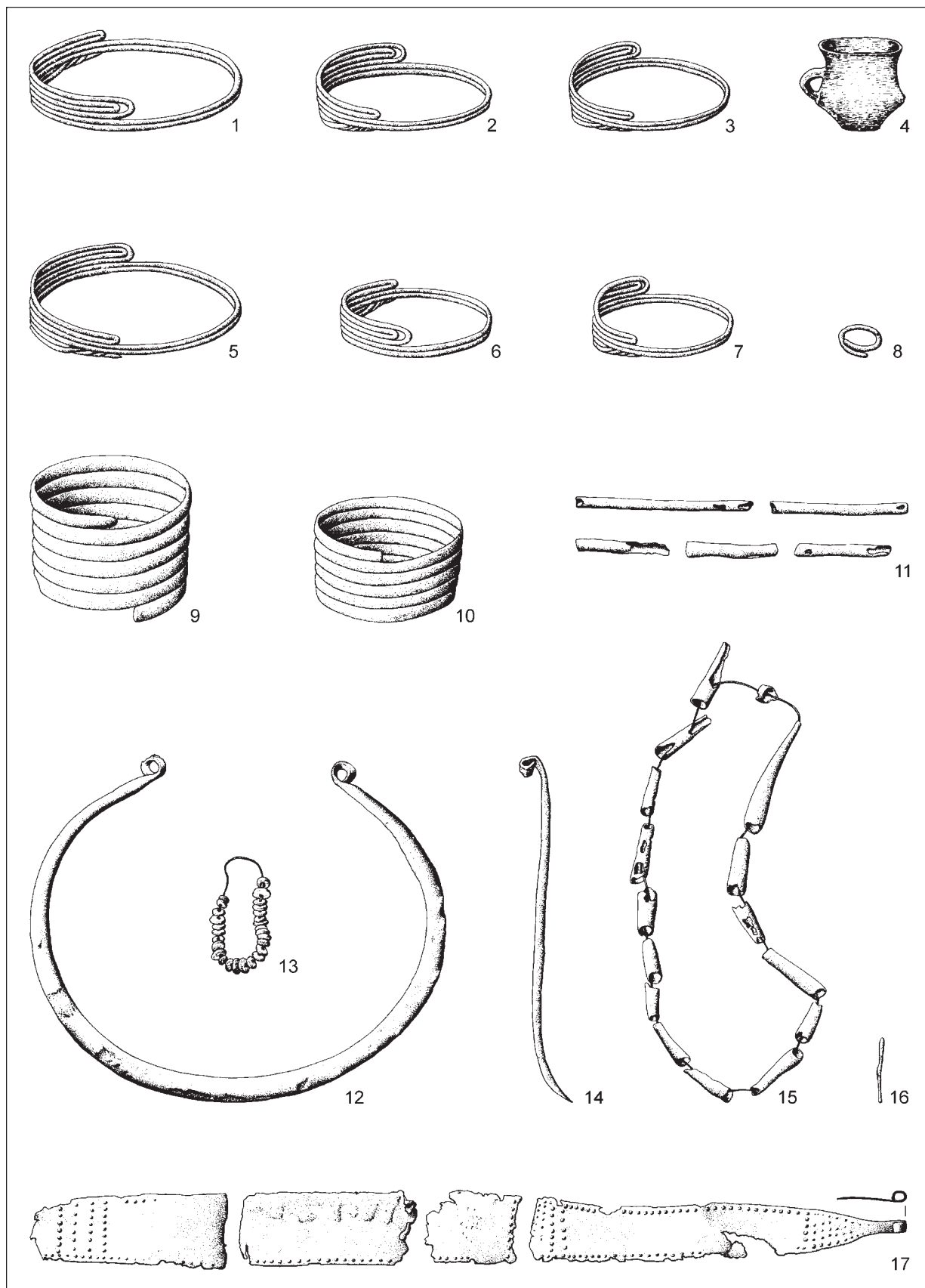
Tab. XX. Materiál neskej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–5 – Výčapy-Opatovce, hrob 253 (podľa Točík 1979; kresbovo upravené); 6–8 – Rumanová, hrob 22 (podľa Veliačík/Masnicová 2004). Bez mierky.

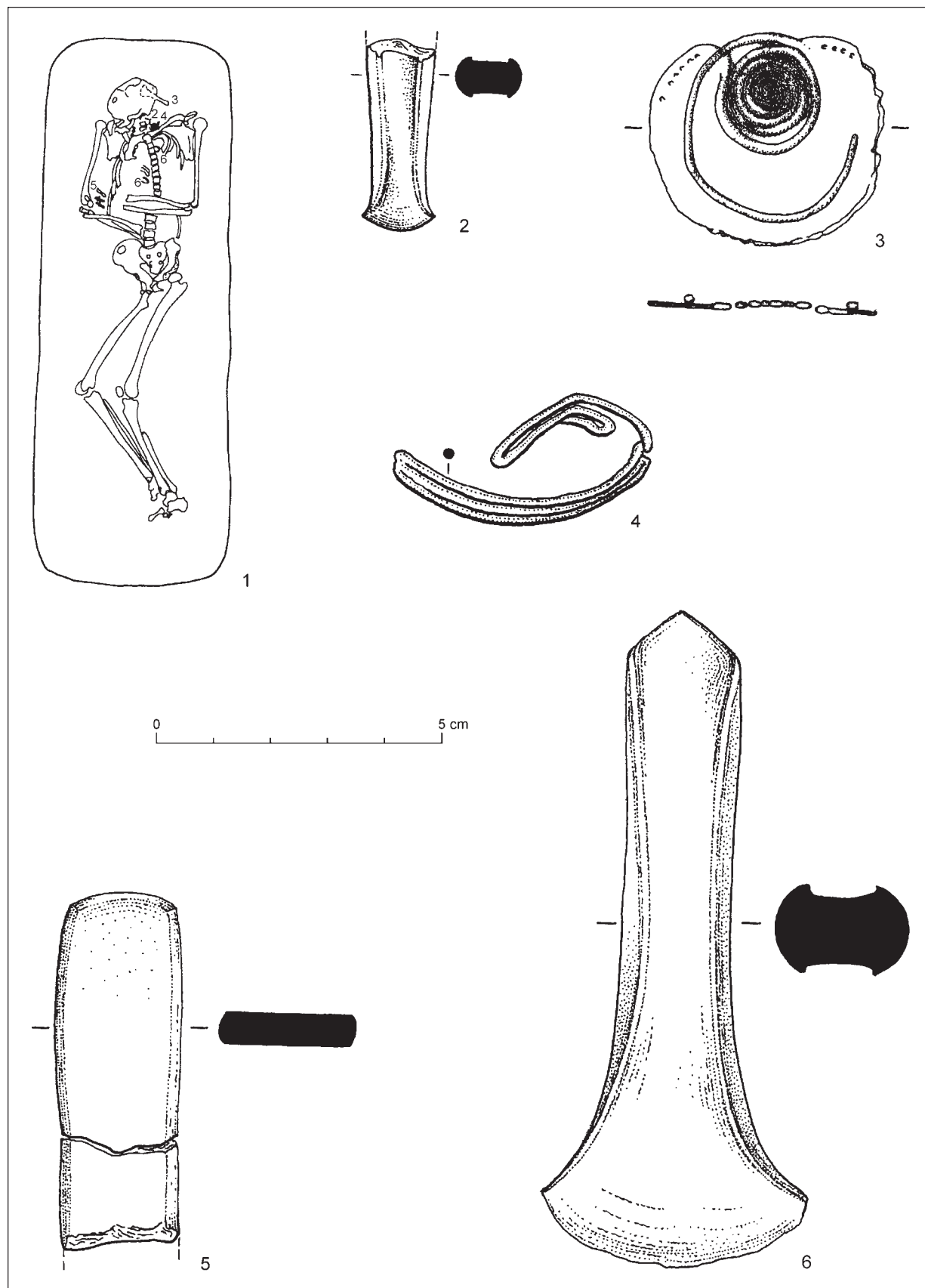
Tab. XXI. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1–15 – Výčapy-Opatovce, hrob 270 (podľa Novotná 1984); 16–18 – Bernolákovo, hrob 2 (podľa Bartík 1990). Bez mierky.

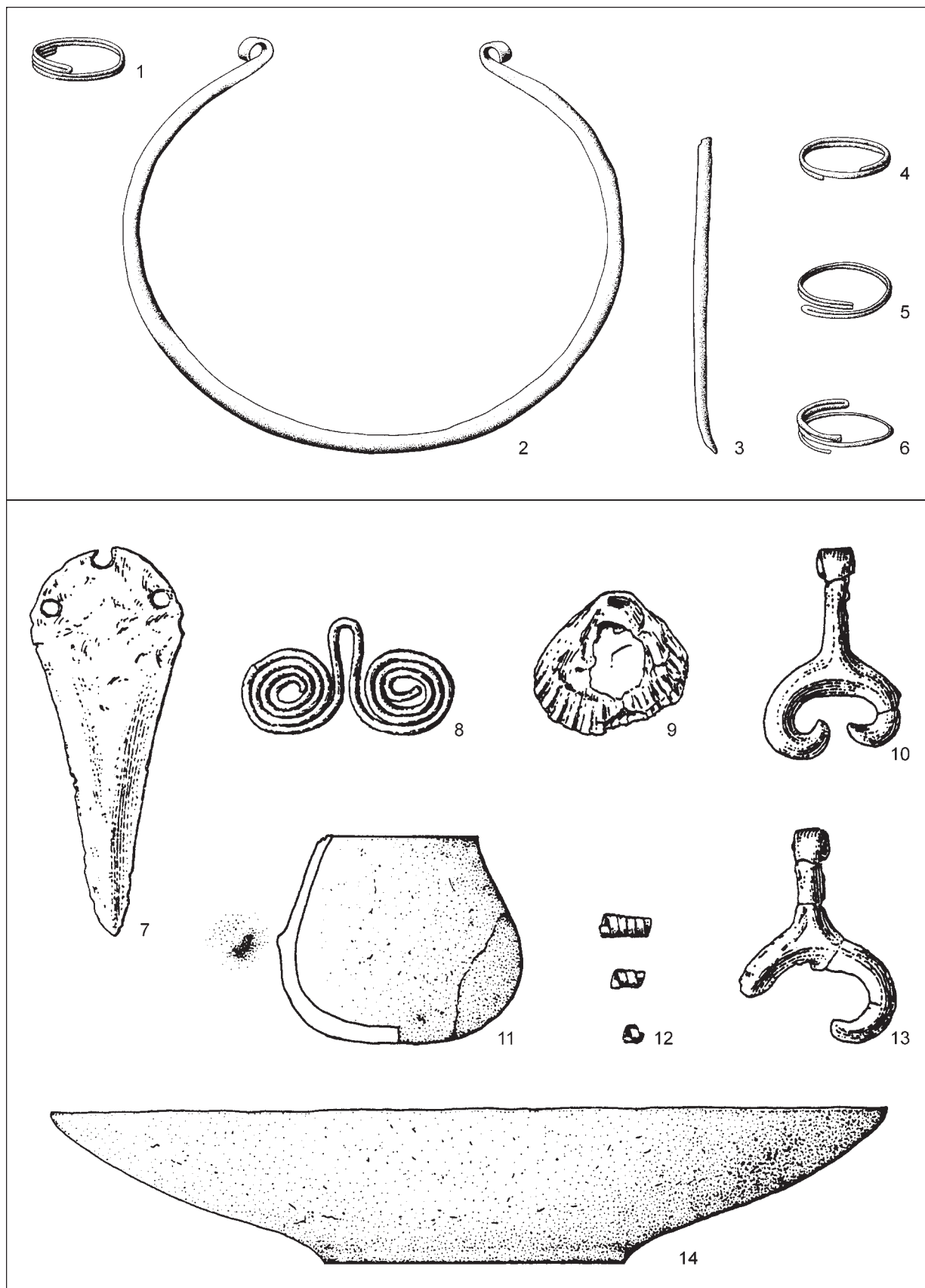
Tab. XXII. Materiál neskorej fázy nitrianskej kultúry/predklasickej fázy únětickej kultúry. 1 – Dvory nad Žitavou, keramický nálež z hrobu(?); 2 – Veľký Kýr, keramický nálež zo sídliskového objektu (podľa Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999). Bez mierky.

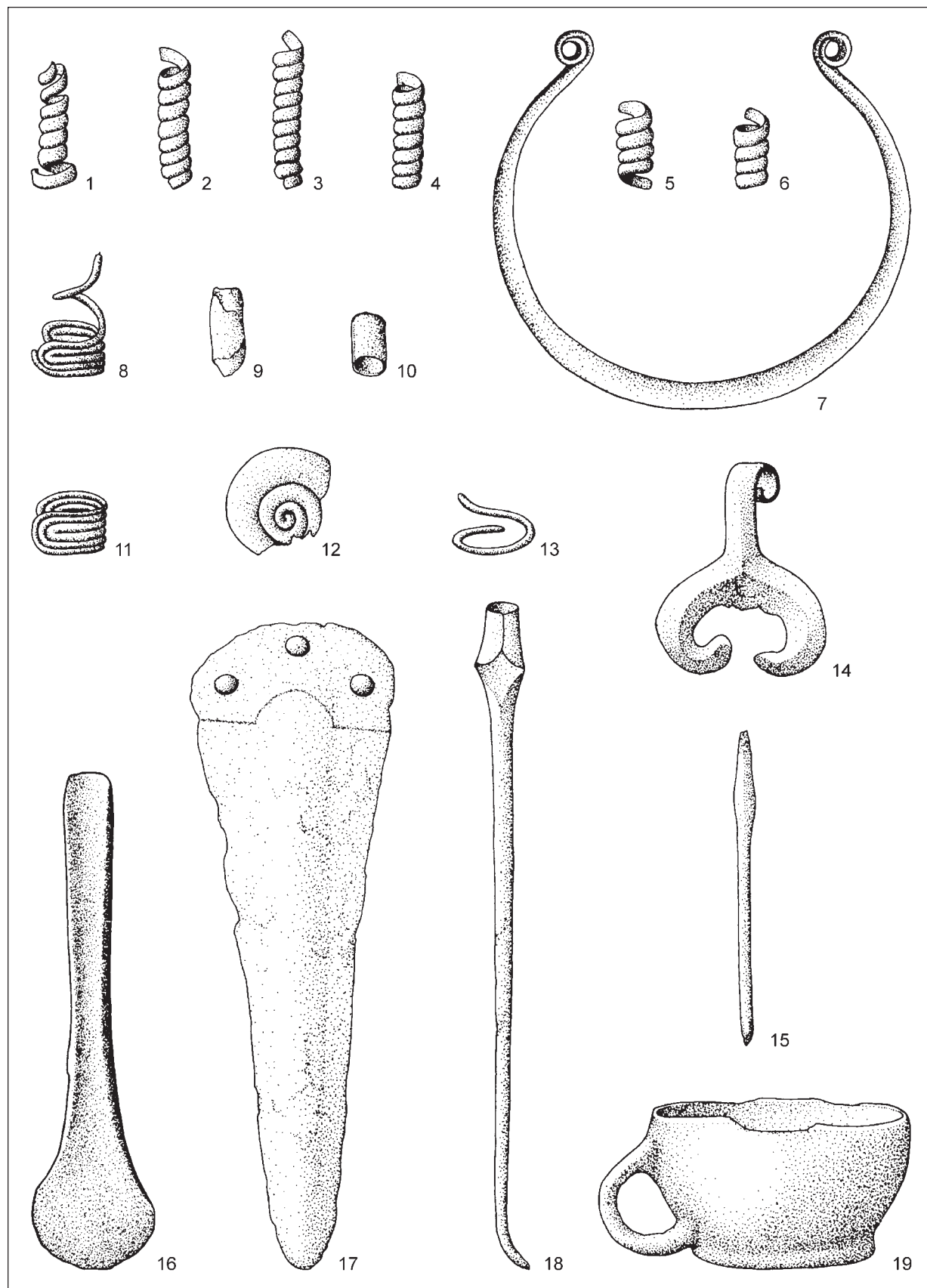
Tab. XXIII. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–17 – Bánov, hrob 29 (podľa Novotná 1984). Bez mierky.

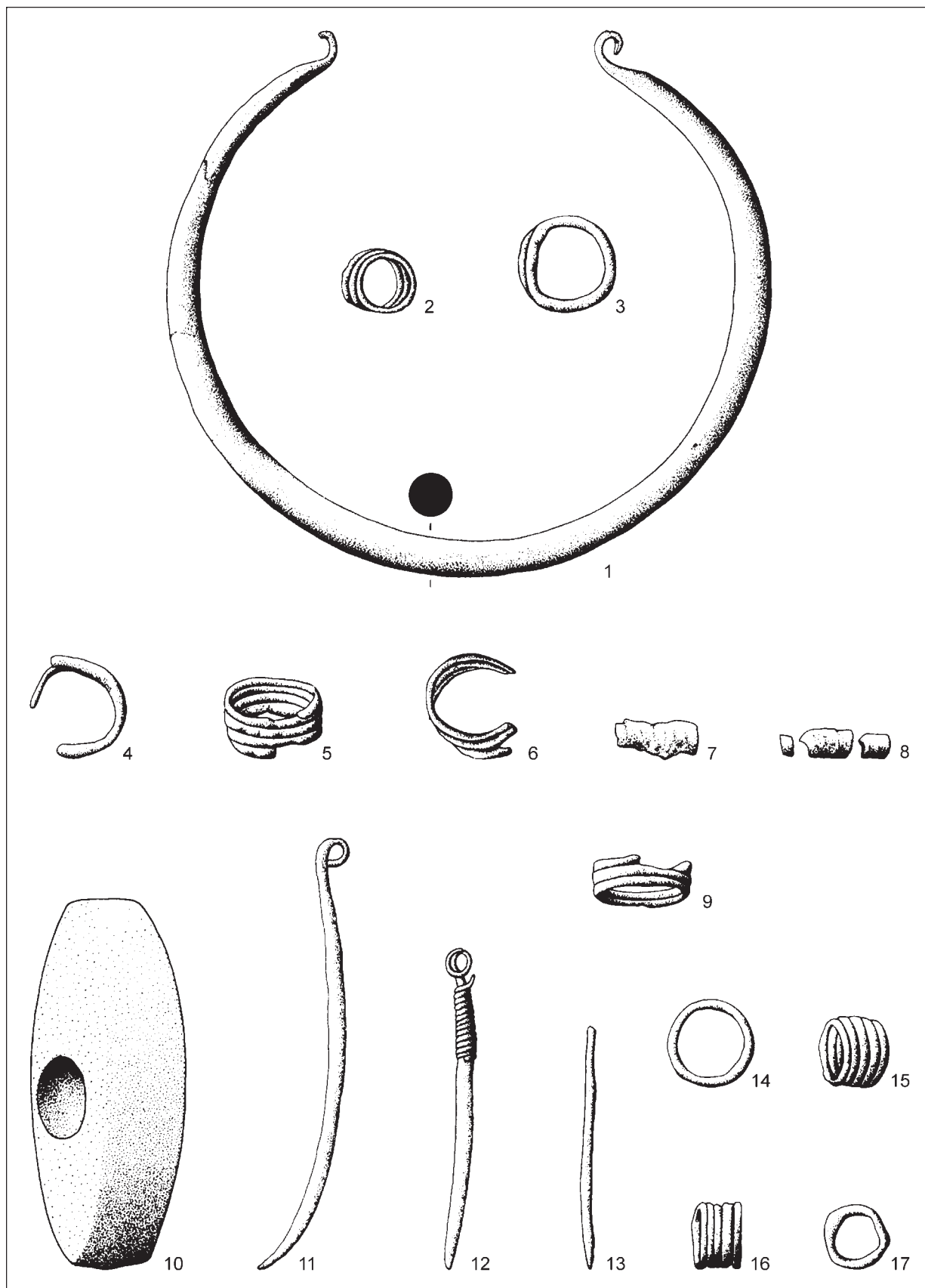
Tab. XXIV. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–6 – Ludanice-Mýtina Nová Ves, hrob 132/86 (podľa Bátora 2006b).

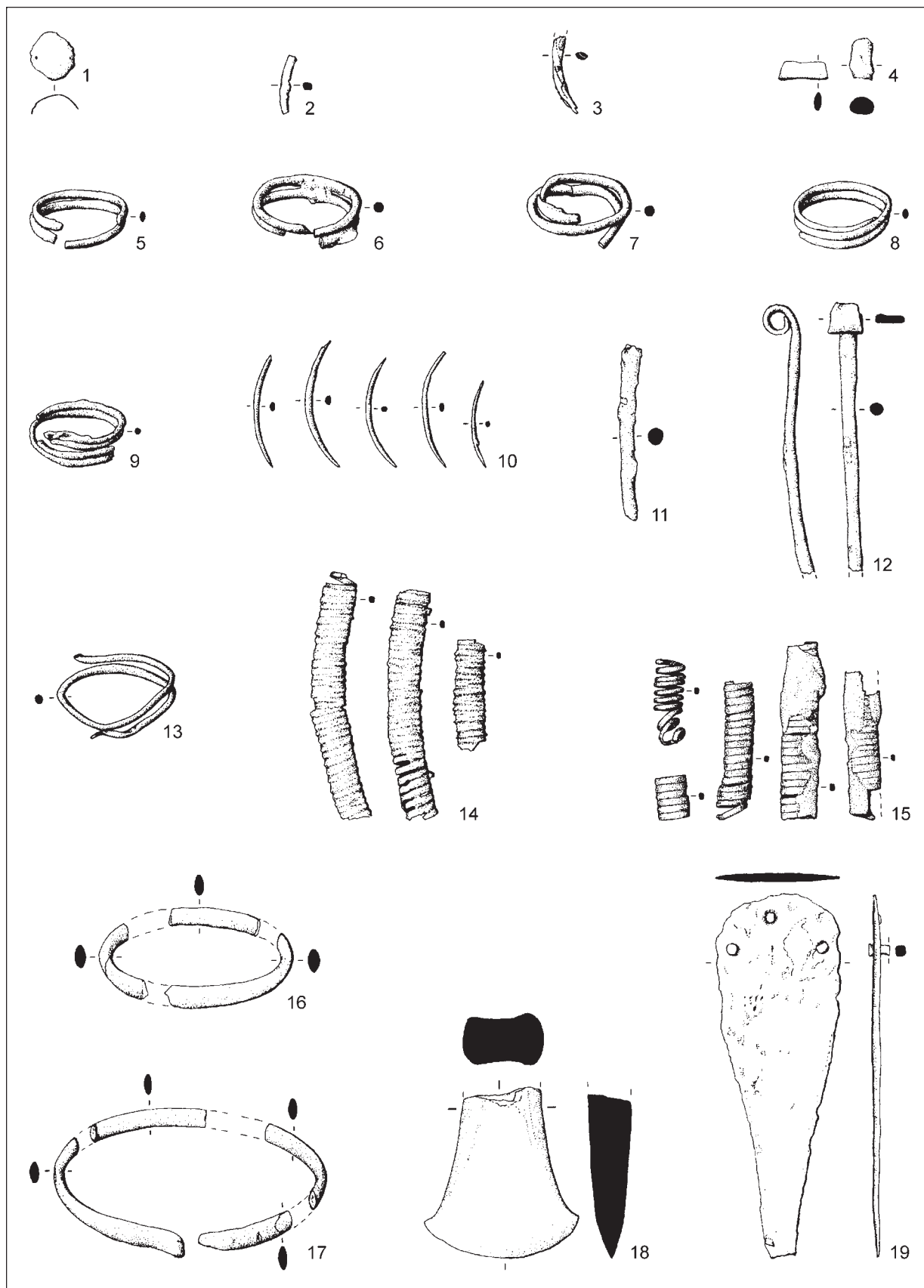
Tab. XXV. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–6 – Šurany, hrob 1 (podľa Novotná 1984); 7–14 – Nové Zámky, hrob 15 (podľa Benkovský-Pivovarová 1999). Bez mierky.

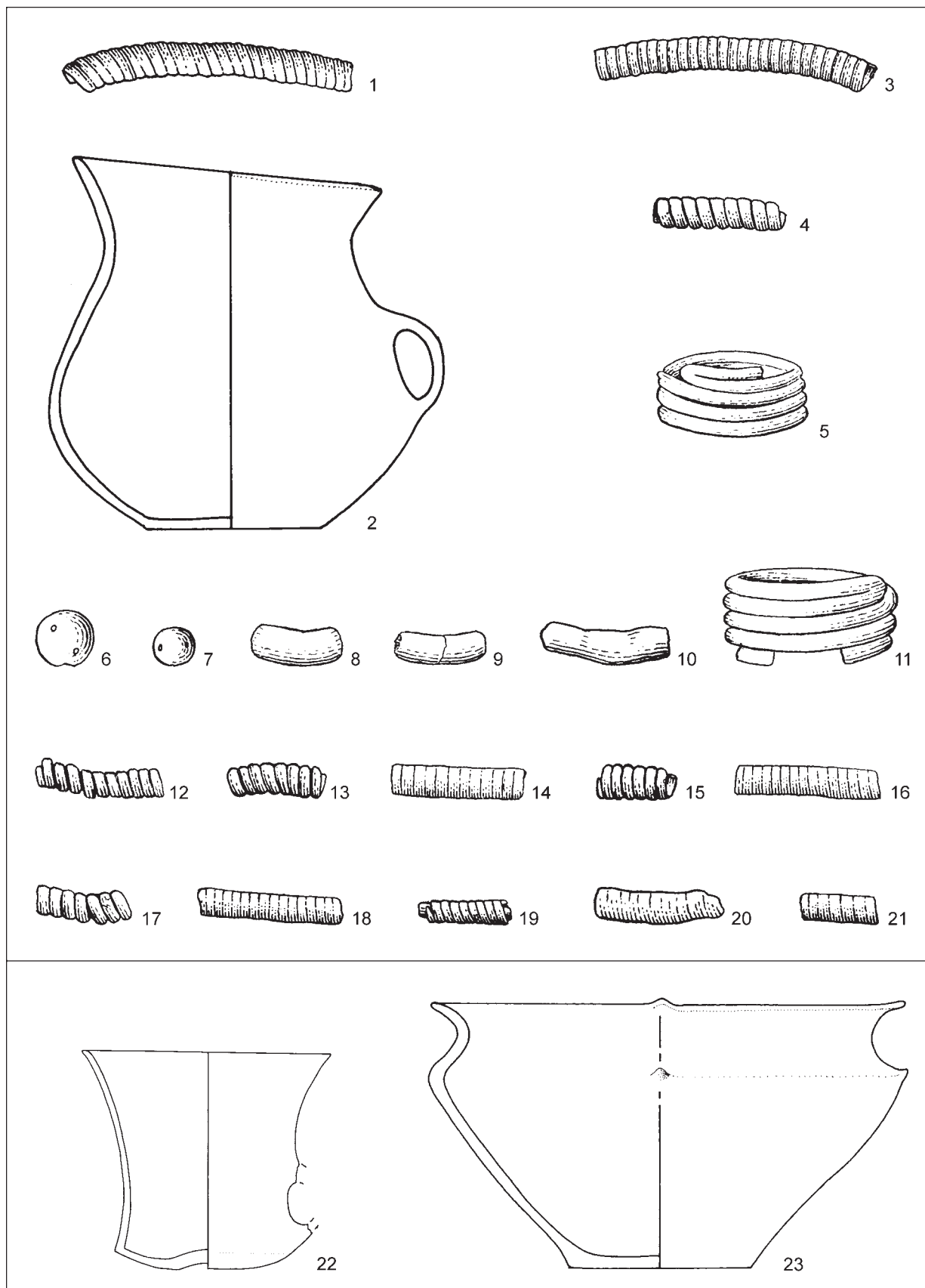
Tab. XXVI. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–19 – Vinodol-Horný Vinodol, hrobové nálezy (podľa Novotná 1970).
Bez mierky.

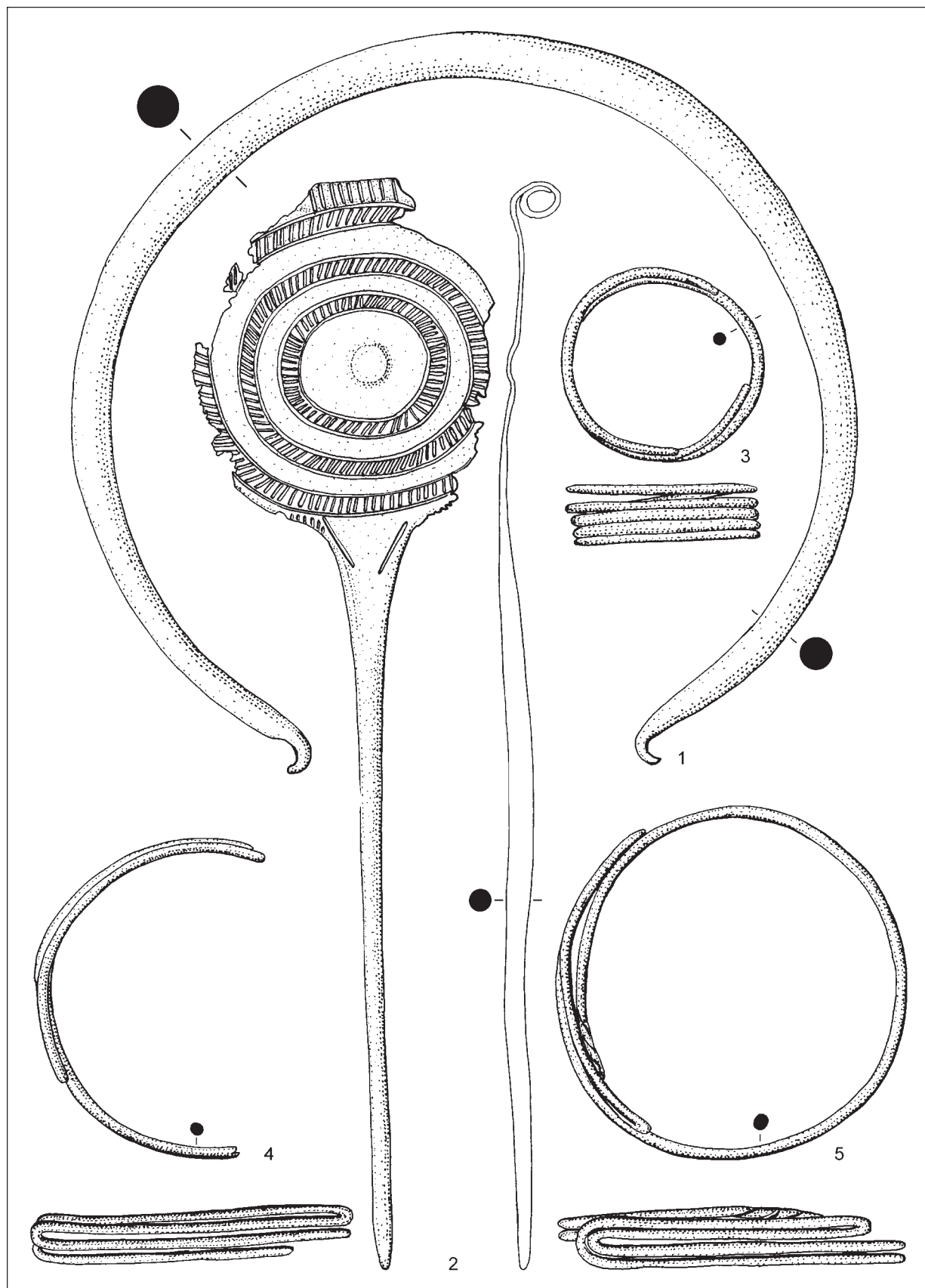
Tab. XXVII. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–17 – Veľký Grob, hrob 19 (podľa Novotná 1984). Bez mierky.

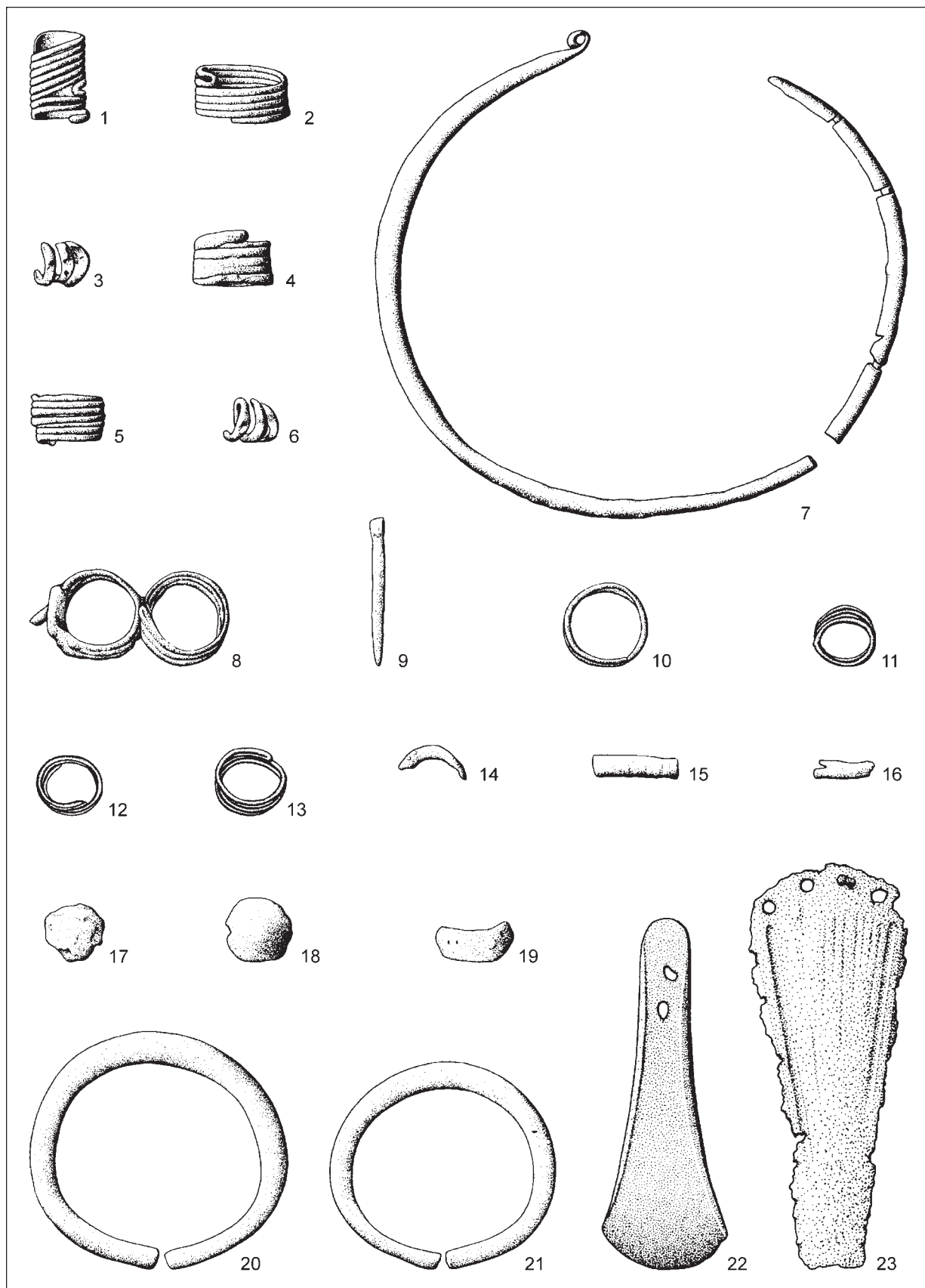
Tab. XXVIII. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–19 – Rumanová, hrob 41 (podľa *Veliačik/Masnicová 2004*).
Bez mierky.

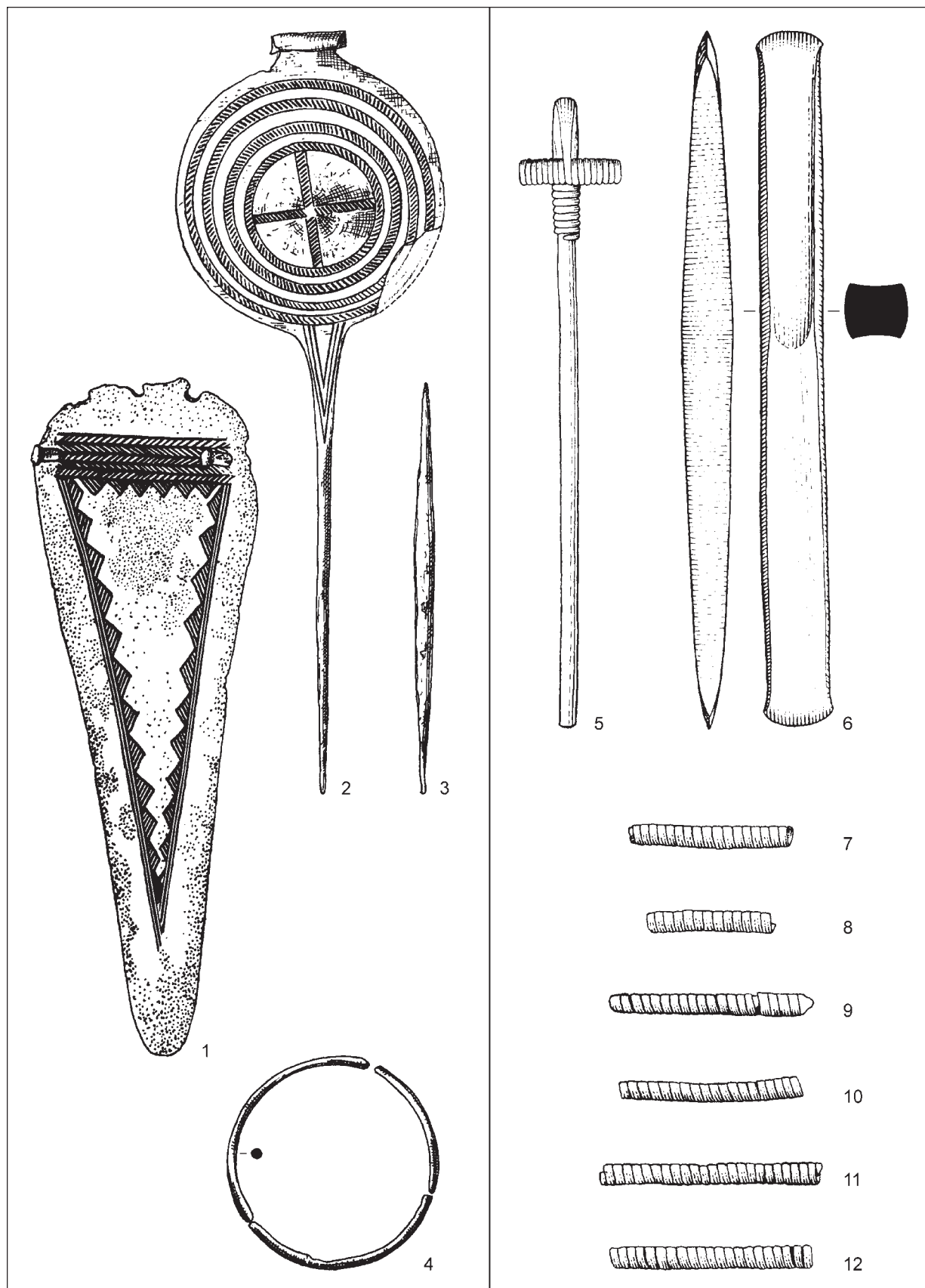
Tab. XXIX. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–21 – Nesvady, hrob 74; 22, 23 – Hurbanovo, hrob 7 (podľa Dušek 1969; Mitáš 2000). Bez mierky.

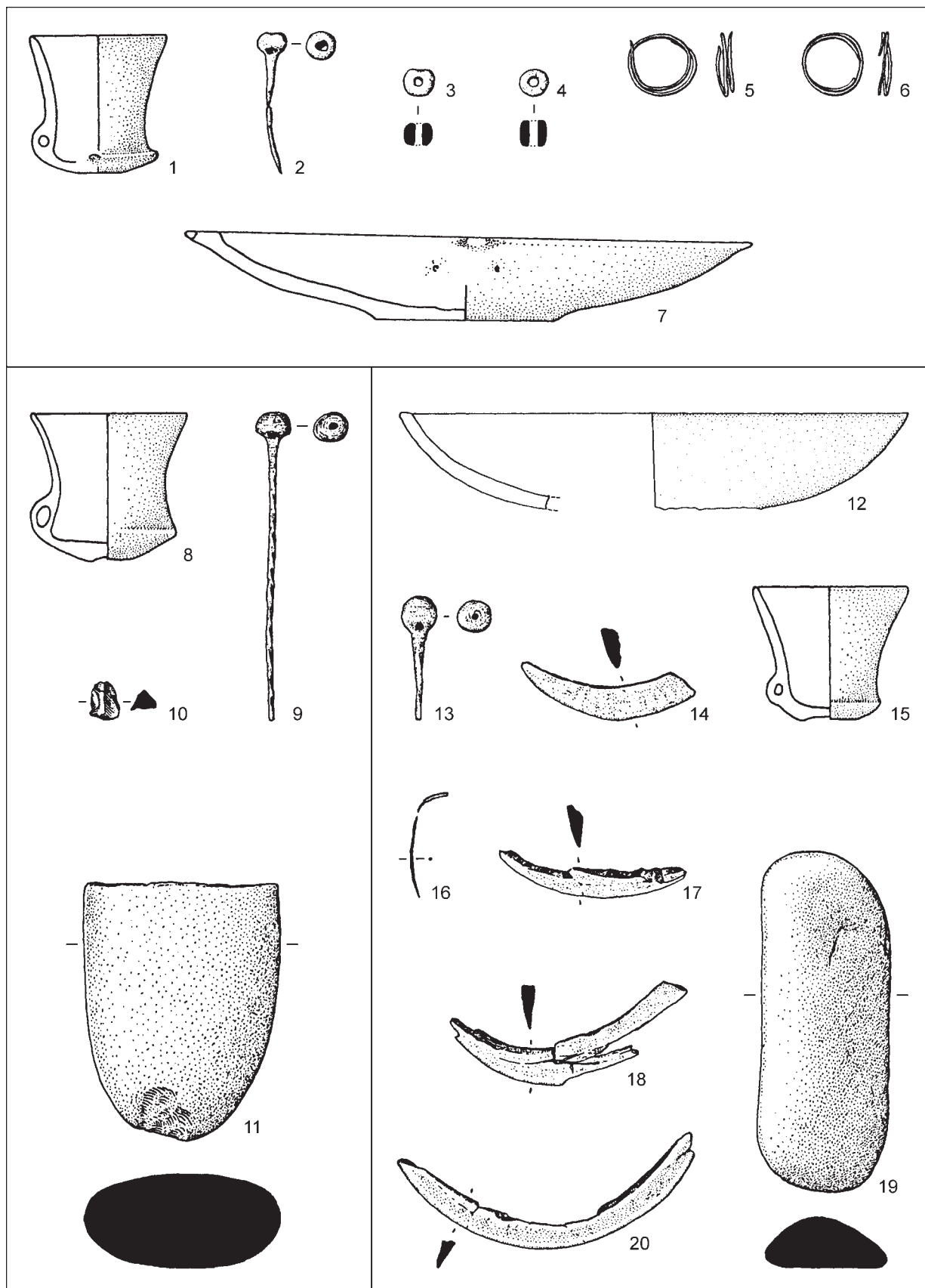
Tab. XXX. Materiál klasickej fázy únětickej kultúry. 1–5 – Pata, hrobové nálezy (podľa Cheben 2012). Bez mierky.

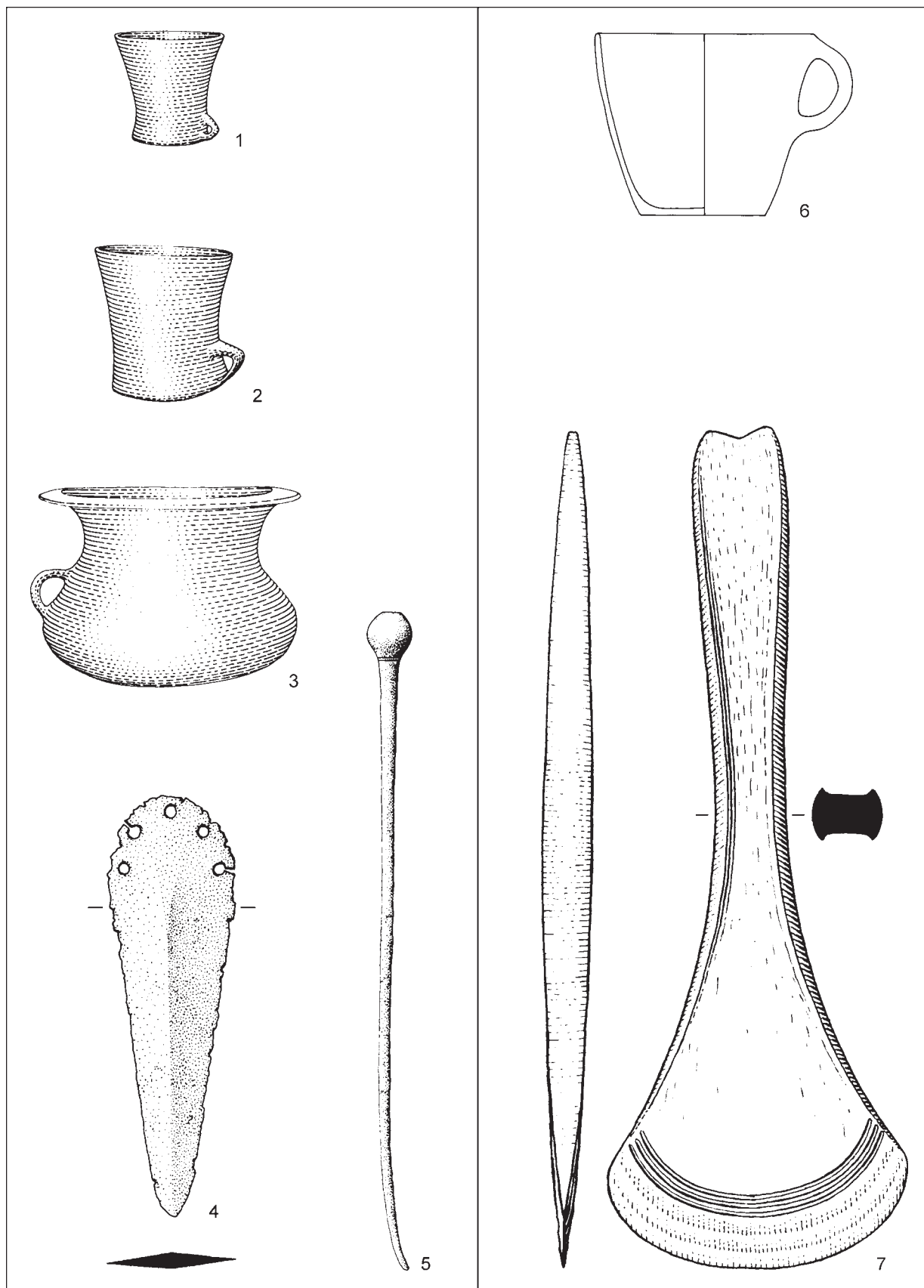
Tab. XXXI. Materiál poklasickej fázy únětickej kultúry/včasnej fázy maďarovskej kultúry. 1–23 – Bajč, hrob 26 (podľa Novotná 1984). Bez mierky.

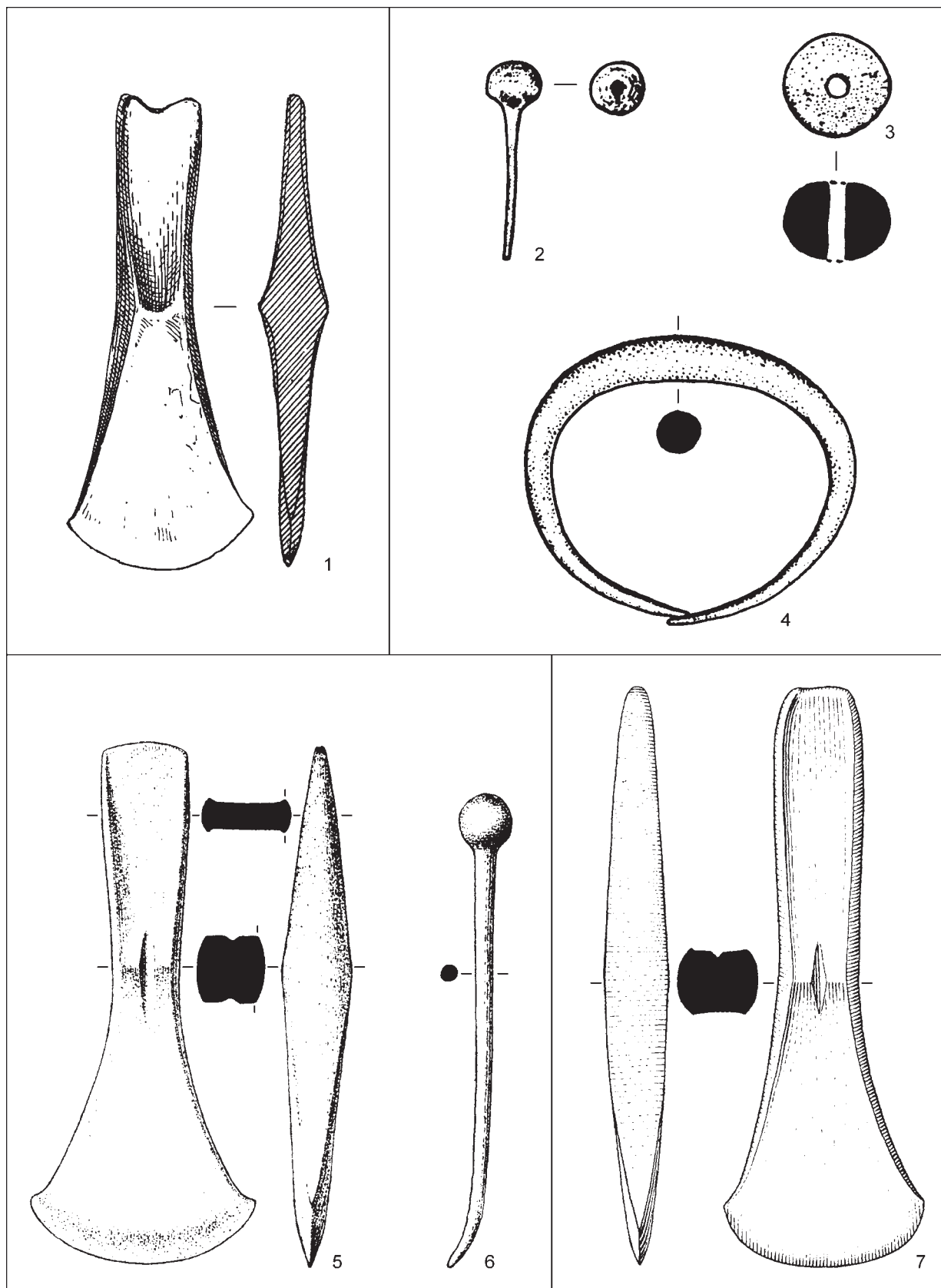
Tab. XXXII. Materiál poklasickej fázy únětickej kultúry/včasnej fázy maďarovskej kultúry. 1–4 – Branč, hrob 272 (podľa Vladár 1973b); 5–12 – Nesvady, hrob 80 (podľa Dušek 1969). Bez mierky.

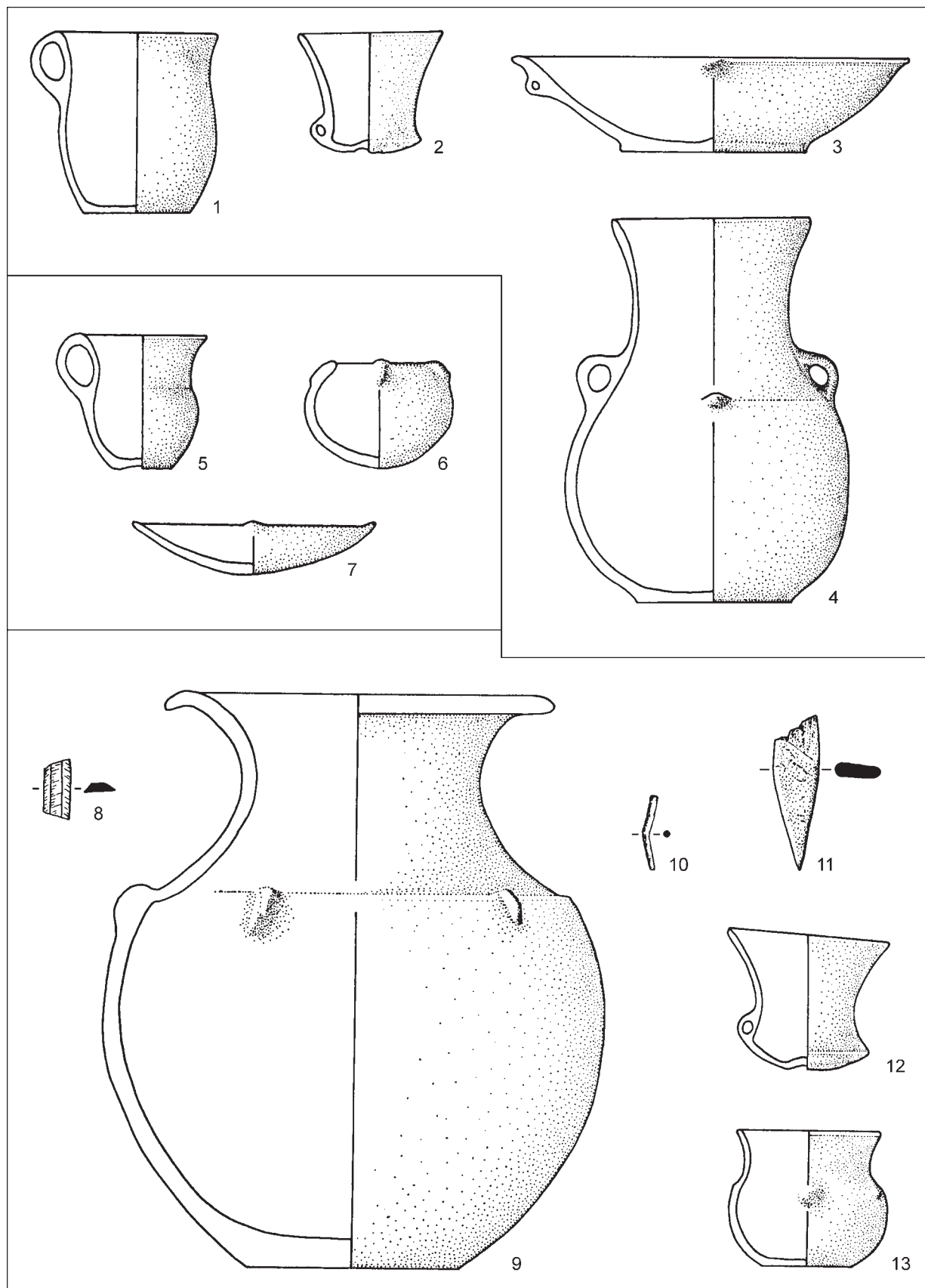
Tab. XXXIII. Materiál poklasickej fázy únětickej kultúry/včasnej fázy maďarovskej kultúry. 1–7 – Jelšovce, hrob 114; 8–11 – Jelšovce, hrob 1; 12–20 – Jelšovce, hrob 2 (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

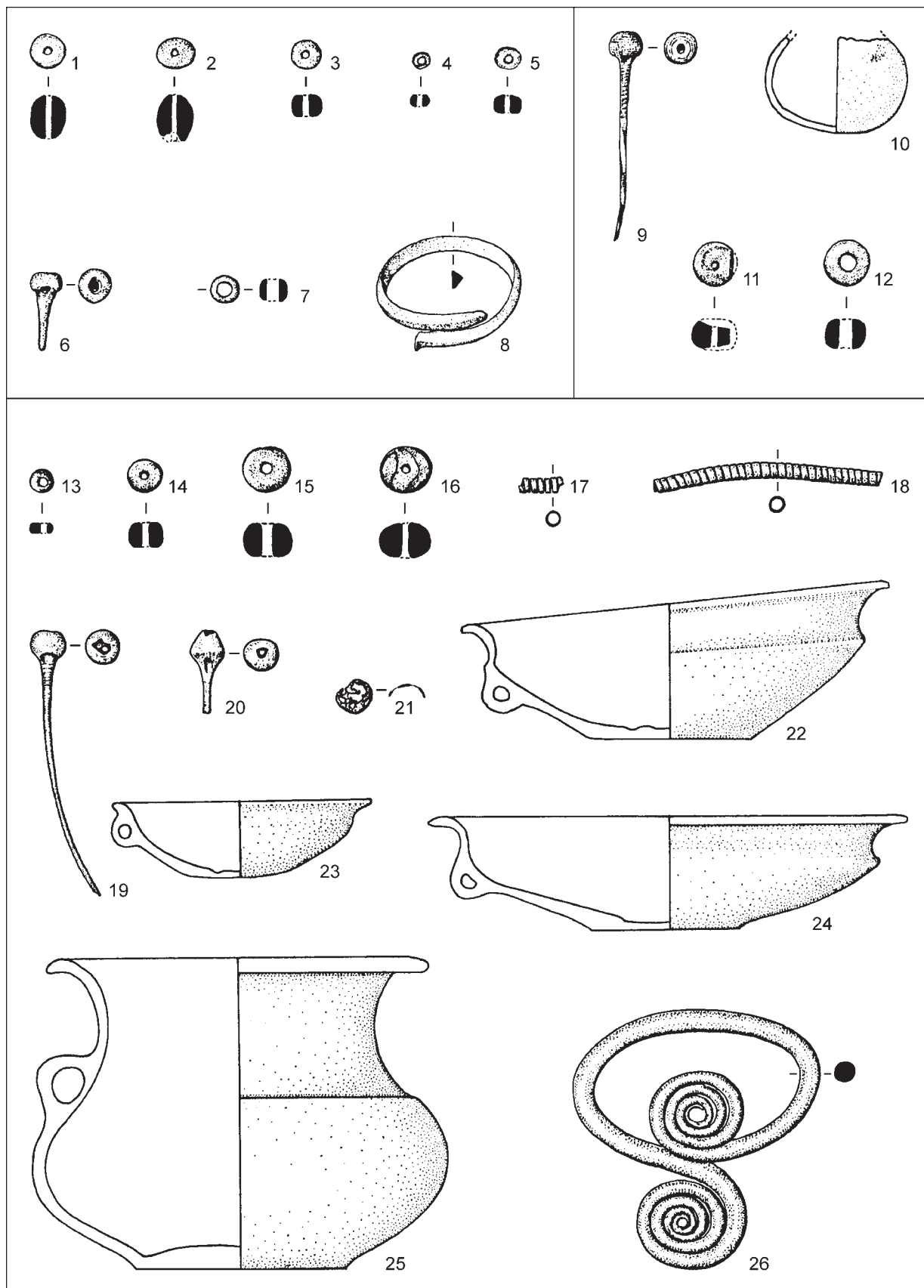
Tab. XXXIV. Materiál poklasickej fázy únětickej kultúry/včasnej fázy maďarovskej kultúry. 1–5 – Nesvady, hrob 69 (podľa Dušek 1969); 6, 7 – Nesvady, hrob 79 (podľa Dušek 1969; Mitáš 2000). Bez mierky.

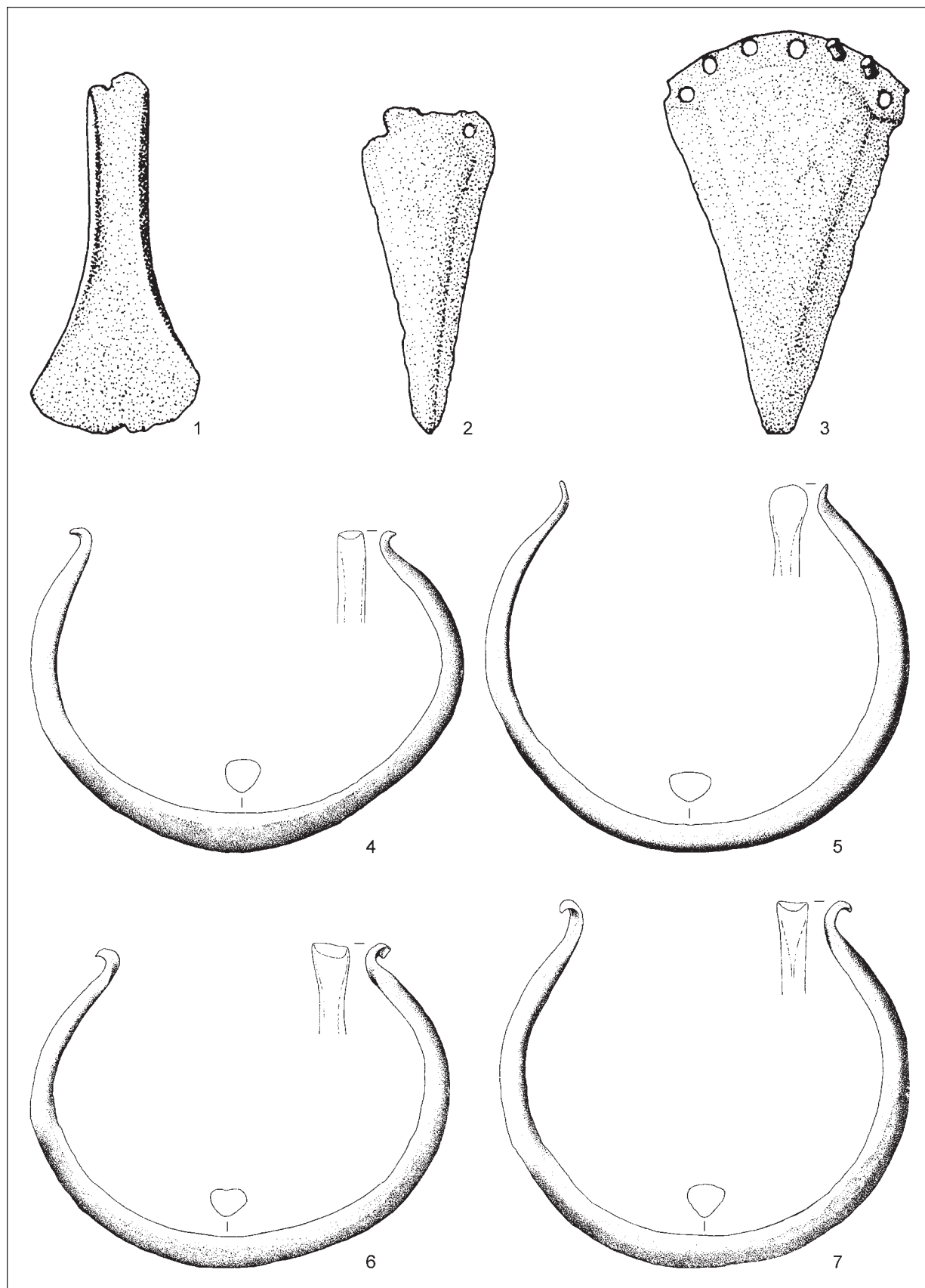
Tab. XXXV. Materiál poklasickej fázy únětickej kultúry/včasnej fázy maďarovskej kultúry. 1 – Branč, hrob 308 (podľa Vlár 1973b); 2–4 – Jelšovce, hrob 33 (podľa Bátora 2000a); 5, 6 – Bernolákovo, hrob 2 (podľa Pichlerová 1963); 7 – Nesvady, hrob 81 (podľa Dušek 1969). Bez mierky.

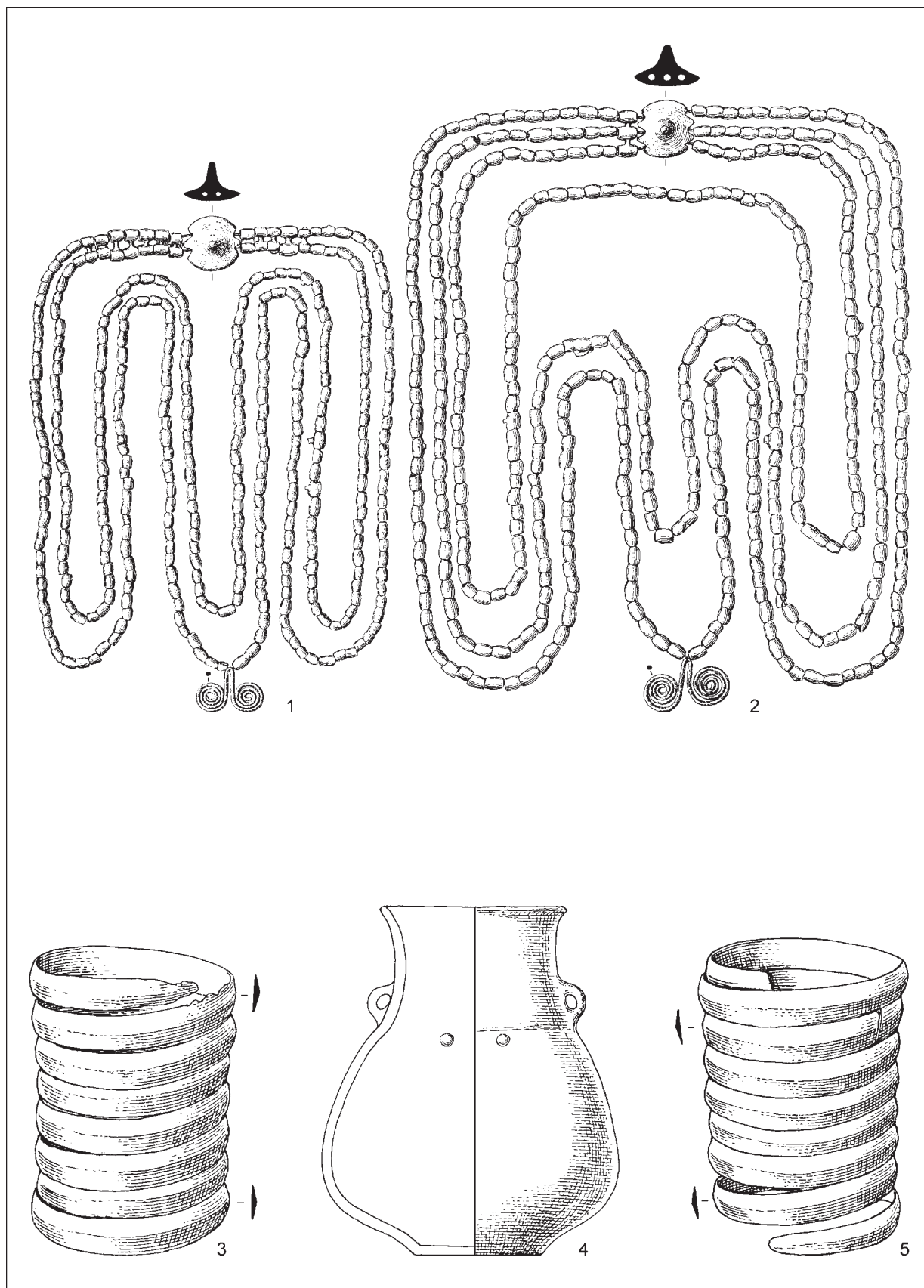
Tab. XXXVI. Materiál klasickej fázy maďarovskej kultúry. 1–4 – Jelšovce, hrob 162; 5–7 – Jelšovce, hrob 63; 8–13 – Jelšovce, hrob 190 (podľa Bátora 2000a). Bez mierky.

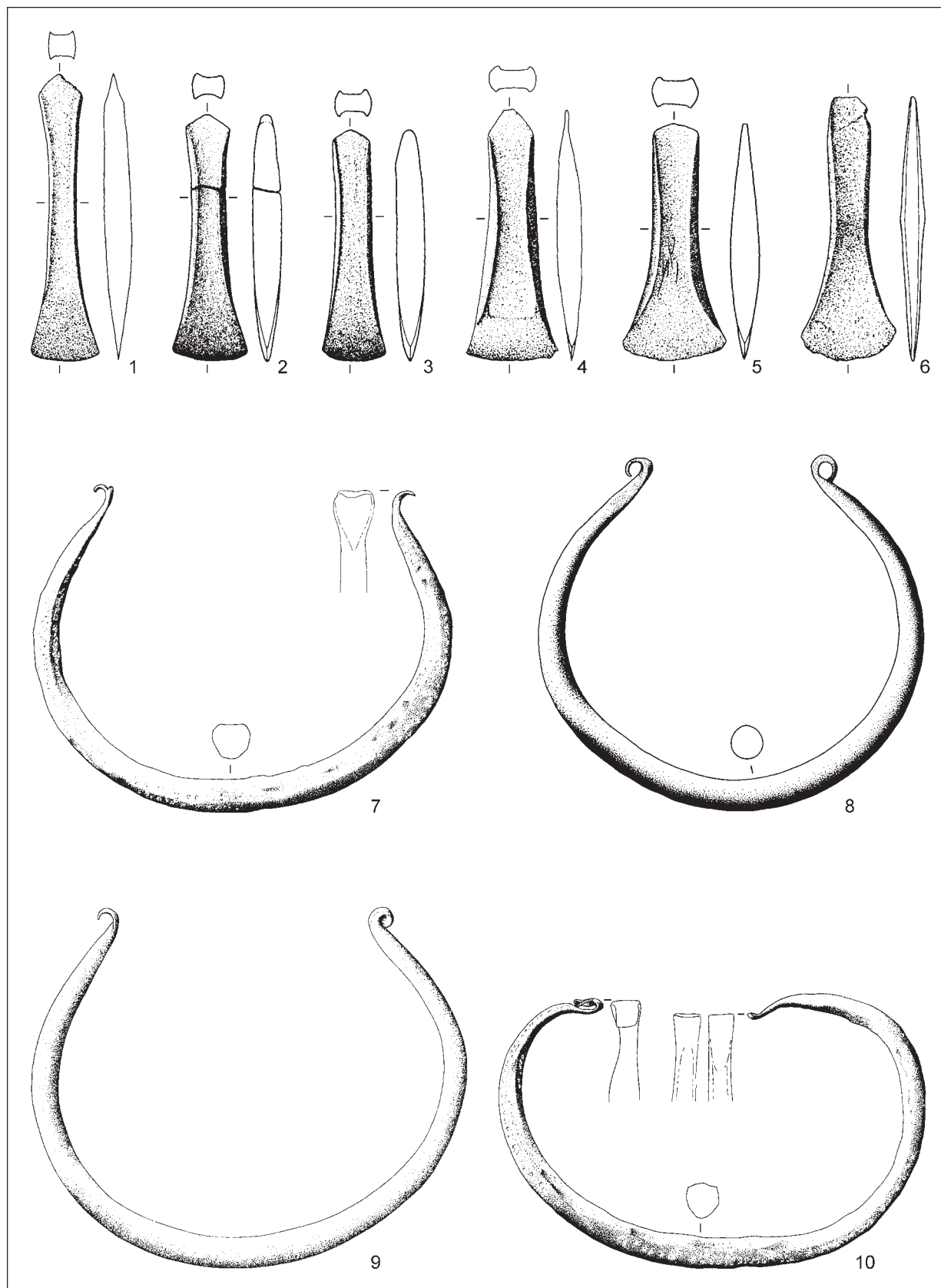
Tab. XXXVII. Materiál klasickej fázy maďarovskej kultúry. 1–8 – Jelšovce, hrob 275; 9–12 – Jelšovce, hrob 247; 13–26 – Jelšovce, hrob 281 (podľa *Bátora 2000a*). Bez mierky.

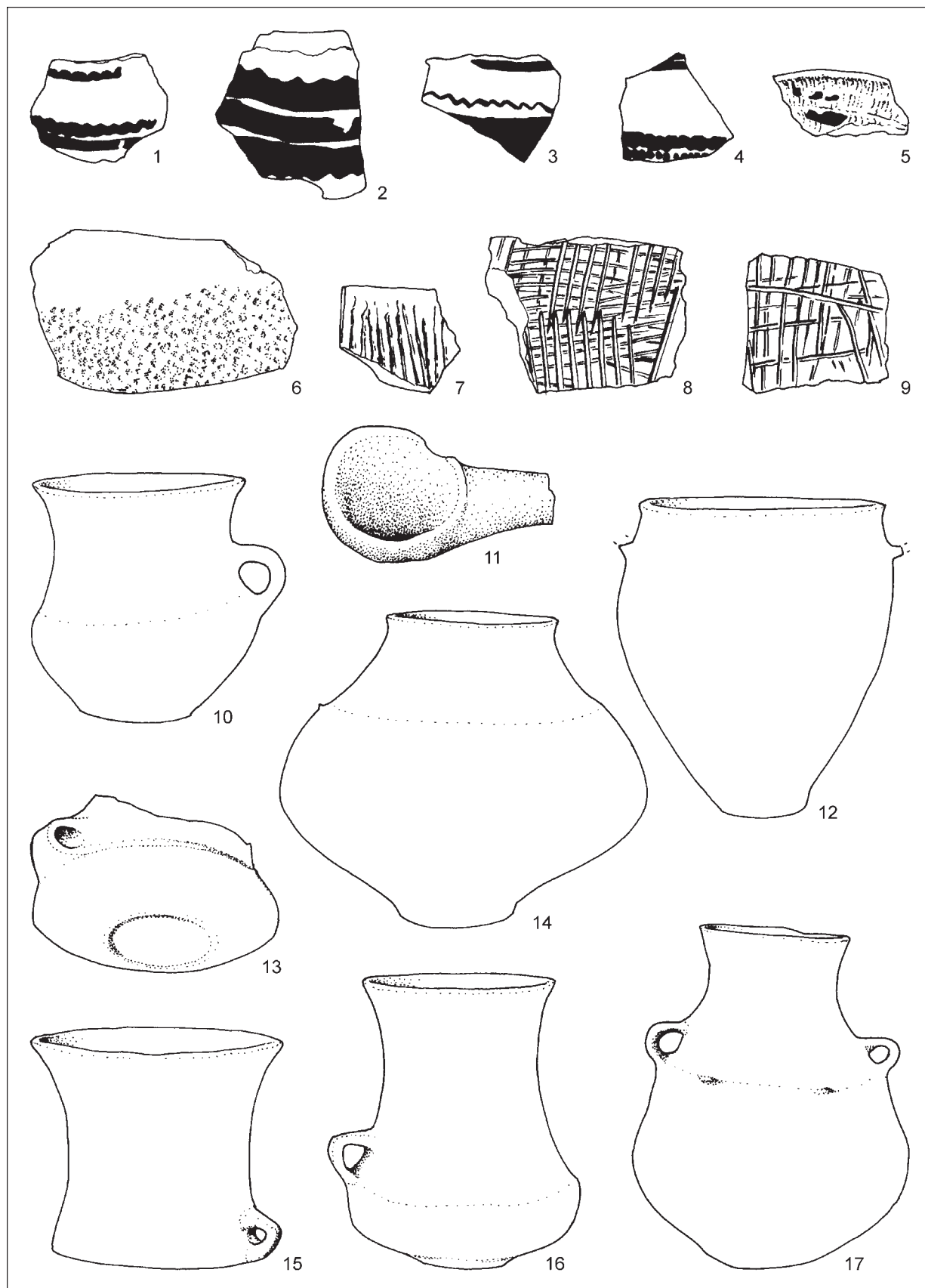
Tab. XXXVIII. Klasická bronzová industria únětickéj kultúry. 1–3 – Jelka (podľa Novotná 1970); 6–9 – Považie (podľa Novotná 1984). Bez mierky.

Tab. XXXIX. Depot poklasickej fázy únětickej kultúry/včasnej fázy maďarovskej kultúry. 1–5 – Ivanovce (podľa Veliačik/
Němejcová-Pavůvková 1987). Bez mierky.

Tab. XL. Výber tzv. únětických bronzov z oblasti stredného a východného Slovenska. 1–3 – Košice-Barca; 4 – Levoča; 5 – Zlatník; 6 – Spišská Nová Ves (podľa Novotná 1970); 7 – Spišská Teplica; 8 – Hodejov; 9 – Orava – región/okr. Dolný Kubín; 10 – Bušovce (podľa Novotná 1984). Bez mierky.

Tab. XLI. Vráble. 1–17 – Keramika z tzv. hatvansko-únětického horizontu z lokality Fidvár (podľa Točík 1986; kresbovo upravené). Bez mierky.

LITERATÚRA A PRAMENE

- Barta 2001* – P. Barta: Absolute Dating of the Bronze Age in Slovakia: State of Research. *Anodos* 1, 2001, 11–25.
- Bartelheim 1994* – M. Bartelheim: Überlegungen zur Stellung des Raumes Kolín im Rahmen der böhmischen Aunjetitzer Kultur. *Arch. Rozhledy* 46, 1994, 155–176.
- Bartelheim 1997* – M. Bartelheim: Aunjetitz und El Argar – Neue Überlegungen zu einer alten Frage. In: C. Becker/M.-L. Dunkelman/C. Metzner-Nebelsick/H. Peter-Röcher/M. Roeder/B. Teržan (Ed.): *Xgóvoc. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa* [Festschr. Bernhard Hänsel]. *Espelkamp* 1997, 275–285.
- Bartík 1990* – J. Bartík: Záchranný výskum na pohrebisku zo staršej doby bronzovej v Bernolákove. *Zbor. SNM. Hist.* 30, 1990, 5–15.
- Bartík 1995* – J. Bartík: Kovolejárstvo na sídlisku z doby bronzovej vo Veselom (venované pamiatke doc. PhDr. A. Točíka, DrSc.). *Zbor. SNM. Arch.* 5, 1995, 25–46.
- Bartík 2000* – J. Bartík: Nové nálezy v Bernolákove. *AVANS* 1998, 2000, 24.
- Bartík 2008* – J. Bartík: Bronzová sekera z Unína. *AVANS* 2006, 2008, 23–24.
- Bartík/Farkaš 2001* – J. Bartík/Z. Farkaš: Výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Blatnom. *AVANS* 2000, 2001, 27–28.
- Bartík/Farkaš 2003* – J. Bartík/Z. Farkaš: Pokračovanie výskumu v Blatnom. *AVANS* 2002, 2003, 23–4.
- Bartík/Šefčáková 1999* – J. Bartík/A. Šefčáková: Osteologische Funde aus der befestigten Siedlung der Maďarovce-Kultur in Dvorníky-Posádka. In: J. Bátora/J. Peška (Ed.): *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*. Nitra 1999, 201–209.
- Bartík/Šefčáková 2004* – J. Bartík/A. Šefčáková: Hrob so šálkou protoúňetickej kultúry z Blatného, okr. Bratislava-vidiek, Slovensko. In: *Kazdová/Měřinský/Šabatová 2004*, 235–243.
- Bartík/Zacsková 2000* – J. Bartík/M. Zacsková: Nález hrivny z Bratislavy-Devína. *AVANS* 1998, 2000, 27.
- Bartík/Turčan/Gomolčák 1986* – J. Bartík/V. Turčan/P. Gomolčák: Další hrob zo staršej doby bronzovej v Bernolákove. *AVANS* 1985, 1986, 48.
- Bath-Bílková 1973* – B. Bath-Bílková: K problému pôvodu hřiven. *Pam. Arch.* 64, 1973, 24–41.
- Bándi 1984* – G. Bándi: Die „Kisapostag-Problematik“. In: N. Tasič (Ed.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 257–263.
- Bátora 1976* – J. Bátora: Záchranný výskum na pohrebisku zo staršej doby bronzovej v Čachticiach. *AVANS* 1975, 1976, 21–23.
- Bátora 1977* – J. Bátora: Druhé pohrebisko nitrianskej kultúry v Tvrdošovciach. *AVANS* 1976, 1977, 43.
- Bátora 1978* – J. Bátora: Pohrebisko nitrianskej kultúry v Komjaticiach. *Arch. Rozhledy* 30, 1978, 37–41.
- Bátora 1981* – J. Bátora: Die Anfänge der Bronzezeit in der Ostslowakei. *Slov. Arch.* 29, 1981, 7–15.
- Bátora 1982* – J. Bátora: Záchranná akcia v Nových Sadoch-Čabe a Jelšovciach. *AVANS* 1981, 1982, 32–33.
- Bátora 1983a* – J. Bátora: Opevnená osada zo staršej doby bronzovej v Hostiach. *Arch. Rozhledy* 35, 1983, 72–79.
- Bátora 1983b* – J. Bátora: Terénny prieskum zameraný na zistenie sídlisk nitrianskej skupiny. *AVANS* 1982, 1983, 38–40.
- Bátora 1983c* – J. Bátora: Záchranný výskum v Jelšovciach. *AVANS* 1982, 1983, 40–42.
- Bátora 1983d* – J. Bátora: Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku. *Hist. Carpatica* 14, 1983, 169–224.
- Bátora 1983e* – J. Bátora: Zisťovaco-záchranný výskum v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi. *AVANS* 1982, 1983, 44–46.
- Bátora 1984a* – J. Bátora: Nové hrobové nálezy nitrianskej skupiny na juhozápadnom Slovensku. *Arch. Rozhledy* 36, 1984, 629–637.
- Bátora 1984b* – J. Bátora: Prieskum zameraný na zistenie sídlisk zo začiatku doby bronzovej. *AVANS* 1983, 1984, 34–37.
- Bátora 1985* – J. Bátora: Prieskum zameraný na zistenie sídlisk zo začiatku doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. *AVANS* 1984, 1985, 42–43.
- Bátora 1986a* – J. Bátora: Beitrag zur Frage der Siedlungen und Siedlungsverhältnisse in der Nitra- und Košťany-Gruppe. In: *Urzeitliche und Frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*. Nitra 1986, 129–138.
- Bátora 1986b* – J. Bátora: Prieskum so sondážou na lokalitách zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. *AVANS* 1985, 1986, 49–50.
- Bátora 1986c* – J. Bátora: Výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach. *Arch. Rozhledy* 38, 1986, 263–274.
- Bátora 1988* – J. Bátora: Závěrečná sezóna záchranného výskumu v Jelšovciach. *AVANS* 1987, 1988, 33–34.
- Bátora 1989a* – J. Bátora: Anfänge der Bronzezeit in der Südwestslowakei. In: M. Buchvaldek/E. Pleslová-Štiková (Ed.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. *Præhistorica* 15. Praha 1989, 207–212.
- Bátora 1989b* – J. Bátora: Stav výskumu staršej doby bronzovej na Slovensku. *Arch. Rozhledy* 41, 1989, 133–142.
- Bátora 1991a* – J. Bátora: The Reflection of Economy and Social structure in the cemeteries of the Chľopice-Veselé and Nitra cultures. *Slov. Arch.* 39, 1991, 91–142.
- Bátora 1991b* – J. Bátora: Výsledky prieskumu v údolí Perkovského potoka. *AVANS* 1989, 1991, 22–23.
- Bátora 1991c* – J. Bátora: Závěrečná sezóna záchranného výskumu v Ludaniciach v časti Mýtna Nová Ves. *AVANS* 1989, 1991, 23–24.
- Bátora 1992* – J. Bátora: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Zlatých Moravciach. *AVANS* 1990, 1992, 23.
- Bátora 1993* – J. Bátora: Osídlenie Nitry v staršej a strednej dobe bronzovej. In: Nitra. *Príspevky k najstarším dejinám mesta*. Nitra 1993, 26–41.
- Bátora 1996* – J. Bátora: Zur Problematik des Ausklingens der weidenblattförmigen Kupferindustrie im nördlichen Teil des Karpatenbeckens. In: T. Kovács (Ed.): *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen* [Festschr. Amália Mozsolics]. Budapest 1996, 61–73.

- Bátora 1997* – J. Bátora: Hrobový(?) nález z Dvorov nad Žitavou. AVANS 1995, 1997, 26.
- Bátora 1998* – J. Bátora: Praveké osídlenie Zlatých Moraviec a horného Požitavia. In: M. Bátora/M. Zaťko (Zost.): Zlaté Moravce. Zlaté Moravce 1998, 127–166.
- Bátora 1999a* – J. Bátora: Gräber mit Totenhäusern auf frühbronzezeitlichen Gräberfeldern in der Slowakei (Beitrag zu Kulturverbindungen zwischen Mittel-, West- und Osteuropa. Prähist. Zeitschr. 74, 1999, 1–57.
- Bátora 1999b* – J. Bátora: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach vo svetle kultúrnych vplyvov a kontaktov. Slov. Arch. 47, 1999, 37–60.
- Bátora 1999c* – J. Bátora: Symbolische(?) Gräber in der älteren Bronzezeit in der Slowakei. In: J. Bátora/J. Peška (Ed.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 63–73.
- Bátora 1999d* – J. Bátora: Waffen und Belege von Kampftreffen während der Frühbronzezeit in der Südwestslowakei. In: J. Bátora/J. Peška (Ed.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 41–52.
- Bátora 2000a* – J. Bátora: Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. I, II. Kiel 2000.
- Bátora 2000b* – J. Bátora: Problematika sekundárneho otvárania hrobov v kultúrach staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. In: S. Kadrow (Ed.): A Turning of Ages. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary. Kraków 2000, 1–24.
- Bátora 2001* – J. Bátora: Die Frage der östlichen Verbreitungsgrenze der sog. Aunjetitzer Bronzen. In: Neolit i początki epoki brązu w Karpatach polskich. Materiały z sesji naukowej Krosno, 14–15 grudnia 2000 r. Krosno 2001, 251–272.
- Bátora 2002a* – J. Bátora: Ad: Z. Benkovsky-Pivovarová: Datovanie konca nitrianskej kultúry vo svetle rádiokarbónových dát z Jelšoviec. Pravěk (N. Ř.) 12, 2002, 55–62.
- Bátora 2002b* – J. Bátora: Nálezy fajansových korálikov na pohrebiskách zo staršej doby bronzovej na Slovensku. In: D. Staščíková-Štuková (Ed.): História skla 2001. Zborník príspevkov z 1. kolokvia o historickom skle z územia Slovenska. Nitra 2002, 9–18.
- Bátora 2003* – J. Bátora: Contribution to the problem of „craftsmen“ graves at the end of Aeneolithic and in the Early Bronze Age in Central, Western and Eastern Europe. Slov. Arch. 50, 2003, 179–228.
- Bátora 2004* – J. Bátora: K problematike birituality v staršej dobe bronzovej v oblasti stredného Dunaja. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 297–307.
- Bátora 2005a* – J. Bátora: Eine Tierbestattung auf dem frühbronzezeitlichen Gräberfeld von Ludanice, Ortsteil Mýtina Nová Ves in der Südwestslowakei. In: B. Horejs/R. Jung/E. Kaiser/B. Teržan (Hrsg.): Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Bonn 2005, 521–529.
- Bátora 2005b* – J. Bátora: Lunicová náušnica z pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Mýtnej Novej Vsi. Pravěk (N. Ř.) 15, 2005, 191–206.
- Bátora 2006* – J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006.
- Bátora 2009a* – J. Bátora: Hroby s dýkami na pohrebisku zo staršej doby bronzovej v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi. Slov. Arch. 57, 2009, 221–260.
- Bátora 2009b* – J. Bátora: Metallurgy and Early Bronze Age fortified settlements in Slovakia. Slov. Arch. 57, 2009, 195–219.
- Bátora et al. 1993* – J. Bátora/V. Furmánek/K. Marková/A. Točík/J. Vladár: Praveké a včasnohistorické nálezy z Kátloviec. AVANS 1992, 1993, 23–25.
- Bátora et al. 2008* – J. Bátora/B. Eitel/F. Falkenstein/K. Rassmann: Fidvár bei Vrábě – eine befestigte Zentralsiedlung der Frühbronzezeit in der Slowakei. In: J. Czebreszuk/S. Kadrow/J. Müller (Ed.): Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC. Poznań – Bonn 2008, 97–107.
- Bátora et al. 2009a* – J. Bátora/B. Eitel/S. Hecht/A. Koch/K. Rassmann/G. Schukraft/K. Winkelmann: Fidvár bei Vrábě (Kr. Nitra, Südwestslowakei). Untersuchungen auf einem äneolithisch-frühbronzezeitlichen Siedlungshügel. Germania 87, 2009, 1–23.
- Bátora et al. 2009b* – J. Bátora/B. Eitel/F. Falkenstein/K. Rassmann: Výsledky povrchovej prospekcie na lokalite Fidvár pri Vrábľoch. AVANS 2007, 2009, 25–26.
- Bátora et al. 2012* – J. Bátora/A. Behrens/J. Gresky/M. Ivanova/K. Rassmann/P. Tóth/K. Winkelmann: The Rise and Decline of the Early Bronze Age Settlement Fidvár near Vrábě, Slovakia. In: J. Kneisel/W. Kirleis/M. Dal Corso/N. Taylor/V. Tiedtke (Eds.): Collapse or Continuity? Environment and Development of Bronze Age Human Landscapes. Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II (14th–18th March 2011)“ in Kiel. Vol. 1. Universitätsforsch. Prähist. Arch. Bd. 205. Bonn 2012, 111–129.
- Bátora/Bednár 1990* – J. Bátora/P. Bednár: Záchranný výskum pohrebiska nitrianskej skupiny v Šuranoch. AVANS 1988, 1990, 36.
- Bátora/Furmánek/Veliačik 2004* – J. Bátora/V. Furmánek/L. Veliačik (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte Alteuropäischer Kulturen [Festschr. Jozef Vladár]. Nitra 2004.
- Bátora/Schultz 2004* – J. Bátora/M. Schultz: Výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Ludaniciach. AVANS 2003, 2004, 29.
- Bátora/Schultz 2012* – J. Bátora/M. Schultz: Ein beachtenswertes frühbronzezeitliches Grab aus Ludanice, Ortsteil Mýtina Nová Ves (SW Slowakei). In: Kujovský/Mitáš 2012, 43–50.
- Beck/Marková 1998* – C. Beck/K. Marková: Amber Finds in the Carpathian Basin in the Bronze Age. Atti del XIII Congresso. Vol. 6. Tom I. Forlì 1998, 409–413.
- Beneš 1984* – A. Beneš: Praveká osada z doby bronzové na soutoku Lužnice a Vltavy. Týn nad Vltavou 1984.
- Beneš 1989* – A. Beneš: Hosty: die südböhmische frühbronzezeitliche Siedlung unter Teilnahme der karpatenländischen Kulturen. In: M. Buchvaldek/E. Pleslová-Štiková (Hrsg.): Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Praehistorica 15. Praha 1989, 227–232.
- Beninger 1929* – E. Beninger: Ein altbronzezeitlicher Depotfund aus Joka bei Pressburg. Sudeta 5, 1929, 61–63.
- Benkovsky-Pivovarová 1998* – Z. Benkovsky-Pivovarová: Zum Begriff Nitra-Gruppe, bzw.-Kultur. Pravěk (N. Ř.) 8, 1998, 141–150.

- Benkovsky-Pivovarová* 1999 – Z. Benkovsky-Pivovarová: Zur Datierung des Bronzezeitlichen Gräberfeldes von Nové Zámky-Ziegelei. In: J. Batora/J. Peška (Hrsg.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 197–200.
- Benkovsky-Pivovarová* 2001 – Z. Benkovsky-Pivovarová: Datovanie konca nitrianskej kultúry vo svetle rádiokarbo-nových dát z Jelšoviec. *Pravěk* (N. Ř.) 11, 2001, 221–231.
- Bernard* 2005 – Ch. Bernard: Die Nitragruppe in der Südwestslowakei. Eine archäologische und paläo-metallurgische Analyse ausgewählter Gräberfelder. Saarbrücken 2005.
- Béres/Ruttkay* 1970 – J. Béres/A. Ruttkay: Nová lokalita zo staršej doby bronzovej a stredoveku v Golianove. *Štud. Zvesti AU SAV* 18, 1970, 336–342.
- Bialeková* 2000 – D. Bialeková: Hrob skrčenca z Pobedi-ma. In: P. Čech/M. Dobeš (Ed.): Sborník Miroslavu Buchvaldkovi. Most 2000, 21–26.
- Bondár* 2012 – M. Bondár: Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr. e. 3500–1500). Budapest 2012.
- Bouzek* 2004 – J. Bouzek: Die Kimmerier und Mitteleuropa. In: *Kazdová/Měřínský/Šabatová* 2004, 375–384.
- Bouzek* 2010 – J. Bouzek: Migrations: Their Character and Interpretative Possibilities Concerning the Bronze Age. In: K. Dzięgielewski/M. S. Przybyła/A. Gawlik (Eds.): Migration in Bronze and Early Iron Age Europe. *Prace Arch.* 63. *Studies.* Kraków 2010, 37–45.
- Bouzek* 2011 – J. Bouzek: Pravěk českých zemí v evropském kontextu. Praha 2011.
- Bóna* 1975 – I. Bóna: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Budapest 1975.
- Böhm* 1925 – J. Böhm: Rozšíření kultury únětické. *Pam. Arch.* 34, 1925, 1–14.
- Březinová/Griačová* 1992 – G. Březinová/M. Griačová: Prieskum v Nitre-Dražovciach. *AVANS* 1990, 1992, 27.
- Březinová/Samuel* 2007 – G. Březinová/M. Samuel a kolektív: Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre. Nitra 2007.
- Budinský-Krička* 1947 – V. Budinský-Krička: Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej. In: *Slovenské dejiny* 1. Bratislava 1947, 68–103.
- Budinský-Krička* 1948 – V. Budinský-Krička: Výskumy Štátneho archeologického ústavu v Turč. sv. Martine r. 1946 a 1947. *Hist. Slovaca* 6–7, 1948, 269–279.
- Budinský-Krička* 1965 – V. Budinský-Krička: Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Veselé. *Slov. Arch.* 13, 1965, 51–106.
- Budinský-Krička* 1978 – V. Budinský-Krička: Archeologické prieskumy a nálezy na východnom Slovensku. *AVANS* 1977, 1978, 39–56.
- Bujna* 1994 – J. Bujna: Mladšia doba železná – laténska na Slovensku (Prehľad stavu bádania za posledné dve desaťročia). *Stud. Hist. Nitriensia* 2, 1994, 7–39.
- Czopek* 2011 – S. Czopek: Cultural Change from the Perspective of Cultural-Historical Archaeology. In: S. Kadrow (Ed.): Space – Power – Religion. *Analecta Arch. Resso-viensia* 6. *Rzeszów* 2011, 317–331.
- Čaplovič* 1954 – P. Čaplovič: Starobronzové pohrebište v Hurbanove na Slovensku. *Arch. Rozhledy* 6, 1954, 297–300.
- Čaplovič/Točík* 1951 – P. Čaplovič/A. Točík: Výskum v Nitre. *Arch. Rozhledy* 3, 1951, 178, 195.
- Červinka* 1926 – I. L. Červinka: Předvěká pohřebiště v Němčicích na Hané. *Pravěk* 1–3, 1926, 3–35.
- Čižmář* 1993 – M. Čižmář: Keltská okupace Moravy (doba laténská). In: V. Podborský a kol.: *Pravěké dějiny Mo-ravy*. Brno 1993, 380–423.
- Čižmář/Salaš* 2005 – Z. Čižmář/M. Salaš: Rituální depozita v zásobních jamách únětické kultury z Hrádku (okr. Znojmo). *Pravěk* (N. Ř.) 15, 2005, 127–180.
- Dobesch* 2012 – G. Dobesch: Expansion der Kelten. In: S. Sie-vers/O. H. Urban/P. C. Ramsel: *Lexikon zur keltischen Archäologie*. A–K. Wien 2012, 529.
- Drewn/Pernicka* 2011 – E. Drewn/E. Pernicka: Ostalpen oder Westkarpaten. Frühbronzezeitliche Metallströme in der Wieselburg-Kultur. In: A. Krenn-Leeb (Hrsg.): *Lebens-welten. Archäologische Spurensuche in der Region Hainburger Pforte/Römerland*. *Arch. Österreich* 22/1. Wien 2011, 38–44.
- Droberjar* 2008 – E. Droberjar: Doba stěhování národů. In: V. Salaš/E. Droberjar/J. Militký/J. Musil/K. Urbanová (Ed.): *Archeologie pravěkých Čech* 8. Doba římská a stěhování národů. Praha 2008, 156–214.
- Dušek* 1959 – M. Dušek: Nové nálezy z doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. *Arch. Rozhledy* 11, 1959, 488–495, 504–507.
- Dušek* 1961 – M. Dušek: K otázkam pravekého vývoja juhozápadného Slovenska. *Štud. Zvesti AU SAV* 6, 1961, 59–82.
- Dušek* 1969 – M. Dušek: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969.
- Dzięgielewski/Przybyła/Gawlik* 2010 – K. Dzięgielewski/M. S. Przybyła/A. Gawlik: Migration in Bronze and Early Iron Age Europe. *Prace Arch.* 63. *Studies.* Kra-ków 2010.
- Eisner* 1921 – J. Eisner: Sberka pamiatok pravekých a pamia-tok z počiatku doby dejinnej v muzeume v Turčianskom Sv. Martine. *Sbor. MSS* 18, 1921, 1–21.
- Eisner* 1931 – J. Eisner: Hroby a hřbitovy z doby raně bronzov-é na Slovensku. In: J. Eisner/J. Hofman/V. Pražák (Ed.): *Príspevky k praveku, dejinám a národopisu Slovenska*. Bratislava 1931, 5–11.
- Eisner* 1933 – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Eisner* 1944–1948 – J. Eisner: Predhistorický a protohisto-rický výskum na Slovensku a v Zakarpatskej Ukrajině v rokoch 1918 až 1938. *Sbor. MSS* 38–42, 1944–1948, 17–41.
- Ernée* 2012 – M. Ernée: Jantar v české únětické kultuře – k počátkům jantarové stezky. *Pam. Arch.* 103, 2012, 71–172.
- Ernée/Müller/Rassmann* 2009 – M. Ernée/J. Müller/K. Rass-mann: Ausgrabung des frühbronzezeitlichen Grä-berfelds der Aunjetitzer Kultur von Prag-Miškovice. Vorläufige Auswertung und erste Ergebnisse der naturwissenschaftlichen Untersuchungen: ¹⁴C-Daten und Metallanalysen. *Germania* 87, 2009, 355–410.
- Ernée et al.* 2010 – M. Ernée/N. Profantová/H. Březinová/J. Frána/A. Majer/P. Stránská: Pohřebiště únětické kul-tury v Klecanech, okr. Praha-východ. *Arch. Rozhledy* 63, 2011, 307–330.
- Falkenstein et al.* 2008 – F. Falkenstein/J. Batora/B. Eitel/K. Rassmann: Fidvár bei Vráble – Archäologische Prospektionen auf einer befestigten Zentralsiedlung der Frühbronzezeit in der Slowakei. *Mitt. Berliner Ges. Anthr.* 29, 2008, 39–50.
- Farkaš* 1983 – Z. Farkaš: K začiatkom metalurgie medi v Čechách a na Morave so vzťahom ku Slovensku. *Zbor. SNM. Hist.* 23, 1983, 9–29.

- Filip 1948* – J. Filip: Pravěké Československo. Úvod do studia dějin pravěku. Praha 1948.
- Furmánek 1980* – V. Furmánek: Die Anhänger in der Slowakei. München 1980.
- Furmánek 1981a* – V. Furmánek: Die Anfänge der Pilinyer Kultur. Slov. Arch. 29, 1981, 37–50.
- Furmánek 1981b* – V. Furmánek: The Bronze Age. In: Archaeological Research in Slovakia. Xth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Mexico 19–24 October 1981. Nitra 1981, 61–83.
- Furmánek 1989* – V. Furmánek: Súčasný stav a tendencie výskumu doby bronzovej na Slovensku. Arch. Rozhledy 41, 1989, 123–132.
- Furmánek 1994* – V. Furmánek: Človek doby bronzovej na Slovensku. Pam. a Múz. 4, 1994, 10–12.
- Furmánek 1995* – V. Furmánek: Tausch und Verkehr im Spiegel bronzezeitlicher Horte der Slowakei. In: B. Hänsel (Hrsg.): Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München – Berlin 1995, 161–172.
- Furmánek 2005* – V. Furmánek: Stav poznania pravekej prospekcie a ťažby neželezných kovov na Slovensku. In: J. Labuda (Ed.): Montánna archeológia na Slovensku. Zborník prednášok. Banská Štiavnica 2005, 15–18.
- Furmánek/Mitáš 2006–2007* – V. Furmánek/V. Mitáš: Argonauten, Iason und Kenotaphe aus der Urnenfelderzeit in der Slowakei. Anodos 6–7, 2006–2007, 187–199.
- Furmánek/Veliachik 1980* – V. Furmánek/L. Veliachik: Doba bronzová. Slov. Arch. 28, 1980, 159–179.
- Furmánek/Veliachik/Vladár 1991* – V. Furmánek/L. Veliachik/J. Vladár: Slovensko v dobe bronzovej. Bratislava 1991.
- Furmánek/Veliachik/Vladár 1999* – V. Furmánek/L. Veliachik/J. Vladár: Die Bronzezeit im slowakischen Raum. Rahden/Westf. 1999.
- Furmánek/Vladár 2006* – V. Furmánek/J. Vladár: Metallhortfunde aus dem Verfallhorizont der befestigten Siedlungen der Otomani- und Maďarovce-Kultur in der Slowakei. In: J. Kobaľ (Hrsg.): Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag. Ushhorod, 5. 6. Oktober 2005. Užhorod 2006, 184–225.
- Fusek 1995* – G. Fusek: Výskum na mohylovitom objekte v Lukáčovciach. AVANS 1993, 1995, 43–44.
- Fusek 1997* – G. Fusek: Prieskumy v obciach Lukáčovce a Pastuchov. AVANS 1995, 1997, 54–55.
- Fusek 2008* – G. Fusek: Frühe Slawen im Mitteldonauegebiet. In: J. Bemann/M. Schmauder (Hrsg.): Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Bonn 2008, 645–656.
- Fusek/Milo 2002* – G. Fusek/P. Milo: Výskum pravekého pohrebiska a novovekého kaštieľa v Lukáčovciach. AVANS 2001, 2002, 49.
- Fusek/Zábojník 2003* – G. Fusek/J. Zábojník: Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. Slov. Arch. 51, 2003, 319–340.
- Gašaj 1992* – D. Gašaj: Žiarový hrob zo staršej doby bronzovej v Draňove. Hist. Carpatica 22/1991, 1992, 121–128.
- Geisler/Kohoutek 2000* – M. Geisler/J. Kohoutek: Předběžná zpráva o výskumu pravěkého sídliště a pohřebiště na katastru Uherského Brodu v poloze U Bajovského mlýna. Slovákco 42, 2000, 103–113.
- Gogáltan 2008* – F. Gogáltan: Fortified Bronze Age tell settlements in the Carpathian Basin. A general overview. In: J. Czebreszuk/S. Kadrow/J. Müller (Eds.): Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennium BC. Poznań – Bonn 2008, 39–56.
- Górski 2012* – J. Górski: Transcarpathian elements in the Trzciniec culture. Wanderings of people or ideas? In: Kujovský/Mitáš 2012, 89–97.
- Görsdorf 2000* – J. Görsdorf: Interpretation der Datierungsergebnisse von Menschenknochen aus dem Gräberfeld Jelšovce. In: J. Batora: Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken. II. Kiel 2000, 565–570.
- Görsdorf/Marková/Furmánek 2004* – J. Görsdorf/K. Marková/V. Furmánek: Some new ¹⁴C data to the Bronze Age in the Slovakia. Geochronometria 23, 2004, 79–91.
- Hajnalová 2012* – M. Hajnalová: Archeobotanika doby bronzovej na Slovensku. Štúdie ku klíme, prírodnému prostrediu, poľnohospodárstvu a paleoekonomii. Nitra 2012.
- Hampel 1892* – J. Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. Rész: A leletek statisztikája. Budapest 1892.
- Hanáková/Stloukal/Točík 1973* – H. Hanáková/M. Stloukal/A. Točík: Pohřebiště ze starší doby bronzové v Bajči. Čas. Národ. Mus. Praha 142, 1973, 58–88.
- Harding 2002* – A. Harding: The Bronze Age. In: S. Miliusauskas (Ed.): European Prehistory. A Survey. New York – Boston – Dordrecht – London – Moscow 2002, 271–334.
- Hájek 1961* – L. Hájek: Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei. In: A. Točík (Hrsg.): Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. Bratislava 1961, 59–76.
- Hásek 1959* – I. Hásek: Staroúnětické pohřebiště v Dolních Počernicích u Prahy. Praha 1959.
- Hein 2012* – W. Hein: Fellboot, Floß und Einbaum. Wasserfahrzeuge der Urgeschichte im Experiment. Mitt. Anthr. Ges. Wien 142, 2012, 121–136.
- Henning/Ruttkay/Daňová 2009* – J. Henning/M. Ruttkay/K. Daňová: Výskum včasnostredovekého hradiska v Pobedime. AVANS 2007, 2009, 75–77.
- Hlinka 1970* – J. Hlinka: Česká cesta na území Slovenska vo svetle nálezov mincí. Zbor. SNM. Hist. 10, 1970, 193–216.
- Hrala/Jiráň/Moucha 1994* – J. Hrala/L. Jiráň/V. Moucha: Studies of the Bronze Age in Bohemia: the last twenty five years. In: 25 years of archaeological research in Bohemia. Pam. Arch. Suppl. 1. Praha 1994, 55–81.
- Hundt 1961* – H.-J. Hundt: Beziehungen der „Straubinger“ Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume. In: A. Točík (Hrsg.): Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. Bratislava 1961, 145–176.
- Cheben 1999* – I. Cheben: Starobronzové sídlisko a pohrebisko v Pate. AVANS 1997, 1999, 66.
- Cheben 2012* – I. Cheben: Siedlung und Gräberfeld der Aunjetitzer Kultur in Pata. In: Kujovský/Mitáš 2012, 119–127.
- Cheben/Drahošová 2004* – I. Cheben/V. Drahošová: Nálezy kultúry zvoncovitých pohárov zo Skalice. In: M. Lutovský (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu 2003. Praha 2004, 355–375.
- Childe 1950* – V. G. Childe: Prehistoric Migrations in Europe. Oslo 1950.
- Chrastina 2011* – P. Chrastina: Difúzia kultúry a difúzne procesy v historickej geografii. In: V. Slnková (Ed.):

- Čriepky z dejín Slovenska – zborník referátov z konferencie pri príležitosti 70. narodenín doc. PhDr. Idy Zubáckej, CSc. (Nitra, 27. november 2008). Nitra 2011, 168–182.
- Chropovský 1958* – B. Chropovský: Birituálne maďarovské pohrebisko v Majcichove na Slovensku. Arch. Rozhledy 10, 1958, 488–510.
- Chropovský 1960* – B. Chropovský: Gräberfeld aus der älteren bronzezeit in Veľký Grob. In: A. Točík (Hrsg.): Gräberfelder aus der älteren Bronzezeit in der Slowakei 1. Bratislava 1960, 13–136.
- Chropovský 1989* – B. Chropovský: Pracovné zasadnutie „Súčasný stav a problémy výskumu doby bronzovej na Slovensku“. Arch. Rozhledy 41, 1989, 121–122.
- Chropovský/Fusek 1985* – B. Chropovský/G. Fusek: Výskumy v Nitre. AVANS 1984, 1985, 102–106.
- Chropovský/Fusek/Bednár 1991* – B. Chropovský/G. Fusek/P. Bednár: Výskumy v Nitre na hradnom kopci. AVANS 1989, 1991, 43–44.
- Chybová 1998* – H. Chybová: Pravěké a slovanské osídlení Kroměřížska. Přívodce archeologickou expozicí a sbírkami Muzea Kroměřížska. Kroměříž 1998.
- Illášová et al. 2011* – L. Illášová/M. Feszterová/J. Schlarmannová/K. Marková/M. Sirotkina/I. Turnovec: Jantár – najstarší šperkový kameň. Nitra 2011.
- Irrgeher et al. 2011* – J. Irrgeher/Ch. Weiß/A. Krenn-Leeb/M. Teschler-Nicola/T. Prohaska: Lokal oder fremd? Anwendung von Strontium-Isotopensignaturen für die Erforschung von Mobilitäts- und Migrationsbewegungen in der Bioarchäologie am Beispiel des frühbronzezeitlichen Gräberfeldes von Hainburg/Teichtal. In: A. Krenn-Leeb (Hrsg.): Lebenswelten. Archäologische Spurensuche in der Region Hainburger Pforte/Römerland. Arch. Österreich 22/1. Wien 2011, 33–37.
- Ivanová-Šalingová/Maniková 1979* – M. Ivanová-Šalingová/Z. Maniková: Slovník cudzích slov A/Z. Bratislava 1979.
- Ižof/Točík 1981* – J. Ižof/A. Točík: Archeologické prieskumy a záchranné výskumy v okrese Galanta. AVANS 1980, 1981, 93–104.
- Jakab 2004* – J. Jakab: Antropológia troch kostier z hrobov tzv. hurbanovského typu v Nových Zámkoch. AVANS 2003, 2004, 92–94.
- Janšák 1948* – Š. Janšák: Predveké Slovensko. Bratislava 1948.
- Janšák 1961* – Š. Janšák: Česká cesta – nejstarší spoj Slovenska s českými kraji. Vlast. Čas. 10, 1961, 82–87.
- Janšák 1963* – Š. Janšák: Dopravné spoje juhovýchodnej Moravy v praveku a na úsvite dejín. Zprávy Oblast. Muz. Gottwaldov 1, 1936, 19–24.
- Javorský 1980* – F. Javorský: Záchranný výskum na hradisku I v Smižanoch. AVANS 1978, 1980, 131–135.
- Jelínek 2010* – P. Jelínek: Príspevok k interpretácii tzv. masových hrobov z prostredia únětické kultúry. In: R. Tichý (Ed.): Hroby, pohřby a lidské pozůstatky na pravěkých a středověkých sídlištích. Živá archeologie – (Re)konstrukce a experiment v archeologii. Suppl. 3. Hradec Králové 2010, 93–100.
- Jirán 2008* – L. Jirán (Ed.): Archeologie pravěkých Čech 5. Doba bronzová. Praha 2008.
- Junghans/Sangmeister/Schröder 1968* – S. Junghans/E. Sangmeister/M. Schröder: Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Die Materialgruppen beim Stand von 12 000 Analysen. Berlin 1968.
- Junghans/Sangmeister/Schröder 1974* – S. Junghans/E. Sangmeister/M. Schröder: Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas. Katalog der Analysen. Berlin 1974.
- Kadrow 2000* – S. Kadrow: Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia. In: 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Kraków 2000, 141–153.
- Kalicz 1968* – N. Kalicz: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v. u. z. Budapest 1968.
- Kalicz 1984* – N. Kalicz: Die Hatvan-Kultur. In: N. Tasič (Hrsg.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, 191–206.
- Katkin/Katkinová 1997* – S. Katkin/J. Katkinová: Nálezy zo staršej doby bronzovej z Nitry na Štefánikovej triede. AVANS 1995, 1997, 110–111.
- Kazdová/Měřinský/Šabatová 2004* – E. Kazdová/Z. Měřinský/K. Šabatová (Ed.): K počtě Vladimíru Podborskému. Přátelé a žáci k sedmdesátým narozeninám. Brno 2004.
- Keller 1964* – I. Keller: Z novších nálezov v trnavskom múzeu. In: Sborník k šesťdesiatym narodeninám dr. Ludmily Kraskovskej, CSc. (I. časť). Štud. Zvesti AÚ SAV 13, 1964, 271–278.
- Kiss 2000* – V. Kiss: A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-európai kultúrákkal a középső bronzkorban. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múz. Köz. 7, 2000, 15–55.
- Kiss 2002* – V. Kiss: Anknüpfungspunkte zwischen Mitteleuropa und Transdanubien in der mittleren Bronzezeit. In: E. Bánffy (Ed.): Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián. Antaeus 25. Budapest 2002, 477–511.
- Kolník/Mitáš 2012* – T. Kolník/V. Mitáš: Archeologické nálezy k osídlení Bohdanoviec nad Trnavou a niekoľko poznámok k činnosti detektoristov. Štud. Zvesti AÚ SAV 51, 2012, 35–74.
- Kolník/Paulík 1959* – T. Kolník/J. Paulík: Čachtice v praveku (Súpis archeologickej zbierky v Čachticiach). Štud. Zvesti AÚ SAV 3, 1959, 87–114.
- Kovacs 1984* – T. Kovacs: Vátya-Kultur. In: N. Tasič (Hrsg.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd 1984, 217–232.
- Kovács 1995* – T. Kovács: Auf Mitteleuropa weisende Beziehungen einiger Waffenfunde aus dem östlichen Karpatenbecken. In: B. Hänsel (Hrsg.): Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München – Berlin 1995, 173–185.
- Kováčková 2006* – E. Kováčková: Záchranné výskumy na území mesta Nové Zámky. AVANS 2004, 2006, 116–119.
- Kovárník 1997* – J. Kovárník: K významu pravěkých kruhových příkopů. Brno 1997.
- Kovárník 2003* – J. Kovárník: Jungneolithische und bronzezeitliche Kreisgrabenanlagen in Mähren. In: J. M. Burdukiewicz/L. Fiedler/W.-D. Heinrich/A. Justus/E. Brühl (Hrsg.): Erkenntnisjäger. Kultur und Umwelt des frühen Menschen. Festschrift für Dietrich Mania. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte. Bd. 57. Halle (Saale) 2003, 325–336.
- Kraskovská 1949–1951* – L. Kraskovská: Nové náleziská únětické kultúry na Slovensku. Sbor. MSS. 43–45, 1949–1951, 169–175.
- Kraskovská 1951* – L. Kraskovská: Nález bronzov na Žitnom ostrove. Arch. Rozhledy 3, 1951, 140–142.

- Krause 2003 – R. Krause: Studien zur kupfer- und früh-bronzezeitlichen Metallurgie zwischen Karpatenbecken und Ostsee. Rahden/Westf. 2003.
- Krenn-Leeb 2011 – A. Krenn-Leeb: Zwischen Buckliger Welt und Kleinen Karpaten. Die Lebenswelt der Wieselburg-Kultur. In: A. Krenn-Leeb (Hrsg.): Lebenswelten. Archäologische Spurensuche in der Region Hainburger Pforte/Römerland. Arch. Österreich 22/1. Wien 2011, 11–26.
- Križanová 1937 – Š. Križanová: Hroby únětickej kultúry zo staršej doby bronzovej v Hloží (okres Ilava) a v Púchove nad Váh. In: Pamätnica Mestského Muzea Dr. Karola Brančíka v Trenčíne. Trenčín 1937, 47–50.
- Kudláček 1954 – J. Kudláček: Archeologický výskum v Jelšovciach pri Nitre roku 1952. Arch. Rozhledy 6, 1954, 23–28.
- Kudláček 1958 – J. Kudláček: Záchraný výskum v Jelšovciach (okr. Nitra) r. 1952. Slov. Arch. 6, 1958, 50–65.
- Kujovský 1977 – R. Kujovský: Sídliisko maďarovskej kultúry vo Vrábľoch. AVANS 1976, 1977, 180–181.
- Kujovský/Mitáš 2012 – R. Kujovský/V. Mitáš (Ed.): Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám. Nitra 2012.
- Kuzma 1999 – I. Kuzma: Kruhová priekopa v Branči. In: I. Kuzma (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 1998. Nitra 1999, 133–142.
- Kuzma 2005 – I. Kuzma: Letecká prospekcia v nitrianskom kraji. In: M. Ruttkay (Ed.): Dávne dejiny Nitry a okolia vo svetle najnovších archeologických nálezov. Zborník z konferencie konanej pri príležitosti Dňa Nitranov 2. júla 2005. Nitra 2005, 13–20.
- Kuzma/Tirpák 2000 – I. Kuzma/J. Tirpák: Výskum v Branči. AVANS 1998, 2000, 122, 123.
- Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999 – I. Kuzma/J. Rajtár/J. Tirpák: Záchraný výskum vo Veľkom Kýri. AVANS 1997, 1999, 99–101.
- Lauermann 1991 – E. Lauermann: Frühbronzezeitliche Bestattungen im Bereich einer bronzezeitlichen Siedlung in Unterhautzentel, Gem. Sierndorf, Niederösterreich. Arch. Austriaca 75, 1991, 63–78.
- Lauermann 2003 – E. Lauermann: Studien zur Aunjetitz-Kultur im nördlichen Niederösterreich. Teil 1, 2. Universitätsforsch. Prähist. Arch. Bd. 99. Bonn 2003.
- Lichardus 2004 – J. Lichardus: Die relative Chronologie der frühen Bronzezeit in Mähren in Verbindung mit der Südwestslowakei. In: Kazdová/Měřínský/Šabatová 2004, 227–234.
- Lichardus/Vladár 1996 – J. Lichardus/J. Vladár: Karpatenbecken – Sintašta – Mykene. Ein Beitrag zur Definition der Bronzezeit als historischer Epoche. Slov. Arch. 44, 1996, 25–93.
- Lichardus/Vladár 1998 – J. Lichardus/J. Vladár: Frühe und mittlere Bronzezeit in der Bronzezeit in der Südwestslowakei. Forschungsbeitrag von Anton Točík. (Rückblick und Ausblick). Slov. Arch. 55, 1998, 221–352.
- Loubal 1935 – A. Loubal: Starobronzový hrob v Hule (okr. Vráble). Sbor. MS 13, 1935, 347–355.
- Machnik 1977 – J. Machnik: Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen). Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977.
- Majer 2012 – A. Majer: Fosfátová analýza obsahu nádob ze staroúnětických hrobů ve Kvíci, okr. Kladno. Arch. Střední Čechy 16, 2012, 205, 206.
- Marková 1994 – K. Marková: Jantár na Slovensku v dobe bronzovej. Pam. a Múz. 4, 1994, 19, 20.
- Marková 2004 – K. Marková: Zu Silizitdolchen in der Slowakei. In: Batora/Furmánek/Veličik 2004, 205–215.
- Marková 2005 – K. Marková: Niektoré prejavy vzájomných kultúrnych kontaktov na Slovensku a na juhu Karpatskej kotliny v staršej a počiatku strednej doby bronzovej. In: E. Studeníková (Ed.): Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho praveku na strednom Dunaji. Zborník referátov z konferencie z 9. novembra 2005 v Bratislave. Bratislava 2005, 12–18.
- Marková 2006 – K. Marková: Berührungsgebiet der Hatvan-Kultur im Nordwesten des Karpatenbeckens im Lichte der Gräberfelder. In: V. Lungu/G. Simion/F. Topoleanu (Ed.): Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer). Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea 2000. Tulcea 2006, 37–44.
- Marková 2007 – K. Marková: On some aspects of distance exchange and Inner Carpathian contacts. In: J. Baron/I. Lasak (Eds.): Long distance trade in the Bronze Age and Early Iron Age. Acta Univ. Wratislaviensis 2960. Stud. Arch. 40. Wrocław 2007, 45–56.
- Marková 2009 – K. Marková: Fajansa a jantár v staršej dobe bronzovej. Štud. Zvesti AÚ SAV 45, 2009, 61–67.
- Marková 2010 – K. Marková: Zur Besiedlung der Hatvan-Kultur in der Slowakei. Štud. Zvesti AÚ SAV 48, 2010, 63–80.
- Marková, v tlači – K. Marková: Príspevok k poznaniu hatvanskej kultúry na Slovensku vo svetle nálezov v Santovke. Slov. Arch., v tlači.
- Marková/Samuel 2008 – K. Marková/M. Samuel: Nálezy zo staršej a začiatku strednej doby bronzovej z Ponitrianskej galérie v Nitre. Štud. Zvesti AÚ SAV 43, 2008, 63–93.
- Masnicová/Miklíková/Beňuš 2010 – S. Masnicová/Z. Miklíková/R. Beňuš: Rekonštrukcia podoby tváre muža a ženy zo staršej doby bronzovej. Štud. Zvesti AÚ SAV 48, 2010, 81–89.
- Matoušek 2005 – V. Matoušek: Únětice a Olbramov. Dvě variace na archeologické téma v souvislostech vesnické kultury. In: Veřejná archeologie 1. Příspěvky ke konferenci Archeologie a veřejnost 2004. Praha 2005, 59–64.
- Miklíková 2007 – Z. Miklíková: Archeozoológia. In: G. Březinová/M. Samuel a kolektív: Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre. Nitra 2007, 127–130.
- Milo 2003 – P. Milo: Prieskum povodia Radošiny. AVANS 2002, 2003, 95, 96.
- Mitáš 2000 – V. Mitáš: Únětická kultura na dolnom Ponitří a Požitaví. K problematike tzv. hurbanovského typu. Diplomová práca (Filozofická fakulta UKF v Nitre). Nitra 2000. Nepublikované.
- Mitáš 2004 – V. Mitáš: K niektorým otázkam tzv. hurbanovského typu. Slov. Arch. 52, 2004, 281–300.
- Mitáš 2006 – V. Mitáš: Expanzia únětickej kultúry na území Slovenska. Rigorózná práca (Filozofická fakulta UKF v Nitre a AÚ SAV v Nitre). Nitra 2006. Nepublikované.
- Moucha 1954 – V. Moucha: Rozbor únětického pohřebiště v Polepech u Kolína. Arch. Rozhledy 6, 1954, 502–503, 523–536.
- Moucha 1961a – V. Moucha: Lokální vývoj únětické kultury v Čechách. Pam. Arch. 52, 1961, 159–165.
- Moucha 1961b – V. Moucha: Nálezy únětické kultury na Lovosicku. Praha 1961.
- Moucha 1963 – V. Moucha: Die Periodisierung der Úněticer Kultur in Böhmen. Sbor. Čsl. Spol. Arch. 3, 1963, 9–60.

- Moucha 1974* – V. Moucha: K významu pozdního eneolitu pro vznik kultury únětické. *Musaica* 14, 1974, 9–16.
- Moucha 2005* – V. Moucha: Hortfunde der frühen Bronzezeit in Böhmen. Praha 2005.
- Moucha 2012* – V. Moucha: Staroúnětické pohřebiště ve Kvíci, okr. Kladno. *Arch. Střední Čechy* 16, 2012, 195–204.
- Mozsolics 1942* – A. Mozsolics: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. Budapest 1942.
- Němejcová-Pavůvková 1963* – V. Němejcová-Pavůvková: Praveké hroby při Šali. *Štud. Zvesti AU SAV* 11, 1963, 271–272.
- Nešporová 1969* – T. Nešporová: K problematice hatvanskej kultúry na južnom Slovensku. *Slov. Arch.* 17, 1969, 369–402.
- Nešporová 1983* – T. Nešporová: Výšinné sídlisko zo staršej doby bronzovej v Trenčíne. *Arch. Rozhledy* 35, 1983, 80–85.
- Nešporová 1990* – T. Nešporová: Pokračovanie výskumu v Trenčíne na Brezine. *AVANS* 1988, 1990, 118–119.
- Neugebauer 1976* – J.-W. Neugebauer: 25 Jahre Bronzezeitforschung in Niederösterreich. Eine Zusammenfassung des Forschungsstandes auf dem Gebiete der frühen und mittleren Bronzezeit. *Arch. Austriaca* 59/60, 1976, 49–86.
- Neugebauer 1994a* – J.-W. Neugebauer: Bronzezeit in Ostösterreich. St. Pölten/Wien 1994.
- Neugebauer 1994b* – J.-W. Neugebauer: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit in Ostösterreich südlich der Donau. In: *Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs III.* Keszthely, 5.–7. 10. 1992. Zalaegerszeg 1994, 85–111.
- Neustupný 1981* – E. Neustupný: Mobilität der Äneolithischen Populationen. *Slov. Arch.* 29, 1981, 111–119.
- Nevizánsky/Ožďáni 1995* – G. Nevizánsky/O. Ožďáni: Praveké a včasnohistorické sídliská v Nitre-Mlýnárciach. *AVANS* 1993, 1995, 101–103.
- Novák 1974* – P. Novák: Záchraný výzkum dvou únětických hrobů v Trnavě. *Arch. Rozhledy* 26, 1974, 622–624.
- Novák 1975* – P. Novák: Záchraný výzkum pohřebiště únětické kultury v Trnavě. *AVANS* 1974, 1975, 70.
- Novák 1987* – P. Novák: Záchraný výzkum ve Voderadech, část Slovenská Nová Ves. *AVANS* 1986, 1987, 78.
- Novák 1989* – P. Novák: Pohrebisko nitrianskej skupiny vo Voderadoch. In: *Sprav. Múz. (Trnava)* 1989, 35–45.
- Novák 1999* – P. Novák: Zwei Bronzearmbänder aus der Westslowakei. In: J. Batora/J. Peška (Hrsg.): Aktuelle probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 195–196.
- Novosedlík 2004* – P. Novosedlík: Praveké nálezy zo Žilko-viec. *Zbor. SNM. Arch.* 98, 2004, 231–233.
- Novotná 1955* – M. Novotná: Medené nástroje a problém najstaršej ťažby medi na Slovensku. *Slov. Arch.* 3, 1955, 70–100.
- Novotná 1970* – M. Novotná: Die Äxte und Beile in der Slowakei. PBF IX/3. München 1970.
- Novotná 1980a* – M. Novotná: Die Nadeln in der Slowakei. PBF XIII/6. München 1980.
- Novotná 1980b* – M. Novotná: Neznáme bronzы zo Žitného ostrova. *Arch. Rozhledy* 32, 1980, 134–145.
- Novotná 1983a* – M. Novotná: Metalurgia medi a bronzu v dobe bronzovej na Slovensku. *Arch. Polski* 27, 1983, 359–369.
- Novotná 1983b* – M. Novotná: Metalurgia opevnených osád. *Arch. Rozhledy* 35, 1983, 63–71.
- Novotná 1984* – M. Novotná: Halsringe und Diademe in der Slowakei. PBF XI/4. München 1984.
- Novotná 1986* – M. Novotná: Príspevok k poznaniu hatvanskej kultúry na Slovensku. *Arch. Rozhledy* 38, 1986, 275–282.
- Novotná 1993* – M. Novotná: Doba bronzová. In: T. Štefanovičová a kol. (Ed.): *Najstaršie dejiny Bratislavy*. Bratislava 1993, 80–115.
- Novotná 1994* – M. Novotná: Svedectvá predkov. Martin 1994.
- Novotná 1999* – M. Novotná: Die Aunjetitzer Kultur in der Slowakei. Stand der Forschung. In: J. Batora/J. Peška (Hrsg.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 97–111.
- Novotná 2006* – M. Novotná: K nálezovým okolnostiam bronzových depotov staršej doby bronzovej na Slovensku. In: S. Stuchlík (Ed.): XVIII. symposium o starší době bronzové v českých zemích a na Slovensku. *Acta Arch. Opaviensia* 2. Opava 2006, 135–142.
- Novotná/Novotný 1984* – M. Novotná/B. Novotný: Die Nitra-Kultur. Aunjetitzer Kultur. Der Hurbanovo-Typus. Die Madarovce-Kultur. In: N. Tasič (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 299–306, 307–313, 315–320, 323–338.
- Novotná/Novotný 1996* – M. Novotná/B. Novotný: Karpaten- und Donauregion in der Frühen und Mittleren Bronzezeit. In: K. Randsborg (Ed.): *Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC*. *Acta Arch.* 67. Suppl. 1. København 1996, 87–98.
- Olexa 1992* – L. Olexa: Náleziská z doby bronzovej v Nižnej Myšli. Predbežná správa o výsledkoch výskumu opevnených sídlisk a pohrebiska otomanskej kultúry. *Slov. Arch.* 40, 1992, 189–204.
- Olexa 2003* – L. Olexa: Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej. Košice 2003.
- Olexa/Nováček 2012* – L. Olexa/T. Nováček: Praveké zlato z Nižnej Myšle. In: *Kujovský/Mitáš 2012*, 273–278.
- Olexa/Pitorák 2004* – L. Olexa/M. Pitorák: Parohové bočnice zubadiel z Nižnej Myšle. In: *Batora/Furmánek/Veličák 2004*, 309–318.
- Ondráček 1961* – J. Ondráček: K chronologickému zařazení manžetových náramků borotického typu. *Slov. Arch.* 9, 1961, 49–68.
- Ondráček 1962* – J. Ondráček: Únětické pohřebiště u Rebešovic na Moravě. *Sbor. Čsl. Spol. Arch.* 2, 1962, 5–100.
- Ondráček 1963* – J. Ondráček: Nálezy měřanovicko-nitranského typu na Moravě. *Arch. Rozhledy* 15, 1963, 405–415.
- Ondráček 1967a* – J. Ondráček: Moravská protoúnětická kultura. *Slov. Arch.* 15, 1967, 389–446.
- Ondráček 1967b* – J. Ondráček: Únětické pohřebiště v Čejči u Hodonína. *Arch. Rozhledy* 19, 1967, 302–310.
- Ondráček 1972* – J. Ondráček: Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově. *Arch. Rozhledy* 24, 1972, 168–172.
- Ondráček/Šebela 1985* – J. Ondráček/L. Šebela: Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově (katalog nálezů). *Stud. Muz. Kroměříž* 85. Gottwaldov 1985, 2–130.
- Ožďáni 1985* – O. Ožďáni: Terénny prieskum v okrese Senica. *AVANS* 1984, 1985, 180–182.
- Ožďáni 1992a* – O. Ožďáni: K osídlení polohy Mahér vo Vyškovciach nad Ipľom. In: *Zborník Tekovského múzea v Leviciach* 1. Levice 1992, 17–34.
- Ožďáni 1992b* – O. Ožďáni: Nálezy z doby bronzovej z Piešťan. *Slov. Arch.* 40, 1992, 205–211.

- Ožďáni* 1999 – O. Ožďáni: Neuer Fund eines Stabdolches aus der älteren Bronzezeit in der Südwestslowakei. In: J. Batora/J. Peška (Hrsg.): Aktuelle probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 161–168.
- Ožďáni* 2010 – O. Ožďáni: Poznámky k výskytu keramiky cudzej proveniencie na juhozápadnom Slovensku počiatkom strednej doby bronzovej. *Slov. Arch.* 58, 2010, 259–272.
- Pančíková* 2008 – Z. Pančíková: Metalurgia v období popolnicových polí na Slovensku. *Pam. Arch.* 99, 2008, 93–160.
- Parczewski* 1988 – M. Parczewski: Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. *Kraków* 1988.
- Pasternak* 1933 – J. Pasternak: Östliche Peripherien der Aunjetitzer Kultur. In: Contributions a l'histoire sw. l'Ukraine au VII Congrès International des Sciences historiques a Warsawie 1933. *Lemberg* 1933.
- Pástor* 1962 – J. Pástor: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Košťanoch. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 9, 1962, 63–80.
- Pástor* 1969 – J. Pástor: Košické pohrebisko. *Košice* 1969.
- Pástor* 1978 – J. Pástor: Čaña a Valálky – pohrebiská zo staršej doby bronzovej. *Košice* 1978.
- Patay* 1938 – P. Patay: Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. *Budapest* 1938.
- Paulík* 1962 – J. Paulík: Nález hrivien v Rastislaviciach. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 10, 1962, 121–124.
- Paulík* 1993 – J. Paulík: Bronzom kované dejiny. *Bratislava* 1993.
- Pavúk* 1981 – J. Pavúk: Die ersten Siedlungsfunde der Gruppe Chłopice-Veselé aus der Slowakei. *Slov. Arch.* 29, 1981, 163–176.
- Pavúk* 1982 – J. Pavúk: Druhý rok záchranného výskumu v Žilkovciach. *AVANS* 1981, 1982, 219–222.
- Págo* 1968 – L. Págo: Chemická charakteristika slovenské medené rudy a její vztah k mědi používané v pravěku. *Slov. Arch.* 16, 1968, 245–254.
- Peška* 1989 – J. Peška: Die Anfänge der Bronzezeit in Ostmähren. In: M. Buchvaldek/E. Pleslová-Štiková (Hrsg.): Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b. c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. *Praehistorica* 15. *Praha* 1989, 193–199.
- Peška* 1995 – J. Peška: Die Siedlungsstruktur der Aunjetitzer Kultur und der Věteřov-Gruppe im Bereich der Pollauer Berge (Pavlovské vrchy) in Südmähren. In: *Simp. Settlement patterns, Verona – Lazise* 1992 (1995). *Verona* 1995, 193–201.
- Peška* 1999 – J. Peška: Neuer Fund einer Armmanschette vom Boroticer Typus aus Südmähren. In: J. Batora/J. Peška (Hrsg.): Aktuelle probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. *Nitra* 1999, 149–160.
- Peška* 2001 – J. Peška: Das Besiedlungsbild des Spätneolithikums und der Frühbronzezeit in Südmähren. In: A. Lippert/M. Schultz/S. Shennan/M. Teschler-Nicola: Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. *Rahden/Westf.* 2001, 139–148.
- Peška* 2004 – J. Peška: Zlaté ozdoby z hrobů kultury se šňůrovou keramikou na Moravě. In: *Batora/Furmanek/Veliačik* 2004, 93–136.
- Peška* 2012 – J. Peška: Beispiele der absoluten Chronologie der Frühbronzezeit in Mähren und ihrer Verknüpfungen mit der Ägäis. In: *Kujovský/Mitáš* 2012, 297–314.
- Peter-Röcher* 2007 – H. Peter-Röcher: Gewalt und Krieg im prähistorischen Europa. Beiträge zur Konfliktforschung auf der Grundlage archäologischer, anthropologischer und ethnologischer Quellen. *Universitätsforsch. Prähist. Arch.* Bd. 143. *Bonn* 2007.
- Pieta* 1987 – K. Pieta: Die Slowakei im 5. Jahrhundert. In: W. Menghin/T. Springer/E. Wamers (Hrsg.): Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis. *Nürnberg* 1987, 385–417.
- Pieta* 2010 – K. Pieta: Die keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit. *Nitra* 2010.
- Pichlerová* 1963a – M. Pichlerová: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Bernolákove. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 11, 1963, 268–270.
- Pichlerová* 1963b – M. Pichlerová: Príspevok k osídleniu južného Slovenska v staršej dobe bronzovej. *Arch. Rozhledy* 15, 1963, 293–296.
- Pichlerová* 1966 – M. Pichlerová: Pohrebisko s neskorou šnúrovou keramikou typu Veselé v Ivanke pri Dunaji. *Zbor. SNM. Hist.* 6, 1966, 25–56.
- Pichlerová* 1980 – M. Pichlerová: Praveké osídlenie Bratislavy-Rusoviec. *Zbor. SNM. Hist.* 20, 1980, 5–37.
- Pichlerová* 1984 – M. Pichlerová: Jantárová a limitná cesta v bratislavskej bráne. In: E. Studeníková/L. Zachar (Zost.): Zborník prác Ľudmily Kraskovskej (k životnému jubileu). *Bratislava* 1984, 92–106.
- Pichlerová* 1990 – M. Pichlerová: Hrob zo staršej doby bronzovej v Šenkviaciach. *AVANS* 1988, 1990, 142–143.
- Pichlerová/Tomčíková* 1993 – M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologická zbierka zo Želiezoviec. *Zbor. SNM. Arch.* 87, 1993, 53–90.
- Pichlerová/Tomčíková* 2001 – M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologické nálezy zo Žitného ostrova. *Zbierka Antala Khína. Zbor. SNM. Arch.* 95, 2001, 111–134.
- Plachá/Marková* 2002 – V. Plachá/K. Marková: Devínske návršie vo svetle vývoja staršej bronzovej doby. *Múzeum* 48/2, 2002, 1–3.
- Plachá/Paulík* 2001 – V. Plachá/J. Paulík: Najnovšie výsledky výskumu na Devíne. *AVANS* 2000, 2001, 161–163.
- Pleiner/Rybová a kol.* 1978 – R. Pleiner/A. Rybová a kol.: Praveké dějiny Čech. *Praha* 1978.
- Pleinerová* 1960 – I. Pleinerová: Únětické pohřebiště a osada v Blšanech u Loun. *Pam. Arch.* 51, 1960, 488–526.
- Pleinerová* 1966 – I. Pleinerová: Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedství 1. *Pam. Arch.* 67, 1966, 339–458.
- Pleinerová* 1967 – I. Pleinerová: Únětická kultura v oblasti Krušných hor a jejím sousedství 2. *Pam. Arch.* 68, 1967, 1–36.
- Podborský* 1962 – V. Podborský: Únětický hrob ze Staré Břeclavi. *Sbor. Prací Fil. Fak. Brno* 9, 1962, 85–87.
- Podborský* 1997 – V. Podborský: Dějiny pravěku a rané doby dějinné. *Brno* 1997.
- Podborský* 2004 – V. Podborský: Nové nálezy kovových nákrčníků v hrobech z doby bronzové na Moravě a jejich význam. In: *Batora/Furmanek/Veliačik* 2004, 185–198.
- Podborský a kol.* 1993 – V. Podborský a kol.: Praveké dějiny Moravy. *Brno* 1993.
- Pollak* 1986 – M. Pollak: Flußfunde aus der Donau bei Grein und den oberösterreichischen Zuflüssen der Donau. *Arch. Austriaca* 70, 1986, 1–85.

- Primas 2008* – M. Primas: Bronzezeit zwischen Elbe und Po. Strukturwandel in Zentraleuropa 2200–800 v. Chr. Universitätsforsch. Prähist. Arch. Bd. 150. Bonn 2008.
- Przybyła 2009* – M. S. Przybyła: Intercultural contacts in the Western Carpathian area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC. Warsaw 2009.
- Rassmann 1996* – K. Rassmann: Zum Forschungsstand der absoluten Chronologie der frühen Bronzezeit in Mitteleuropa auf der Grundlage von Radiokarbondaten. In: K. Randsborg (Ed.): Absolute Chronology. Archaeological Europe 2500–500 BC. Acta Arch. 67. Suppl. 1. København 1996, 199–209.
- Rejholcová 1980* – M. Rejholcová: Hroby zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach. AVANS 1979, 1980, 182, 183.
- Rizner 1903* – L. V. Rizner: Náleziská starožitností v Uhrách. Sbor. MSS 8, 1903, 24–54.
- Roblíčková 2003* – M. Roblíčková: Domesticated animal husbandry in the Bronze Age on the basis of osteological remains. Arch. Rozhledy 55, 2003, 458–499.
- Romsauer 1998* – P. Romsauer: Interakcie spoločenských usadlým a jazdecko-nomádskym spôsobom života v I. tisícročí pred n. l. na západnom Slovensku. In: Acta Nitriensia 1. Zbor. FF UKF v Nitre. Nitra 1998, 83–104.
- Romsauer/Pavúk 1988* – P. Romsauer/J. Pavúk: Prieskum v okrese Trnava. AVANS 1987, 1988, 115–116.
- Rulf 1996* – J. Rulf: Problematika pohřbů na sídlišťích v českomoravském pravěku. Štud. Zvesti AÚ SAV 32, 1996, 115–124.
- Ruttkay 2002* – M. Ruttkay: Zisťovací výskum na Svätoplukovom námestí v Nitre. AVANS 2001, 2002, 164–166.
- Ruttkay 2004* – M. Ruttkay: Záchraný výskum v Nitre-Dolných Kráňoch. AVANS 2003, 2004, 153–155.
- Ruttkay 2006* – M. Ruttkay: Polykultúrna lokalita v Nitre na Svätoplukovom námestí. AVANS 2004, 2006, 167–169.
- Ruttkay 2007* – M. Ruttkay: Záchraný archeologický výskum v Nitre na Svätoplukovom námestí. In: G. Brezinová/M. Samuel a kolektív: Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre. Nitra 2007, 131–144.
- Ruttkay/Ruttkayová 2006* – M. Ruttkay/J. Ruttkayová: Záchraný archeologický výskum v Nitre-Šindolke. AVANS 2004, 2006, 174–175.
- Ruttkayová 1996* – J. Ruttkayová: Záchraný výskum v Nitre na Kupeckej ulici. AVANS 1994, 1996, 153–154.
- Ryzner 1880a* – Č. Ryzner: Řadové hroby blíž Únětic. Pam. Arch. a Místopis. 11, 1880, 289–308.
- Ryzner 1880b* – Č. Ryzner: Řadové hroby blíž Únětic. Skupení druhé. Pam. Arch. a Místopis. 11, 1880, 353–368.
- Salač 1998* – V. Salač: Keramika jako archeologický pramen. Arch. Rozhledy 50, 1998, 7–15.
- Salaš 2011* – M. Salaš: Asepulkrální polydepozita jako archeologický pramen a stav jejich výzkumu pro dobu bronzovou na Moravě na konci prvního decennia třetího tisíciletí. In: J. Mitáček/L. Galuška (Ed.): Stopy minulosti. Věda v Moravském zemském muzeu na prahu třetího tisíciletí. Brno 2011, 65–77.
- Samuel 1999* – M. Samuel: Pokračovanie výskumu v areáli Ponitrianskej galérie. AVANS 1997, 1999, 147–148.
- Sankot/Vojtěchovská 2002* – P. Sankot/I. Vojtěchovská: Záchraný archeologický výskum v Úněticích v roce 1999. Arch. Střední Čechy 6, 2002, 191–201.
- Sarnowska 1982* – W. Sarnowska: Zagadnienie handlu i produkcji wytworów metalowych w I okresie epoki brązu na ziemiach Polskich. In: Pamiętnik Muzeum Miedzi 1. Legnica 1982, 101–107.
- Selimchanov/Maréchal 1968* – I. R. Selimchanov/J. R. Maréchal: Frühetappen der vorgeschichtlichen Kupfermetallurgie auf dem Gebiet Europas und des Kaukasus im Lichte neuer Erkenntnisse und Analysenergebnisse. Slov. Arch. 16, 1968, 461–472.
- Schalk/Bátora 1997* – E. Schalk/J. Bátora: Zur Problematik der Textilabdrücke auf frühbronzezeitlicher Keramik in der Südwestslowakei. In: C. Becker/M.-L. Dunkelmann/C. Metzner-Nebelsick/H. Peter-Röcher/M. Roeder/B. Teržan (Hrsg.): Xqóvoç. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa [Festschr. Bernhard Hänsel]. Espelkamp 1997, 187–199.
- Scheibenreiter 1956* – F. Scheibenreiter: Das Siedlungsgebiet der Aunjetitz-Kultur in Niederösterreich. Arch. Austriaca 19/20, 1956, 108–121.
- Schreiner 2007* – M. Schreiner: Erzlagerstätten im Hrontal, Slowakei. Genese und prähistorische Nutzung. Rahden/Westf. 2007.
- Schubert 1974* – E. Schubert: Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau. Ber. RGK 54, 1974, 1–106.
- Sklenář/Sklenářová/Slabina 2002* – K. Sklenář/Z. Sklenářová/M. Slabina: Encyklopedie pravěku v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2002.
- Slivka 1998* – M. Slivka: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). In: V. Nekuda (Ed.): Sborník příspěvků přednesených na XXIX. celostátní konferenci archeologů středověku České republiky a Slovenské republiky k problematice archeologie středověkých komunikací. Prachovice 6.–10. října 1997. Arch. Historica 23. Brno – Praha 1998, 259–275.
- Soják 2009* – M. Soják: Spiš v predhistorickej dobe (príspevok k novším archeologickým nálezom). In: I. Chalupický (Zost.): Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči 17. Levoča 2009, 7–26.
- Soják 2010* – M. Soják: Doklady obchodných kontaktov na Spiši od praveku do včasnej doby dejinnej. In: I. Chalupický (Zost.): Z minulosti Spiša. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči 18. Levoča 2010, 7–24.
- Staňa 1986* – Č. Staňa: Výšinné únětické sídliště na Zelené hoře u Vyškova na Moravě. Arch. Rozhledy 38, 1986, 46–61.
- Staššíková-Štukovská/Bátora 1987* – D. Staššíková-Štukovská/J. Bátora: Hroby zo staršej doby bronzovej z Levoče. Štud. Zvesti AÚ SAV 23, 1987, 35–38.
- Stejskalová 1999* – D. Stejskalová: Možná cesta drobného šperku z Blízkého Východu do střední Evropy. Arch. Střední Čechy 3, 1999, 87–92.
- Stocký 1926* – A. Stocký: Únětická keramika v Čechách. Předběžná studie 1. Pam. Arch. 35, 1926, 1–21.
- Strouhal 1978* – E. Strouhal: Demography of the Early Bronze Age Cemetery at Vyčapy-Opatovce (Southwest Slovakia). Anthropologie (Brno) 16, 1978, 131–135.
- Studeníková 1996* – E. Studeníková: Nálezy z doby bronzové z Záhoria. AVANS 1994, 1996, 169–171.
- Stuchlík 1971* – S. Stuchlík: Únětické hroby z Otaslavic, okr. Prostějov. Arch. Rozhledy 23, 1971, 202–204.
- Stuchlík 1981* – S. Stuchlík: Osídlení jeskyň ve starší a střední době bronzové na Moravě. Praha 1981.
- Stuchlík 2000* – S. Stuchlík: Únětická kultura a epišňurový kulturní okruh na Moravě. In: J. Rydzewski (Ed.): 150 lat

- Muzeum Archeologicznego w Krakowie. Kraków 2000, 281–296.
- Stuchlík 2002 – S. Stuchlík: Vývoj osídlení pod Pavlovskými vrchy v době bronzové. In: S. Stuchlík (Ed.): Oblast Vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku. Brno 2002, 149–221.
- Stuchlík 2004 – S. Stuchlík: Keramika z Prasklic a mísy na nožkách v únětické kultuře. In: *Bátora/Furmánek/Veliáčik 2004*, 151–158.
- Stuchlík 2005 – S. Stuchlík: Vztahy Moravy k jižním a jiho-východním oblastem na počátku doby bronzové. In: E. Studeníková (Ed.): Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho pravěku na strednom Dunaji. Zborník referátov z konferencie z 9. novembra 2005 v Bratislave. Bratislava 2005, 19–41.
- Stuchlík/Stuchlíková 1993 – S. Stuchlík/J. Stuchlíková: Rettungsgrabung in Moravská Nová Ves (Bez. Břeclav). Přehled Výzkumů 1991, 1993, 53–54.
- Stuchlík/Stuchlíková 1996a – S. Stuchlík/J. Stuchlíková: Aunjetitzer Gräberfeld in Velké Pavlovice, Südmähren. Prähist. Zeitschr. 71, 1996, 123–169.
- Stuchlík/Stuchlíková 1996b – S. Stuchlík/J. Stuchlíková: Pravěká pohřebiště v Moravské Nové Vsi-Hruškách. Brno 1996.
- Stuchlíková/Stuchlík 1989 – J. Stuchlíková/S. Stuchlík: Die historische Bedeutung des mährischen Raumes im Spätäneolithikum und in der frühen Bronzezeit. In: M. Buchvaldek/E. Pleslová-Štiková (Hrsg.): Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000–2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Praehistorica 15. Praha 1989, 187–192.
- Szathmári 1988 – I. Szathmári: Korai títípusok a bronzkorban a Dunántúlon. Folia Arch. 39, 1988, 59–80.
- Szöke 1957 – B. Szöke: Brod na rieke Nitre pri Nových Zámkoch. In: A. Točík (Red.): Janšákov sborník. Štud. Zvesti AÚ SAV 2. Nitra 1957, 105–114.
- Szöke/Nemeskéri 1954 – B. Szöke/J. Nemeskéri: Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuranoch. Slov. Arch. 2, 1954, 105–127.
- Šalkovský 1978 – P. Šalkovský: Záchraný archeologický výskum na Gudernovej ulici v Nitre. AVANS 1977, 1978, 222–224.
- Šebela et al. 1990 – L. Šebela/J. Peška/V. Janák/E. Grepl: K otázce sídliště epišňurového kulturního komplexu na východní Moravě. Arch. Iuvenis 1, 1990, 11–27.
- Šmíd 2006 – M. Šmíd: Pohřebiště nitranské kultury ze Slatic, okres Olomouc. Slov. Arch. 54, 2006, 1–32.
- Tejral 2007 – J. Tejral: Das Attilareich und die germanischen gentes im Mitteldonauraum. In: Historischen Museum der Pfalz Speyer (Hrsg.): Attila und die Hunnen. Stuttgart 2007, 107–115.
- Tihelka 1953 – K. Tihelka: Moravská únětická pohřebiště. Pam. Arch. 44, 1953, 229–328.
- Tihelka 1960 – K. Tihelka: Moravský věteřovský typ. Pam. Arch. 51, 1960, 27–135.
- Tihelka 1964 – K. Tihelka: Větší moravské hromadné únětické nálezy bronzových předmětů. In: Sborník k šestdesiatym narodeninám dr. Ludmily Kraskovskej, CSc. (I. časť). Štud. Zvesti AÚ SAV 13. Nitra 1964, 157–162.
- Točík 1956 – A. Točík: Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku (Tézy). Referáty. Liblice 1955 (2), 1956, 24–46.
- Točík 1959a – A. Točík: Hroby zo staršej doby bronzovej v Bohuniciach. Štud. Zvesti AÚ SAV 3, 1959, 168.
- Točík 1959b – A. Točík: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Matúškove. Štud. Zvesti AÚ SAV 3, 1959, 167–168.
- Točík 1961 – A. Točík: Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy, Bez. Štúrovo. In: A. Točík (Hrsg.): Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958. Bratislava 1961, 17–42.
- Točík 1963 – A. Točík: Die Nitra-Gruppe. Arch. Rozhledy 15, 1963, 716–774.
- Točík 1964a – A. Točík: Novšie nálezy zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 13, 1964, 127–156.
- Točík 1964b – A. Točík: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964.
- Točík 1967 – A. Točík: Nitrianska skupina na Slovensku. Zprávy Čsl. Spol. Arch. 49, 1967, 61–76.
- Točík 1968 – A. Točík: Vráble-Fidvár. Nálezová správa 4403/68 AÚ SAV. Nitra 1968.
- Točík 1977 – A. Točík: Nitriansky Hrádok – Vinohrady a Vysoký breh. Nálezová správa 8101/77 AÚ SAV. Nitra 1977.
- Točík 1978a – A. Točík: Prieskum archeologických lokalít na južnom Slovensku. AVANS 1977, 1978, 233–237.
- Točík 1978b – A. Točík: Prieskum archeologických lokalít v Bajči. AVANS 1977, 1978, 237–246.
- Točík 1978c – A. Točík: Záchraný výskum v Komjaticiach. AVANS 1977, 1978, 246–272.
- Točík 1979 – A. Točík: Výčapy-Opatovce und weitere altbronzezeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Nitra 1979.
- Točík 1980 – A. Točík: Archeologické prieskumy v roku 1979. AVANS 1979, 1980, 211–215.
- Točík 1981a – A. Točík: Malé Kosihy. Osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981.
- Točík 1981b – A. Točík: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Maďarovce Kultur 1. Nitra 1981.
- Točík 1982 – A. Točík: Beitrag zur Problematik befestigter Siedlungen in der Südwestslowakei während der älteren und zu beginn der Mittleren Bronzezeit. In: B. Chropovský/J. Herrmann (Hrsg.): Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin – Nitra 1982, 405–416.
- Točík 1984 – A. Točík: Prieskumy na južnom Slovensku. AVANS 1983, 1984, 212–214.
- Točík 1986 – A. Točík: Opevnené sídlisko zo staršej doby bronzovej vo Vrábľoch. Slov. Arch. 44, 1986, 463–476.
- Točík/Bublová 1985 – A. Točík/H. Bublová: Príspevok k výskumu zaniknutej fažby medi na Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 21, 1985, 47–135.
- Točík/Budinský-Krička 1987 – A. Točík/V. Budinský-Krička: Z archeologických zbierok na Slovensku. Zbor. SNM. Hist. 27, 1987, 63–93.
- Točík/Rejholec 1993 – A. Točík/E. Rejholec: Zisťovací výskum na hradnom kopci v Nitre v rokoch 1958–1959. Štud. Zvesti AÚ SAV 29, 1993, 5–46.
- Točík/Vladár 1971 – A. Točík/J. Vladár: Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Slov. Arch. 19, 1971, 365–422.
- Točík/Vlček 1991 – A. Točík/E. Vlček: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej vo švábovciach, okr. Poprad. Nové Obzory 32, 1991, 41–69.
- Torma 1978 – I. Torma: A balatonakali bronzkori sír. Veszprém Megyei Múz. Közl. 13, 1978, 15–27.
- Tütken/Knipper/Alt 2008 – T. Tütken/C. Knipper/K. W. Alt: Mobilität und Migration im archäologischen Kontext:

- Informationspotential von Multi-Element-Isotopenanalysen (Sr, Pb, O). In: J. Bemmman/M. Schmauder (Hrsg.): Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Bonn 2008, 13–42.
- Valašfan 1922* – J. Valašfan: Objavené hroby „skrčencov“ na Brezovej pod Bradlom. *Obzor Prehist.* 2, 1922, 120–121.
- Vandkilde 2011* – H. Vandkilde: Bronze Age Warfare in Temperate Europe. In: S. Hansen/J. Müller (Hrsg.): Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus. Internationale Tagung 15.–18. Oktober 2007 in Kiel. *Arch. Eurasien* 24. Berlin – Kiel 2011, 365–380.
- Vavák 2010* – J. Vavák: Nové poznatky k najstarším dejinám Svätého Jura. In: Z. Štefániková (Zost.): Zo starších dejín Svätého Jura. Kolektívna monografia. Svätý Jur 2010, 7–27.
- Veliačik 1969a* – L. Veliačik: Archeologický výskum v Čiernom Brode (okr. Galanta) roku 1966. *Arch. Rozhledy* 21, 1969, 301–307.
- Veliačik 1969b* – L. Veliačik: Nitra, časť Mlynárce – ACZ. Nálezová správa 4639/69 AÚ SAV. Nitra 1969.
- Veliačik 1984* – L. Veliačik: Hroby zo staršej doby bronzovej v Rumanovej. *AVANS* 1983, 1984, 220–223.
- Veliačik 1985* – L. Veliačik: Pohrebisko únetickej kultúry v Rumanovej. *AVANS* 1984, 1985, 244–246.
- Veliačik 1986* – L. Veliačik: Výsledky výskumu v Rumanovej. *AVANS* 1985, 1986, 234–236.
- Veliačik 2002* – L. Veliačik: Čelenka z opevnenej osady Zámčisko v Uníne. *AVANS* 2001, 2002, 220–222.
- Veliačik/Masnicová 2004* – L. Veliačik/S. Masnicová: Výsledky antropologickej analýzy pohrebiska únetickej kultúry v Rumanovej. In: *Bátora/Furmánek/Veliačik 2004*, 165–184.
- Veliačik/Němejcová-Pavúková 1987* – L. Veliačik/V. Němejcová-Pavúková: Zwei Bronzehorde aus Ivanovce. *Slov. Arch.* 35, 1987, 47–64.
- Vencl 1984* – S. Vencl: Stopy zranění zbraněmi jako archeologický pramen poznání vojenství. *Arch. Rozhledy* 36, 1984, 528–545.
- Vladár 1964a* – J. Vladár: Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961–62. *Arch. Rozhledy* 16, 1964, 63–100.
- Vladár 1964b* – J. Vladár: K niektorým otázkam začiatkov doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. *Slov. Arch.* 12, 1964, 357–390.
- Vladár 1971* – J. Vladár: K problematike medenej industrie tvaru vrbového listu. *Sbor. Prací Fil. Fak. Brno* 20, 1971, 93–98.
- Vladár 1973a* – J. Vladár: Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *Slov. Arch.* 21, 1973, 253–357.
- Vladár 1973b* – J. Vladár: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1973.
- Vladár 1974* – J. Vladár: Die Dolche in der Slowakei. PBF VI/3. München 1974.
- Vladár 1977* – J. Vladár: Die Problematik der Frühbronzezeit in der Slowakei. In: Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem 1977, 211–221, 329–339.
- Vladár 1981* – J. Vladár: Zur Problematik osteuropäischer und südöstlicher Einflüsse in der Kulturentwicklung der älteren Bronzezeit im Gebiet der Slowakei. *Slov. Arch.* 29, 1981, 217–233.
- Vladár 1982* – J. Vladár: Die frühbronzezeitliche Entwicklung der Slowakei und das Aufkommen der befestigten Siedlungen. In: B. Chropovský/J. Herrmann (Hrsg.): Beiträge zur bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin – Nitra 1982, 437–453.
- Vladár 2005* – J. Vladár: Hľadanie súvislostí dejinného vývoja. *Stud. Hist. Nitriensis* 12, 2005, 247–261.
- Vladár 2006* – J. Vladár: Eurázijské civilizácie a karpatská oblasť v dobe bronzovej. In: J. Bátora: Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Európou v dobe bronzovej. Bratislava 2006, 261–268.
- Vladár/Bátora 2004* – J. Vladár/J. Bátora: Pohrebiská nitrianskej kultúry v Nitre. In: *Kazdová/Měřínský/Šabatová 2004*, 245–257.
- Vladár/Romsauer 1999* – J. Vladár/P. Romsauer: Zur Problematik der Aunjetitzer Kultur in der Slowakei. In: J. Bátora/J. Peška (Hrsg.): Aktuelle probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999, 127–136.
- Weinberger 2008* – S. Weinberger: Warfare in the Austrian Weinviertel during the Early Bronze Age. Wien 2008.
- Wiedermann 1985* – E. Wiedermann: Archeologické pamiatky topolčianskeho múzea. Nitra 1985.
- Wiedermann 2004* – E. Wiedermann: Spoločenstvo juhozápadného Slovenska na konci starého praveku. In: *Bátora/Furmánek/Veliačik 2004*, 83–91.
- Zachar 1976* – L. Zachar: Záchranný výskum pri Trnovci nad Váhom. *AVANS* 1975, 1976, 226–228.
- Zachar 1978* – L. Zachar: Záchranný výskum v Trnovci nad Váhom. *Zbor. SNM. Hist.* 18, 1978, 41–59.
- Zábojník 2009* – J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. Bratislava 2009.
- Zich 1996* – B. Zich: Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetitzer Kultur. Berlin – New York 1996.
- Žebrák 1987* – P. Žebrák: Výsledky dosavadného výskumu pravěkého hornictví na území Slovenska. In: L. Smejtek (Zost.): Hornický národopis a archeologie. Sborník příspěvků ze semináře ke 100. výročí založení muzea v Příbrami. Vlastivědný sborník Podbrdská 38–39. Příbram 1987, 257–267.

Rukopis prijatý 26. 6. 2013

Recenzenti *prof. PhDr. Jozef Bátora, DrSc.*
Mgr. Peter Tóth

Translated by Dana Marková

PhDr. Vladimír Mitáš, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
vladimir.mitas@savba.sk

Expansion of the Únětice Culture with the Significance of the Finds on the Territory of Slovakia

Vladimír Mitáš

SUMMARY

The origin, development and decay of many archaeological cultures, but also large cultural complexes and various expressions of civilization in the territory of prehistoric Europe was associated with population movements. Migrations are reflected not only in the material contents, but also in the spiritual sphere of entities. More extensive migrations are generally perceived as expansions. Appearance of this phenomenon may be captured archaeologically also in prehistoric Slovakia. The study deals with expansion of the Únětice Culture considering the territory of Slovakia in the Early Bronze Age. However, this scientific issue is not unknown in the research on the Early Metal Age, none of the researchers have paid attention to it so far, and also no single contribution was dedicated to the expansion of the Únětice Culture in Slovakia. The study seeks to fill this gap.

Research on expansion of the Únětice Culture on the territory of Slovakia was based primarily on published finds of the Nitra Culture and subsequent Únětice Culture, and obviously on their contexts. Eventuality of detailed analysis was often burdened with contemporary research capabilities and technical aspects involved in evaluating sites. The informative value of the studied material was different qualitatively. Disadvantageous is also the fact that the research results of excavated sites from the Early Bronze Age, which may indicate, or as it was suggested, they even refer the expansion of the Únětice Culture (burial grounds at Abrahám, Ludanice-Mýtina Nová Ves, Rumanová and others), are not completely published yet. Therefore, the issue was taken with a mixture of archaeological scepticism and empathy.

Problem of the expansion of the Únětice Culture on the Slovak territory was evaluated primarily on grave finds. Settlements, as well as bronze hoards of the Slovak branch of the Únětice Culture are excavated less in comparison to the number of registered burial sites. Finds from fortified tell settlement at Fidvár near Vráble in Žitava region belong to problem solving key sites. Recently, it was provided by geophysical measurements, systematic surface survey and excavation carried out within the Slovak-German research project, to be one of the largest settlement agglomerations in the Early Bronze Age on the wide area of Central Europe.

The Únětice Culture is undoubtedly one of the best known and most important entities of European prehistory. This long-lasting culture is involved in the origin and development of the Bronze Age civilization in Central Europe by all means. The Únětice Culture in Slovakia was recognized and then summarily elaborated by J. Eisner (1933). Sites of the Únětice culture located in southwestern Slovakia represent the southeastern border zone of its extension. Generally, they are assigned to the southeastern branch of

the Únětice Culture, also determined as "the Moravian-Austrian-Slovak", "the Moravian-Slovak-Lower Austrian" or "the northern Lower Austrian-Moravian-southwestern Slovak group". Some researchers use the appropriate term "the Slovak Únětice Culture". Presented evidences on this archaeological entity, the resulting contexts and modelling results were summarized in five points.

1. Research on expansion of the Únětice Culture in Slovakia followed findings obtained through about centenary research. For now, there is already available comprehensive database of sites with a large number of finds belonging to the Slovak branch of the Únětice Culture published in various forms and providing relatively satisfying evaluation options. However, at the present time, it is not possible to predict how publishing of old excavations, respectively collected finds from excavations, but evaluated less precisely or even still undiscovered sites may modify the perspective on the issue. So far, not a single site of the Únětice Culture in western Slovakia was excavated completely. The method, which should be the standard publishing of most excavated sites from the Early Bronze Age, was demonstrated by J. Bátora (2000a) on the burial finds at Jelšovce.

2. For now, there are no convincing (arte)facts demonstrating western Slovakia as one of the original areas of the Únětice Culture. Eisner's (1931; 1933) point of view on the occurrence of the Únětice Culture itself in Slovakia after penetration from west is still valid. Due to procedural aspects on expansion – spread and distribution of material culture – finds of the Únětice Culture may be categorized into three groups.

The first group includes finds that show infiltration of the Únětice Culture in the Nitra Culture settlement area, and based on available findings it should not be associated with the expansion in the real sense. It means that these finds apply to the so-called small mobility. They reached monitored area as imports, respectively their "containers" by concluding "agreements" between family lines, wandering individuals and groups (e. g. adventurers, prospectors, "traders"). The first penetration of the Únětice Culture elements in southwestern Slovakia may be captured in older Epi-Corded Ware Cultural Complex, in the Chłopice-Veselé (Veselé) Culture and in the early Nitra Culture (Blatné). At the end of the classical phase of the Nitra Culture, presence of the "Únětice" artefacts and expressions was intensified in our country (Branč, Jelšovce, Výčapy-Opatovce). This trend culminated in the so-called Nitra-Únětice horizon around the mid- 19th century BC following absolute dates from grave assemblage at Jelšovce. At that time, expansion of the Únětice Culture demonstrably began to spread to northwestern part of the Carpathian region. It is reflected both in the grave pottery and metal artefacts as well as in

burial rite (Branč, Jelšovce, Ludanice-Mýtna Nová Ves) and settlement dynamics. This process has already belonged to the so-called great mobility.

The second group, of already more diverse finds, comes from burial grounds, settlements and hoards. It evidences the penetration and extension of the Únětice Culture itself from Moravian-Austrian settlement area to southwestern Slovakia. Shortly after implantation of the Únětice Culture in Slovakia during the classical phase, "Carpathian colouration" of its inventory had occurred. It was caused by important Inner-Carpathian entities, which were the Hatvan and Kisapostág cultures (Bajč, Hurbanovo, Vráble). Western influences had spread directly from the Wieselburg Culture (Veľký Grob). Significant contacts were documented also with the Early Bronze Age cultures in the middle and upper Danube region (Jelšovce). It is not possible to count with the long duration of the Únětice Culture in western Slovakia. Due to extensive southern and southeastern influences, acceleration of historical development and beginning of the so-called Únětice-Maďarovce stage is considered, when the Slovak branch of the Únětice Culture participated significantly on the genesis of the Maďarovce Culture.

The third group may be associated with finds of the Únětice nature identified outside of the Únětice Culture settlement area. They document spread of influence and goods during the late Únětice Culture. In addition, they are also the finds within the characteristic expressions of the Únětice Culture resonating in foreign cultural background (e. g. in the Otomani-Füzesabony Cultural Complex and in the early Piliny Culture). This phase of "expansion" is supported primarily by the so-called "Únětice bronzes" (ingots, axes, daggers, bracelets, pins and others), as well as Únětice burial elements (grave stone coverings, stone plates in graves, etc.). Cardinal discovery is their occurrence on the prehistoric European map associated with main communications and exchange-trade routes in the Early Metal Age. This kind of expansion had certainly "exchange-trade-prospecting" background. Most of these finds belong to the classical and post-classical phases of the Únětice Culture. To date so-called isolated finds is problematic.

The Únětice Culture influences from the eastern and southeastern border zone did not lead only to regions of central (Liptov, Orava) and eastern (Košice basin, Eastern Slovak Lowland, Spiš) Slovakia, but also to eastern Hungary, eastern Poland, western Romania, western Ukraine and also to Kaliningrad region of Russia. Spread of influences and goods of the Únětice Culture in these directions was connected with further Inner-Carpathian and Outer-Carpathian cultural elements (e. g. the Hatvan, Kisapostág, Vátya or Mierzanowice cultures).

3. Migrations from the Únětice Culture home territory due to geomorphology of the Moravian-Austrian-Slovak borderland, and also observations on ancient hydrography and topography, historically known migrations and expansions, trade routes and road network at all, may have been realized through overland, as well as river connections. Therefore, specific roads are considered only hypothetically. The most practicable zone of the Únětice Culture movement from west to east was the space approximately between present-day town Hodonín (Skalica) in the north and Břeclav (Kúty) in the south – so-called Moravian-Slovak contact zone. The Únětice Culture penetrated partially to the monitored territory probably also through the West Carpathian Mountain passes or the Bratislava Gate. Espe-

cially the river Danube, but also Morava played important role in population movement and goods exchange in the Early Bronze Age.

Chronologically, the earliest finds of the Únětice Culture in Slovakia occurred at burial grounds located in the basins of the Small Carpathian streams, in the line of sites at Bernolákovo – Trnava – Veselý, but also in the Čierna voda basin, south of town Sládkovičovo. Since pottery of the proto- and early Únětice Culture was discovered on these sites, the zone between Dudvák and Small Carpathians may be suggested as territory with primary occurrence of the Únětice Culture artefacts in Slovakia. Further finds of the early Únětice Culture occurred on burial grounds in lower and middle Nitra river. However, most of the so-called pre-classical finds of the Slovak branch of the Únětice Culture is not related to the expansion of the Únětice Culture in the true sense, but rather points at busy contacts of the Epi-Corded Ware and Únětice cultural sphere during the stages BA0 and BA1. Extension of the Únětice Culture territory across the river Morava to western Slovakia is concerned around the turn of the stages BA1 and BA2. Just in this period, the acceleration of cultural development occurred in the Moravian region of the Únětice Culture, which within the society led to "tension" and subsequent "need" of expansion settlement area eastwards. During the classical and post-classical phases (stage BA2) of the Únětice Culture, the number of sites increased demonstrably. Specification of chronology of events associated with the expansion of the Únětice Culture in Slovakia, as well as better fixation with the finds could be cleared by new ¹⁴C data combined with analyses of modern natural science (multi-element, isotopic, spectral analyses).

On the period of penetration of the Únětice Culture to Slovak territory based on available radiocarbon dates of the so-called Nitra-Únětice phase (Jelšovce, grave 329) it may be concluded however transition of the Nitra Culture to the Únětice Culture cannot be fixed exactly; available absolute dates from burial ground at Jelšovce demonstrate the transitional period – so-called Nitra-Únětice – is delimited with 1930–1870 cal. BC and the classical phase of the Únětice Culture with 1870–1730 cal. BC. Transition of the Únětice to the Maďarovce Culture took place around 1730 cal. BC. The above mentioned facts are consistent with the total duration of the Únětice Culture (the proto-Únětice phase included) ranges circa between 2500(2300)–1700 BC in absolute dates, so approximately its 150 to 200 year existence may be considered in Slovakia.

Sites of the pre-classical to post-classical phases of the Únětice Culture in western Slovakia were predominantly situated in the Danube Lowland, west of river Žitava. More significant penetration of the Únětice Culture to eastern Žitava region has not been registered yet. Fewer sites were discovered in Záhorie region, Bratislava and its vicinity. In the late period, the Únětice Culture penetrated northwards, in the middle Váh region, territory of present-day towns Trenčín and Púchov. Easternmost group of well identifiable sites was located on the left bank of Žitava.

Stabilization of settlement area of the Slovak Únětice Culture, growth and prosperity of its inhabitants and successful connection in exchange-trade route led to the "expansion" of industry and expressions of the Únětice Culture into closer and more distant cultural areas.

4. Finds of the Slovak Únětice Culture from burial grounds, settlements and hoards that are generally associated

with the Slovak-Moravian-Austrian Únětice group and may be synchronized with the classical to late phases of the Únětice Culture, significantly prove that this period cannot be considered only as the impact or penetration of ideas and goods of the Únětice Culture in southwestern Slovakia, but it is possible to discuss about direct involvement of this entity on the (pre)historical development in the north of the Carpathian region. Due to previous cultural development and strong impacts of the contemporary Inner-Carpathian cultures already during the classical phase, the Únětice Culture here gained its specific expression.

Unlike previous cultural development represented by cultures of the Epi-Corded Ware cultural sphere and culminating in the Nitra Culture during the later development of the Early Bronze Age within the context of the achievement of the Únětice Culture on southwestern Slovakia, visible progress occurred in pottery (wide range of ceramic shapes and pottery productive improvement) and metallurgy, non-ferrous metals (gained bronze industry and new metal types). Certain changes were also documented in the burial rite with still dominating skeletal burials. Besides other facts, this probably reflects similarity of religious systems of the Únětice and Epi-Corded Ware cultural sphere. Also due to this, the Únětice Culture in Slovakia could have quickly implanted itself and accelerated further cultural development. Despite of expansion of the Outer-Carpathian culture in the Inner-Carpathian territory, the continuity of development can be reasonably considered, accompanied with tangible innovation of economic sphere, settlement increase and etc.

5. Significant participation of the Únětice Culture in origin of the Maďarovce Culture was already concluded

by English archaeologist G. Childe in 1929 and recent research has confirmed that. "The Únětice heritage" in the Maďarovce material culture is significantly demonstrated primarily on sites in its sufficiently excavated so-called central sphere in Nitra and Žitava regions. Especially on the Únětice burial grounds of the so-called Hurbanovo type (Bajč, Hurbanovo, Nesvady) on lower flows of Nitra and Žitava, several pottery prototypes and bronze artefacts of the Maďarovce Culture can be found. Equally important is to capture the Únětice-Maďarovce continuity (the so-called Únětice-Maďarovce horizons) at burial grounds (Branč, Jelšovce, Nitra) and settlements (Jelšovce, Šurany-Nitriansky Hrádok, Vráble). Besides the participation of the Slovak Únětice Culture on origin, forming and influencing the Maďarovce Culture, also entities with cremation burials in southern part of the Carpathian region, as the Hatvan, Kisapostág, and North Pannonian, Vatin or Periam cultures participated and further impulses of various intensity approached from cultural developed southern European territory. In terms of wider cultural-geographical context applying to the Maďarovce Culture, the continuity of occurrence and certainly also distribution of Baltic amber is particularly important.

The historical importance of the participation of the Slovak Únětice Culture on the genesis of the Maďarovce Culture is great. The Únětice Culture in western Slovakia influenced the origin and development of important autochthonous culture significantly and also accelerated seriously social and economic development of the North Carpathian territory and contributed to the birth of proto-urban civilization in the developed Early Bronze Age.

Diagram 1. Proportion of sites of the Nitra-Únětice (the pre-classical) phase, the classical phase and the Únětice-Maďarovce (post-classical) phase of the Únětice Culture in southwestern Slovakia. Legend: a – the Nitra-Únětice phase; b – the classical phase; c – the Únětice-Maďarovce phase.

Table 1. Graves with the proto-Únětice and early-Únětice style pottery in southwestern Slovakia. Legend: a – serial number; b – village, district; c – cadastral area; d – grave number; e – grave orientation; f – anthropologically determined sex of skeletal remains; g – feature preservation; h – type of pottery; i – type of decoration; j – surface treatment on pottery; k – number of pottery grave goods; l – type of a metal artefact; m – number of metal grave goods; n – other grave goods; o – relative chronology after J. Ondráček; p – literature.

Table 2. Settlement feature with the early-Únětice pottery in southwestern Slovakia. Legend: a – village, district; b – cadastral area; c – Feature number; d – feature depth; e – feature ground plan; f – feature filling; g – type of pottery; h – type of decoration; i – surface treatment on pottery; j – feature pottery quantity; k – type of a metal artefact; l – number of metal artefacts; m – other finds; n – relative chronology after J. Ondráček; o – literature.

Table 3. The Slovak Únětice culture in the light of the relative and absolute chronologies. Representative sites evidencing penetration, representation and decay of the Únětice Culture in southwestern Slovakia.

Fig. 1. Extension of the Nitra Culture in southwestern Slovakia. Legend: a – grave, burial ground; b – settlement feature, settlement. Site numbers are identical with the numbers in the list 1.

Fig. 2. Border zone of the Epi-Corded Ware Cultural Complex and pre-classical Únětice Culture. 1 – burial grounds of the Proto-Únětice Culture and Chłopice-Veselé Culture and their mutually exclusive areas (after Ondráček 1967). Legend: a – Proto-Únětice Culture; b – Chłopice-Veselé Culture; 2 – extension of the Epi-Corded Ware Culture in southwestern Slovakia and adjacent part of Moravia. Legend: a – Chłopice-Veselé Culture; b – Nitra Culture (after Batora 1991a).

Fig. 3. Locations of the so-called pre-classical (proto- and early Únětice) pottery finds in southwestern Slovakia. Legend: a – grave pottery; b – settlement pottery. Site numbers are identical with numbers of find in tables 1 and 2.

Fig. 4. Settlement area of "the Moravian-Slovak-Lower Austrian Group" of the Únětice Culture.

Fig. 5. Extension of the Únětice Culture in southwestern Slovakia. Legend: a – grave, burial ground; b – settlement feature, settlement, settlement horizon; c – hoard, part of a hoard, isolated find; d – circle ditch feature. Site numbers are identical with the numbers in the list 2.

Fig. 6. Jelšovce. The plan of the Early Bronze Age burial ground with marked area of the Únětice Culture (after Batora 2000a).

Fig. 7. Vráble. 1 – Location of Fidvár (Zemný hrad) on the base map segment; 2 – site contour map with excavation unit CH 1967 (after Točík 1986).

Fig. 8. Early Bronze Age fortified settlements situated analogically. 1 – Vráble, shot in 2011 (photo by I. Kuzma); 2 – Budmerice, shot in 2004 (photo by I. Kuzma); 3 – Interpretation of geophysical measurements on the settlement agglomeration at Fidvár near Vráble (after *Bátora et al. 2009*).

Fig. 9. Locations of the so-called Únětice bronzes and related finds in eastern edge of western Slovakia, central and eastern Slovakia. Legend: a – Únětice bronzes; b – expected Bronze Age main communications (after *Furmánek/Veljačik/Vladár 1999*). Site numbers are identical with numbers in list 3.

Fig. 10. Extension of the Maďarovce Culture in southwestern Slovakia (map and site names on numbers in map after *Točík 1964b*). Legend: a – grave, burial ground; b – settlement; c – fortified settlement.

Fig. 11. Jelšovce. Cup from the grave 122 (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. I. The Proto-Únětice Culture material. 1–3 – Blatné, grave 20 (after *Bartík/Šefčáková 2004*); 4–8 – Veselé, graves 14 and 15 (after *Budinský-Krička 1965*; redrawn); 9, 10 – Čierny Brod, grave 21 (after *Veljačik 1969a*; redrawn). Without scale.

Pl. II. The early phase material of the Nitra Culture. 1–10 – Branč, grave 31; 11–15 – Branč, grave 194 (after *Vladár 1973b*). Without scale.

Pl. III. The early phase material of the Nitra Culture. 1–6 – Jelšovce, grave 24; 7–11 – Jelšovce, grave 27 (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. IV. The early phase material of the Nitra Culture. Jelšovce, grave 526 (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. V. The early phase material of the Nitra Culture. Ludanice-Mýtna Nová Ves, grave 262/87 (after *Bátora 1991a*). Without scale.

Pl. VI. The early phase material of the Nitra Culture. 1, 2 – Nitra, pottery from settlement feature; 3–9 – Nitra-Čermán, grave 52 (after *Vladár/Bátora 2004*). Without scale.

Pl. VII. The classical phase of the Nitra Culture. 1 – Jelšovce, grave 420; 2 – Jelšovce, grave 407 (after *Bátora 2000a*); 3, 4 – Branč, grave 269 (after *Vladár 1973b*); 5, 6 – Jablonec, grave 1 (after *Točík 1979*; redrawn). Without scale.

Pl. VIII. The classical phase material of the Nitra Culture. 1–9 – Branč, grave 13; 10–20 – Branč, grave 16 (after *Vladár 1973b*). Without scale.

Pl. IX. The classical phase material of the Nitra Culture. Branč, grave 142 (after *Vladár 1973b*). Without scale.

Pl. X. The classical phase material of the Nitra Culture. Branč, grave 170 (after *Vladár 1973b*). Without scale.

Pl. XI. The classical phase material of the Nitra Culture. 1–13 – Jelšovce, grave 520; 14–19 – Jelšovce, grave 434; 20–24 – Jelšovce, grave 322 (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. XII. The classical phase material of the Nitra Culture. Nitra-Čermán, grave 69 (after *Vladár/Bátora 2004*). Without scale.

Pl. XIII. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. 1–6 – Branč, grave 53; 7–11 – Branč, grave 90 (after *Vladár 1973b*); 12–19 – Ludanice-Mýtna Nová Ves, grave 4/82 (after *Bátora 1991a*). Without scale.

Pl. XIV. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. Jelšovce, grave 329 (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. XV. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. Jelšovce, grave 329, second part (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. XVI. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. 1 – Jelšovce, grave 452; 2–21 – grave 285 (after *Bátora 2000a*). Without scale.

Pl. XVII. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. Ludanice-Mýtna Nová Ves, grave 376 (after *Bátora 1996*). Without scale.

Pl. XVIII. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. Ludanice-Mýtna Nová Ves, grave 6 (after *Bátora 2005*). Without scale.

Pl. XIX. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. 1–8 – Výčapy-Opatovce, grave 278; 9 – Hurbanovo, grave 4; 10 – Výčapy-Opatovce, grave 228; 11, 12 – Úľany nad Žitavou, grave 6 (after *Točík 1979*; redrawn). Without scale.

Pl. XX. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. 1–5 – Výčapy-Opatovce, grave 253 (after *Točík 1979*; redrawn); 6–8 – Rumanová, grave 22 (after *Veljačik/Masnicová 2004*). Without scale.

Pl. XXI. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. 1–15 – Výčapy-Opatovce, grave 270 (after *Novotná 1984*); 16–18 – Bernolákovo, grave 2 (after *Bartík 1990*). Without scale.

Pl. XXII. The late phase of the Nitra Culture/pre-classical phase material of the Únětice Culture. 1 – Dvory nad Žitavou, pottery from a grave(?); 2 – Veľký Kýr, pottery from settlement feature (after *Kuzma/Rajtár/Tirpák 1999*). Without scale.

Pl. XXIII. The classical phase material of the Únětice Culture. Bánov, grave 29 (after *Novotná 1984*). Without scale.

Pl. XXIV. The classical phase material of the Únětice Culture. Ludanice-Mýtna Nová Ves, grave 132/86 (after *Bátora 2006b*).

Pl. XXV. The classical phase material of the Únětice Culture. 1–6 – Šurany, grave 1 (after *Novotná 1984*); 7–14 – Nové Zámky, grave 15 (after *Benkovský-Pivovarová 1999*). Without scale.

Pl. XXVI. The classical phase material of the Únětice Culture. Vinodol-Horný Vinodol, grave finds (after *Novotná 1970*). Without scale.

Pl. XXVII. The classical phase material of the Únětice Culture. Veľký Grob, grave 19 (after *Novotná 1984*). Without scale.

Pl. XXVIII. The classical phase material of the Únětice Culture. Rumanová, grave 41 (after *Veljačik/Masnicová 2004*). Without scale.

Pl. XXIX. The classical phase material of the Únětice Culture. 1–21 – Nesvady, grave 74; 22, 23 – Hurbanovo, grave 7 (after *Dušek 1969*; *Mitáš 2000*). Without scale.

Pl. XXX. The classical phase material of the Únětice Culture. Pata, grave finds (after *Cheben 2012*). Without scale.

Pl. XXXI. The post-classical phase of the Únětice Culture/early phase material of the Maďarovce Culture. Bajč, grave 26 (after *Novotná 1984*). Without scale.

Pl. XXXII. The post-classical phase of the Únětice Culture/early phase material of the Maďarovce Culture. 1–4 – Branč, grave 272 (after *Vladár 1973b*); 5–12 – Nesvady, grave 80 (after *Dušek 1969*). Without scale.

Pl. XXXIII. The post-classical phase of the Únětice Culture/early phase material of the Maďarovce Culture. 1–7 – Jelšovce, grave 114; 8–11 – Jelšovce, grave 1;

- 12–20 – Jelšovce, grave 2 (after *Bátora 2000a*). Without scale.
- Pl. XXXIV. The post-classical phase of the Únětice Culture/early phase material of the Maďarovce Culture. 1–5 – Nesvady, grave 69 (after *Dušek 1969*); 6, 7 – Nesvady, grave 79 (after *Dušek 1969*; *Mitáš 2000*). Without scale.
- Pl. XXXV. The post-classical phase of the Únětice Culture/early phase material of the Maďarovce Culture. 1 – Branč, grave 308 (after *Vladár 1973b*); 2–4 – Jelšovce, grave 33 (after *Bátora 2000a*); 5, 6 – Bernolákovo, grave 2 (after *Pichlerová 1963*); 7 – Nesvady, grave 81 (after *Dušek 1969*). Without scale.
- Pl. XXXVI. The classical phase material of the Maďarovce Culture. 1–4 – Jelšovce, grave 162; 5–7 – Jelšovce, grave 63; 8–13 – Jelšovce, grave 190 (after *Bátora 2000a*). Without scale.
- Pl. XXXVII. The classical phase material of the Maďarovce Culture. 1–8 – Jelšovce, grave 275; 9–12 – Jelšovce, grave 247; 13–26 – Jelšovce, grave 281 (after *Bátora 2000a*). Without scale.
- Pl. XXXVIII. Typical bronze industry of the Únětice Culture. 1–3 – Jelka (after *Novotná 1970*); 6–9 – Váh region (after *Novotná 1984*). Without scale.
- Pl. XXXIX. Bronze hoard of the post-classical phase of the Únětice Culture/early phase of the Maďarovce Culture. Ivanovce (after *Veliačik/Němejcová-Pavůvková 1987*). Without scale.
- Pl. XL. Selecion of the so-called Únětice Culture bronzes in central and eastern Slovakia. 1–3 – Košice-Barca; 4 – Levoča; 5 – Zlatník; 6 – Spišská Nová Ves (after *Novotná 1970*); 7 – Spišská Teplica; 8 – Hodejov; 9 – Orava – region/dist. Dolný Kubín; 10 – Bušovce (after *Novotná 1984*). Without scale.
- Pl. XLI. Vráble. Pottery of the so-called Hatvan-Únětice horizon at Fidvár (after *Točík 1986*; redrawn). Without scale.

THE PROBLEM OF THE EARLIEST SLAVS IN INTRA-CARPATHIAN ROMANIA (TRANSYLVANIA AND THE NORTH-WEST VICINITY)¹

IOAN STANCIU

Predominantly during the second half of the last century, the problem of the presence of the earliest Slavs on the current territory of Romania was relentlessly debated among national experts (the migration of this population from on territory of origin being a given). From the beginning the situation proved to be more complicated in the intra-Carpathic regions, territories included in the Gepid kingdom, and then in the Avar Khaganate. Without too many explanations, references were made to an area in which there were intense cultural and ethnic interferences, ultimately resulting in the victory of the Romance population. At the south-eastern extremity of Transylvania, in a territory in which there seemed to be no direct presence of the Early Avar Khaganate, a habitation attributed from an earlier date to the Early Slavs was identified, often dated to the second half/third of the 6th cent. and the first half of the next century (no funerals are known). It is thought that following a later movement (often the second half of the 7th cent. is indicated as a potential date), the Slavs advanced in the direction of central Transylvania. However, a reevaluation of the archaeological data would rather indicate that even for the central-eastern region of Transylvania, a change in the cultural environment took place the latest towards the final part of the 6th cent. – the beginning of the 7th cent. (the case of the two settlements from Bratei), probably in relation precisely with the expansion of the Slavic habitation in a western direction. Similarly to other peripheral regions of the Avar Khaganate from the early-middle period, certain elements of the Prague culture (primarily the pottery) seem to associate with the Transylvanian cemeteries of the late *Reihengräber* horizon; the best example being the Bratei 3 cemetery. In relation to this problem, the hypothesis of a direct connection between this cemetery and certain stages in the evolution of settlements 1 and 2 has been advanced. There are archaeological data which point to the cultural relationships between the archaeological groups known in Transylvania, but inferences regarding the potential ethnic processes taking place at the time are premature. Despite some literary sources according to which the Slavs were active at the mouth of the Tisza river (in Banat) already from the middle of the 6th cent. and somewhat later, archaeological data are too scarce to support a thorough argumentation. However, an entire series of settlements together with two incineration cemeteries belong in north-western Romania to a horizon observed in the entire region of the upper Tisza, south-eastern Poland and even further to the north-east. Emerging in a region (north-western Romania) where in the immediately prior period there are no known vestiges, this horizon can be attributed to the Early Slavs. The Slavic colonization of Transylvania seems to have evolved on the horizontal (most likely peaking in the late 6th cent. and during the entire 7th cent.) in two directions: from north-western Romania (the region of the upper Tisza) and from Moldova, over the passes of the Eastern Carpathians with a first landmark in the south-eastern part of the Transylvanian basin.

Key words: intra-Carpathian Romania, north-western Romania, Early Slavs, Avar Khaganate, late *Reihengräber* horizon, inter-cultural relations, pottery, chronology.

A FEW OPENING WORDS

It is well known that the first written references to the Early Slavs occurred relatively late. They pertain to the first half of the 6th cent. and concern the *Sclaveni* (and, as a distinct group, *Anti/Antes*) from the Inferior Danube, a population mentioned after this time on several occasions, also in the context of the confrontations with the Roman-Byzantine Empire and even the Early Avar Khaganate². In this

regard, there are no written sources on Transylvania and the western, also 'north-western' vicinity, ultimately a territory found at the north-eastern periphery of the Carpathian basin and closely tied to the region of the Upper Tisza Basin. This is also the situation of the region towards the west, of the inter-fluvial Tisza-Mureș-Crișuri, the focal point of the habitation during the Gepid kingdom. Some information on the events commencing from the start of the middle of the 6th cent. could localize

¹ This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project PN-II-ID-PCE-2011-3-0158.

² More recently, a detailed and critical comprehensive examination of the sources with numerous references can be found in *Curta 2001*, 36–119. Amongst the Romanian literature, an ample analysis aiming for ethnic determinations: *Teodor E. S. 2002; 2003; 2004b*. In relation with *Anti* and the discussion about the potential connection between this population and Slavs, see *Szmoniewski 2011*.

the presence of the Early Slavs (more or less stable) under the Gepids and then Avars in the southern part of the Romanian or Serbian Banat, thus at the egress of Tisza river³.

As a consequence, the solutions of the problem should rely primarily on the results of the archaeological investigations in the territories of interest undertaken primarily during the second half of the past century. However, from the beginning, the theoretical and methodological instruments necessary to identify these Slavs, a hotly debated issue, must be discussed. As of late, even the common identity of Early Slavs (in an ethnic) and those *Slaveni* mentioned in the literary sources has been called into question as well as the north-eastern origin of this population, particularly the possibility of colonizing such a vast territory following an ample process of migration (*Curta 2001* – exemplifies this position).

Undoubtedly, the tendency to identify ethnic structures (even the definition of *ethnie* or *ethnicity* is problematic in itself) in such an early period – in relation to which even the mechanisms that could have lead to such configurations remain largely unknown – continues to be subject to serious risks. I do not engage in such a complicated theoretical discussion⁴, but I believe that, from one situation to the another, from one territory to the another and one period to the another, satisfying solutions can be generated sometimes even from the perspective of archeology proper and of the vestiges (or some of them). For instance, archaeological evidence, in line with information provided by literary sources of the period, record slightly after mid 6th cent. for Transylvania and in general, the Carpathian Basin, the settlement of the Avars, a suggestive event proven by the emergence of a novel archaeological milieu, with strong eastern connections.

Therefore, with regard to the Slavs of the 5th–7th cent. and the attempt to define archaeologically their specific civilization pattern, we believe that the one proposed by Kazimierz Godłowski

should be taken into account. Divergence between the structure and character of Roman imperial period cultures from Eastern Europe (more evolved) and the archaeological background supported by habitation attributable to the supposed ancient Slavs was emphasized. The Slav culture of the 6th cent. (already mentioned in literary sources) might have been shaped little prior to the period when their great expansion began or even following such displacement, possibly even outside their original homeland. By the end of the first half of the 1st millennium AD, habitation dynamics visibly changed in central and east Europe, existing cultures gradually disappearing. This process of dissolution of old structures extended progressively from east to west and south, reaching first Ukraine and Moldavia (turning of the 4th/5th cent.) and finally, the Elbe-Saale line, towards the end of the 6th cent.

According to the mentioned author, these territories would be successively entered by the Slavs, earliest in Ukraine (5th cent.), where an entirely different cultural pattern emerged (for instance: *Godłowski 1979; 1980a; 1980b*).

According to the current knowledge, circumstances are similar in the north-west territory of Romania, an area found outside the Gepid kingdom and then the Avar Khaganate, but in their immediate vicinity: a new cultural horizon (the name *Lazuri-Pișcolt* was proposed), tightly connected to regions north and north-east the Carpathians, structures at latest slightly after mid 6th cent. in regions where for at least half century previously no habitation was apparent. The same phenomenon is specific to the south-east extremity of Transylvania (Upper basin of Olt river, current county of Covasna), a region most likely under Gepid, then Avar control, however where habitation traces during the second half of the 5th cent. and the first half of the following century are either missing or datings are inconclusive (for instance *Harhoiu 1998*, pl. CVII; 1999–2001, 148, fig. 1; *Rustoiu 2005*, 45, fig. 2).

³ Amongst the Romanian specialists, Maria Comșa considered the early presence of some groups of Slavs in the area of the inferior Tisza (starting with the middle of the 6th cent.), groups that had arrived in the area by following the valley of the same river from the upper basin of the Tisza (for instance *Comșa 1972a*, 22–24; 1973, 219–223; 1986; 1987, 220). Similarly: *Teodor E. S. 2002*, 27; 2003, 12, 16, 21. It is certain that the archaeological findings mentioned in support of the argument long time ago and that remain unchanged to this day are few (*Comșa 1974b*), and the most reliable of them, such as the cremation graves from Balta Verde and Ostrovu Mare, towards the east in the Mehedinți county, are later than the 6th cent. (*Teodor D. Gh. 1994*, 237). On the other hand, immediately east of the Olt, there are the 6th cent. settlements from Gropșani (*Popilian/Nica 1998*), which, except the fast wheel pottery are entire compatible with those found on the inferior Someș river (north-western Romania) or the region of the upper basin of the Vistula in south-eastern Poland.

⁴ Even in inside the romanian field of expertise, a very interesting recent study indicates again the complexity of the issue as a consequence of the difficulty of the anthropological and social sciences undertakings in general. Once more, the concept of a 'cultural model' (close to that of 'archaeological culture') is condemned. Thus, the position supported by Volker Bierbrauer is opposed by Sebastian Brather and Florin Curta, but the differences between the latter authors are highlighted as well. The incapacity of traditionalist archaeologists is (formed under the influence of the cultural-historic school) to revise the methodology of ethnical reconstructions is evident (see *Niculescu 2011*).

POINTS OF VIEW

Archaeologically, the approach to the early Slavs issue was controversial in the Romanian specialty milieu as well⁵, the results of ideological influences being noticeable from one stage to another especially on attempts to superpose ethnic identities over certain series of archaeological remains (for instance *Curta* 1994, 270–272; *Harhoiu* 1999–2001, 132–149; regarding Romanian archeology in general see *Niculescu* 2002; 2004–2005). Starting with the 6th decade of the last century, the Romanian archaeological research and the entire local historiography on the matter, with consistent bibliography, is defined by the tendency to tackle the early Slavs issue in terms of relation with a local, preceding population, the subject being included within an ampler debate focusing on the continuity of the Daco-Roman/Romance population on the entire territory of ancient Dacia⁶. If in the period immediately subsequent to World War II, the identification of the Slav habitation had become an official task for archaeologists (*Măgureanu* 2007, 293–294, 305), a theoretical framework was progressively structured⁷ in the context of succeeding political developments, aimed at explaining the presence of the Romanic (Romanian) ethnic background in all territories inhabited today by the Romanians, while the results of novel archaeological investigations would come to justify it⁸.

The primary focus was on the territories east and south of the Carpathians, where we can presume that the emergence of the Slavs occurred at an earlier date. In the hierarchy of issues that would be resolved, the chronological ones were inescapable⁹. Thus, except for Maria Comşa, who persistently

placed the first Slavs (ultimately, the establishment of a new cultural milieu) in extra-Carpathian Romania by the start of the 6th cent. or during its first half¹⁰, the other researchers defended Ioan Nestor's position (concerning the same region), according to which accurate dating must target the second half or the last third of the century, the westward movement of the Avars and the Slav migration being directly connected (*Curta* 1994, 239–246, with references). Still, even the author agreed, based on literary hints, that it was possible that certain Slav groups settled in Moldavia and Walachia prior mid 6th cent. and that Slav remains dated to the first half of the century might emerge in the future¹¹, however, most subsequent research did not confirm such assumption (for instance *Mitrea* 2001, 204–206; *Teodor D. Gh.* 2001, 729–730). In agreement with the information obtained from somewhat more recent literary sources, even if sometimes their correctness can be called into doubt, it is more likely that the first Slavs settled north of the Inferior Danube no later than the second third of the 6th cent. (for instance *Pohl* 1988, 96; *Teodor E. S.* 2004b, 14).

Lastly, regarding chronological issues, neither debate on the dating of a series of archaeological findings in either the first or second half of the 6th cent., nor the delimitation of horizons that would cover certain parts of the 7th cent. have been currently overcome (for instance, for Walachia and the 7th cent. – *Teodor E. S.* 2004a, 410–412). For instance, irrespective of the date when during the 7th cent. settlements of Ipoteşti-Ciurel-Cândeşti culture cease to exist south of the Carpathians, it is impossible even today to establish a direct connection between their specific cultural milieu and that of Dridu culture.

⁵ Detailed analysis: *Curta* 1994 (including the historiography prior World War II); *Stanciu* 2001b; 2005; 2011, 99–110. For the evolution of archaeological investigations in Transylvania, with an evaluation of knowledge regarding the 6th–7th cent.: *Harhoiu* 1999–2001, 97–132.

⁶ The observation that the complicated case of the problem of the Daco-Roman continuity, as it was constructed so long ago, remains open to debate is undeniable. At least this is the picture supported in part by some of the foreign experts (for instance, *Strobel* 2005–2007). Regarding the north-western territory of Romania – *Stanciu* 2001a.

⁷ The treaty *Istoria României* (1960) provided for a different view: on the current territory of our country the Slavs encountered a local population 'which ethnically, varied from one region to another', i. e. the Carpi, Dacians or Daco-Romans (*Comşa* 1960b, 738). Subsequently, the Romanic inhabitancy of the 5th–7th cent. extended over entire territory inhabited today by the Romanians (for instance, the official position in the new treaty *Istoria Românilor*, see *Teodor D. Gh.* 2001).

⁸ For various variables archaeologically associated with the local Romance population in Transylvania (6th–7th cent.), see *Harhoiu* 2004.

⁹ For the issue of the archaeological cultural identified there and other aspects as well, see *Stanciu* 2001b, 109–120.

¹⁰ The author considered the Slavs settlement of the Lower Danube area around 527, towards the end of Justin I reign and the start of Justinian rule (for instance: *Comşa* 1973, 198–199, 223; 1972a, 12; 1974a, 68; 1979, 109). A previous intervention (even slightly prior the 6th cent.) of small Slav groups entrained by other populations was not excluded (*Comşa* 1974a, 66).

¹¹ *Nestor* 1965, 148–149. Suzana Dolinescu-Ferche also argued it was possible that certain settlements dated in a period previous the one indicated by Justinian I coins discovered at Dămăroaia and Băneasa-Străuleşti, without referring though to an earlier date of Slavs presence south Walachia (*Dolinescu-Ferche* 1984, 141).

Transylvania (Transylvanian Basin/Plateau/Plain)

During the last two decades the progress of the line of research into this issue and the knowledge obtained thus far have been examined several times (Heitel 1994; Stanciu 2001b, 119–124; 2005, 571–573; 2011, 102–106). The focal point of the discussion was oriented towards determining the period in which the first Slavs could have settled in the different regions of the Transylvanian basin. They are thought of as the creators of a part of the hand made pottery (Prague/Prague-Korchak-Zhitomir type or Pen'kivka type) or even that made using the slow potter's wheel (belonging to the Luka Raikovetska culture) and, only sometimes, these Slavs are tied to the phenomenon of the reemergence of the funerary rite of incineration within the so-called 'Mediaș group'.

In the search for solutions, the possible effects of the known historical context have been fully exploited: in the south eastern region of Transylvania, the Slavs could only have settled after the fall of the Gepid kingdom (for instance Bârzul/Brezeanu 1991, 213; Bóna 1990, 97–101; Comșa 1979, 109, note 16; Daicoviciu 1967, 10; Horedt 1986, 60–66); the advance of the Avars in the direction of the Carpathian Basin also produced the movement of Slavic groups (for instance Daicoviciu 1944, 181; 1967, 10; Nestor 1961, 444; 1973, 32); the settlement of Slavs in Transylvania was only possible after the end of the Reihengräber horizon (in part an heir of the cultural milieu during the time of the Gepid kingdom), that is after the first third of the 7th cent. at the earliest (for instance Comșa 1960b, 736–737; Nestor 1959, 53; 1965, 148); in the 7th–8th centuries the advancement of the Slaves towards the center of Transylvania could have been hindered by the Avars, who were interested in the control of the salt resources present there (Nestor 1964, 404); the breach of massive numbers of Slavs south of the Inferior Danube from the extra-Carpathian regions of Romania (in the first decade of the 7th cent.) also determined the advance of some groups in the direction of the south-eastern part of Transylvania (for instance Heitel 1994, 186–187). Later, some of the most knowledgeable experts gravitated towards the following opinion: the first Slavs settled for the first time in south-eastern Transylvania after the fall of the Gepid kingdom, thus beginning with the last third of the 6th cent. this habitation, extended on the horizontal, generating from the second half of the 7th cent. the so-called Mediaș Transylvanian funerary group (especially Horedt 1986, 60–66; with some nuanced differences: Harhoiu 1999–2001, 148; 2001, 142, 148; Teodor D. Gh. 1985, 56).

The first Slavs could have reached Transylvania from different directions and at different dates: the Eastern Slavs emerging from the region of the Upper Tisza Basin (thus from north-western Romania as well) could have reached central Transylvania around the middle of the 7th cent. (Comșa 1959, 67, 70; 1960b, 736–737; Heitel 1994, 185); towards the beginning of the same century, the Slavs could have been present already in the upper basin of the Someșul Mic river (Ferenczi 1970); in parallel with the advance of some groups of Avars along the valley of the Mureș river (from the west) in the first decades of the 7th cent., at the end of the 7th cent./the beginning of the 8th cent. or between the years 630–670, Slavic communities are established in Transylvania and in the western regions of Romania (Heitel 1994, 185; Rusu 1973, 196–197; 1977, 185–188; 1980, 151); at the same time, from north-eastern Transylvania (arriving from the modern day county of Bistrița-Năsăud after traversing the north-eastern bend of the Carpathians), other Slavs spread across the rest of Transylvania (Heitel 1994, 200, 207, fig. 1); the Avars settled a group of Early Slavs in the center of Transylvania (Comșa 1972a, 18); the Western Slavs are thought to have moved in the direction of the central part of Transylvania during the entire period between 650–800 (Comșa 1960a, 187).

In the absence of any convincing explanations, there was talk of a Slavic-Avarian population (for instance Comșa 1960b, 736–737), of the Romance-Germanic, Slavic-Avar or Slavic-Romance symbiosis (Comșa 1979; Rusu 1973, 196–197; 1975, 135–137; 1980, 151). The Slavs, colonized in Transylvania by the Avars, would have cohabitated with a local (Romance) population and remainders of a Germanic population (Comșa 1973, 218; 1979, 108). It was presumed that in the first infiltrations of the Slavs in south-eastern Transylvania they were accompanied by groups of a Romance population between the Oriental Carpathians and the Siret river (Heitel 1994, 186). Emphasizing the Slav ethnicity of Transylvanian 'Mediaș type' cemeteries and certain linguistic data, already known and repeatedly addressed (for instance Schramm 1987), K. Horedt attempted to argue for the last time the complete Slavisation of Transylvania starting with the 7th cent., underlining priority Daco-Slav contacts (Horedt 1986, 80–85, 172; 1987, 22–25).

The discussions undertaken to this day, from one stage to the other, have created a fairly clouded picture which would only become more convoluted if we were to add other references and details. We must agree that the opinions espoused in one direction or another and in part determined by the relatively limited number and quality of the

archaeological investigations do not offer a solid grounding. In relation to the often debated issue of the Early Slavs, the lack of interest in the known situation of other peripheral regions of the Avar Khaganate is puzzling.

Usually, in the terms of a correct theoretical reasoning, but also based on the known archaeological information, the region from the south-eastern part of the Transylvanian basin, anchored in the Eastern Carpathians, was suspected to be the area in which the first Slavs who reached Transylvania settled.

This concerns some known settlements from the Upper Basin of Olt river and the Upper and mid Basins of Târnave rivers (Poian 1, Cernat-Róberttag, Bezid, Sălaşuri, Eliseni, Filiaş, Hărman), where were investigated pit dwellings where early hand-made Slav pottery associated with fast wheel-made pottery and, as occasionally believed, Dacian hand-made vessels (Heitel 1994, 189, no. 25; Székely 1970a; 1970b; 1972; 1974–1975; 1976; 1988; 1992; for Hărman see Alexandrescu/Pop/Marcu 1973, 247). As already mentioned, I. Nestor believed that the Slavs penetrated the region ‘within the general establishment ordered by the Avars’, earliest in the second half of the 6th cent., their advance being blocked by the Late Gepids, also under Avar control (for instance Nestor 1970, 103; 1973, 32). According to Maria Comşa, the early Slavs entered south-east Transylvania over two stages. The first groups reached east and south-east Upper Olt concurrently with those in Walachia, i. e. around 525–530, spreading to the northern Upper Olt river, up to Târnava Mare basin, subsequent the fall of the Gepid power (for instance Comşa 1979, 109, note 16). Zoltán Székely, the author of most digs there, dated these settlements (Poian 1 and Cernat being representative) in the 6th or the second half of the 6th cent., possibly by the start of the following century (Székely 1970a, 130, 133, 136; 1972, 567; 1992, 277, 294, 302–303). According to Radu Heitel, the first infiltrations of some Slavs already found in the territory between the Oriental Carpathians and Siret have reached the south-eastern part of Transylvania only in the period around 602–630 (Heitel 1994, 186).

Therefore, it is generally believed that the most ancient Slav habitation, rather an infiltration to the south-east corner of Transylvania (the Slavs would have crossed by Oituz pass and especially, the Ghimeş-Palanca pass), could likely be dated starting with the last third of the 6th cent., after the downfall of the Gepid kingdom. The Mediaş-Sighişoara area was suggested as the western border of this territory (Heitel 1994, 189). Only M. Comşa argued that

the third decade of the 6th cent. was the date when the first Slavic groups, arrived from Moldavia, settled east and south-east of the Upper Olt river. Definitely, such an assumption was influenced by the chronological frame that the author proposed for the most ancient Slav presence in Moldavia and Wallachia (the early 6th cent.), however the few archaeological arguments supporting such dating are not really convincing¹². For the rest, with slight differences, it is assumed that the advance of the Slav habitation in the rest of Transylvania, reinforced by the intervention of new groups, occurred over the last thirds of the 7th cent., especially when the late Reihengräberfelder horizon ceases to exist, i. e. by mid 7th cent. or the last third of the century. New Slav waves, occasionally associated with groups of eastern nomads, would have reached Transylvania from the east (Moldavia), north-west (Upper Tisza basin) and west (from inside the Avar Khaganate at that date, on the Mureş river corridor. Such displacements are plausible, however their archaeological confirmation is not simple, all the more so as during the 7th cent., the archaeological milieu exemplified firstly by settlements is subject to an obvious process of uniformization.

North-western territory of Romania

This is an area that groups regions located closely to the north-north-western border of historical Transylvania – the Transylvanian Basin –, loosely part of the Upper Tisza area, at the north-eastern periphery of the Carpathian Basin. Also according to archaeological data, the region gained importance over time as it connected proper Transylvania to the entire Upper Tisza Basin, and then farther, over Northern Carpathians passes, the Upper Vistula Basin. Referring to only the first millennium AD, already in the Roman imperial period (the last third of the 2nd cent.) the advance of the Przeworsk culture bearers (arrived from the north) from Lower Someş, along Crasna river, then Zalău valley up to the Roman border on Meseş, is most poignant indication of this image. At that time, the entire territory lied outside the Roman province of Dacia. Later on, as proven by archeological finds known to date, only the south-western part of the territory of interest, i. e. that south the city of Carei, was included in the Gepid kingdom, then the Avar Khaganate. For the rest, eastwards, although things are not entirely clear in this regards, one may count on an approximate line located to the northern periphery

¹² The upper Olt basin, with settlements like that at Poian, might be closely related to the horizon of most ancient Slav finds from Moldavia and northern Walachia (Comşa 1973, 212).

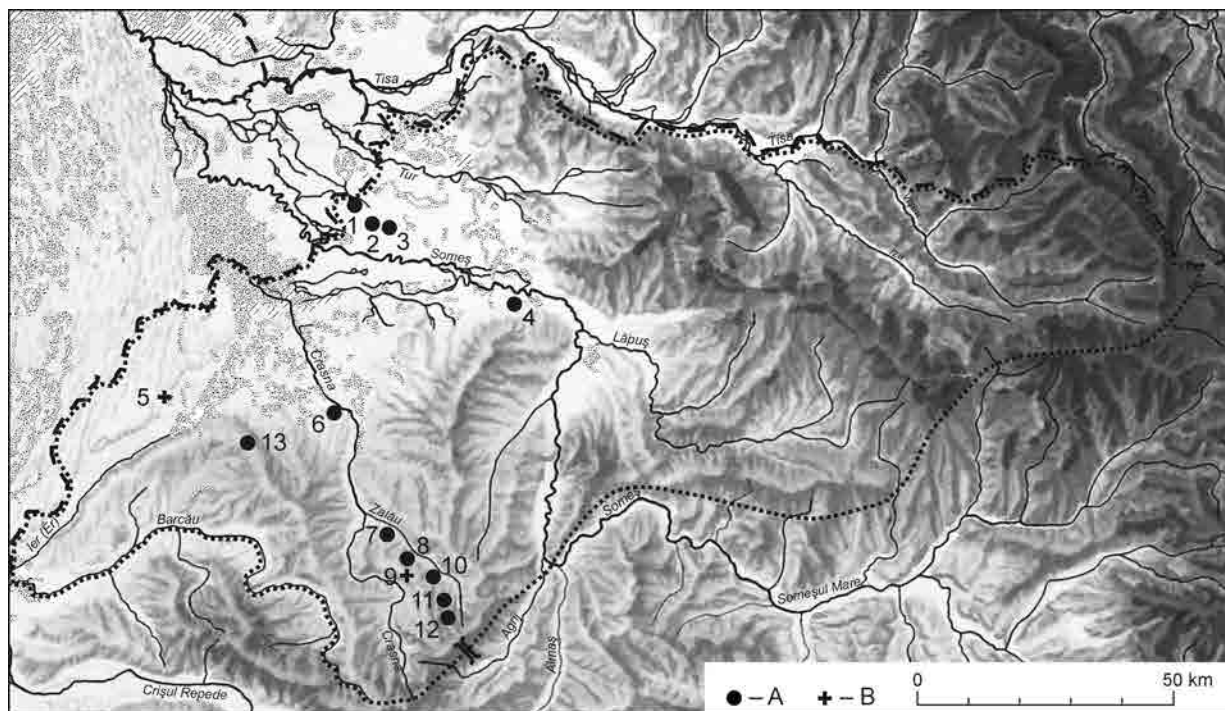

Fig. 1. Early Slavic settlements (A) and cemeteries (B) in north-western Romania. 1 – Peleşu Mare-Liget; 2 – Lazuri-Lubi tag; 3 – Lazuri-Nagy Béla rét; 4 – Culciu Mare-Zöldmező; 5 – Pişcolt-Homokosdomb; 6 – Acâș-Râțul lui Vereș; 7 – Badon-Doaște; 8 – Zalău-Baza Dromet SA 1(ISCIP 1); 9 – Zalău-Baza Dromet SA 2/ISCIP 2; 10 – Zalău-Bul. Mihai Viteazul 104–106; 11 – Zalău-Farkasdomb; 12 – Zalău-Valea Mâții; 13 – Tășnad-Sere.

of the Transylvanian Basin, basically corresponding to the former Roman limes as border of the Gepid kingdom, then of the Avar Khaganate on this direction (Fig. 1; 2).

Regarding the north-western and western regions of Romania, the same Maria Comșa prepared a real scenario, emphasizing the movements of early Slav population groups from south Slovakia, Moravia and Poland to the south, triggered by the Avars entering the Carpathian Basin. The first Slav groups might have even reached the Banat region as early as the fall of the Danube limes, displaced from the area of the mouth of Tisza river, where they would have been present prior the Avars or moving from Wallachia and Oltenia (Comșa 1973, 213; 1979, 113; 1987, 220). Between 640 and 680 or 670 and 680, in relation with the third Slav wave that would have entered the extra-Carpathian Romania, new Slavic groups would have penetrated eastern and northern Transylvania (Bistrița-Năsăud area), while under the pressure of the 'second Avar wave', the Slavs who had arrived from the Upper Dniester reach Upper Tisza, Maramureș and Crișana regions (for instance Comșa 1959, 70; 1973, 221; 1979, 113–114; 1987, 224).

Already, the first Slav migration wave could have affected in the second half of the 6th cent.

(most likely its last quarter) also the Maramureș Depression, concurrently with the advance of less important groups to south-east Transylvania (Teodor D. Gh. 1985, 56). Small Slav groups would have emerged in Crișana around 680, moving from the west, under the Avar pressure or control (Teodor D. Gh. 1981, 44; 1994–1995, 361). According to another view, in Crișana and Maramureș the Slavs did not enter prior the 7th cent. (Sâmpetru 1992, 138). With regard to the same population displacement supposed for the last third of the 7th cent., it was believed that a group of Western Slavs had crossed the north-west of Romania, moving to central Transylvania (Rusu 1973, 197). It is only certain that data that should have supported such a complex picture of the events of the time, in the context of which the Avars had fulfilled the function of a driving force for the Slavs' displacement, are either lacking or few.

At the level of information available until the eight decade of the last century, it was noticed that authentic Prague-Korchak type findings in the north-western Romania were rare and were included on a possible list that also comprised, beside Pişcolt graves, a few other finds specific rather to the early Avar milieu from the Tisza plain (Dumitrașcu 1978, 75–79). All the stakes were placed on a certain

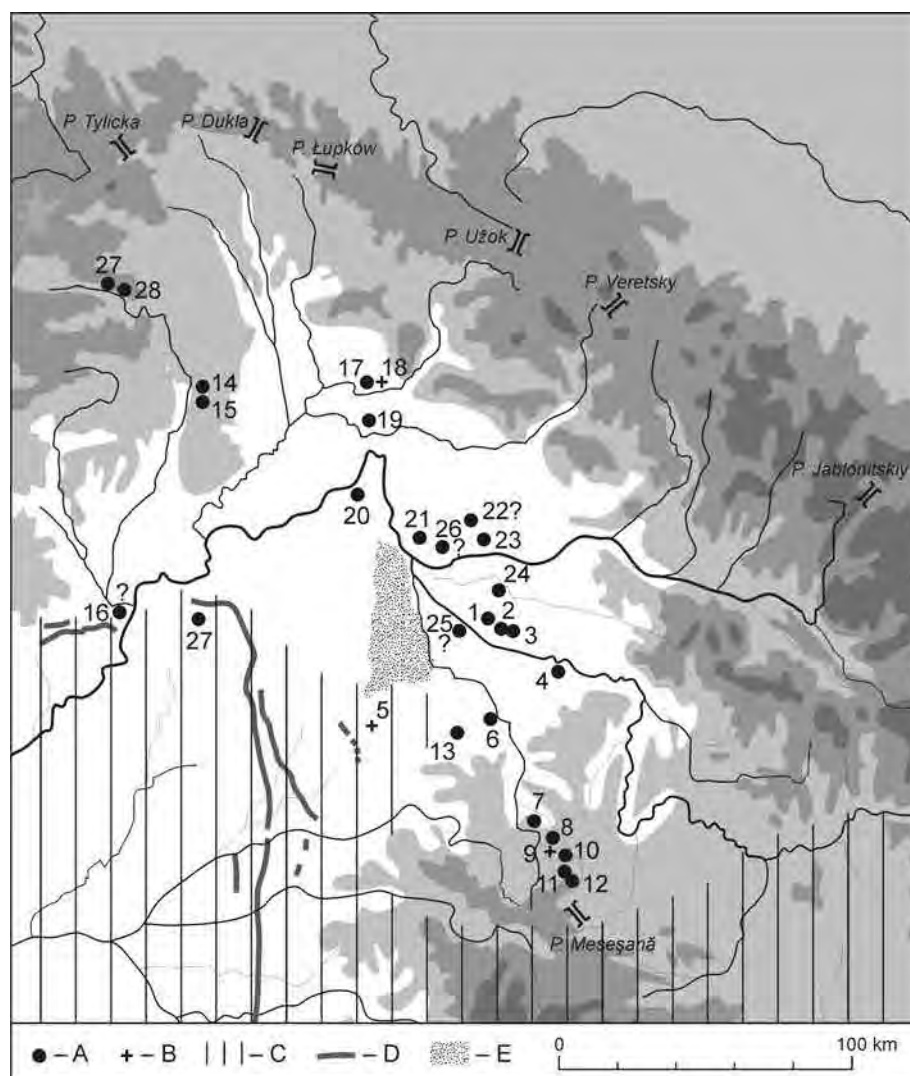

Fig. 2. Early Slavic (6th cent. – the first third or half of the 7th cent.) settlements (A) and funerary findings (B) in the Superior Tisa Basin; C – the North-Eastern border of the gepid Kingdom and possibly of the territory found under the control of the Early Avar Khaganate as well; D – the so-called ‘Sarmatian walls’; E – the former swamp Ecedea. After *Fusek/Olexal Zábojník* 2010 and *Stanciu* 2011 (was added no. 27 – Hajdúnánas, Hajdú-Bihar county, Hungary; after *Fodor* 2012). For no. 1–13, see Fig. 1; 14 – Nižná Myšľa-Alamenev (Slovakia); 15 – Ždaňa (Slovakia); 16 – Oszlár (Hungary); 17, 18 – Uzhgorod (Ukraine); 19 – Galoch (Ukraine); 20 – Kisvárd (Hungary); 21 – Dedovo III (Ukraine); 22 – Ivanivka (Ukraine); 23 – Berehovo (Ukraine); 24 – Garbóc (Hungary); 25 – Csenger-Sanykertből (Hungary); 26 – Beregdároc-Zsid (Hungary). At the periphery of or in the north-western vicinity of the basin of the Upper Tisa, in the Spiš region of Slovakia, the settlements from Spišský Štvrtok (no. 27) and Iľiašovce (no. 28) – after *Kučerová et al.* 2012.

diversity of the material culture and ethnic component of the horizon corresponding to the early Avar age in the area, with references to ‘Gepid-Slav-Avar features’ (*Dumitrașcu* 1978, 75) or ‘nomad-eastern and Slav elements’ (*Comșa* 1972b, 211).

It is more likely that in the settlements from inside the Maramureș depression, such as those from Crăciunești (*Popa/Harhoiu* 1989, 256–265) and Tisa (*Stanciu* 1992, 180–181, no. 30/B), can be explained in the context of some movements that took place sometime in the 7th cent. A horizon whose

content defines the most ancient Slavic presence in the north-west area of Romania (the second half of 6th cent. – early 7th cent.) – the denomination *Lazuri-Pișcolt horizon* was suggested – closely related to the rest of the archaeological discoveries known in the entire Upper Tisa area, is illustrated by finds identified by the end of the 70^s and in the following period, clustered on Lower Someș, Crasna valley and, according to latest information, especially on the upper part of Zalău river valley (*Stanciu* 2011, 110–318).

THE RESULTS OF THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

This paper does not aim at a detailed exploration of all variables defining the archaeological horizon in question, proposing only to point out those aspects specific to the general habitation phenomenon in the two regions under discussion. From the very beginning, we wish to mention that compared to south-east Transylvania, a territory where, as it was assumed long time ago, we are dealing with the most ancient Slavic presence in the Transylvanian Basin, the quality of available data is much superior in north-west Romania.

North-west Romanian territory (Lazuri-Pișcolt horizon)

Of course, the word 'horizon' would be rather more suitable to denote archaeological manifestations specific to prehistory, but from the beginning, stake was placed in the advantage afforded by the possibility of delimiting by this way a unitary ensemble of vestiges (by content and in chronological sense) in the territory of interest without ties to the previous period and which indicates a habitation on the base of which it is probable that in the following period the environment specific to an Early Medieval society will be configured (*Stanciu 1998–1999*, 161–163). Not long ago the entire issue was subjected to a detailed analysis (*Stanciu 2011*, 110–318, 538–596, with references to the catalogue and illustrations), which is why we only discuss the conclusions here, and references are made only when necessary.

Eleven settlements (of which those at Lazuri-Lubi tag, Satu Mare county and Zalău-Bul. Mihai Viteazul, no. 104–106, Sălaj county were excavated to a greater extent) and two cemeteries (Pișcolt-Nisipărie, Satu Mare county and Zalău-Dromet S.A. 2/ISCIP 2, Sălaj county) were insofar identified (Fig. 1). The analysis may be carried out on 65 archaeological features, out of which the most important are 44 dwellings, three outdoor ovens and 15 cremation graves.

This is rural habitation by excellence, with unfortified settlements, located closely to secondary (Zalău valley and its small tributaries, Crasna river) or main rivers (Someș, with the settlement at Culciu Mare) or in a flat, marshy area, as in the case of the settlements at Tășnad, Lazuri and Peleş, the last two in the proximity of the large marshland Ecedea and the by-passed course of Someș river. Another was the position of the settlements at Bădon, Zalău-Dromet S.A. 1 and Zalău-Farkasdomb developed on plateaus formed by south and south-

west Zalău valley hill slopes (between 230–240 m elevation), yet not far from the river.

Regarding their spatial distribution, three micro-areas, where habitation clusters, may be delimited, namely on Lower Someș (Culciu Mare, the two settlements at Lazuri and the one at Peleş), Zalău valley, mostly its Upper part (five settlements and a cemetery), and the cemetery at Pișcolt, together with the settlements at Acâș and Tășnad, seem to indicate that the habitation advanced from mid Crasna to south-west, to the early Avar Khaganate border (or, previously the Gepid kingdom), towards the Upper course of river Ier (Fig. 1; 2). Nonetheless, this background outlined by the remarkable amassment of sites on Zalău valley, hence just in front of the most accessible access route to inner Transylvania ('the Meseș Gate'), suggests a movement trend in this direction. Over time, unlike Someș valley, presumably hardly accessible due to vegetation and moorlands, Crasna valley, extending south through the Zalău valley passage, provided optimal movement opportunities from Lower Someș to the Transylvanian Basin. Significantly, the settlement at Acâș (on mid Crasna) connects the northern sites with those on Zalău valley.

In the case of the early Slav habitation in general, the results of micro-regional evolution observations support the hypothesis of clusters of 3–8 or even more settlements at 0.5–5 km distance ones from the other, forming a sort of rural communities, the so-called *selishti* (*villagenucleus*). The group of settlements (and a cemetery) from Upper Zalău valley, extending over 3 km, at 0.5–1.5 km distance in-between, points precisely to such clusters. None of the settlements was fully investigated, however in rather exact terms, the settlement at Zalău-Bul. M. Viteazul (almost entirely excavated) was 1.2 ha in surface, while the settlement at Lazuri must have been similarly surfaced, of about 1 ha. Although the settlements at Lazuri and Zalău-Bul. M. Viteazul are located on lands of similar features (small oval terraces, slightly elevated from the surrounding terrain), their internal planning seems different. At least the excavated part of the settlement at Lazuri-Lubi tag is compactly structured, comprising clusters of 3 up to 5 structures. We have a different and clearer image over the above mentioned settlement at Zalău. It is almost certain that it developed within an oval framework (83 x 56 m, with north-south oriented long axis), with building grouped on the perimeter edge, completed over time, while the central part free space was provided with two or three dwellings, placed in the most elevated part of the land (Fig. 3).

Invariably, dwellings are more or less sunken from the ancient walking level, being most often

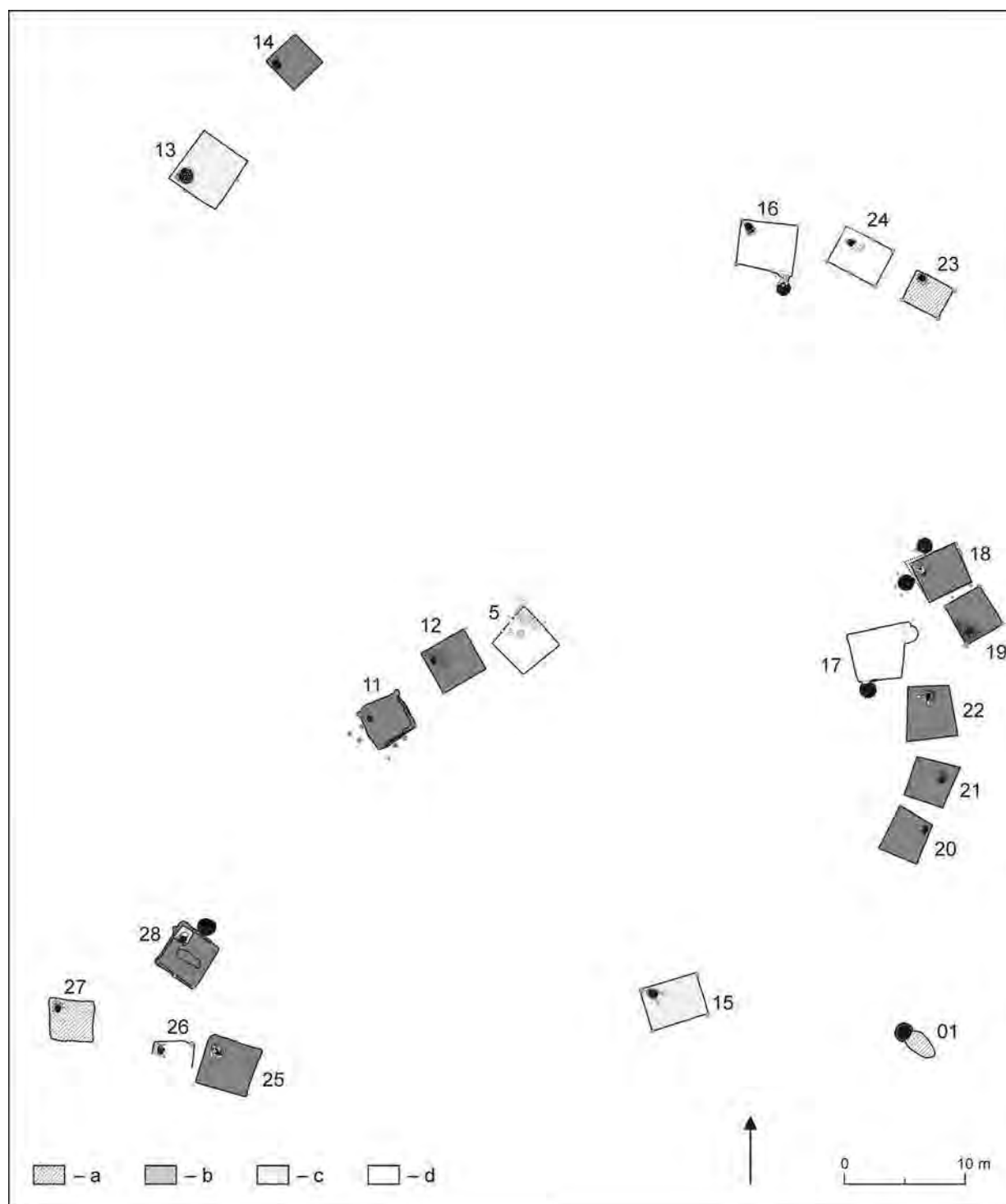

Fig. 3. Zalău-Bul. Mihai Viteazul no. 10. The internal structure of the settlement and the presumed stages of the evolution (after *Stanciu 2011*). Legend: a – Phase I; b – Phase IIa; c – Phase IIb; d – Phase?.

square-shaped (Fig. 5), seldom rectangular or trapeze in shape. According to the available information to date, in north-west Romania most of the pit houses, over two thirds of the total, had a superstructure supported by posts, however, the comparison between the two well known set-

tlements provides a different picture. Whereas at Lazuri, houses built according to the overlapping beams technique, whose superstructure lacked the supporting posts are missing, over two thirds being buildings provided with six or eight posts, best represented in the east (*Šalkovský 2001*, 41, fig. 16),

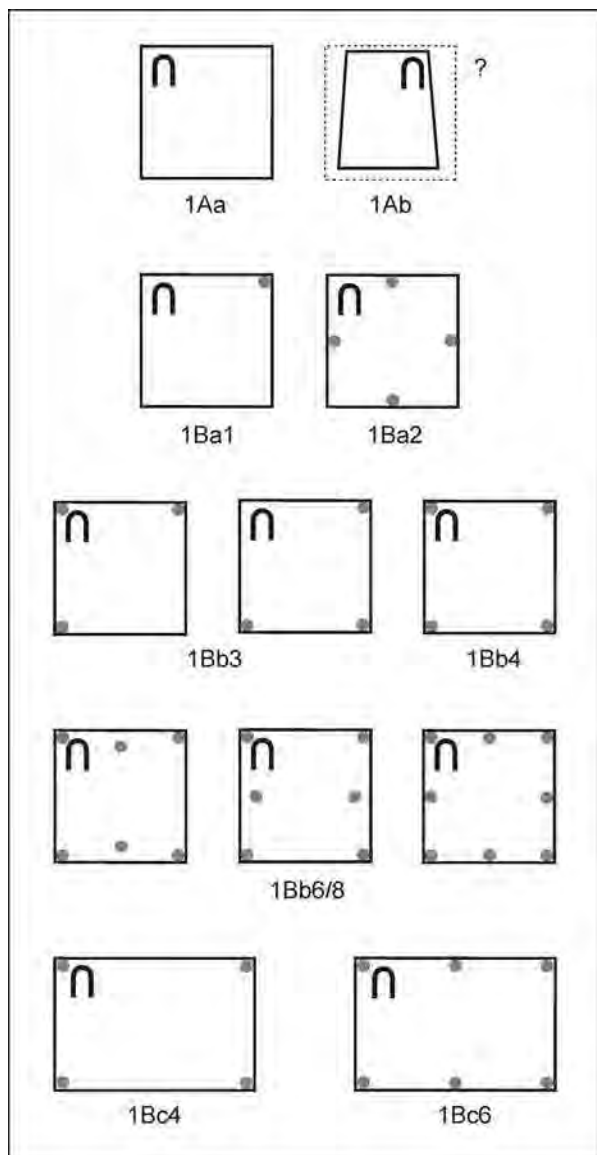

Fig. 4. Pit dwelling types in the North-Western Romania – versions of the type 1 Šalkovský (after Šalkovský 2001 and Stanciu 2011).

in the settlement at Zalău-Bul. M. Viteazul the situation is reversed, namely no posts houses make more than half of the total features, followed by buildings with three or four posts superstructure. Commonly, an oven, either clay or stone-made was placed in one of the corners (once only, by mid one side) of each building deemed a house, facilities which were mainly meant for heating. As already mentioned, this type of heating facility was most often located in the north, then in the north-west or west corner of the house. In the Lower Someș plain, since stone was lacking in the reasonable proximity of the settlements, ovens were caved in native clay, while southwards, on Zalău valley, where stone was within reach, ovens were built of this material

(Fig. 5). Moreover, in the latter region, in some cases (Zalău-Bul. M. Viteazul and Farkasdomb) several ovens pertaining to the most ancient period of habitation, preserving the tradition of a model brought from the north, are caved in native clay, being subsequently repaired in stone thus generating a mixed type, somehow intermediate, however stone-built heating facilities were the rule. The two oven types (caved in native block clay and stone ovens) comply with same building pattern, differentiating only by the used material. In north-west Romania, no local precedents for ovens caved in native block clay or for stone-built ovens are known, while those built in the walls of the sunken part of the construction seem to be rare. Together with stone ovens, these heating facilities disseminate in north-west Romania and the entire Upper Tisza area starting the 6th cent., presumably once the first Slavs emerged in these regions.

Buildings which served exclusively economic purposes (or ultimately, domestic) are firstly represented by outdoor ovens, not too many in north-west Romania. A building whose priority function might have been that of a workshop was found in the settlement at Lazuri-Lubi tag (feature no. 51). Such functions (including storage purposes) might have been applied to some of the structures in the settlement at Zalău-Bul. M. Viteazul, which lacked any heating facilities or provided with only one or more carved ovens by walls base. In one case (the second stage of dwelling 18 in the settlement at Zalău-Bul. M. Viteazul) are traceable changes to the purpose of a dwelling, partially damaged (the indoor oven was removed), into a space with economic or mixed function, where one might have dwelled except for the cold season.

A long while back the cemetery from Pișcolt-Nisipărie was noted, and then presented (*Dumitrașcu 1978*, 73–74, no. 5 – mention; *Németi 1983*, 139–140, no. 4, fig. 8: 5, 6, 9–12; 10: 3, 4, 6, 7; *Stanciu 1999b*, 129–132, 148, pl. IV). More recently a section of the necropolis from Zalău-Dromet S.A./I.S.C.I.P. 2 was investigated, resulting in the identification of 8 graves (*Băcuț-Crișan et al. 2001*; *Stanciu 2011*, 167–170, 389–393, no. 50, 783–786, pl. 172–175). At Pișcolt, the investigation concerned seven graves, only one of which had a urn, in the rest of the graves the funerary remains were placed directly in the pit. The case of the graves at Zalău is opposite, namely with a single uncertain exception, six graves comprised the lower parts of ash urns or even the restorable ash urn, case of grave 2. Anthropological examination results for grave 21 at Pișcolt are rather interesting, evidencing that remains of two adults of opposite sex were deposited in the same urn. The opinion expressed by the specialist is supported by

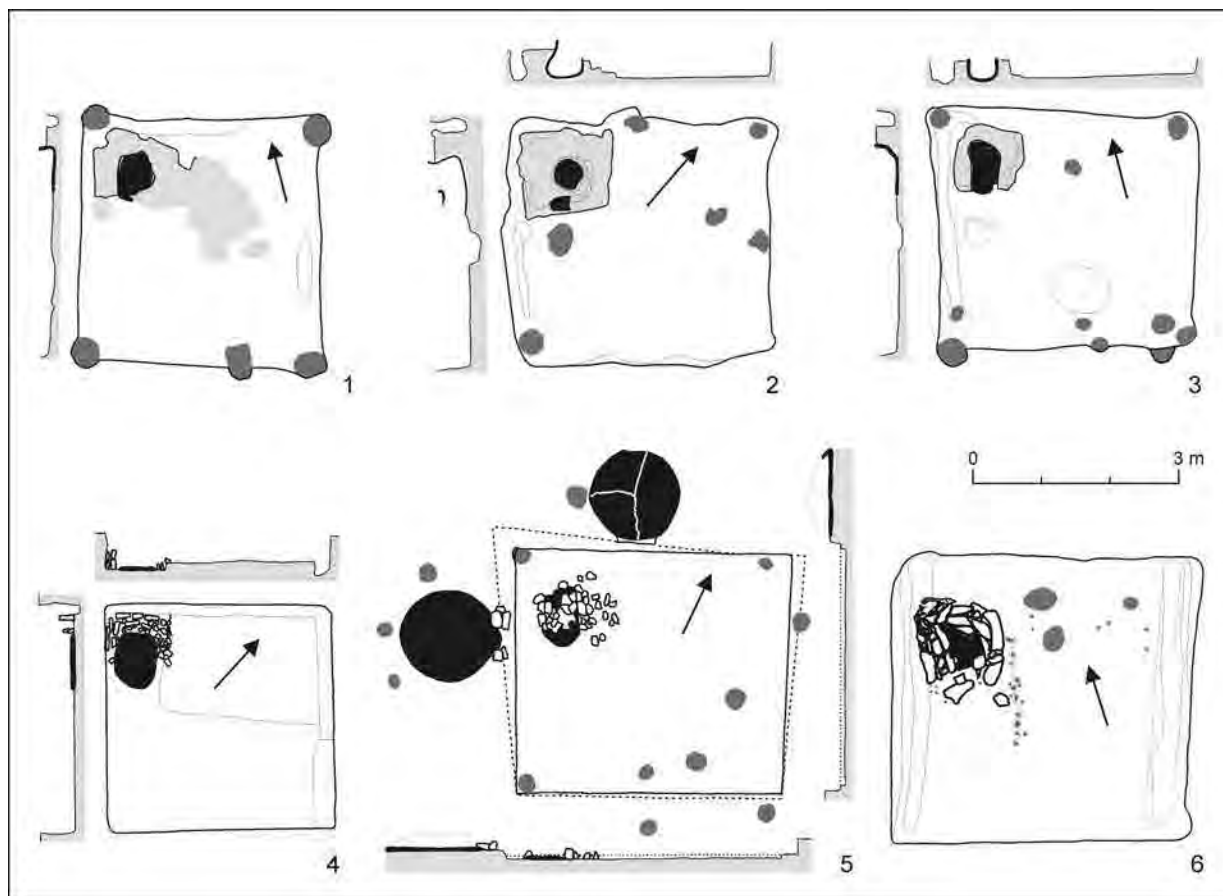

Fig. 5. Selected pit houses from the north-western Romania. 1–3 – settlement of Lazuri-Lubi tag: pit houses no. 1 (1), no. 8 (2), and no. 14 (3); 4–6 – settlement of Zalău-Bul. Mihai Viteazul 104–106: pit houses no. 14 (4), no. 18 (5), and no. 25 (6). After Stanciu 2011.

the distinct morphological peculiarities of some of the typical bones. The settlement corresponding to the cemetery at Pișcolt was not identified, on the other hand the cemetery at Zalău may be related to that found at only 300 m north-west (Zalău-Dromet S.A. 1/I.S.C.I.P. 1). The settlement at Zalău-Bul. M. Viteazul is located not far, at 800 m distance to south-east, therefore the cemetery in question might have been used by both communities (Fig. 1).

The inventory of the archaeological features is scarce, most of the material being represented by clay vessels either fragments (most of them) or restorable items. The absolute majority of the pottery, coming mostly from the settlements at Lazuri-Lubi tag and Zalău-Bul. Mihai Viteazul, no. 104–106, is handmade, thus pointing to a certain chronological and cultural horizon. The analysis and classification of the pottery from north-west Romania was based on the model conceived by Gabriel Fusek for the material from Slovakia (handmade and slow wheel-made pottery) which, although subject of at least partly founded criticism, remains remarkable by the means to analyse the vessel shape, typology

processing and statistical analyses supporting relative chronology (Fusek 1994).

For complete vessels (46 examples, including two undecorated, slow wheel-made vessels) the result was a classification on several types, variants and sub-variants, most of the types being pots, few bowls, circular clay pans and very seldom, special forms (Fig. 6). From the point of view of the regions where analogies assemble, vessels in north-west Romania may be divided in a few groups. The most important is formed of items that may be related to the Prague type (Prague-Korchak). Parallels cluster in north-east, in the region between rivers Teterev, Pripet and west Bug, then north-east the Carpathians (Upper Siret, Prut basins, then regions on Upper and Mid Dniester), also north the Carpathians, on Upper Vistula and river San. The case is similar for the second group, formed of 'tulip-shaped' vessels or with analogies in Kolochin or Pen'kivka cultures, noticing also parallels from east the Dnieper, from Kiev, Kolochin or Pen'kivka cultural milieus (Fig. 7; see Stanciu 2011, 221–224). Lazuri-Pișcolt horizon pottery from north-west Romania (almost

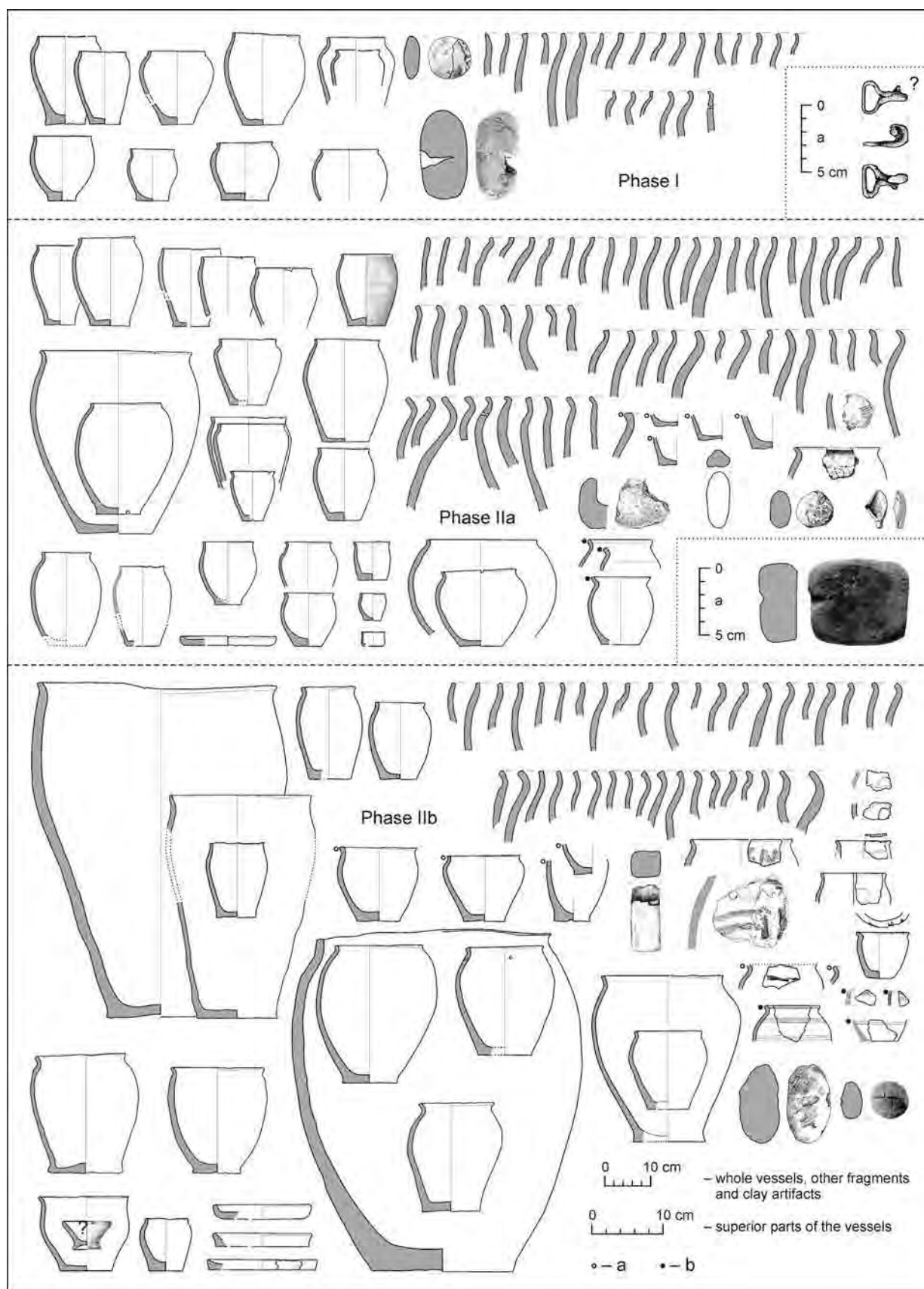

Fig. 6. Supposed phases for North-Western Romania. Legend: a – vessels thrown at the slow-turning wheel; b – vessels thrown at the fast-turning wheel.

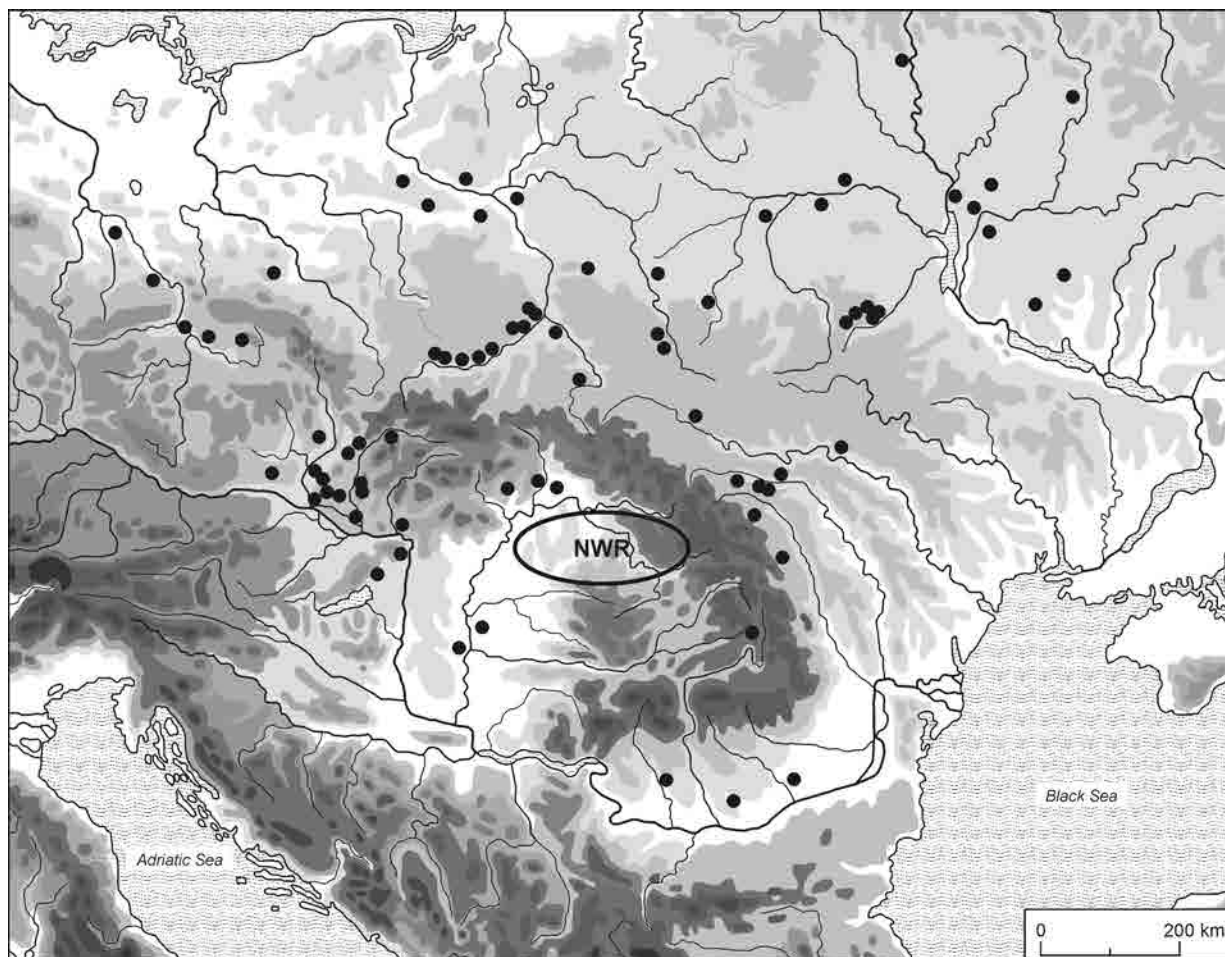

Fig. 7. Distribution of the analogies for the pottery from north-western Romania (whole vessels). NWR – the north-western area of Romania (after *Stanciu 2011*).

entirely handmade), complete vessels and not only, is closely related to early Slavs pottery, with analogies usually spread in north-west Ukraine, southern Belarus, south-east Poland and north-west border of the Carpathian Basin (Slovakia). Polish sites from Upper Vistula and San river, located on the line of passes crossing northern Carpathians may be understood as a connecting bridge between findings from north-west Romania (Upper Tisza area in general, on the direction of the same passes, but south the northern Carpathians) and the north-east area (Fig. 2; 7). There are only few analogies detectable south of Carpathians, on Romanian territory, which could be explained by frequent imitation of some fast wheel-made forms (*Stanciu 2011*, 221–229).

Regarding the upper part of the vessels (preserved up to the maximum diameter line), within the overall material (mostly hand-made pottery, very little made on the slow wheel) are mostly present copies with short rim, mean bent and slight or mean curvature of the upper part, followed by those

characterised by vertical or slightly bent rim and short and mean curvature of the upper part. Small part of the established types amounts to 55% of total analysed items, hence the relative uniformity of the upper parts shape of the vessels. The decoration is rarely found on early Slav hand-made pottery and the definition of the Prague-type has practically established its quasi-absence. This is also the case with north-west Romania, where decoration is almost entirely missing, being found in only 17 cases (2.87%) in the overall material analysed, and no decoration methods was deemed dominant. In only in three cases we are dealing with more or less successful decoration imitations (made with a comb-type of instrument) on wheel-made pottery (Fig. 6). From the total examined material (whole vessels, fragments of upper parts and bottoms, decorated fragments, with rare exceptions assuming that they belonged to different containers), namely 592 exemplars, the 14 that illustrate the pottery thrown at the slow-turning wheel with more certainty only represent 2.6 percentages. Besides the chronological

significance, the rarity of the decoration, profoundly characteristic of the pottery of the following period, together with the very limited quantitative representation of this category in the material as a whole are facts that cannot be explained in any way other than in connection with the beginning period of the appropriation of the potter's wheel in the Early Slavic milieu in the region of the Upper Tisza. This is the period when the domestic manufacturing of pottery was beginning to be replaced by workshop production, a phenomenon that, presumably, was already initiated in north-western Romania during the first third of the 7th cent. at the latest.

Fast wheel-made or likely to have been wheel-made pottery appears completely isolated and in very small quantities (Fig. 6). Wheel-made pottery, particularly the fast wheel-made pottery was no common element of material culture of the early Slavs during the 6th cent. Considering the 6th cent. and, from region to region, certain parts of the 7th cent., circumstances differ for large part of the Romanian territory, where in contact areas with the Roman-Byzantine Empire (south-Carpathian region, central-east Moldavia), then also in regions included in the Gepid kingdom (Transylvanian Basin, west and partially north-west Romania) where even after the Avars established their control, technological traditions of the late antiquity are extended, the fast wheel-made pottery is almost always present even in sites where hand-made vessels are dominant. Undoubtedly, the few examples from north-west Romania are imports, their origin being disputable. Whether we agree that the start of the Slav habitation in this territory occurred some time before or after the fall of the Gepid kingdom or not, it is at least theoretically possible that the two environments had contacts, however available information shows that these relations were very weak (possibly the pottery in question, the bone combs from the settlement at Zalău-Bul. Mihai Viteazul).

Similar to the situation in the north-east (the basin of Upper Vistula and the Upper and Middle basin of the Pripet) or to that in the Inferior Danube, the ovens carved in a clay block are constantly accompanied by clay 'rolls'. In relation to these, but often also in relation to the stone ones, the so called 'breadcakes' are present, on which at times marks, mostly cruciform, were incised in the raw paste.

As already noticed, except for the pottery, regardless if we refer to settlements or graves, inventory is very poor (we have previously mentioned two

iron buckles, two iron fire-stones, to which add clay spindles and vertical loom weights, several stones used for sharpening, a few fragments of rotational manual grinders). A spoon and a clay mould found in relation with two dwellings in the settlement at Lazuri-Lubi tag indicate the local practice of metal working activities, performed possibly by itinerant specialists (Fig. 6). Two bone (horn) combs come from the settlement at Zalău-Bul. M. Viteazul, and a horn fragment undergoing processing may account for possible local production of such goods (Stanciu 2011, 33, fig. 6). Chronologically, none of above artifacts confirms limited dating to a certain period during the 6th–7th cent. If that 'hooked-buckle' (most likely used in a quiver belt, see Fig. 6) seems to indicate certain relations with the early Avar Khaganate (therefore, earliest in the second half of the 6th cent.), the bone combs might suggest relations with the civilisation specific to the Gepid kingdom, until mid 6th cent. Nevertheless, in combs case, evidence on a local production (as in other regions) limits any restricted chronology since they must have been in use until the start of the 8th cent. (Kuna/Profantová et al. 2005, 197).

The association of the archaeological features subject to analysis accounts for main two groups/stages, essentially different by the presence (IIa and IIb), respectively absence (I) of the slow wheel-made pottery¹³. Cases when in the settlement at Lazuri-Lubi tag certain structures were overlapping confirm the relative internal chronology of the entire horizon, established upon the analysis of the pottery inventory. Group/stage I is very close to what G. Fusek designed as particular to the most ancient hand-made pottery, assigned to stage Ia from Slovakia (Fusek 1994, 72–74, 102–103, fig. 68; 69).

There is no information or arguments, regardless their nature, which would make possible to position chronologically the start of this habitation already during the 5th cent., therefore the evolution of Lazuri-Pișcolt horizon might have occurred within the wide period delimited by the early 6th and mid 7th cent. As previously mentioned, the comparison of complete vessels indicates analogies mostly belonging to the second half of the 6th and the first half of the 7th cent. The use period of certain pit houses like those from north-west Romania, according to regional climate peculiarities as well, was estimated to a period of 20–30 years (for instance Krüger 1967, 112; Poleska/Bober/Krąpiec 1998, 54–55; Šalkovský 2001, 121). If the three-aged evolution of the entire horizon was accurately es-

¹³ Other characteristics of the pottery were also taken into account: upper part types; hand-made vessels with indented rim decoration; hand-made pottery with incised decoration (imitating decoration on slow wheel-made vessels); the presence of fast wheel-made pottery; slow wheel-made pottery with incised decoration. For details see Stanciu 2011, 282–296.

established, which would overall mean 60–90 years, then this chronological segment would take a certain position in a period longer than a century and a half, between the start of the 6th and mid 7th cent. In terms of absolute chronology, the possibility to establish, at least between certain limits, a start and end date of this horizon from north-west Romania is still an issue, as certain categories of materials or objects that could confirm such attempt are missing. In the case of a complex investigated in Suchohrad (western Slovakia) the ¹⁴C analyses results indicate several intervals between 420–570 (two of the segments reference the period between 490–510, namely 500–550), therefore, we may rather rely on the *antequem* value of year 570¹⁴. Comparisons between stage I pottery from north-west Romania and that of the above archaeological feature (in both cases exclusively hand-made) evidences great similarities of both upper parts types (with one exception, all the other in the archaeological feature at Suchohrad being also found in stage I from north-west Romania) and a complete vessel found there and north-west Romania form, assigned to stage I. Although the comparison to this archaeological feature from Slovakia is relative, we may at least temporarily place stage I from north-west Romania prior 570, and if, once again rather imprecisely, we consider that above life period of a house spanned over 20–30 years, then we might propose the fifth decade of the 6th cent. as the start of Lazuri-Pișcolt horizon.

More important in the attempt to establish a final stage is to examine the results of dendrochronological analyses in case of a house in the settlement at Wyciąże (Kraków-Nowa Huta, site 5) from south-east Poland, on Upper Vistula (*Poleska/Bober/Krapiec* 1998), therefore a region where elements of similarity with Lazuri-Pișcolt horizon from north-west Romania were often signalled. The dendrochronological examination of some wood samples in the archaeological feature there indicate trees cut between 625–635, assuming the house was used until about 650. Almost all upper part types of the vessels in this house, of late features, are found in the material of stage IIb from north-west Romania (*Poleska/Bober/Krapiec* 1998, 60), but more important

is the association with hand-made decorated, then slow-wheel made pottery (very little)¹⁵. Moreover, the material from north-west Romania also included fast wheel-made pottery. Since the north-west territory of Romania was close to regions (included in the Avar Khaganate: west Romania, Transylvania) where the fast wheel-made pottery production continued for a certain period, we might think that the use of the slow wheel was earlier there than the northward territories colonised by the Slavs. Therefore, compared to south-east Poland, we may consider an earlier date for the start of a specialised pottery production in the area of interest. Hence, where as the Polish horizon recorded by the inventory of the house at Wyciąże may be framed in the second fourth of the 7th cent., the dating of stage IIb from north-west Romania may most likely be placed during the first third of 7th cent. (end of the early Avar period). In such case, returning to that calculation for approximating the use period of a house (between 20–30 years), the start of Lazuri-Pișcolt horizon may be again placed towards mid 6th cent., earlier or after 550¹⁶.

Part of the Upper Tisza Basin, the north-west region of Romania did not evolve uniformly between the late Roman imperial period and the start of the early medieval period. Except for the south-west plain, more or less from the border of Carei southwards, after mid 5th cent. or its last third, in the rest of the territory there are no known remains that would support coherent inhabitancy. A cultural environment specific to the Gepid kingdom, evolving for almost entire century was shaped only in the above region, most likely starting with the last third of this century, basically particular to the Merovingian period and world. Similarly to the entire Tisza plain, the end date of this horizon is given by the arrival of the Avars inside the Carpathian Basin (568). We may extend over a certain period this inhabitancy, in more or less changed shapes, like the case of other territories by the border of the Avar Khaganate, however, positive information is missing at least for now. It is though certain that starting with the last third of the 6th cent. new archaeological realities, which may be related to the beginnings of the early Avar Khaganate emerge there.

¹⁴ Fusek/Zábojník 2010. Concerning pottery, the comparison between the greatest part of the material from north-west Romania and that recently published from a house at Nižná Myšľa-Alamenev, in eastern Slovakia dated in the most ancient Slovak phase (I) is most eloquent (*Fusek/Olexa/Zábojník* 2010).

¹⁵ A Byzantine bronze coin struck in 613/614 was found close to a house at Grodzisko Dolne, site 22 (also on upper Vistula) and it was considered that in the area, such piece could not be in circulation for a longer period. It seems that the house inventory lacks slow wheel-made pottery (*Czopek/Morawiecki/Podgórska-Czopek* 2001).

¹⁶ In a farther region, the so-called Murska Sobota 1a horizon from Slovenia, characterised by only hand-made pottery, rarely decorated was carbon – dated in the second half of the 6th cent., while the subsequent stage (Ib), when slow wheel-made pottery disseminates, was dated to the first half of the 7th cent. (*Guštin/Tiefengraber* 2002).

Slightly before or after the middle of the 6th cent., a new archaeological milieu was structured in the rest of the regions at the front of the territory under Avar control, related to an initial stage of Slav colonisation. Most likely already prior mid 7th cent., the Lazuri-Pișcolt horizon evolves into a novel inhabitancy pattern characterised by the areal distribution of the habitat. Regarding the pottery, noteworthy are the novel hand-made pottery shapes and the advance of slow wheel-made pottery exhibiting the decoration specific to the entire early medieval period.

This background may be defined by precisely the circumstances known for the best excavated settlements (Lazuri-Lubi tag and Zalău-Bul. M. Viteazul): only those remains related to the Lazuri-Pișcolt horizon interfere between Roman age inhabitancy, most likely extended until sometime during the 4th cent. and that starting in the second half of the 7th cent. or earlier. Its possible local precedents are unknown and it evolved within a territory (restricted to Lower Someș and Crasna river basin), which was for at least half century previously uninhabited. Ultimately, there is enough supporting evidence that a population arriving from other regions settled the area.

Transylvania (Central-South-East Transylvania)

As already noted by the start of this paper, the support of the discussion regarding the earliest Slav presence in Transylvania Basin was always represented by the settlements (reliable funerary findings are missing) researched in the south-east extremity, namely the Sfântu Gheorghe and Târgu Secuiesc Depressions (current counties of Covasna and Harghita), usually explained by the movement of some communities from extra-Carpathian regions. In fact, according to these archaeological excavations (it is useless to insist upon the most often poor reports or the way that their results were presented), it is obvious that only some of the known settlements might be of interest, namely Poian-Köhát, Cernat-Róberttag, both from Covasna County, usually dated to the 6th cent. or its second

half and the first part of the next century. Within the same microregions, the existence of certain settlements, illustrating the same chronological frame (Ghidfalău and Sf. Gheorghe, Covasna County)¹⁷, is still questionable. Also doubtful might be the settlement at Hărman (Brașov county; *Alexandrescu/Pop/Marcu* 1973, 247) within a microregion located in the immediate southwestern neighbourhood (Țara Bârsei/Depression of Brașov). The comparison with the settlements researched in the western proximity in the Basin of Târnava Mare, some right in its upper segment (Bezid, Șimonești, Cristuru Secuiesc, Filiaș), usually dated the earliest by the turn of 6th/7th cent. or by the start of the 7th cent. or even in the 7th–8th cent. is inevitable (Fig. 24; 25). Obviously, according to precisely the superposition relation between the features, occasionally seen in the digs, most of these settlements were successively inhabited. Since clearer cases that would confirm the present discussion are lacking, we disregarded other Transylvanian settlements, often only spotted or largely dated to the 7th–9th cent.¹⁸

In relation to what is known thus far, all these settlements illustrate the initial stage of the structuring of a new horizon of the habitation in the Transylvanian basin, which can be defined by settlements with dwellings sunken into the soil, almost without exception fire installations in one of the corners (most of the time stone ovens), hand-made pottery being predominant in the inventory (for instance *Harhoiu* 1999–2001, 122, 132, 148; 2001, 142–143, 148). Anchored to the south-east curve of the Carpathians, depression areas (Sfântu Gheorghe and Târgu Secuiesc), susceptible for hosting the most ancient settlements of this type, never provided optimal conditions for habitation neither by climate nor by soil quality, mainly favouring a pastoral economy¹⁹. At least from a theoretic stance, the tendency of these communities to advance towards inner Transylvania in the direction of the Târnave rivers and the valley of the Mureș, much more favourable regions from all points of view, can be justified.

We assume that neither the settlement from Poian, and even less that from Cernat, were completely researched, yet it is certain that at least in the case of the first, the earliest stage of inhabitancy,

¹⁷ With references to bibliography, see *Harhoiu* 1999–2001, 97, 152 no. 48, 153 no. 79; fig. 1. It is possible that other settlements belong to this horizon as well. A habitation from this period was uncovered at Lăzarea/Szárhegy, Harghita county (*Demjén/Lăzărescu* 2011, 68–70). It is very likely also the case of one the levels of the habitation in the settlement from Olteni- Sand quarry (Covasna county), characterized by dwellings with stone ovens, but the inventories were presented selectively and traced back to a Post-Roman habitation from the 4th cent. (*Buzea/Zăgreanu* 2011).

¹⁸ *Harhoiu* 1999–2001, 97, fig. 1. Together with the west and north-west Romania, see *Vizauer* 2008, 174–281, 367–372, maps 1–6.

¹⁹ The location of the settlements from south-east Transylvania or the cemetery at Sărata Monteoru was explained by the proximity of salt deposits (*Comșa* 1993, 15). Somewhat sooner, the exploitation of iron deposits was attested during the late period of the Sântana de Mureș-Cerneahov culture in the basin of the Ciuc (*Botár* 2011).

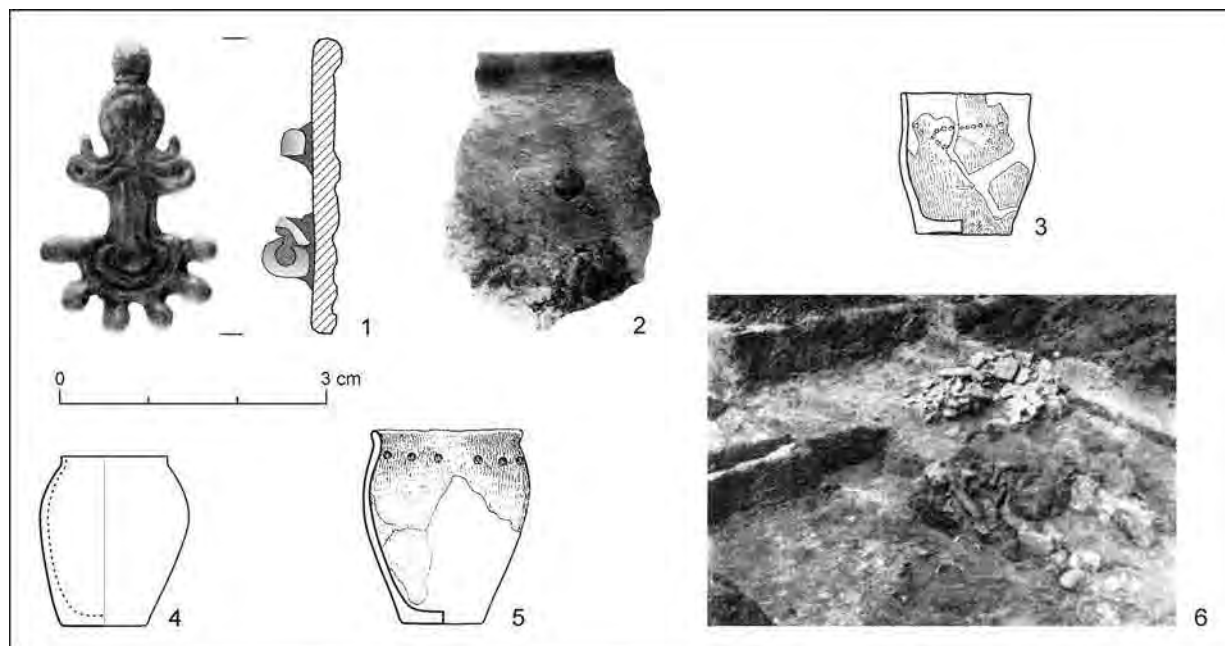

Fig. 8. Poian-Köhát. 1–5 – pit house 19: bronze bow fibula (1) and hand-made pottery (2–5, 2 and 5 with stamped decoration; the inventory also comprises slow wheel-made pottery); 6 – two pit houses (most likely, overlapping) with stone ovens. 1 – after Székely 1970a and Teodor D. Gh. 1992; 2–6 – after Székely 1970a (4 – drawing according to picture). Without scale: 2–6.

which is of interest here, is illustrated only by 8 houses of the 30 investigated, probably laying in different units (Székely 1992, fig. 2). For comparison, the plan of the settlement Bratei 1 (on the Târnava Mare) is similar to that from Zalău-Bul. M. Viteazul (north-west Romania): pit-houses cluster around a relatively circular free space (with two central constructions); those from the western and eastern extremities may represent subsequent stages to the inhabitation there (Fig. 3; 16).

Concerning the pit dwellings, most of them are rectangular, nearly square, more rarely oval or irregular. Inside the constructions that must have served dwelling purposes, heating facilities like stone-made ovens placed in a corner (frequently deemed fireplaces bordered with stone, however this is due to their preservation state), sometimes associated with ovens with clay coated cavity, caved in the sunken walls of the buildings, are customary. A feature of the buildings in upper Olt and Târnave basins is the recurrent building system lacking a superstructure supported by posts, walls being built by overlapping logs (the so-called Blockbau technique), perpetuated over time, as proven by the late habitation stages (for instance Székely 1992 – with most pit-houses at Poian; Harhoiu 1999–2001, 110; Vizauer 2008, 51–52, tab. 1).

Certainly, within the whole discussion, the dating issue of this early horizon of the Slav presence (admitting the relation between above mentioned

vestiges and the Slavs) is decisive. As usually, other inventory categories, except for pottery, are seldom represented although to a significantly higher extent compared to north-west Romania, case due in south-east Transylvania to the possibility of contacts with cultural milieus in the immediate western proximity (late horizon of the *Reihengräberfelder*, the early Avar Khaganate milieu). At Poian and Filiaş were found bow fibulae (cast bronze); in the latter house was preserved only the spring plate. That from Poian (for instance Székely 1992, 266, fig. 15: 1a, 1b), found in pit house 19, pertains to the older class IC Werner (Mureş-Gâmbaş-Pergamon), whose earlier counterparts seem to be those from Mazuria (Fig. 8: 1; see Curta 2001, 250, 254, 270; 2008b), but their east-Carpathian origin is also supported (Fiedler 2010, 237). Such brooches are not original creations, they copy more elaborated examples and associate various pre-existent decorations (Curta 2008b, 51, 65). Datings were established for the entire period of 6th–7th cent. (Curta 2008b, 55–65; Fiedler 2010, 243–246), some of the examples being earlier, reaching Romanian territory, therefore possibly Transylvania as well, by mid 6th cent. (Curta 2001, 254). Close to the pit house at Poian, there are very similar brooches (same IC type) in two of the graves in cemetery 3 at Bratei, the suggested dating being the second half of the 6th–early 7th cent. (Bârzu 2010, 97, 301, pl. 23: G; 130; 131). Nonetheless, around 600, all bow fibulae were fashionable (Curta 2001, 269).

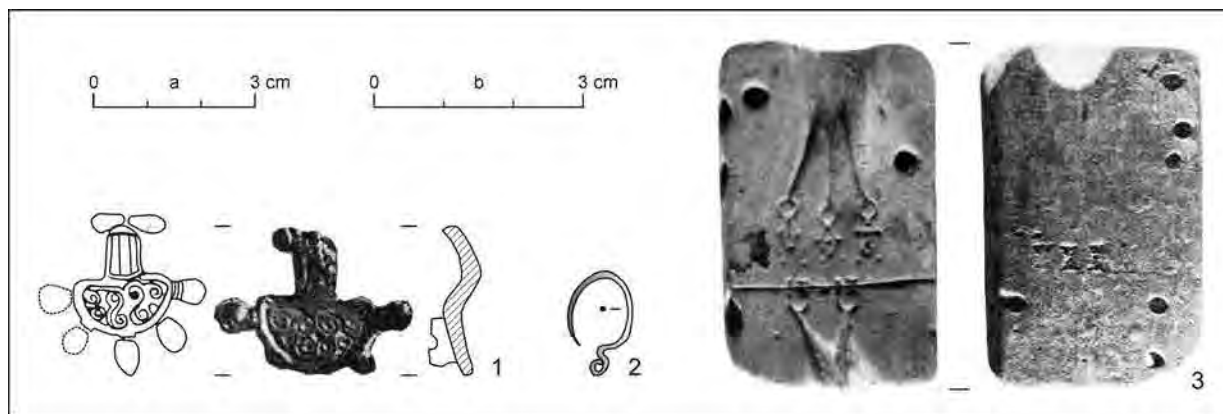

Fig. 9. Filiaş–Nagyverdö-földjét, pit house 20: bronze bow fibula (1) and bronze lock ring (2). Cristuru Secuiesc–Melegvölgy, pit house 4: sandstone mould (3). 1, 2 – after Székely 1974–1975 and Teodor D. Gh. 1992; 3 – after Székely 1971. Scale: a – 1, 2; b – 3.

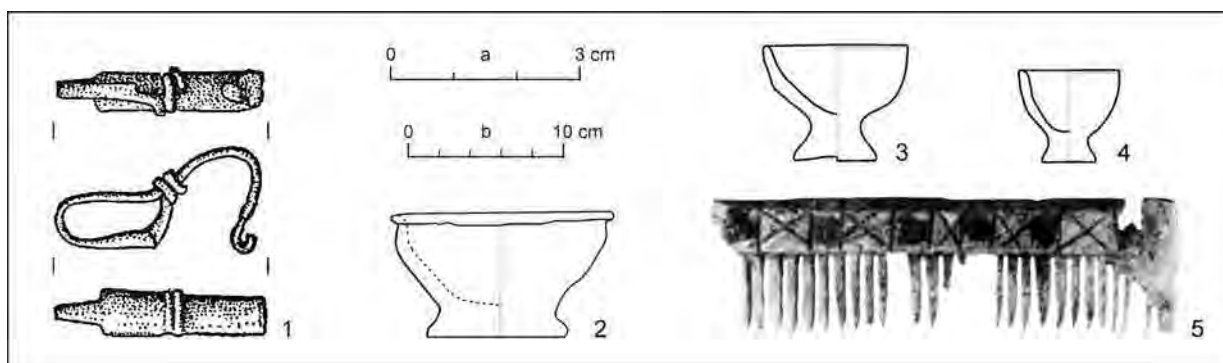

Fig. 10. 1, 2, 5 – Poian–Köhát, pit house 20 (the inventory includes only hand-made pottery): bronze fibula (1), hand-made 'cup' (2) and bone comb (5). 3, 4 – hand-made cups from Hungary: Gátér (3) and Sükösd–Ságod (4). 1, 2, 5 – after Székely 1970a (2 – drawing according to picture); 3, 4 – after Vida 1999. Scale: a – 1; b – 2–4; without scale – 5.

A fragment (headplate) from another bow fibula comes from the house at Filiaş (Fig. 9: 1; for instance Teodor D. Gh. 1992, 138, no. II: 4, fig. 8: 6). It seems to be residual in the filling of dwelling 20, found together with a lock ring with a spiral shaped end (Fig. 9: 2), a type of ornament well represented for example in cemetery number 3 from Bratei (Bârzu 2010, 73, 75–76, fig. 44: 13b). This brooch might have pertained in fact to dwelling 19 (intersected by no. 20), accounting for an earlier stage in the evolution of the inhabitancy there, relatively separable only by association with pottery categories²⁰. The fibula, although late, was recorded in Pietroasele type (class IF Werner), dated mainly in the 6th cent. (Curta/Dupoi 1994–1995, 233; Curta 2001, 260–261; 2008a, 474–484). A brooch with bent stem and a single-sided bone comb (Fig. 10: 1; see Székely 1992, 269, fig. 7: 5, 6) were found in building 20 at Poian. For similar pieces from Romanian territory, it was sug-

gested sometime ago a dating limited to the end of the 6th cent. (Teodor D. Gh. 1978, 21–22), subsequently type I-1b (to which was also included the piece from Poian) being placed between approximately 450 and 550. Therefore, these dress accessories would form an earlier series of the Roman-Byzantine brooches of the type, with focus in the second half of the 5th cent. and the first half of the 6th cent. (Teodor D. Gh. 1988, 199, 201, tab. 1). If this dating is correct, then the presence of this brooch would most suitably date the pit dwelling at Poian towards mid 6th cent. or the start of the second half (the bone comb has no relevance for more precise chronological framing, see Fig. 10: 5). As mentioned, only hand-made pottery, including a clay pan fragment (Székely 1992, 268) were found in this pit house. We find curious a small vessel, in the shape of a cup, with foot marked by a row of orifices? (Fig. 10: 2). It is an unusual shape, whose possible analogies

²⁰ Case also mentioned by Benkő Elek, in general highly reserved compared to Zoltan Székely researches (Benkő 1992, 195).

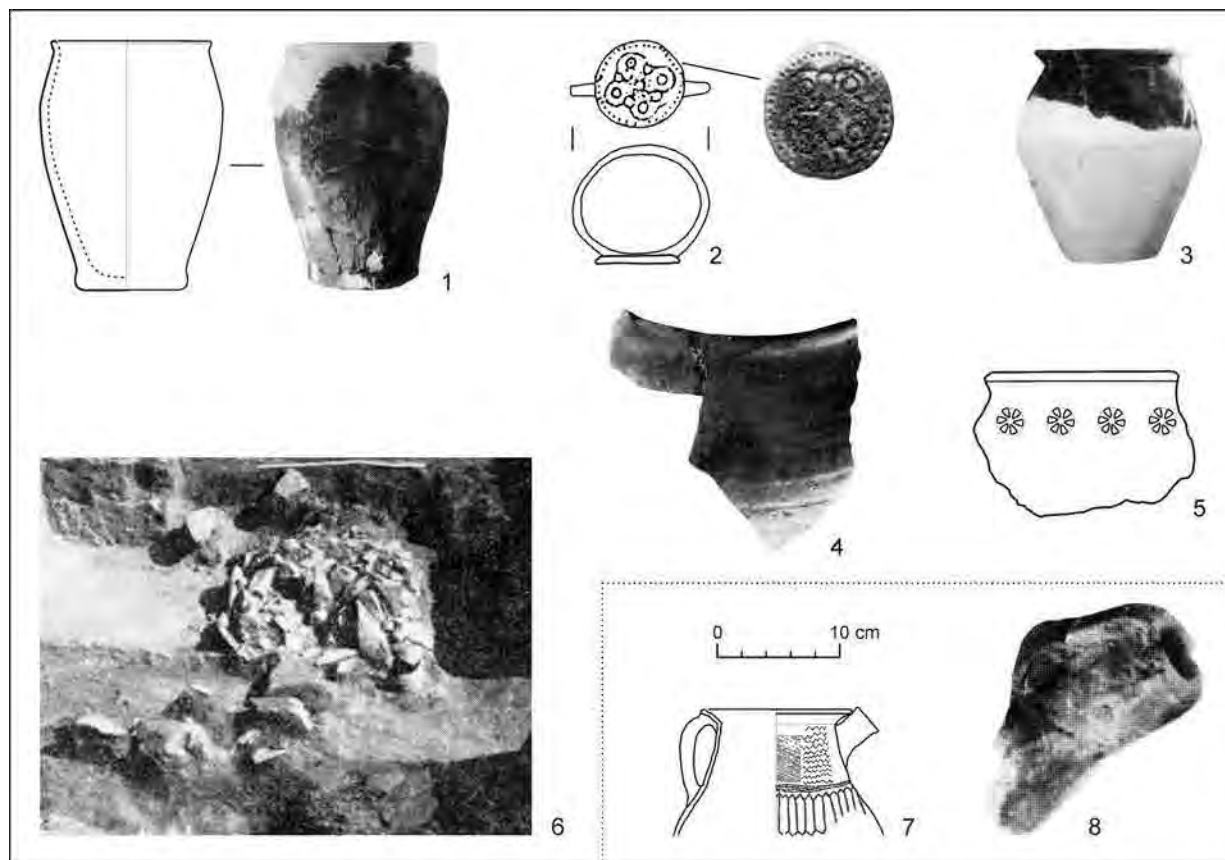

Fig. 11. 1–6 – Cernat-Róberttag: 1, 2 – pit house 5 (the inventory comprises hand-made and fast wheel-made pottery): hand-made vessel (1), silver ring (2); 3, 4 – pit house 3 (the inventory consists of hand-made and fast wheel-made pottery): fast-wheel made pottery, coarse fabric (3), fine fabric (4); 5 – pit house 4: upper part of a fast wheel-made vessel, coarse fabric?; 6 – stone oven of pit house 2 (after Székely 1970a and Székely 1992; 1, 5 – drawing according to picture). 7, 8 – ‘Röhrenkannen’ (fast-wheel made pottery, grey fine fabric): 7 – Bratei – settlement 1, pit house 20; 8 – Bezid-Fâneța Mare (7 – after Bârză 1994–1995; 8 – after Székely 1976). Without scale: 1–6, 8.

may be identified in the Avar milieu among clay imitations (hand-made recipients) of metal cups, yet dated there subsequent mid 7th cent. (Vida 1999, 156–157, 175, pl. 90: 1, 2). Ultimately, even if isolated, attempts to copy luxury vessels might have been made in the previous period as well.

A silver ring with circular plate (Fig. 11: 2) was discovered in pit dwelling 5 at Cernat-Róberttag, together with hand-made pottery (Fig. 11: 1, 1a), but also fast wheel-made pottery, from coarse (Fig. 11: 3) or fine fabric (Fig. 11: 4; Székely 1992, 281, 284–285, fig. 26: B5). More restricted dating of the ring is impossible, however the decoration on the plate might imitate in simple manner the decoration on some Byzantine jewellery, for instance the parts of some gold necklaces known in the Avar Khaganate, generally dated to the 6th–7th cent. (Garam 2001, 47–48, 276–277, pl. 25: 2; 26: 1). From house 4 at Cristuru Secuiesc comes one of the parts of a bivalve sand-stone mould used for casting granular pendants – silver or bronze (Fig. 9: 3; see Székely 1971, 354, 357,

fig. 1: 3, 3a). In above dwelling, pottery datable to the 7th–8th cent. (Székely 1971, 357) was reported. Identical jewellery was made by one of the moulds discovered in a house at Bernashivka (Ukraine, on mid Dniester; Vinokur 1998, 219, fig. 7: 3), the entire inventory being originally dated by the end of the 5th and first half of the 6th cent., subsequently in more precise terms, between the last decades of the 6th up to the third quarter of the 7th cent. (Gavritukhin 2005, 415, 460). The mould from Cristur (with rhomb base of the pendant) may also be compared to a artifact from the settlement Budureasca 4 (pendant base is triangular), for which a dating to the 8th or late 7th cent. was suggested, although the best analogy for such a piece (Byzantine origin) was positioned at the end of the 6th – early 7th cent. in the cemetery at Kölked-Feketekapu A (Măgureanu/Ciupercă 2004–2005, 294–295, 299, 304–305, 313, 318, fig. 10: no. cat. 9). Long time ago, in a hut researched in a pit house from Sf. Gheorghe-Bedeháza was discovered a bronze plate fragment with animal decoration

(Germanic animal Style II) made by pressing that might belong to the 7th cent. Interestingly, the dwelling inventory included only hand-made pottery(?), whose decoration imitates that on slow wheel-made vessels (*Ferenczi et al.* 1950, 128).

As mentioned by the start, most authors interested in the issue believed that the second half of the 6th cent. or the last third of the century (the period following the fall of the Gepid kingdom) was the period when the first Slavs arriving from the space between Siret and the Carpathians entered the south-east extremity of Transylvania (upper Basin of Olt) and, further on, that the advance of such habitation to Târnava Mare Basin and the central regions of the Transylvania occurred earliest starting with the first third of the 7th cent. Regarding the earliest horizon from upper Olt area, illustrated by pit houses like those at Poian or Cernat, Z. Székely constantly referred to the 6th or sometimes to the second half of the century and the first half of 7th cent. Although lacking evidence, Maria Comşa thought of a first intervention of the Slavs already in the first third of the 6th cent. as parallel movement with their displacement towards Lower Danube. Although without any available arguments available, Eugenia Zaharia suggested the existence of a horizon from the 5th–6th cent. within above settlements (we would assume that until mid 6th cent., date when the author had placed the Slavs intervention), identical to that from Târnava Mare Basin (this in fact, with the focus point in the first two thirds of the 6th cent. and illustrating there the inhabitancy during the Gepid kingdom; *Zaharia* 1994–1995, 319).

Except for pottery, some of the already mentioned artifacts would ensure a dating restricted to the interval corresponding to the second half of the 6th and the first half (possibly first third) of the next century. It is possible that the fibula with bent stem from Poian might place to around mid 6th cent. the start date of the early habitation stage there. In this archaeological feature (house 20) only hand-made pottery emerged, whereas in house 19, with the bow fibula, if determinations are accurate, there were also slow wheel-made pottery fragments, case which, in reliable terms, would account for a later chronological position of the feature, sometime during the 7th cent.

Due to insufficient reports on excavations carried out there and the confusing manner in which results were published, confirmation of a relative chronology based on pottery remains risky. Inventories were incompletely published, in most cases being restorable vessels or fragments that stand out by decoration, however, as mentioned, such analysis firstly operates with upper vessel parts, as long as restorable counterparts are few within dwellings.

However, at least in preliminary terms (the reevaluation of the analysis of the entire material is of course necessary) the examination of the association between the different categories in the features can be nothing but useful. The selected criteria refer to technological categories (hand-made pottery, slow or fast wheel-made, the fabric quality), the particularity of some shapes (in as much as they may be determined, in many cases using poor quality pictures), presence or absence of decoration (Fig. 14). One hundred and sixty seven houses coming from 16 settlements known from upper Olt area and Târnava Mare Basin were subject to analysis, investigated to a greater or smaller extent, usually with distinct chronological stages of inhabitancy, as occasionally shown by some overlapping archaeological features. Obviously, the most clear case is illustrated by groups 8 and 9, which include most of the dwellings, hence one may argue that this sequence lasted for a longer period (Fig. 14): hand-made pottery (lacking decoration and having other shapes than those in Prague-Korchak), together with slow wheel-made pottery, with the decoration that specific to the early medieval period (group 8; subgroup 8a) appear in same archaeological features. Possible quality subgroups are indicated by the association with other characteristics: hand-made vessels decorated on the rim with notches or alveoli (subgroup 8b); incised decoration on hand-made pottery imitating that on slow wheel-made vessels, namely horizontal fascicles of wavy or vertical lines (subgroup 8c); the nearly constant clay pans, the sporadic vessel rims decorated with alveoli or slow wheel-made vessels, lacking decoration (subgroup 8d).

The possibility to establish the start date of this series of archaeological features, characterised by the association between hand-made pottery (sometimes decorated, including decoration copied from that made on the slow wheel) and the slow wheel-made pottery, ornamented, would be of importance. Ultimately, the stage when slow wheel-made pottery, either decorated or not, emerged in central-south-east Transylvania, requires delimitation. In the Avar Khaganate (with finds coming mostly from graves) – hence also in Transylvania's case – slow wheel-made pottery, often copying fast wheel-made shapes, is likely to have appeared only by the end of the 7th cent. (*Vida* 1999, 107–110, 191). The settlement at Sighișoara-Dealul viilor would confirm the course of such evolution in central-south-east Transylvania, the outcome being that this technological category was peremptory in the 8th cent. (*Harhoiu/Baltag* 2007, 377–378, 382–383). Still, at least regarding the Slav milieu from central

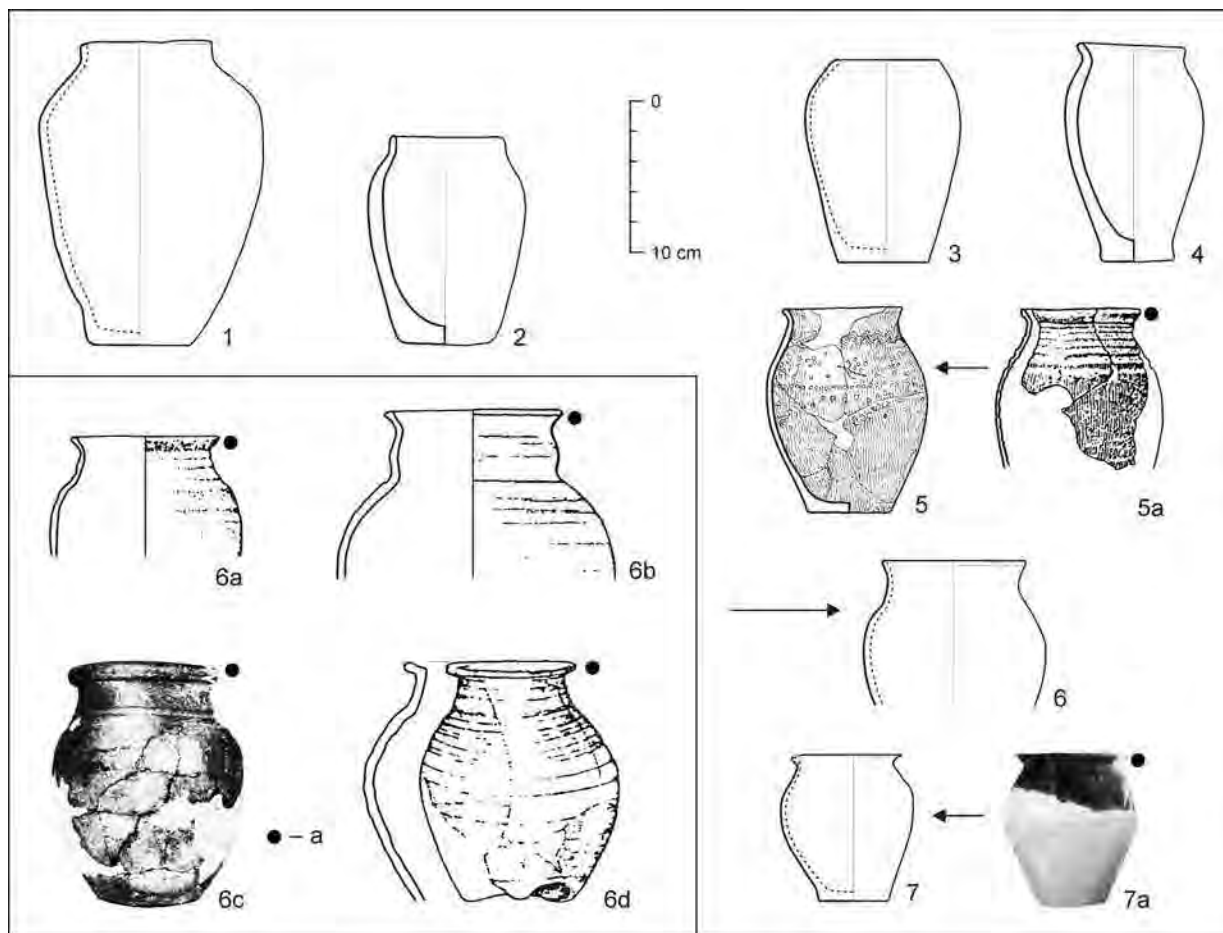

Fig. 12. 1–7 – Poian-Köhát, complete vessels (hand-made) from pit houses assigned to the first stage of the settlement. 1, 3 – pit house 4; 5 – pit house 5; 2, 6, 7 – pit house 11; 4 – pit house 16. After Székely 1971 and Székely 1992 (1, 3, 6, 7 – drawing according to pictures). Fast wheel-made vessels (coarse fabric): 5a – Bratei-settlement 1, pit house 2; 7a – Cernat-Róberttag, pit house 3; 6a, 6b, 6d – Bratei-settlement 1. 6a – pit house 68; 6b, 6d – pit house 5 (after Bârză 1994–1995); 6c – Bezid-Făneța Mare, pit house 1 (after Székely 1976). Legend: a – pottery thrown at the fast wheel. Scale: 2, 5, 6c, 7.

Europe, in the opinion of most specialists the date when this type of pottery launched corresponded to the period between the late 6th and first half of the 7th cent. (Parczewski 1995, 12, with referrals). As we have seen, this seems to be the case of north-west Romania, where, even though production on site is out of question, slow wheel-made, undecorated pottery emerged at the latest by the end part of the 6th cent. Such sequence (group 5) also exists in the regions of interest here (Fig. 14). At least in comparison to evolutions known from north-west Romania and regions north Mid Danube, the date assumed for the start of the production of the slow wheel-made pottery (the second half of the 7th cent.) seems to be too late in Transylvania's case or at least in the case of above settlement from Sighișoara.

If we also take into consideration subgroup 4c, then groups 5 and 6, also mainly characterised by associated hand-made pottery with slow wheel-made undecorated pottery (subgroup 4c and

group 5) and decorated (group 6), then the amount of archaeological features that do not contain slow wheel-made pottery represents only a quarter of the total analysed, with a suspiciously long chronological framing between approximately mid 6th – mid 7th cent. It is hard to believe that during an entire century the pottery specific to this inhabitancy horizon, as illustrated by the material known from pit houses, is that hand-made, sometimes beside much fewer vessels made on the fast wheel. Even if in the absence of other evidence, there are observations that also suggest an earlier date for the initiation of the horizon characterized by the production of slow wheel-made pottery in the case of central-south-east Transylvania, probably even from the end of the 6th cent., as in north-west Romania.

The latest position should belong to group 9, standing out by the exclusive presence of the slow wheel-made decorated pottery (rather isolate there are hand-made clay pans and undecorated vessels

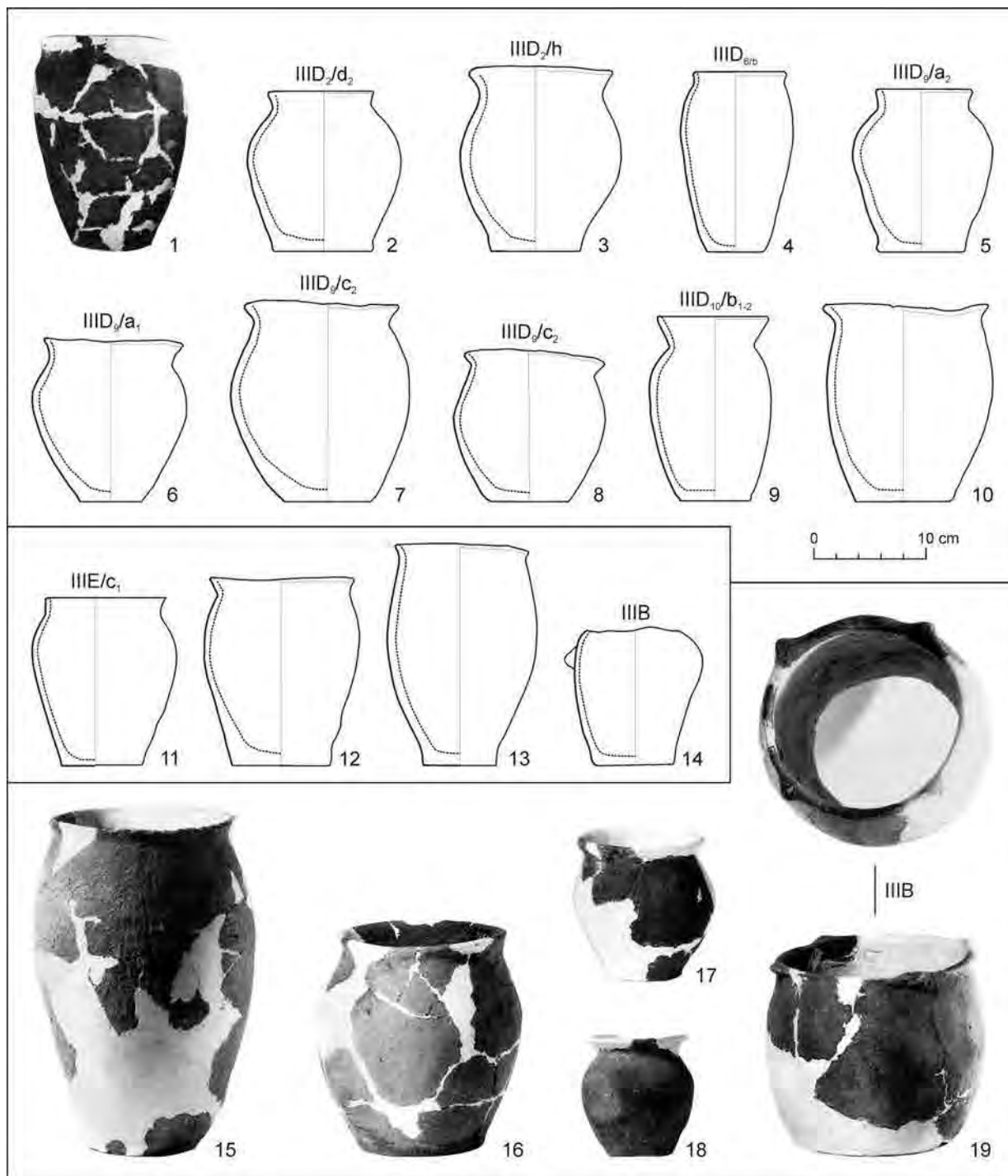

Fig. 13. Hand-made pottery. 1–14 – Poian-Köhát: 1–10 – pit house 6; 11–14 – pit house 18. 15–19 – Șimonești-Csere-Alja. The index of upper part of some of the vessels indicates the corresponding type to Vida 1999. 1–14 – after Székely 1992; 15–19 – after Benkő 1992 (2–14 – drawings according to pictures). Scale: 2, 3, 6–10, 12, 14.

made on the slow wheel; Fig. 14). If group 10, which also includes fine grey pottery, slow wheel-made, with polished decoration (specific of Dridu culture or the Transylvanian group Blandiana A), but also hand-made, may be dated in the 9th cent. (Harhoiu/Baltag 2007, 378; Horedt 1986, 75–76), then some ar-

chaeological features of group 9 could be even later, reaching the 10th cent.

In theory, the group characterised by the exclusive presence of hand-made, undecorated pottery (group 1) or that which comprises only fast wheel-made and hand-made pottery, other shapes

than Prague-Korchak (uncertain, group 3) should be dated to an earlier period. The fast wheel-made pottery may be an early indicator of continuity or cultural relation with the local horizon specific to the first two thirds of the 6th cent. (the Gepid kingdom milieu), however such remark is not entirely reliable since this pottery category was produced and used in Târnava Mare area until earliest mid 7th cent. Therefore, association with even slow wheel-made, decorated pottery (group 6) is not surprising.

Vessels comparable to Prague-Korchak type appear associated in four important cases: with only hand-made pottery, other shapes (group 4a); with fast wheel-made and hand-made pottery, other shapes (group 4b); with hand-made pottery, other shapes, and also slow wheel-made pottery, undecorated (group 4c); with slow wheel-made pottery, decorated and hand-made pottery, other shapes (group 6). In most cases, these features also associate hand-made potsherds, decorated inclusively with incisions imitating the decoration on slow wheel-made vessels (Fig. 14).

Pit dwellings assigned to the most ancient stage of habitation in the settlement at Poian and Cernat-Róberttag belong to group 4b (the majority) and 4a. This is the case of most structures assigned to Ipotești-Cândești culture in the settlement at Bratei 2 (Fig. 14). Still, in what pottery is concerned, such background is not specific to the early Slav settlements milieu that may dated to the 6th cent. (of those belonging to above groups, the one in the group 6 should be the latest), since hand-made pottery that may be related to shapes present in Prague-Korchak culture pottery represent only part of the material (for Poian, inside houses dated to the first stage; see Fig. 8: 3–5; 12: 1–7), then, the common rule is that of association with fast wheel-made pottery (group 4b). Within a direct contact space with superior cultural milieus, like Transylvania, such circumstances should not be surprising, for at least some of hand-made items suggest that fast wheel-made shapes were copied (Fig. 12; 20: B). In this regard, things are clearer in the settlements from Muntenia plain, where this trend was noted on several occasions (*Dolinescu-Ferche* 1984, 130; *Paliga/Teodor* 2009, 135; *Stanciu* 2011, 227–229, fig. 109).

Within the same settlement at Poian, the earliest horizon (the chronological framing targeted mainly the last third of the 6th cent.) was assigned features 4, 5, 11, 16, 19, 20, 22, however most of the houses there belong to the subsequent period (*Székely* 1992, 276). In the context of the discussion herein, more interesting are those numbered 6 (group 4b) and 18 (group 7), in which pottery with Prague-Korchak specificities (Fig. 13: 1, 11, 12)²¹ is associated to hand-made pots for which most reasonable analogous finds are provided by the pottery distributed inside the Avar Khaganate (Fig. 13: 2–9, 14). Those comparable to type IIID₂ (after Tivadar Vida) have analogies from the East to Central Asia, with a frequent occurrence in the second half of the 6th and first half of the 7th cent. (*Vida* 1999, 143, 139, fig. 58; pl. 175). Type IIID₆ vessels are rarely spread inside the Avar Khaganate, connections pointing again eastwards (*Vida* 1999, 140, fig. 59: 144). Those illustrating type IIID₉ are mostly found in the second half of the 7th and 8th cent., likely as those belonging to type IIID₁₀ (*Vida* 1999, 140, fig. 59: 147; pl. 175). In house 18 from Poian, a small vessel, whose upper part preserved a button was found (Fig. 13; 14; see *Székely* 1992, 263, 265, fig. 18: 1). It is possible it got into the feature filling by chance, accounting in fact for the habitation of the first Iron Age that existed there, but such a vessel, belonging also to group IIIB Vida, whose rim is provided with such buttons, comes from the Șimonesti-Csere-Alja settlement (Fig. 13: 19)²². The rest of the hand-made pottery from there may be compared without restraint with similar vessels in house 6 at Poian (Fig. 13: 2–8, 15–17). While it was initially considered that type IIIB Vida vessels (their prototypes being eastern) appeared in the Carpathian Basin only in the second half of the 7th cent., the view according to which they were in use from the beginning or the early Avar age seems justified, with a use peak between 568 and mid 7th cent. (*Vida* 1999, 129–132, pl. 175). The pit-house 18 at Poian did not distribute over the three phases established there, however house 6 was included in the last stage dated to the 8th cent. and by the start of the 9th cent., although Z. Székely placed the intermediate phase in the 7th–start of 8th cent. (*Székely* 1992, 277–279).

Rather, in more certain terms, the discussed pottery connected to that disseminated within the

²¹ The vessel from Fig. 13: 13, tulip-shaped, is also common in Prague-Korchak culture settlements (see *Stanciu* 2011, 214–218).

²² *Benkő* 1992, pl. 21. Such a vessels (upper part) has also been found in dwelling 35 of the settlement in Morești, dated to the first two thirds of the 6th cent. (*Horedt* 1979b, 114, 142, fig. 57: 12; 69: 12). The author of the research remarked the massive presence of hand-made pottery in this feature, including that of vessels with a lips decorated with notches suggesting the existence of a later stage in the evolution of the settlement, respectively contracts with the Slavs who had come from the east (*Horedt* 1979b, 143). At any rate, the discussion could be carried on further, sooner considering the possibility of early interactions between the Gepid world and the environment specific to the early Avar Khaganate. This would mean that at least some of the 'Gepid' settlements had lasted for a while after Transylvania got under the control of the Khaganate.

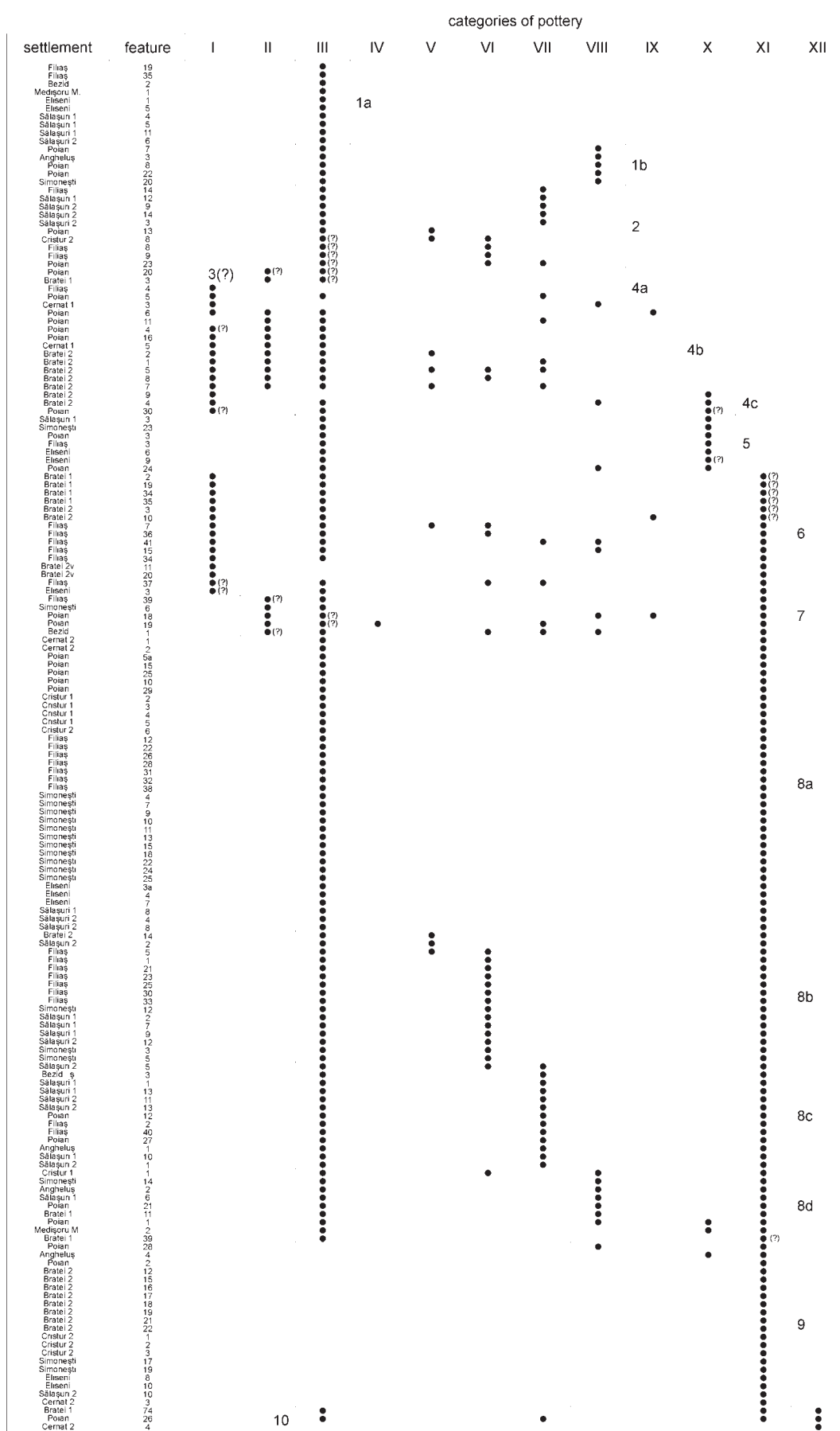

Fig. 14. Association of various categories of pottery in settlements from upper Olt Basin and Târnave Basin (6th–9th/10th centuries), with resulted groups (marked in Arabic numerals). I – hand-made, with Prague-Korchak shapes; II – fast wheel made; III – hand-made, undecorated, with shapes other than Prague-Korchak; IV – hand-made, stamped decoration; V – hand-made, decorated with rim notches; VI – hand-made, decorated with alveoli on the lip; VII – hand-made, incised decoration (copying that on slow wheel made vessels); VIII – clay pans (hand-made); IX – hand-made, shapes with analogies in the Avar milieu of the second half of 6th–7th cent.; X – slow-wheel made, undecorated; XI – slow-wheel made, decorated; XII – slow-wheel made, grey fine fabric, polished decoration ('Dridu culture').

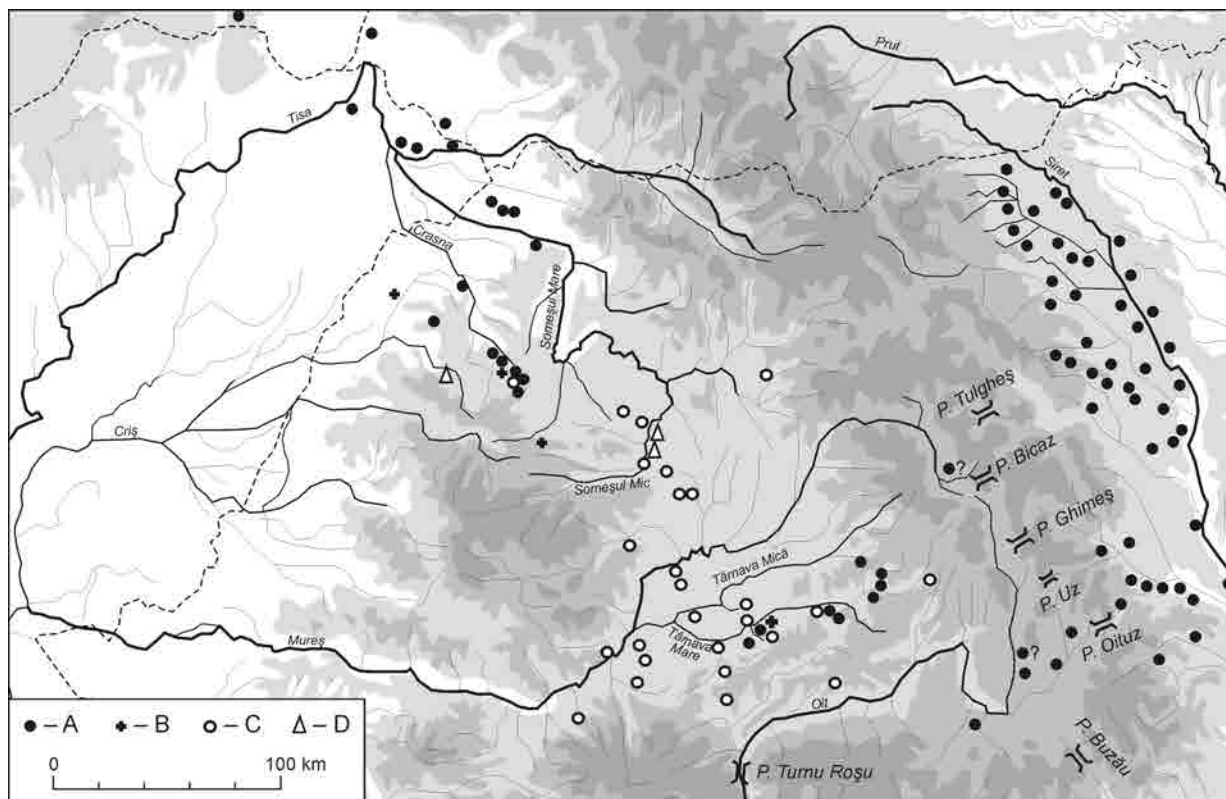

Fig. 15. Early Slavic discoveries (ca. the second half of the 6th cent. – the first half of the 7th cent.) in the north-western region of Romania, Transylvania and the area between the river Siret and the Eastern Carpathians (the latter ones according to Teodor D. Gh. 1996): A – settlements; B – cemeteries. C – the cemeteries of the 'Mediaș group' (ca. the second half of the 7th–9th cent.). D – barrow cemeteries of the 'Nușfalău-Someșeni type' (ca. the second half of the 7th cent. – the first half of the 8th cent.). The primary mountain pass through the region of the South-Eastern Carpathians are indicated. The cemeteries of the 'Mediaș group' after Horedt 1979b and Țiplic 2005.

Avar Khaganate, places dwellings 6 and 8 of Poian in Székely second phase (7th cent. – beginning of the 8th cent.), however the chronology of some vessel analogies might point to a more restricted period, mid or second half of the 7th cent. If so, during this period in south-east Transylvania there are dwellings whose inventory comprised only hand-made pottery, including Prague-Korchak shapes, with late features (house 6 of Poian), but also other where hand-made pottery (including late Prague-Korchak shapes) is associated to slow-wheel made, decorated vessels. There are no arguments to support a direct evolution, respectively a relation between this and the previous stage, but such a possibility should be considered. However, in terms of relative chronology, it can be said that the earliest stage of early medieval settlements in upper Olt basin is prior to mid 7th cent. It seems that mostly during the 7th cent., hand-made pottery in the Avar milieu exercised a relatively strong influence there. Ultimately, reserves on the initial determination of features' pottery, at times uncertain, should be also taken into account, hence in such cases, record was put in question (Fig. 14).

For the entire discussion (which would be the date when the Slavs from upper Olt basin advanced to central Transylvania?) as often highlighted, the results of the investigations on the two settlements at Bratei should be decisive. It is significant that in settlement 1, the habitation stage related to the specific Gepid cultural milieu (*phase b*) is followed by a completely different cultural horizon, characterized by the appearance of pit houses heated by stone ovens (sometimes designated as fireplaces delineated by stone), generalisation of hand-made pottery and generally, sporadic presence of other inventory items (*phase c*; Fig. 18; 19). If the establishment of the start date of habitation of *phase c*, with 22 or 23 pit houses, is disputable (the turn of the 6th to 7th cent. or even the first half of the 7th cent. were considered) it is important that the remark that the new horizon of habitation would begin in direct succession or short while after the end of *phase b* was emphasized. No superposition relations between the dwellings of the two stages were mentioned, which would mean that previous structures were still visible, avoided by those new

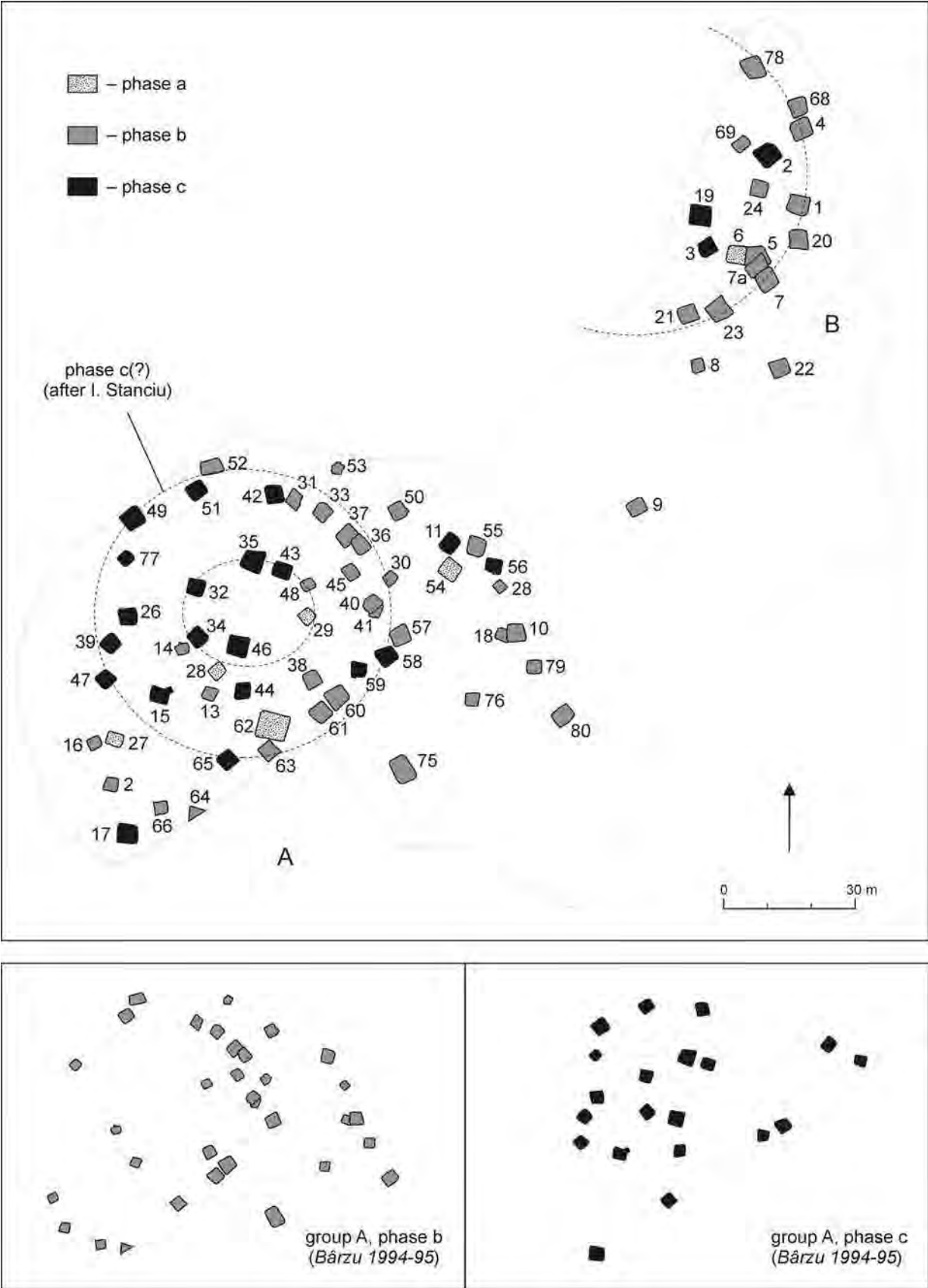

Fig. 16. Evolution stages of settlement Bratei 1 (after Bârzu 1994–1995), with supposed internal planning (for the sector A).

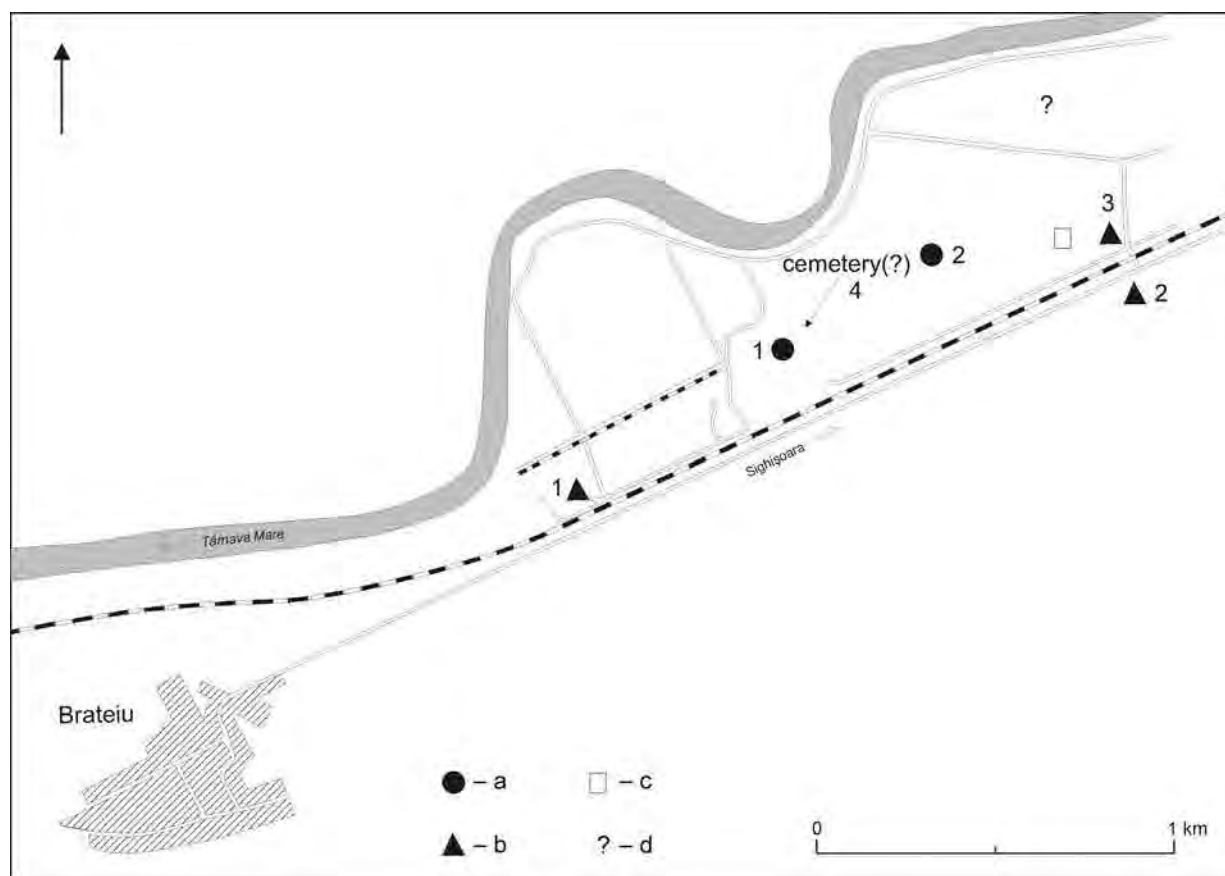

Fig. 17. Bratei (Brateiu), the sites of the Migrations and Early Medieval periods (according to Zaharia 1994–1995, Bârză 2010 and Nestor/Zaharia 1973). Legend: a – settlement; b – cemetery; c – graves(?), 6th cent.; d – settlement, 6th–7th cent.

(phase c; Fig. 16; see Bârză 1994–1995, 244). Furthermore, the interior planning of the entire settlement, with most pit-houses of the two phases, is unitary: they seem deliberately placed along an outer and inner circular perimeter²³. Within the first group of dwellings, most of phase c pit-dwellings are found approximately in the western half of this space, and most phase b houses are situated in the eastern part, but by some structures the two segments interfere. Therefore, indeed, the internal topography of the settlement suggests that the two stages evolved one after the other smoothly, habitation of phase c being reorganised, thus including good part of the pit-houses initially dated to a prior phase. In addition, it is less likely that circumstances in the north-eastern segment were due to hazard, late dwellings intercalating with phase b structures (Fig. 16).

Without more clear explanations, at least three successive sequences were supposed for the phase b evolution. A late date for the end of phase b (the

more recent sequence) by the turn of the 6th/7th cent. and the start of the 7th cent., as supposed (Bârză 1994–1995, 240–244), it not at all supported by the relatively poor inventory of the houses (Fig. 19). Although not necessary, comparison with the similar settlement at Morești peaking in the first two thirds of the 6th cent. may count for something (Horedt 1979b, 88–154). Last but not least, the chronological reference mark provided by the Avar intrusion inside the Carpathian Basin (568), date when most settlements of the Gepid kingdom ceased, thus reconfiguring entire habitation, should be of great importance.

Landmarks for dating phase c of the settlement at Bratei 1 are also few and do not support very restricted dating. First of all, mostly everything was staked on the pottery specific to pit houses inventory, compared with that of Ipotești-Cândești-Botoșana II culture (Bârză 1994–1995, 243). It was especially insisted over the one-sided and triangular

²³ Ligia Bârză has already mentioned the grouping of the dwellings from phase b surrounding an open space (Bârză 1994–1995, 242). Curiously, settlement 1 comprises two groups of features, at a distance of around 90 m between them, the north-eastern one being partly destroyed by floods (Fig. 16). It was presumed that in the case of the latter one we would be talking about an economic sector of the settlement per se, the workshops being grouped there (Bârză 1994–1995, 241).

Settlement Bratei 1				Settlement Bratei 2			
phases	total no. of dwellings	dating	categories of pottery	phases	total no. of dwellings	dating	categories of pottery
c	23	ca. 600–650	D; C; E	IV (II.2)	?	ca. 650–700 →	E; D?
		?		III (II.1)			E; D
b	50	ca. 450–530 →	C; A; D	II (I.2)	?	ca. 600–650	C; A?; D
		?					
a	5	ca. 350–400 →	A; B; C; D	I (I.1)	5	ca. 550–600 →	C; A; D; E?

Fig. 18. The settlements Bratei 1 and Bratei 2, chronology of the supposed stages of development, being indicated the presence of various ceramic types (according to *Bârzu 1994–1995*, *Bîrzu/Brezeanu 1991* and *Zaharia 1994–1995*). A – wheel-made, gray fine fabric; B – wheel-made, red fine(?) fabric ('imported red ceramic'); C – wheel-made, gray coarse fabric; D – hand-made; E – slow wheel. The categories are listed in order of the quantitative representation (probable situation in the case of the settlement Bratei 2).

handle comb, whose extremities were symmetrically shaped as animal heads (birds?; found in pit house 19; see Fig. 19: 7). The artifact would indicate precisely the turn between the 6th/7th cent. or the start of the 7th cent. (*Bârzu 1994–1995*, 243, 291, fig. 6). Their origin was assumed in the Langobard world, the majority of the exemplars being known from the regions colonized in Italy; at least the item from a Veszprém-Jutas grave dates prior 568 (*Bóna 1976*, 60, fig. 21; *Koch 1990*, 196). North-westwards, closest parallels for Bratei comb may be found in two graves in the Frank Klepsau cemetery, dated from the 6th cent. or mid of the same century (*Koch 1990*, 236–237, pl. 18: grave 17/17; pl. 22: grave 24/17). In the early Slav milieu from Bohemia, local production for one-sided and triangular handle combs is recorded, hence their chronological value is disputable (deemed indicators for the first half of the 6th cent.), being in use until the start of the 7th cent. or even later (*Kuna/Profantová et al. 2005*, 344). Still, the better executed exemplars, with ends shaped like the Bratei exemplar, are considered there indicators of relations with the western world (*Profantová 2008*, 627, 631, fig. 10: 3, 4). In Transylvania such combs may be considered as imports, representing a prestigious object for the owner. Indeed, the Bratei item might date from the end of the 6th cent. and start of the 7th cent., but such a comb (without modelled ends), associated to another double-sided, was found also in dwelling 68 from the same north-eastern segment of the settlement, included in *phase b*, therefore earlier (*Bârzu 1994–1995*, 267, 291, fig. 17: 3). Being taken into account even the few signalled analogies, it is possible that the comb pertaining to house 19 be dating from the second half or last quarter of the 6th cent.

We do not know whether the iron fibula, likely comparable to Rathewitz type (Fig. 19: 19), comes from pit house 35 (*phase c*; see *Bârzu 1994–1995*, 290, fig. 16: 13) or pit house 10 (*phase b*?; see *Bârzu 1994–1995*, 264, dwelling 10). However, regular dating for such fibula is placed no latter than the first quarter of the 6th cent. (*Schulze-Dörrlamm 1986*, 612–617, fig. 21). A bronze, cast, double body buckle, belonging to a Mediterranean type was identified in pit house 40 (Fig. 19: 22; see *Bârzu 1994–1995*, 256, 290, fig. 16: 4). For instance, an identical artifact from a Pleidelsheim cemetery was well dated to the last two decades of the 6th cent. (*Koch 2001*, 253–257, pl. 64: 6). Another buckle, with the link casted together with the fastening plate (shaped as a shield), found in pit dwelling 15 is difficult to interpret based only on the published drawing (bronze; Fig. 19: 23). As it was supposed, it was most likely scrap, suggesting the 6th–7th cent. (*Bârzu 1994–1995*, 256, 290, fig. 16: 5). The bifurcated arrowheads found in pit house 46 (Fig. 19: 21; *Bârzu 1994–1995*, 289, fig. 15: 12) are rare within grave finds of the Gepid kingdom, being more frequent, including in Transylvania, over the second half of the 6th cent. and in the first half of the next century (*Bârzu 2010*, 119).

A cup with lobbed mouth, hand-made (missing handle from ancient times) included to type III C₁/c of T. Vida, peaking in the last third of the 6th cent. and the first half of the 7th cent. was found in dwelling 11 (Fig. 19: 8; see *Bârzu 1994–1995*, 251, 282, fig. 8: 1). Such vessels originate in the East, inside the Carpathian Basin being more frequent east of Tisza river²⁴.

According to the author of the excavations at Bratei, in *phase c*, fast wheel-made pottery, of coarse fabric (predominant in the previous stage) disappears. Hand-made pottery, and sporadically, slow-wheel

²⁴ *Vida 1999*, 134–135. Such a vessel precisely in north-west Romania, at Valea lui Mihai (see *Vida 1999*, pl. 147: 2).

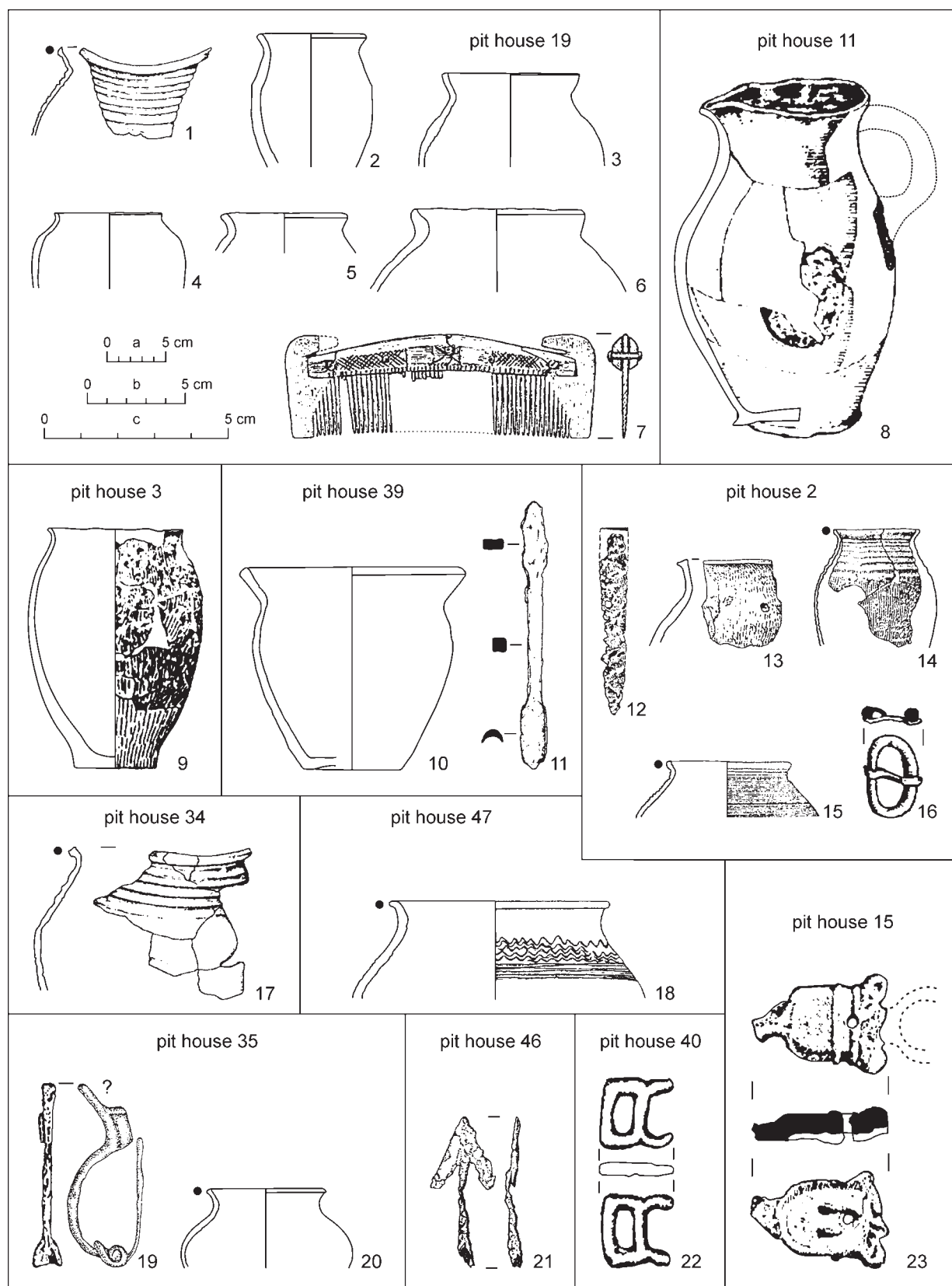

Fig. 19. Settlement Bratei 1, inventory of pit houses in stage c. The circle represents the fast wheel-made vessels, coarse fabric, the rest are hand-made vessel fragments. 1–6, 8–10, 12–15, 17, 18, 20 – ceramics; 7 – bone; 11, 19, 21 – iron; 16, 22, 23 – bronze pieces. 1–18, 20–23 – after Bârzu 1994–1995; 19 – after Harhoiu 1998. Scale: a – 1–6, 8–10, 13–15, 17, 18, 20; b – 7, 11, 12, 16, 21; c – 19, 22, 23.

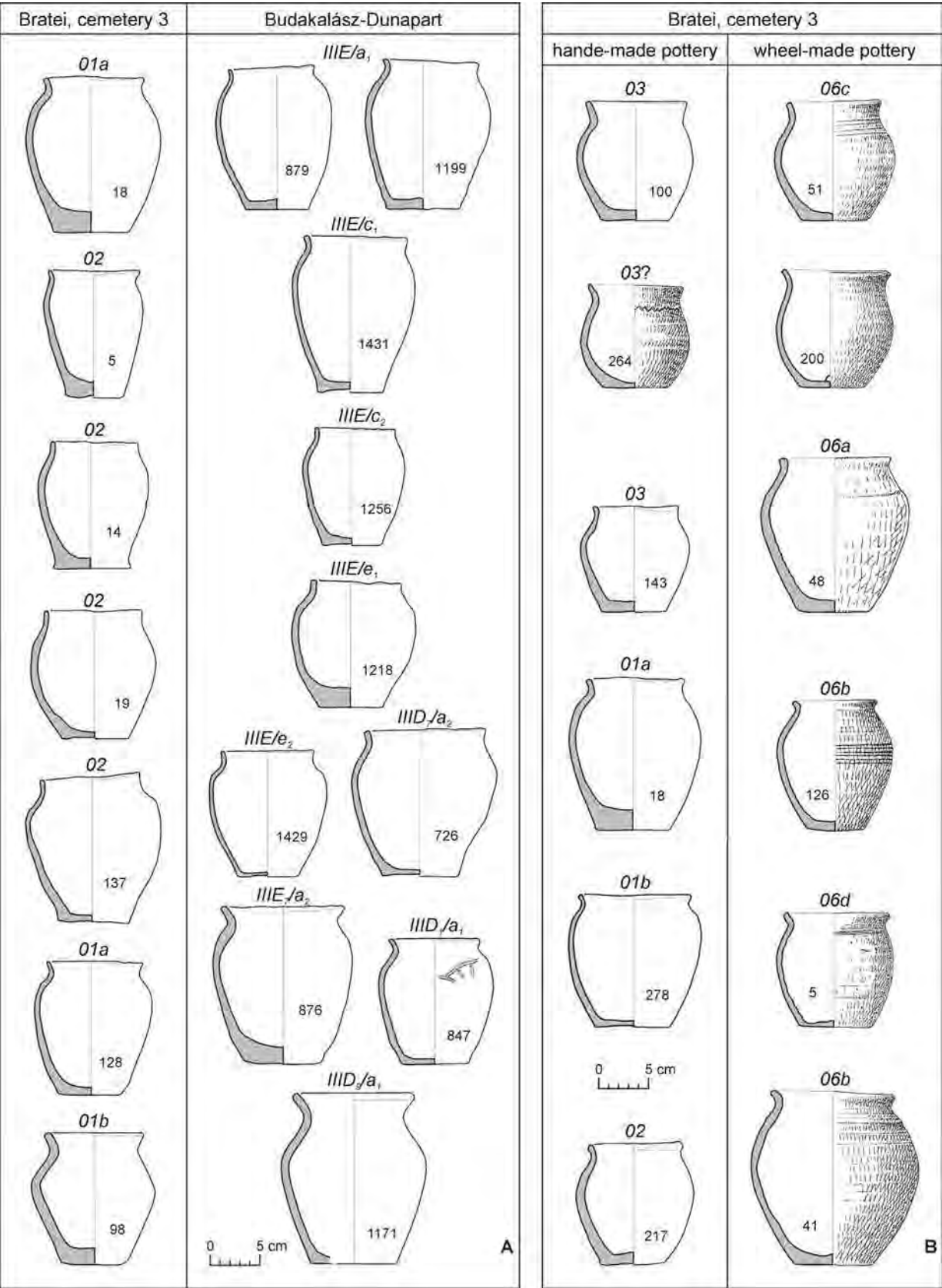

Fig. 20. A – hand-made vessels, comparison between the cemetery 3 in Bratei, and that of Budakalász-Dunapart. B – cemetery 3 from Bratei, hand-made vessels imitating forms of the wheel-made pottery. After Bârză 2010 and Vida 1999. The index of upper part of the vessels indicates the corresponding types to L. Bârză and T. Vida.

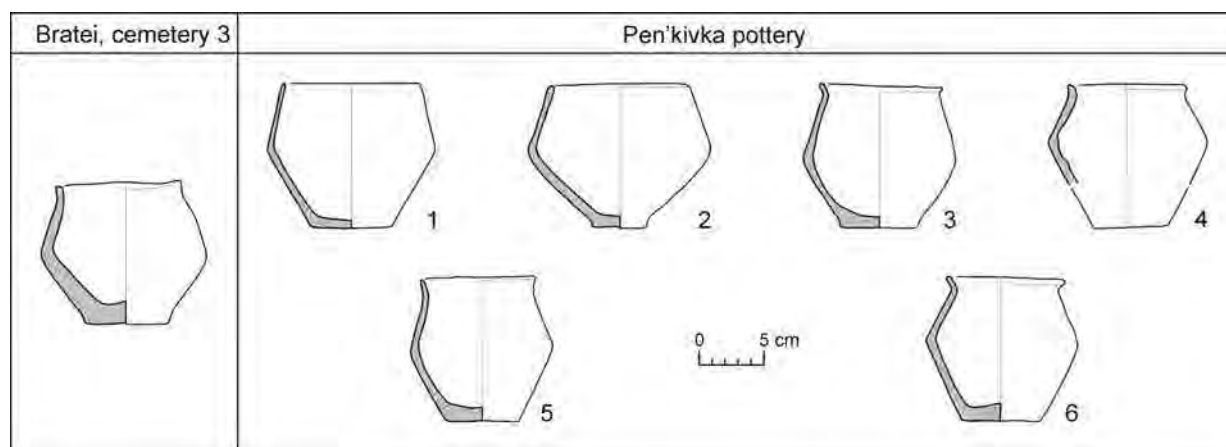

Fig. 21. Cemetery 3 from Bratei, hand-made vessel from the grave 87 and possible analogies in the vicinity of Eastern Carpathians (Pen'kivka culture, after *Teodor D. Gh.* 1994). 1, 4 – Recea-Strășeni; 2 – Ciortești; 3, 5 – Budeni-Suceava; 6 – Dănceni-Strășeni.

pottery, sometimes decorated, generalize (Fig. 18; 19; 23; see *Bârzu* 1994–1995, 243). And yet, the material published (presumably not integrally, and even in the detriment of hand made pottery) seems to contradict this observation²⁵. Except for the fine pottery, fast-wheel made, the category made of coarse fabric (fast wheel-made) may be recorded almost in all pit-houses of *phase c*, illustrated by pottery, while shapes are comparable to certain vessels of the previous phase, belonging to the same technological category (Fig. 19: 1, 14, 15, 17, 18). There is a different observation that also supports the possibility of an evolution of the habitation there in direct succession. It seems that hand-made vessels indicating the Prague-Korchak type are missing (we suppose that the material was selectively illustrated), yet in the corresponding horizon of the neighbouring settlement (Bratei 2) such pottery existed (Fig. 23).

Due to the the superposition relationships in some of the features and pottery specificities for settlement 2 at Bratei, were proposed four habitation phases within two successive stages. The first stage includes two phases (characterised by association of fast wheel-made and hand-made pottery), dating from mid 6th cent. until the start or first half of the 7th cent. (*Zaharia* 1994–1995, 329). The second stage (the last two phases characterised by the use of slow wheel-made pottery) should cover the 7th cent., until the start of the 8th cent. (Fig. 18). The features

of the first two phases do not contain Slavic material (*Zaharia* 1994–1995, 329), but houses 1 (framed to phases I–II, contains the largest quantity of hand-made pottery) and 5 (second phase) include items that may be understood as ‘early Slavic pottery’ (Fig. 23)²⁶. In relative terms, it can be deduced that those features where such pottery appears belong to the second half of the 6th cent. and first half of the next century, similar circumstances to those in settlement 1. The situation is rather confusing, however analogies with the material at Străulești-Lunca (two coins from Justinian I were also found there) suggested to the author of the digs the possibility that phases I and II of settlement 2 at Bratei do not exceed the 6th cent. (*Zaharia* 1994–1995, 327).

Therefore, one should consider the observations of the authors of the excavations in the two settlements at Bratei, according to which the new horizon of habitation (the so-called Ipotești-Cândești-Bratei culture, second phase) was structured by the turn of the 6th/7th cent. or no later than the first half of the 7th cent. This reconfiguration of the local archaeological milieu was assigned to the first group of Slav population (for instance *Bârzu/Brezeanu* 1991, 204; *Zaharia* 1994–1995, 324, 331, 334–335). The above dating contradicts the view constantly maintained that the Slavs might have advanced to central-south Transylvanian Basin only subsequent the end of the late horizon of *Reihengräber*, by mid

²⁵ The descriptions from the catalogue indicate a richer inventory (at least regarding the pottery) than the one illustrated (*Bârzu* 1994–1995). Probably this situation explains the seeming difference in relation to settlement Bratei 2, where there is significantly more hand-made pottery in the dwellings dated to the first half of the 7th cent. (*Zaharia* 1994–1995).

²⁶ *Zaharia* 1994–1995, 322–323, 345, 350, fig. 9: 4, 5, 8 (pit house 1); 14: 11, 20–22 (pit house 5). Moreover, even the author states that in the inventory of pit dwelling 1 is dominated by the ‘Slav pottery’ (*Zaharia* 1994–1995, 323). A few potsherds found in pit house 2, assigned to the most ancient stage, could also belong to the early Slav pottery, as understood (*Zaharia* 1994–1995, 347, fig. 11: 7, 8).

7th cent. or sometime during the second half of the century (more recently *Harhoiu 1999–2001*, 127; 2001, 148). The internal layout of settlement 1 at Bratei is indicative of the organic relation between the new horizon, commonly assigned to the early Slavs and the previous habitation, specific to the Gepid kingdom environment. The invoked arguments for dating the end of this settlement (*phase b*) only by the turn of the 6th/7th cent. are not conclusive. As many as they are, other materials within inventories, beside pottery, may point, at least the same extent, to the last quart of the 6th cent. In fact, the Avar intervention inside the Carpathian Basin followed by the deep restructuring of the habitat inside the territory of the former Gepid kingdom, provides a reasonable date also for the end of the corresponding horizon of habitation in the settlement 1 at Bratei, followed in direct succession by the *phase c* settlement.

Another observation may be made: settlements that in Târnava Mare Basin (and generally in Transylvanian Basin) should correspond to the cemeteries of the so-called group IV established by Kurt Horedt (like those from Band, Unirea/Vereşmont, Noşlac or Bratei 3) are still unknown. These are cemeteries that by size, sensibly exceed those of the Gepid kingdom period, hence the supposition that spaces inhabited at that time clustered (for instance *Horedt 1986*, 31). In Transylvania' case, this situation is supported by the distribution map of the cemeteries, with the mention that habitation during the Gepid period does not seem to continue in the basin of the Someşul Mic (Fig. 24; 25).

The *phase c* habitation of Bratei 1 settlement might be illustrative of precisely that settlement from the structuring stage of the late horizon of *Reihengräberfelder*, being in relation to part of the graves in cemetery 3 (Bratei) within the boundary of the same place (see Fig. 17). There, an eastern late segment (the first half of the 7th cent.?), was delimit-

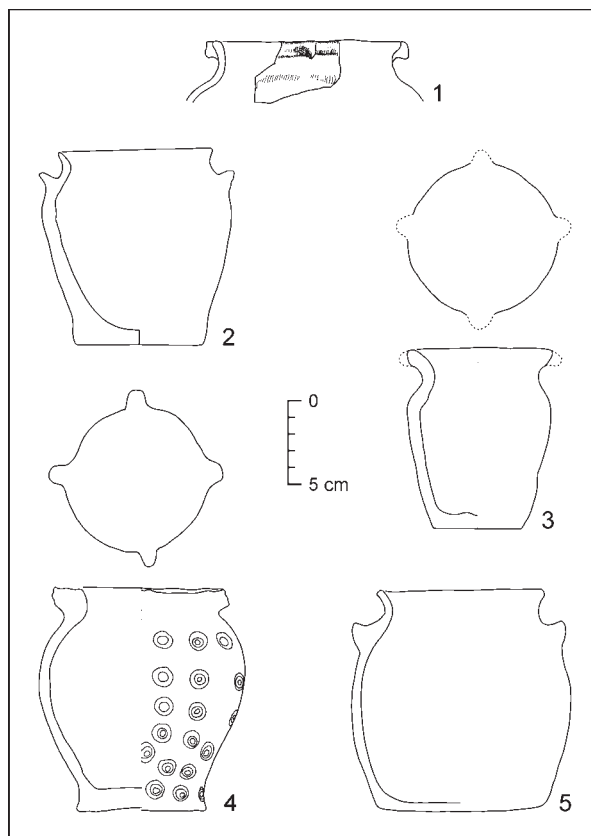

Fig. 22. Hand-made vessels (group IIIB Vida – 'Buckelrand-/Buckelgefäße'). 1 – Moreşti ('Gepidian' settlement), pit house 35; 2, 4 – Budakalász-Dunapart (2 – grave 218; 4 – grave 1001); 3 – Várpalota-Gimnázium, grave 130; 5 – Abony. After *Horedt 1979a* (1) and *Vida 1999* (2–5). Without scale: 1.

ited, characterised, among other, by the presence of hand-made pottery, sometimes with Prague-Korchak specificities²⁷.

In any case, the inventory of the pit houses of the last stage of habitation in the settlement 1 at

²⁷ *Bârzu/Harhoiu 2008*, 522–530; *Bârzu 2010*, 149–153; *Harhoiu 2011*, 218–226. Cemetery number 3 from Bratei does not correspond to any of the stages of *phase b* from settlement 1 (*Bîrzu/Brezeanu 1991*, 204), and the initiations of *phase c* of the habitation there would correspond to the late period of cemetery 3, around the middle of the 7th cent. (*Bârzu 2010*, 146). Admitting the already mentioned explanation formulated by Ligia Bârzu, according to which the habitation from *phase c* of settlement 1 intervenes shortly after the end of *phase b*, would mean that the last stage of *phase b* is dated during the first half of the 7th cent., illustrating an environment semi-identical to that in cemetery 3. The sites from that location are displayed on a terrace 200 m in width and about 1700 m in length, presumably verified repeatedly by surface research and probing of the soil, however, a settlement that seems to be tied to cemetery 3 has not been identified (see Fig. 17). Still, according to an older mention, there was a settlement inhabited even since the 6th–7th cent. at the edge towards the river Târnava Mare of the terrace on which cemetery 3, which was destroyed completely by a sand quarry (*Nestor/Zaharia 1973*, 199; relative positioning in Fig. 17). The situation is even more complicated, since a cemetery with flat incineration graves ('cemetery 4') was mentioned on several locations, positioned in the place of settlement 1 (*Nestor/Zaharia 1973*, 194; *Zaharia 1994–1995*, 299). It was dated between the 4th and 7th cent. (*Nestor/Zaharia 1973*, 192, 194–196) or the 4th–12th cent. (*Zaharia 1994–1995*, 299–300), but the opinion that we are in fact dealing with waste holes, might have some truth to it (*Harhoiu 1999–2001*, 110). At any rate, the entire situation there seems strange as long as there are two settlements inhabited during the first half of the 7th cent. (and possibly also during the last third or half of the 6th cent.) covering a less broad surface, partly contemporaneous with cemetery number 3 (settlement 1 was found about 850 m away from it and settlement 2 was about 430 m away), but it is believed it has no connection with the graves from the vicinity. The presumption that this necropolis was used by the inhabitants of the two settlements (perhaps another settlement that was destroyed) should at least be considered.

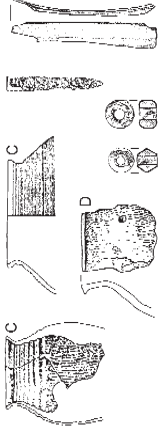
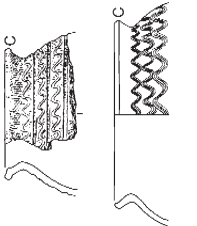
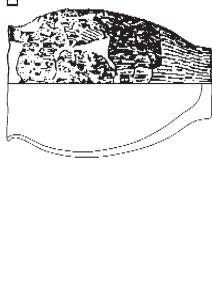
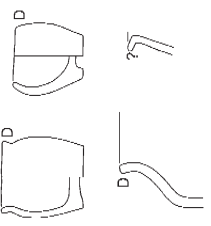
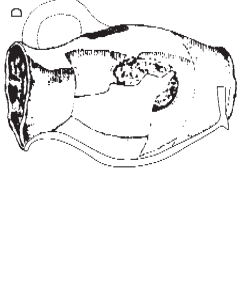
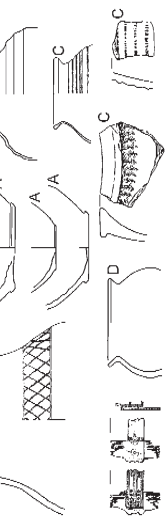
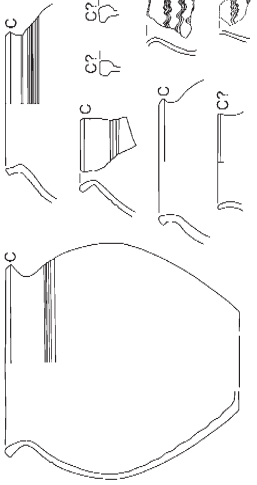
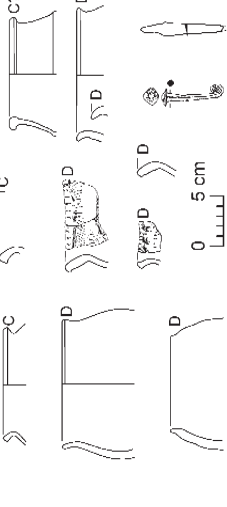
settlement Bratei 1				settlement Bratei 2	
no.	phase b	no.	phase c	no.	phase II/I.1 (no. 1?); phase III/I.2 (no. 2)
13	⊕	2			
14	⊕				
30	⊕	3			
31	⊕	11			
33	⊕	15		2	
36	⊕	19			

Fig. 23. The settlement Bratei 1, segment A, comparison between the inventories of the dwellings from the most recent stage (phases b and c, according to Bârzu 1994–1995). Further the settlements Bratei 1 and 2, comparison between the inventories of the dwellings from phases c, respectively II (I.2). For the letters (symbols) that mark the pottery categories, see Fig. 18; ⊕ – according to the description in the catalogues, in these features there are other components of the inventory (primarily pottery) which do not appear in the illustration (according to Bârzu 1994–1995; Zaharia 1994–1995).

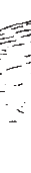
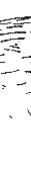
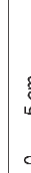
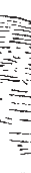
settlement Bratei 1				settlement Bratei 2	
no.	phase b	no.	phase c	no.	phase III/1.2
37		17		5	
					
					
					
38		34		5	
					
					
					
40		35		5	
					
					
					
41		39		5	
					
					
					
45		42		5	
					
					
					
48		43		5	
					
					
					
52		46		5	
					
					
					
57		44		5	
					
					
					
60		47		5	
61		49		5	
61		51		5	

Fig. 23. Continuation.

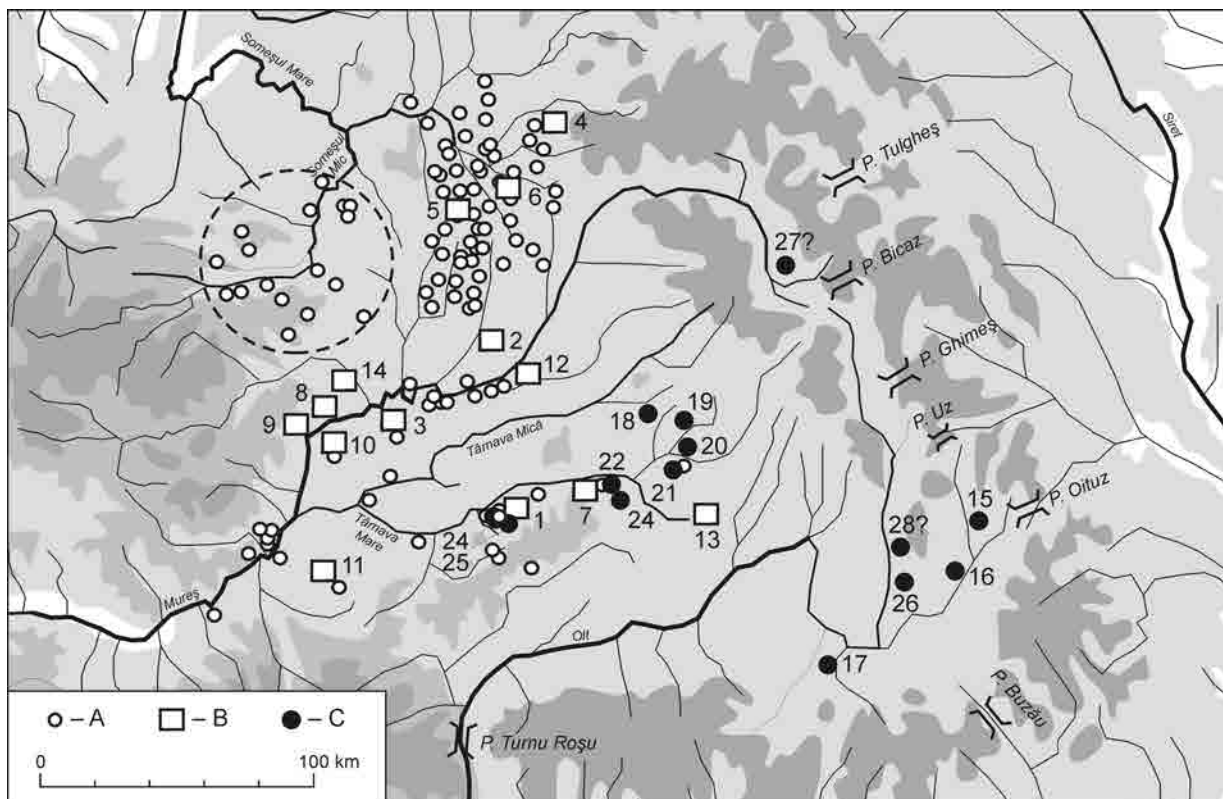

Fig. 24. A – inhabitation of the Transylvanian Basin during the Gepid kingdom, after *Rustoiu 2005*; B – cemeteries of Band-Unirea/Vereșmort-Noșlac-Bratei 3 group, after *Harhoiu 1999–2001*; C – settlements between approximately mid 6th– mid 7th cent. in the upper Olt Basin and that of Târnave rivers. 1 – Bratei (Sibiu county); 2 – Band (Mureș county); 3 – Noșlac (Alba county); 4 – Bistrița (Bistrița-Năsăud county); 5 – Fântânele (Bistrița-Năsăud county); 6 – Galații Bistriței (Bistrița-Năsăud county); 7 – Sighișoara (Mureș county); 8 – Unirea-Vereșmort (Alba county); 9 – Valea Largă (Mureș county); 10 – Gâmbaș (Alba county); 11 – Ghirbom (Alba county); 12 – Târgu Mureș (Mureș county); 13 – Drăușeni (Brașov county); 14 – Luna (Cluj county); 15 – Poian (Covasna county); 16 – Cernat (Covasna county); 17 – Hărman (Brașov county); 18 – Bezid (Mureș county); 19 – Simonești (Harghita county); 20 – Cristuru Secuiesc (Harghita county); 21 – Filiaș (Harghita county); 22 – Sighișoara-Dealul Viilor (Mureș county); 23 – Sighișoara-Albești (Mureș county); 24 – Bratei 1 (Sibiu county); 25 – Bratei 2 (Sibiu county); 26 – Ghidfalău (Covasna county); 27 – Lăzarea (Harghita county); 28 – Olteni (Covasna county).

Bratei, although much inferior both quantitatively and qualitatively, accounts for a similar general structure with that in cemetery 3 or another part of it: common pottery, fast-wheel made, of coarse fabric (less within houses); few fine pottery, wheel-made within the cemetery (probably missing from houses inventories); many hand-made pottery both within the cemetery and houses, relatively frequently similar to Prague-Korchak type pottery within the cemetery (for the pottery within cemetery 3 see *Bârzu 2010*, 54–72); hand-made vessel within the settlement, directly related to a category of early Avar pottery, in certain graves part of inventories suggest the same milieu; metal pieces (within the settlement, the buckles from houses 15 and 40) that point to artifacts coming from the Byzantine world; bone combs, which

were so much specific to the period prior the Gepid kingdom milieu²⁸.

In relation to cemetery number 3 from Bratei and the hand made pottery there, the similarity with the same category of the pottery from the necropolis in Budakalász-Dunapart (Hungary, towards the northern periphery of the Avar Khaganate) is remarkable. A considerable part of the vessels from Bratei are to be added to the group III E Vida which includes the Praga type of pottery or pottery with such characteristics, the ones not decorated beige date in the cemetery from Budakalász to the last third of the 6th cent. and the first half of the 7th cent. (Fig. 20: A; see *Vida 1999*, 147–155). In both cemeteries, other vessels (subgroup III E/d Vida) have parallels in the cultural environment of the Pen'kivka culture (as well as the exemplary in Fig. 21, with

²⁸ The inventory elements common to the cemetery and the contemporaneous stages from settlements 1 and 2 were already noted, the focus being on the pottery (see *Bârzu 2010*, 144–146).

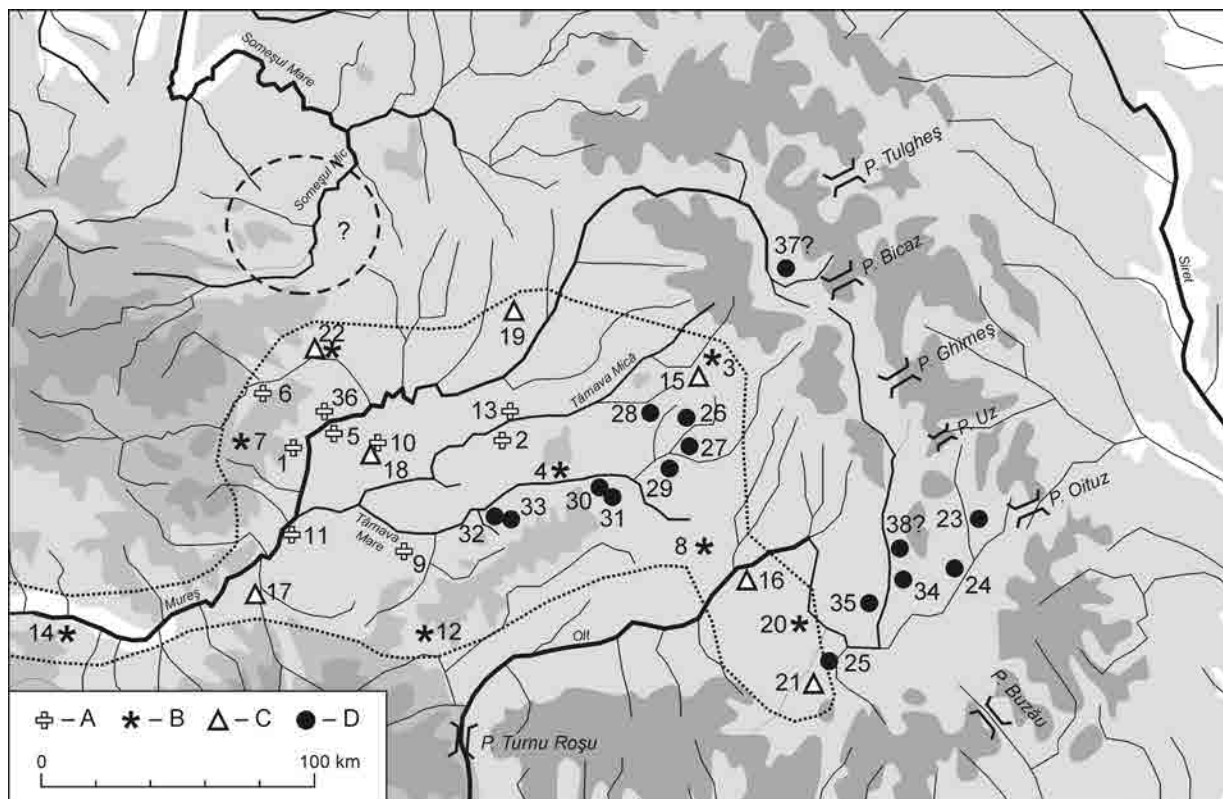

Fig. 25. Finds related to the early/middle Avar Khaganate milieu in the Transylvanian Basin, without the group Band-Unirea/Vereșmort-Noșlac-Bratei 3 (after ADAM 2002; Harhoiu 2004–2005). A – burial assemblages; B – isolated findings?; C – coin finds, isolated or hoards; D – settlements between approximately mid 6th – mid 7th cent. in the upper Olt Basin and that of Târnave rivers. 1 – Aiud (Alba county); 2 – Cornești (Cluj county); 3 – Corund (Harghita county); 4 – Dumbrăveni (Sibiu county); 5 – Gâmbaș (Alba county); 6 – Moldovenești (Cluj county); 7 – Râmeți (Alba county); 8 – Rupea (Brașov county); 9 – Șeica Mică (Sibiu county); 10, 18 – Șpălnaca (Alba county); 11 – Stremț (Alba county); 12 – Șura Mare (Sibiu county); 13 – Târnăveni (Mureș county); 14 – Veșel (Hunedoara county); 15 – Firtuș (Harghita county); 16 – Hoghiz (Brașov county); 17 – Sebeș (Alba county); 19 – Voiniceni (Mureș county); 20 – Rodbav (Brașov county); 21 – Brașov (Brașov county); 22 – Turda (Cluj county); 23 – Poian (Covasna county); 24 – Cernat (Covasna county); 25 – Hărman (Brașov county); 26 – Șimonești (Harghita county); 27 – Cristurul Secuiesc (Harghita county); 28 – Bezid (Mureș county); 29 – Filiaș (Harghita county); 30 – Sighișoara-Dealul Viilor (Mureș county); 31 – Sighișoara-Albești (Mureș county); 32 – Bratei 1 (Sibiu county); 33 – Bratei 2 (Sibiu county); 34 – Ghidfalău (Covasna county); 35 – Sfântu Gheorghe (Covasna county); 36 – Unirea/Vereșmort (Alba county); 37 – Lăzarea (Harghita county); 38 – Olteni (Covasna county).

very good analogies in the western vicinity of the Carpathians; see also *Vida* 1999, 153). Regardless of the explanations (most likely, as is thought, it is about the emergence of groups of Slavic population in Pannonia, of course under Avar control), to some extent, such pottery is present in other cemeteries from within the Avar Khaganate in an earlier stage between 568–650 (it is better represented in those from Kölked-Feketekapu A and Budakalász; see *Vida* 1999, 151–154).

In the inventory of the earlier settlements (most likely the last third of the 6th cent. and the first half or third of the next century) in the upper

basin of the Olt the hand-made vessels which can indeed be attributed to the so-called Prague pottery are not numerous. Some examples which point to a part of the pottery in the Early Avar Khaganate with roots to the east should be added. The tendency of the hand-made pottery to imitate the shapes moulded at the fast wheel (Fig. 12) can be easily proved there, just as in the case of the pottery from cemetery number 3 from Bratei (Fig. 20: B)²⁹. Such a situation, similar to that from the south-Carpathic area of Romania could explain the relative rarity of the forms specific to the pottery of the Prague culture in the environment

²⁹ In the case of settlement 3 from Bratei, the imitation of the shapes moulded at the fast wheel or even the presence of some hand-made vessels with lips adjusted at the wheel were mentioned on several occasions (*Zaharia* 1994–1995, 302, 304–305, 323).

of these settlements (Stanciu 2011, 226–229, with references).

At any rate, the pottery used in the communities that existed at the same time at the south-eastern extremity of Transylvania and in the neighboring region in the basin of the Târnavale seem very similar: a lot of hand-made pottery, sometimes predominantly in the inventory of the features (but it is not unitary, the connections with the Prague or Pen'kivka culture, then with the hand-made pottery of the Early Avar Khaganate originating in the East, and some vessels imitating the shapes moulded at the fast wheel, being distinguishable); the pottery molded at the fast wheel from coarse paste is also used, usually of grey colour, and with immediate precedents that belong to the pottery of the Gepid Kingdom; fine (grey) pottery moulded at the fast wheel seems to be missing or is very scarce in settlements such as the one from Bratei, rarely being observed in the settlements from the upper basin of the Olt as well³⁰; the stamped ornament appears only sometimes on fine pottery made at the fast wheel in the region of the Upper Old even on hand-made pottery (of course, we are dealing with a borrowed decorative element); in the case of the two settlements from Bratei (*phase c* – Bratei 1 and *phase II/1.2* – Bratei 2) the existence of pottery made at the slow wheel can be doubted³¹, however, according to the repeated mentions (the situations remained to be verified), this category already existed in earlier dwellings on the upper Olt (Fig. 14)³².

There are other elements which, from an archaeological stance, during the early Avar Epoch suggest a certain intensity of the interactions between the milieu usually attributed to the earliest Transylvanian Slavs (the settlements from the upper basin of the Olt) and the one specific to the late *Reihengräberfelder* horizon from the central – south-eastern part of Transylvania, illustrating ultimately the course of a process of acculturation: the imprinted fibulae belonging to the class IC Werner (Poian/Bratei 3); brooches with bent stem (Poian/Bratei 3); lock rings with a spiral shaped end (Filiaş/Bratei 3); bone combs (Poian/Bratei 1/Bratei 3). As was already mentioned, some of the

hand-made vases copy shapes initially moulded at the fast wheel, similarly the stamped ornaments have been adopted. Last but not least, there was the generalization of pit dwellings with inclosed fire installations, and stone ovens respectively.

CONCLUSIONS

According to current knowledge, within the entire upper Tisza Basin may be distinguished a habitation horizon related to the emergence of first Slav groups in this area. Most of the systematically excavated sites are those in north-west Romania. Overall, the areal distribution of both the settlements (the vast majority) and grave finds (fewer) account for linear evolution, from the passes to the northern Carpathians to south-east. In north-west Romania this habitation clusters in the region of the Lower Someş (as in north-east Hungary, in fact), close to the former Ecedea Moor, then in upper Zalău valley, by the Meseş Gate, the main access route to inner Transylvania. The large valley of Crasna river, as indicated by findings from other periods as well, was definitely the main corridor of movement (Fig. 1; 2).

Single similar vestiges located slightly southwards, likely contemporary with the late stage of Lazuri-Pișcolt horizon are the urns from Dorolțu (Cluj county), which definitely mark the south directionality of an Early Slav population group established on the area of the Upper Nadăș river, a good couloir for advancement to the former Roman city of Napoca, earliest by the end of 6th cent. and the start of the next century. In the first half of the 7th cent., the late horizon of the *Reihengräber*, partly succeeding to habitation during the Gepid kingdom, is not recorded in Someşul Mic Basin, therefore, although for lack of concrete data, we may assume that the Slavs colonised this microregion as early as this period, evidently under the control of the early Avar Khaganate (Fig. 15; 25).

The emergence of the early Slavs in the north-western territory of Romania occurred no later than the start of last third of the 6th cent., however it is possible that the initial stage of the Lazuri-Pișcolt horizon began slightly before mid 6th cent.

³⁰ Outside any context, a fragment from the upper part of a *Röhrenkanne* (Fig. 11: 8) was found in the settlement from Bezid-Fâneța Mare, rare vessels even from the Transylvanian settlements or cemeteries of the *Reihengräber* horizon (see Székely 1976, 120, pl. LV: 6).

³¹ There are mentions of this, but the justifications are missing, for instance Bârzu 1994–1995, 243; Zaharia 1994–1995, 313.

³² It is certain that the pottery made with the slow wheel is missing in cemetery 3 from Bratei (Bârzu 2010, 53–65). The rarity of this technological category in the cemeteries of the early – middle Avar Khaganate drew attention, but it emerges before the middle of the 7th cent. in sites from the peripheric regions (Vida 1999, 186), and probably also in the settlements of the settlements of the upper Olt.

A long time ago, a similar horizon was determined in the upper Olt Basin region, however its cemeteries are unknown (the settlements at Poian, Cernat, Bezid, possibly those at Ghidfalău and Sfântu Gheorghe). There, certain aspects of the archaeological inventory are different, most likely due to contacts and influences exerted by the superior cultural milieu existing at that time in the Transylvanian Basin (under the sign of the late stage of *Reihengräberkreis* horizon and the specific environment of the early Avar Khaganate). Because of the way in which research results were published, it is uncertain whether such a stage existed in the evolution of other settlements, best known on the upper segment of Târnava Mare region (Cristurul Secuiesc, Filiaș, Șimonești) or Bârsa Depression (Hărman; Fig. 15; 24; 25). Settlements from upper Olt Basin are located in a region less favourable for habitation, lying outside the territory effectively occupied by the Gepid kingdom, later by the Avar Khaganate, however in the immediate neighbourhood (Fig. 24; 25). As commonly assumed, such habitation was initiated by the Slav population groups, entering the territory between the Carpathians and the Siret river most likely once or immediately after the settlement of the Avars in the Carpathian Basin. It is possible there were previous infiltrations, as sometimes suggested, however for now at least, there are no supportive arguments. It is possible that in this region, situated at the south-eastern extremity of the Transylvanian basin and closely connected to Moldova through the passes over the Carpathians, there were previous infiltrations of this population, but, at least for the time being, there are no supporting arguments.

Without exception, it is believed that the advance of this habitation to Târnavelor Plateau and central Transylvania (obviously in the form of controlled colonisation by the Avars) might have occurred only after the first third of the 7th cent. and especially by mid century or even at a slightly later date, namely when the late *Reihengräber* horizon ceases. For the purposes of the discussion herein, more important seems to be the evolution registered for the settlement 1 at Bratei (the data regarding the neighbouring settlement, Bratei 2, bring support as well). According to the authors of the research, by the turn of the 6th/7th cent., there occurred a most obvious change of the archaeological milieu, respectively a new settlement was structured, which complies from all point of view with the model of

those known in the upper Olt area and which could be attributed to the Slavs.

However, those components of the inventories which were used to inform the dating are not conclusive enough to fix the dating of the beginning of *phase c* (the Bratei 1 settlement) or *phase II/I.2* from the settlement in Bratei 2 to the end of the 6th cent. and towards the beginning of the 7th cent. It is possible that this change occurred immediately after 568 or during the last third of the 6th cent.³³ On the other hand, the internal structure of settlement 1 from Bratei suggests an unusual model, namely, the habitation form the last phase (c), regardless of the date corresponding to its beginning, appears to continue in direct succession the previous habitation, the sunken dwellings heated with stone ovens being associated in a coherent plan with those specific to the previous stage (Fig. 16). Such settlements (or groups of settlements, as the situation from Bratei seems to be) may be specific in Transylvania to the late habitation of *Reihengräberkreis* horizon, being closely related to cemeteries such as the ones from Band, Unirea/Verșmort, Noșlac or even Bratei 3 (perhaps with certain stages in their evolution). We have attempted to support the hypothesis in the case of the sites from Bratei, suggesting the connection between the two settlements with the cemetery in their vicinity, but there is no clear demonstration of this as of yet.

During the Early Avar epoch in south-eastern Transylvania there does not seem to have existed a distinctive 'border' between the Slavic habitation at the eastern extremity of the region (with presumed Early Slavic settlements) and the region in the immediate vicinity towards the west (the basin of the Târnave rivers, with the presence of the late *Reihengräber* horizon, whose content seems to be mixed from the point of view of the cultural components). As has been seen, the inter-cultural (and probably also interethnic) relations can be easily captured with the help of archaeological information.

Regardless of the date, the initial advance of the Slav colonisation in the Transylvanian Basin appears to have followed two main directionalities: from north-west Romania (generally from upper Tisza) and starting from upper Olt Basin. Without the possibility to be accurately determined in current state of knowledge, one may suppose the Slavs advanced in successive waves, being ultimately a colonisation under Avar control. The opinion that already in an early period (the last third of

³³ Kurt Horedt probably understood the possible continuity between the 6th–7th cent. (referring to the settlements from Bezid și Sighișoara-Dealul Viilor) in these terms – as a connection between two distinctive cultural and ethnic environments, namely the Germanic and Slavic horizons (Horedt 1986, 90–92).

the 6th cent. – the first half of the 7th cent.) groups of Slavs had entered Transylvania from the west, using the corridor of the Mureş river cannot be supported based on solid archaeological evidence, at least for the time being. Moreover, in the entire western territory of Romania (a more advanced space towards the inside of the Avar Khaganate) there is no knowledge of a horizon comparable to the one of the north-west or south-eastern Transylvania.

Possibly even before mid 7th cent. and not by accident, mainly in north-western and central-south Transylvania, the so-called 'funerary group Mediaş' is structured, firstly with preponderant flat cremation graves, ultimately inhumation becoming preponderant (Fig. 15; see *Horedt 1979a*; *Țiplic 2002–2003*). Certainly, most of the settlements known from that period should be directly related to these cemeteries, accounting together, over the early medieval period, for habitation initiated once with the Slav colonisation of these territories (*Horedt 1986*, 94). New groups of Slav population arrived from north-east sometime during the second half of the 7th cent. (at the latest at the beginning part of the 8th cent.) may be identified in the north-west to south Barcău river (the cemetery at Nuşfalău), then in an advanced position, on the valley of the Someşul Mic (Someşeni and Apahida cemeteries). Their presence is proven by barrow cemeteries with cremation graves in timber boxes, funerary customs detectable starting with 7th cent. again in the north-eastern Slavs milieu (*Stanciu 1999a*).

Without engaging in the convoluted discussion about the acculturation phenomena occurring during the Early Avar period and in

the immediately following period (for instance *Stadler 2008*, 59–79; *Vida 2008*), presumably with consequences in terms of ethnic configurations, it would be premature to subscribe to the earlier opinion of Kurt Horedt about the complete Slavisation of Transylvania during the second half of the 7th cent. and the 8th cent. (*Horedt 1986*, 80–85, 171–174; 1987, 23). It is true that, from an archaeological stance, as proven by the results of the archaeological investigations, the civilization of the time connects Transylvania (to the end of the 8th cent. a territory situated at the western periphery of the Avar Khaganate) and its neighbors to the north-west of the Slavic world of the time. However, as illustrated by the theoretical evolutions that took place within the academic field, the attempts to identify ethnic groups solely by archeological means remain subjected to debate and controversy. In this regard, it must be acknowledged that this is also the situation of the Early Slavs, an issue so often discussed of late.

Last but not least, in relation to the environment of interest and the current state of the archaeological research, it must be said that there are too many unknowns concerning tendencies in micro-regional evolutions. In terms of this, for instance regarding northern Transylvania and mostly the north-western territory of Romania, in connection precisely with the problem of the disappearance of the elements of late Antique, Roman or Germanic civilizations the 'reappearance' of a technological tradition seems surprising – in the case of common use pottery of very good quality, moulded at the fast wheel, within a horizon which probably peaked in the second half of the 8th cent. and the first half of the 9th cent.³⁴.

³⁴ For the complete discussion, see *Stanciu 2000*.

BIBLIOGRAPHY

- ADAM 2002 – J. Szentpéteri (Hrsg.): Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. *Varia Arch. Hungarica* 13/1, 2. Budapest 2002.
- Alexandrescu/Pop/Marcu 1973 – A. D. Alexandrescu/I. Pop/M. Marcu: Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Braşov (1961–1970). *Mat. şi Cerc. Arh.* 10, 1973, 231–259.
- Băcuet-Crişan et al. 2001 – D. Băcuet-Crişan/Al. V. Matei/H. Pop/S. Băcuet-Crişan/I. Stanciu: Panic, com. Hereclean, jud. Sălaj. Punct: Baza DROMET SA. In: *Cronica Cerc. Arh. România. Campania 2000. Bucureşti 2001*, 175–176.
- Bârzu 1994–1995 – L. Bârzu: La station n° 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe–VIIe siècles), avec une expertise de Maria Bulai-Ştirbu. *Dacia* 38–39, 1994–1995, 239–295.
- Bârzu 2010 – L. Bârzu: Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. *Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei* [bearbeitet von R. Harhoiu, mit Beiträgen von E. Zaharia und R. Harhoiu]. Cluj-Napoca 2010.
- Bârzu/Brezeanu 1991 – L. Bârzu/S. Brezeanu: Originea şi continuitatea românilor. *Arheologie şi tradiţie istorică. Bucureşti 1991*.
- Bârzu/Harhoiu 2008 – L. Bârzu/R. Harhoiu: Gepiden als Nachbarn der Langobarden und das Gräberfeld von Bratei. In: J. Bemmman/M. Schmauder (Hrsg.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internat. Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Kolloquien zur Vor- und Frühgesch.* 11. Bonn 2008, 513–578.
- Benkő 1992 – E. Benkő: A középkori Keresztúr-Szék régészeti topográfiája. *Varia Arch. Hungarica* 5. Budapest 1992.
- Bóna 1976 – I. Bóna: A l'aube du Moyen Age. Gépides et Lombardes dans le bassin des Carpates. Budapest 1976.
- Bóna 1990 – I. Bóna: Völkerwanderung und Frühmittelalter (271–895). In: B. Köpeczi (Hrsg.): *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Budapest 1990, 62–106.
- Botár 2011 – I. Botár: A Marosszentanna-Csernyahov kultúra régészeti emlékei a Csiki-medencében I. In: Zs. Körösfői (Föszerk.): *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. Molnár István Múzeum Kiadványai* 3. Székelykeresztúr 2011, 15–38.
- Buza/Zăgreanu 2011 – D. Buza/R. Zăgreanu: Posztrómai település Oltszem-Homokbánya lelőhelyen (Kovácsna megye). In: Zs. Körösfői (Föszerk.): *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. Molnár István Múzeum Kiadványai* 3. Székelykeresztúr 2011, 39–61.
- Comşa 1959 – M. Comşa: Slavii pe teritoriul RPR în sec. VI–X în lumina cercetărilor arheologice. *Stud. şi Cerc. Istor. Veche* 10/1, 1959, 65–80.
- Comşa 1960a – M. Comşa: La pénétration des Slaves dans le territoire de la Roumanie entre le VIe et IXe siècle à la lumière des recherches archéologiques. *Slavia Ant.* 7, 1960, 175–188.
- Comşa 1960b – M. Comşa: Slavii. In: *Istoria României I*. Bucureşti 1960, 728–754.
- Comşa 1972a – M. Comşa: Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VIe–VIIe siècle (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie). *Balkanoslavica* 1, 1972 (1974), 9–28.
- Comşa 1972b – M. Comşa: Unele date privind regiunile din nord-vestul României în secolele V–IX. In: *Centenar muzeal orădean. Oradea 1972*, 209–213.
- Comşa 1973 – M. Comşa: Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.–7. Jahrhundert. *Zeitschr. Arch.* 7, 1973, 197–228.
- Comşa 1974a – M. Comşa: Einige Betrachtungen über die Ereignisse im 6.–7. Jh. an der unteren Donau. *Slavia Ant.* 21, 1974 (1975), 61–81.
- Comşa 1974b – M. Comşa: Unele date cu privire la Banatul de Sud în secolele IV–VII. In: *In memoriam Constantini Daicoviciu*. Cluj 1974, 85–97.
- Comşa 1979 – M. Comşa: Romains, germains et slaves dans le territoire de la Roumanie au VIe–VIIe siècles. *Zbor. Narod. Muz. Arh. (Beograd)* 9/10, 1979, 103–120.
- Comşa 1986 – M. Comşa: Nouvelles données relatives à la marche des Slaves vers la Péninsule Balkanique à travers le bassin de la Tisza aux VIe–VIIe siècles. In: M. Apostolski (Ed.): *Zbornik posveten na Boško Babić/Mélange Boško Babić. Prilep 1986*, 273–276.
- Comşa 1987 – M. Comşa: Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung. In: B. Hänsel (Hrsg.): *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrb.* 17, 1987, 219–230.
- Comşa 1993 – M. Comşa: Considérations relatives à la communauté villageoise en territoire Roumaine aux VIe–VIIe siècles. In: J. Pavúk (Red.): *Actes du XIIe Congrès Internat. Scien. Préhist. et Protohist. Bratislava, 1–7 septembre 1991, tom 4. Bratislava 1993*, 15–17.
- Curta 1994 – Fl. Curta: The Changing Image of the Early Slavs in the Rumanian Historiography and Archaeological Literature. A Critical Survey. *Südost-Forsch.* 53, 1994, 225–310.
- Curta 2001 – Fl. Curta: The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700 A.D. *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Ser.* 52. Cambridge – New York 2001.
- Curta 2008a – Fl. Curta: Once again on bow fibulae of the 'Pietroasele type' (Werner's class I). *Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae* 59, 2008, 465–492.
- Curta 2008b – Fl. Curta: Some remarks on bow fibulae of Werner's class I C. *Slavia Ant.* 49, 2008, 45–98.
- Curta/Dupoi 1994–1995 – Fl. Curta/V. Dupoi: Über die Bügelfibeln aus Pietroasele und ihre Verwandten. *Dacia* 38–39, 1994–1995, 217–238.
- Czopek/Morawiecki/Podgórska-Czopek 2001 – S. Czopek/L. Morawiecki/J. Podgórska-Czopek: Nalezisko monety bizantyjskiej ze stanowiska nr. 22 w Grodzisku Dolnym, pow. Leżajsk. *Spraw. Arch.* 53, 2001, 391–402.
- Daicoviciu 1944 – C. Daicoviciu: Bemerkungen zur Frage der „slawischen“ Bodenfunde aus Dazien. *Anu. Inst. Istor. Cluj* 4 (1941–1943), 1944, 180–185.
- Daicoviciu 1967 – C. Daicoviciu: Die Herkunft des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen

- und Ausgrabungen. Südosteuropa-Studien 9. München 1967, 3–21.
- Demjén/Lăzărescu 2011* – A. Demjén/Vl. Lăzărescu: Római császákori és kora középkori leletek Gyergyószárhegyen. In: Zs. Körösfői (Főszerk.): Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Székelykeresztúr 2011, 63–93.
- Dolinescu-Ferche 1984* – S. Dolinescu-Ferche: La culture Ipotești-Ciurel-Cindești (V^e–VIe siècles). La situation en Valachie. Dacia 28/1–2, 1984, 117–149.
- Dumitrașcu 1978* – S. Dumitrașcu: Ceramica românească descoperită în Crișana (sec. VIII–XI). Crisia 8, 1978, 51–111.
- Ferenczi 1970* – Șt. Ferenczi: O descoperire slavă timpurie în Transilvania. Acta Mus. Napocensis 7, 1970, 565–573.
- Ferenczi et al. 1950* – Șt. Ferenczi/K. Horedt/N. Liu/V. Mirea/M. Rusu: Pătrunderea și așezarea slavilor în Transilvania. Raportul colectivului asupra săpăturilor executate în regiunea Târnava Mare. Stud. și Cerc. Istor. Veche 1/1, 1950, 123–130.
- Fiedler 2010* – U. Fiedler: Die slawische Bügelfibeln von Joachim Werners Gruppe I. Bemerkungen zum Forschungsstand unter besonderer Berücksichtigung des Typs IC. In: A. Măgureanu/E. Gáll (Hrsg.): Între stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu/Zwischen der Steppe und dem Reich. Archäologische Studien für Radu Harhoiu zum 65. Geburtstag. București 2010, 225–252.
- Fodor 2012* – I. Fodor: Avar kori lakóházak Hajdúnánás. In: T. Vida (Ed.): Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Budapest 2012, 709–720.
- Fusek 1994* – G. Fusek: Slovensko vo včasnoslovanskom obdobji. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 3. Nitra 1994.
- Fusek/Olexa/Zábojník 2010* – G. Fusek/L. Olexa/J. Zábojník: Nové sídliskové nálezy z Nižnej Myšle. K problematike včasnoslovanského osídlenia horného Potisia. Slov. Arch. 58, 2010, 337–363.
- Fusek/Zábojník 2010* – G. Fusek/J. Zábojník: Frühslawisches Siedlungsobjekt aus Suchohrad. Zur Problematik der langobardisch-slawischen Beziehungen. In: J. Beljak/G. Březinová/V. Varsik (Hrsg.): Archeológia Barbarov. Arch. Slovaca Monogr. Commun. 10. Nitra 2010, 155–180.
- Garam 2001* – É. Garam: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. Bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Mon. Avarorum Arch. 5. Budapest 2001.
- Gavritukhin 2005* – I. O. Gavritukhin: Kompleksy Prazhskoi kultury s datiruiuschiimi veschami. In: P. Kaczanowski/M. Parczewski (Red.): Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19–21 listopada 2001. Kraków 2005, 403–461.
- Godłowski 1979* – K. Godłowski: Die Kulturumwandlungen im nördlichen Mitteleuropa während des 5. bis 7. Jh. und das Problem der großen Wanderung der Slawen. In: Rapports du IIIe Congrès Internat. d'Arch. Slave, Bratislava 7–14 septembre 1975. Tome 1. Bratislava 1979, 321–340.
- Godłowski 1980a* – K. Godłowski: Das Aufhören der germanischen Kulturen an der mittleren Donau und das Problem des Vordringens der Slawen. In: H. Wolfram/F. Daim (Hrsg.): Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Denkschr. Phil.-Hist. Kl. 145. Wien 1980, 225–232.
- Godłowski 1980b* – K. Godłowski: Die Frage der slawischen Einwanderung ins östliche Mitteleuropa. In: G. Miltenberger (Hrsg.): Studien zur Völkerwanderungszeit im östlichen Mitteleuropa. Zeitschr. Ostforsch. 28/3, 1980, 416–447.
- Guštin/Tiefengraber 2002* – M. Guštin/G. Tiefengraber: Oblike in kronologija zgodnesredneveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti/Formen und Chronologie frühmittelalterlicher Keramik in Nova tabla bei Murska Sobota. In: M. Guštin (Hrsg.): Zgodnji Slovani: zgodnesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp/Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen. Ljubljana 2002, 46–62.
- Harhoiu 1998* – R. Harhoiu: Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. Arch. Romanica I Bukarest 1998.
- Harhoiu 1999–2001* – R. Harhoiu: Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6.–7. Jahrhundert. Dacia 43–45, 1999–2001, 97–158.
- Harhoiu 2001* – R. Harhoiu: Archäologische Kulturgruppen des 6.–7. Jahrhunderts in Siebenbürgen. Forschungsgeschichtliche Überlegungen. Slov. Arch. 49, 2001, 139–163.
- Harhoiu 2004* – R. Harhoiu: Der römisch-byzantinische Import des 6.–7. Jahrhunderts als ethnischer Indikator der siebenbürgischen Romanen. In: H. Friesinger/A. Stuppner (Hrsg.): Zentrum und Peripherie – gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Materialien des 13. Internat. Symposium „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum“, Zwettl 4.–8. Dezember 2000. Mitt. Prähist. Komm. Österr. Akad. 57. Wien 2004, 149–167.
- Harhoiu 2004–2005* – R. Harhoiu: Allgemeine Betrachtungen zum Bestattungssittenbild Siebenbürgens im 4. und bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts. Dacia 48–49, 2004–2005, 283–334.
- Harhoiu 2011* – R. Harhoiu: Where Did All the Gepids Go? A Sixth- to Seventh-Century Cemetery in Bratei (Romania). In: Fl. Curta (Ed.): Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages 32. Turnhout 2011, 209–244.
- Harhoiu/Baltag 2007* – R. Harhoiu/Gh. Baltag: Sighișoara – Dealul Viilor. Monografie arheologică. I–II. Bistrița – Cluj-Napoca 2007.
- Heitel 1994* – R. R. Heitel: Zur Frage des Eindringens der frühslawen in Siebenbürgen. In: W. Schultze (Hrsg.): Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderungszeit. Köln – Weimar – Wien 1994, 183–207.
- Horedt 1979a* – K. Horedt: Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.–9. Jh. in Siebenbürgen. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave, Bratislava 7–14 septembre 1975, tome 1. Bratislava 1979, 385–394.
- Horedt 1979b* – K. Horedt: Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bukarest 1979.
- Horedt 1986* – K. Horedt: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas. Reihe 3. Serie 4. Abhandl. Vor- u. Früh-

- gesch. Klass. u. Prov.-Röm. Arch. u. Gesch. Altertums 28. Bonn 1986.
- Horedt 1987 – K. Horedt: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse. In: B. Hänsel (Hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrb. 17. München – Berlin 1987, 11–26.
- Koch 1990 – U. Koch: Das fränkische Gräberfeld von Klepsau im Hohenlohekreis. Forsch. Ber. Vor- u. Frühgesch. Baden-Württemberg 38. Stuttgart 1990.
- Koch 2001 – U. Koch: Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim. Stuttgart 2001.
- Krüger 1967 – B. Krüger: Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbgebiet. Deutsche Akad. Wiss. Schr. Sect. Vor- u. Frühgesch. 22. Berlin 1967.
- Kučerová et al. 2012 – M. Kučerová/M. Soják/A. Kušnierová/P. Fecko: Prvé včasnoslávanské nálezy zo Spiša. In: F. Fetko/M. Števík (Zost.): Pocta Ivanovi Chalupckému. Zborník príspevkov k slovenským dejinám, vydaný pri príležitosti osemdesiatin doc. PhDr. Ivana Chalupckého. Levoča 2012, 19–31.
- Kuna/Profantová et al. 2005 – M. Kuna/N. Profantová a kolektiv: Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách/The onset of the Early Middle Ages in Bohemia. Archaeological research at a large settlement site of the Prague-type culture at Roztoky. Praha 2005.
- Măgureanu 2007 – A. Măgureanu: Dezbatări privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de istorie. Stud. și Cerc. Istor. Veche 58/3–4, 2007, 289–319.
- Măgureanu/Ciupercă 2004–2005 – A. Măgureanu/B. Ciupercă: The 6th–8th centuries metallurgical activity from Budureasca Valley. The moulds. Acta Mus. Napocensis 41–42/1, 2004–2005 (2007), 291–318.
- Mitrea 2001 – I. Mitrea: Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII. Memoria Antiquitatis 9. Piatra Neamț 2001.
- Németi 1983 – I. Németi: Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare). Stud. și Cerc. Istor. Veche 34/2, 1983, 134–150.
- Nestor 1959 – I. Nestor: Slavii pe teritoriul RPR în lumina documentelor arheologice. Stud. și Cerc. Istor. Veche 10/1, 1959, 49–64.
- Nestor 1961 – I. Nestor: L'établissement des Slaves en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes. Dacia 5, 1961, 429–448.
- Nestor 1964 – I. Nestor: Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain. Revue Roumaine Hist. 3, 1964, 383–423.
- Nestor 1965 – I. Nestor: Câteva considerații cu privire la cea mai veche locuire a slavilor pe teritoriul R. P. R. In: Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 ani. București 1965, 147–151.
- Nestor 1970 – I. Nestor: Formarea poporului român. In: A. Oțetea (Red.): Istoria poporului român. București 1970, 91–113.
- Nestor 1973 – I. Nestor: Autochtones et slaves en Roumanie. In: Slavijanite i sredizemnomorskiat sviat VI–XI vekh/ Les slaves et le monde mediteranéen (VIe–XIe siècles). Symp. Internat. Arch. Slave, Sofia 23–29 avril 1970. Sofia 1973, 29–33.
- Nestor/Zaharia 1973 – I. Nestor/E. Zaharia: Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959–1972). Mat. și Cerc. Arh. 10, 1973, 191–201.
- Niculescu 2002 – Gh. Al. Niculescu: Nationalism and the Representation of Society in Romanian Archaeology. In: Nation and National Ideology. Past, Present and Prospects. Proceedings of the International Symposium held at the New Europe College, Bucharest, April 6–7, 2001. Bucharest 2002, 209–234.
- Niculescu 2004–2005 – Gh. Al. Niculescu: Archaeology, Nationalism and 'The History of the Romanians' (2001). Dacia 48–49, 2004–2005, 99–124.
- Niculescu 2011 – Gh. Al. Niculescu: Culture-Historical Archaeology and the Production of Knowledge on Ethnic Phenomena. Dacia 45, 2011, 5–24.
- Paliga/Teodor 2009 – S. Paliga/E. S. Teodor: Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos. Târgoviște 2009.
- Parczewski 1995 – M. Parczewski: Zu den Anfängen der Drehscheibenkeramik im westlichen Polen im Lichte des Fundmaterials aus Żukowice bei Głogów. In: L. Poláček (Hrsg.): Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Kolloquium Mikulčice, 24.–26. Mai 1994. ITM 2. Brno 1995, 9–14.
- Pohl 1988 – W. Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988.
- Poleska/Bober/Krapiec 1998 – P. Poleska/J. Bober/M. Krapiec: Das erste dendrochronologisch datierte frühslawische Grubenhaus aus Polen. Archaeoslavica 3, 1998, 33–69.
- Popa/Harhoiu 1989 – R. Popa/R. Harhoiu: Mărturii arheologice din Maramureș aparținând mileniului I e. n. Stud. și Cerc. Istor. Veche 40/3, 1989, 249–272.
- Popilian/Nica 1998 – Gh. Popilian/M. Nica: Gropșani. Monografie arheologică. Bibl. Thracologica 24. București 1998.
- Profantová 2008 – N. Profantová: Die frühslawische Besiedlung Böhmens und archäologische Spuren der Kontakte zum früh- und mittellawarischen sowie merowingischen Kulturkreis. In: J. Bemmann/M. Schmauder (Hrsg.): Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten Internat. Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Kolloquium Vor- u. Frühgesch. 11. Bonn 2008, 619–644.
- Rustoiu 2005 – G. T. Rustoiu: Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea. In: Z. K. Pinter/I. M. Țiplic/M. E. Țiplic (Eds.): Relații interetnice în Transilvania (secolele VI–XIII). Bibl. Septemcastrensis 12. Sibiu 2005, 39–84.
- Rusu 1973 – M. Rusu: Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romane de Transylvanie (VIe–Xe siècles). In: Slavijanite i sredizemnomorskiat sviat VI–XI vekh/Les Slaves et le monde mediteranéen (VIe–XIe siècles). Symp. Internat. Arch. Slave, Sofia, 23–29 avril 1970. Sofia 1973, 189–201.
- Rusu 1975 – M. Rusu: Avars, Slavs, Romanic population in the 6th–8th Centuries. In: M. Constantinescu/

- Șt. Pascu/P. Diaconu (Eds.): Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania. *Bibl. Hist. Romaniae* 16. București 1975, 123–153.
- Rusu 1977 – M. Rusu: Transilvania și Banatul în secolele VI–IX. *Banatica* 4, 1977, 169–213.
- Rusu 1980 – M. Rusu: Bodenständige und Wandervölker im Gebiet Rumäniens (3.–9. Jahrhundert). *Acta Mus. Napocensis* 17, 1980, 139–157.
- Šalkovský 2001 – P. Šalkovský: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. *Arch. Slovaca Monogr. Stud.* 6. Nitra 2001.
- Sâmpetru 1992 – M. Sâmpetru: Vestul României în secolele IV–X e. n. *Thraco-Dacica* 13/1–2, 1992, 135–157.
- Schramm 1987 – G. Schramm: Die Katastrophe des 6. bis 8. Jahrhunderts und die Entstehung des rumänischen Volkes. In: B. Hänsel (Hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. *Südosteuropa Jahrb.* 17. München – Berlin 1987, 85–93.
- Schulze-Dörrlamm 1986 – M. Schulze-Dörrlamm: Romanisch oder germanisch? Untersuchungen zu den Armbrust- und Bügelknopffibeln des 5. und 6. Jahrhunderts nach Chr. aus den Gebieten westlich des Rheins und südlich der Donau. *Jahrb. RGZM* 33/2, 1986, 593–720.
- Stadler 2008 – P. Stadler: Avar chronology revisited, and the question of ethnicity in the Avar Khaganate. In: Fl. Curta (Ed.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, 450–1450. Vol. 2. Leiden – Boston 2008, 47–82.
- Stanciu 1992 – I. Stanciu: Descoperiri din a doua jumătate a mileniului I î. H. și mileniul I d. H. în județul Maramureș. *Ephemeris Napocensis* 2, 1992, 169–192.
- Stanciu 1998–1999 – I. Stanciu: Așezarea slavă timpurie de la Lazuri-„Lubi tag“, jud. Satu Mare (cercetările arheologice din anii 1977, 1993–1995). Contribuții la cunoașterea secolelor 6–7 în zona Tisei superioare. *Satu Mare. Stud. și Comun.* 15–16, 1998–1999, 114–266.
- Stanciu 1999a – I. Stanciu: Die slawische Hügel-Brandgräber vom Typs Nușfalău-Someșeni (nord-westlichen Gebiet Rumäniens). *Acta Mus. Napocensis* 36/1, 1999, 245–263.
- Stanciu 1999b – I. Stanciu: O nouă așezare slavă timpurie din zona Someșului inferior (Culciu Mare-Zöldmező, com. Culciu, jud. Satu Mare). In: V. Ciubotă/V. Marina (Coord.): *Relații româno-ucrainene/Rumuns'ko-Ukrains'ki vidnosini istoriia i suchiasnisf. Satu Mare* 1999, 127–148.
- Stanciu 2000 – I. Stanciu: Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (sec. 8–10). *Arh. Mediev.* 3, 2000, 127–191.
- Stanciu 2001a – I. Stanciu: Cercetarea arheologică a epocii migrațiilor și perioadei de început a epocii medievale timpurii (sec. V–IX p. Chr.) în teritoriul nord-vestic al României. In: C. Cosma/D. Tamba/A. Rustoiu (Eds.): *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea Dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani.* Zalău 2001, 479–498.
- Stanciu 2001b – I. Stanciu: Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească. *Ephemeris Napocensis* 11, 2001, 105–143.
- Stanciu 2005 – I. Stanciu: Die frühen Slawen in der rumänischen archäologischen Forschung. Kurze kritische Untersuchung. In: P. Kaczanowski/M. Parczewski (Red.): *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji*, Kraków, 19–21 listopada 2001. Kraków 2005, 567–582.
- Stanciu 2011 – I. Stanciu: Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)/The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century – early 7th century). *Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum* 4. Cluj-Napoca 2011.
- Strobel 2005–2007 – K. Strobel: Die Frage der rumänischen Ethnogenese. Kontinuität-Diskontinuität im unteren Donaauraum in Antike und Frühmittelalter. *Balkan-Archiv* 30–32, 2005–2007 (2010), 59–166.
- Székely 1970a – Z. Székely: Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen. *Slavia Ant.* 17, 1970, 125–136.
- Székely 1970b – Z. Székely: Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959–1966). *Mat. și Cerc. Arh.* 9, 1970, 297–315.
- Székely 1971 – Z. Székely: Eléments byzantins dans la civilisation matérielle des VIe – VIIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie. *Dacia* 15, 1971, 353–358.
- Székely 1972 – Z. Székely: Slaves anciens dans le Sud-Est de la Transylvanie. *Balkanoslavica* 1, 1972 (1974), 55–57.
- Székely 1974–1975 – Z. Székely: Așezări din sec. VI–IX în sud-estul Transilvaniei. *Aluta* 6–7, 1974–1975, 35–55.
- Székely 1976 – Z. Székely: Așezarea prefeudală de la Bezid (jud. Mureș). *Marisia* 6, 1976, 117–123.
- Székely 1988 – Z. Székely: Așezări din sec. VI–VII în bazinul superior al Târnavei Mari. *Stud. și Cerc. Istor. Veche* 39/2, 1988, 169–198.
- Székely 1992 – Z. Székely: Așezări din secolele VI–XI p. Ch. în bazinul Oltului Superior. *Stud. și Cerc. Istor. Veche* 43/3, 1992, 245–306.
- Szmoniewski 2011 – B. Sz. Szmoniewski: The Antes: Eastern 'Brothers' of the Slaves? In: Fl. Curta (Ed.): *Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages* 32. Turnhout 2011, 53–82.
- Teodor D. Gh. 1978 – D. Gh. Teodor: Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român. Iași 1978.
- Teodor D. Gh. 1981 – D. Gh. Teodor: Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e. n. Iași 1981.
- Teodor D. Gh. 1985 – D. Gh. Teodor: Autohtoni și migratori la est de Carpați în secolele VI–X e. n. *Arh. Moldovei* 10, 1985, 50–73.
- Teodor D. Gh. 1988 – D. Gh. Teodor: Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V–VII e. n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic. *Arh. Moldovei* 12, 1988, 197–233.
- Teodor D. Gh. 1992 – D. Gh. Teodor: Fibule „digitate“ din secolele VI–VII în spațiul carpato-dunăreanopontic. *Arh. Moldovei* 15, 1992, 119–152.
- Teodor D. Gh. 1994 – D. Gh. Teodor: Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI–VII. *Arh. Moldovei* 17, 1994, 223–251.

- Teodor D. Gh. 1994–1995* – D. Gh. Teodor: Quelques considérations sur la population daco-romaine et ancienne roumaine au nord du Bas-Danube aux IVe–Xe siècles. *Dacia* 38–39, 1994–1995, 357–363.
- Teodor D. Gh. 1996* – D. Gh. Teodor, Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V–XI (Contribuții la continuitatea daco-romană și veche românească). București 1996.
- Teodor D. Gh. 2001* – D. Gh. Teodor: Populația autohtonă din regiunile extracarpătice în secolele V–VII. In: D. Protase/Al. Suceveanu (Coord.): *Istoria Românilor II. Daco-romani, romanici, alogeni*. București 2001, 639–662.
- Teodor E. S. 2002* – E. S. Teodor: Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. *Analiza componentelor etnice și geografice* (partea întâi, de la 469 la 565). *Muz. Național (București)* 14, 2002, 3–35.
- Teodor E. S. 2003* – E. S. Teodor: Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. *Analiza componentelor etnice și geografice* (partea a doua, de la 565 la 626). *Muz. Național (București)* 15, 2003, 3–36.
- Teodor E. S. 2004a* – E. S. Teodor: An Update for „Ipotești-Cândești Culture”. In: G. Fusek (Red.): *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*. Arch. Slovaca Monogr. Commun. 7. Nitra 2004, 405–414.
- Teodor E. S. 2004b* – E. S. Teodor: Epoca romană târzie și cronologia atacurilor transdanubiene. *Analiza componentelor etnice și geografice* (partea a treia, concluzii). *Muz. Național (București)* 16, 2004, 3–38.
- Teodorescu 1964* – V. Teodorescu: Despre cultura Ipotești-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din nord-vestul Munteniei (regiunea Ploiești). *Stud. și Cerc. Istor. Veche* 15/4, 1964, 485–503.
- Țiplic 2002–2003* – I. M. Țiplic: Necropolele de tip Mediaș din Transilvania. *Acta Mus. Napocensis* 39–40/2, 2002–2003 (2005), 9–24.
- Vida 1999* – T. Vida: Die awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.). *Varia Arch. Hungarica* 8. Berlin – Budapest 1999.
- Vida 2008* – T. Vida: Conflict and coexistence: the local population of the Carpathian Basin under Avar rule (sixth to seventh century). In: Fl. Curta (Ed.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2*. Leiden – Boston 2008, 13–46.
- Vinokur 1998* – I. S. Vinokur: Iuvelirnyi kompleks rann’oseredn’ovicinyh Slov’jan. *Archaeoslavica* 3, 1998, 209–226.
- Vizauer 2008* – V. V. Vizauer: Așezări și locuințe medievale timpurii în Transilvania (sec. VI/VII–IX/X). Cluj-Napoca 2008.
- Zaharia 1994–1995* – E. Zaharia: La station n° 2 de Braței, dép. de Sibiu (VIe–VIIIe siècles). *Dacia* 38–39, 1994–1995, 297–356.

Manuscript accepted 15. 11. 2013

Reviewed by PhDr. Gabriel Fusek, CSc.
doc. PhDr. Jozef Zábajník, CSc.

Translated by Gabriela Safta
Do slovenčiny preložila Mgr. Dana Marková

Dr. Ioan Stanciu
Institute of Archaeology and Art History Cluj-Napoca
Romanian Academy Cluj Branch
M. Kogălniceanu str. 12–14
RO–400084 Cluj-Napoca
istanciu2001@yahoo.fr

Problematika najstarších Slovanov vo vnútrokarpatskej časti Rumunska (Sedmohradsko a severozápadná oblasť)

Ioan Stanciu

SÚHRN

Prevažne počas druhej polovice minulého storočia sa viacerí rumunskí bádatelia venovali problematike najstaršej prítomnosti Slovanov na území dnešného Rumunska, pričom boli zväčša zástancami migračnej teórie z pravlasti. Archeologické pramene sa podľa regiónov líšia v množstve aj v kvalite informácií. Odlišná transformácia kultúrneho prostredia, ktorá určite prispela k rastu populácie, sa dá ľahšie sledovať v súvislosti

s mimokarpatskými oblasťami dnešného Rumunska. Ako poukazujú niektoré písomné pramene, Slovania dosiahli dolný Dunaj niekedy pred koncom prvej polovice 6. stor.

Kritické poznatky, formulované hlavne v priebehu posledných dvoch desaťročí, neustále smerovali k diskusii o problematike prvých Slovanov iba v súvislosti s miestnym románskym obyvateľstvom („dácko-rímsko-slovanskou symbiózou“), ktoré by nakoniec slovanské

etnické prvky asimilovalo. Je však známe, že najstaršie slovanské vplyvy sa v rumunskej slovnej zásobe objavujú neskôršie ako v 7. stor. Koncept „kultúry Ipotești-Cândești“ vznikol v rámci kontextu archeologického bádania, pretkanom postupne rastúcou nacionalistickou ideológiou. To predpokladalo románske pozadie a tiež jeho regionálne rozvetvenie. Táto kultúra by musela pokryť celé územie obývané Rumunmi začiatkom stredoveku. Samozrejme, chronologickým otázkam bola tiež venovaná osobitná pozornosť. Podľa niektorých bádateľov za obdobie, v ktorom sa mohli najstarší Slovania objaviť v rumunskom mimokarpatskom priestore, je považovaná doba od druhej polovice alebo tretiny 6. stor., predovšetkým v spojení s pohybom Avarov na západ.

Situácia vo vnútrokarpatských regiónoch Rumunska sa v rámci Karpatskej kotliny ukazovala ako komplikovanejšia, pretože tieto oblasti pôvodne patrili Gepidskému kráľovstvu a neskôr, s výnimkou najväčšej časti severozápadného územia Rumunska, avarskému kaganátu. Bez dostatočného zdôvodnenia sa poukazovalo na intenzívne kultúrne a etnické interakcie, údajne tu napokon triumfoval románsky prvok. Na juhovýchodnom okraji Sedmohradska, na území, kde sa nedokázala priama prítomnosť včasného avarského kaganátu, sa osídlenie pripisovalo včasným Slovanom často s datovaním do druhej polovice/poslednej tretiny 6. stor. a prvej polovice nasledujúceho storočia. Predpokladá sa, že následne (zvyčajne sa hovorí o druhej polovici 7. stor.) Slovania postúpili smerom do stredného Sedmohradska. Napriek niektorým písomným prameňom, podľa ktorých boli Slovania usadení v Banáte v okolí ústia Tisy už okolo stredu 6. stor. alebo trochu neskôr, archeologické nálezy z tejto oblasti, ktoré by podporili opodstatnenú diskusiu, sú vzácne. Na druhej strane v severozápadnom Rumunsku existuje celý rad sídlisk spolu s dvoma žiarovými pohrebiskami, tvoriaci samostatný horizont. Priame analógie k nemu sú v hornom Potísi, v juhovýchodnom Poľsku v hornom Povíslí a v okolí horného toku Pripjate. V severozápadnom Rumunsku nie sú známe žiadne stopy po bezprostredne predchádzajúcom období a tento horizont možno pripísať včasným Slovanom. Problematika bola nedávno detailne analyzovaná (Stanciu 2011). Porovnaním výsledkov získaných na základe tunajšieho materiálu zo Slovenska a Poľska sa ukazuje existencia dvoch (možno troch) fáz za predpokladu, že sú zakotvené v superpozičných vzťahoch medzi objektmi na sídliskách a opierajú sa aj o výpočty životnosti zemníč. V zmysle absolútnej chronológie, založenej na porovnaní rádiouhlíkových dát získaných z objektu zo Suchohradu (západné Slovensko) alebo dendrochronologických dát v prípade obydli vo Wyciązoch v okolí Krakova, sa interval vývoja tohto osídlenia pohyboval medzi štvrtým/piatym desaťročím 6. stor. a prvej tretiny 7. stor.

Z hľadiska archeologického bádania je odlišná situácia v regióne, ktorý sa nachádza na juhovýchodnom okraji Sedmohradskej kotliny (kotliny Sfântu Gheorghe a Târgu Secuiesc, v súčasných župách Covasna a Harghita) a je situovaný v oblúku východných Karpát. Hoci sú tu terénne výskumy pomerne početné, dokumentácia sprevádzajúca publikované výsledky je do značnej miery neuspokojivá, dokonca možno predpokladať, že časť keramického inventára z objektov nebola doposiaľ vôbec publikovaná.

Významné pramene týkajúce sa spracúvanej témy sú sídlisk Poian-Köhát a Cernat-Róberttag zo 6. stor. alebo z jeho druhej polovice a prvej polovice nasledujúceho storočia. V rámci uvedených regiónov je stále otáznou existencia sídlisk, ktoré by zodpovedali rovnakému chronologickému rámcu. Porovnanie je nevyhnuté so sídliskami preskúmanými v západnom susedstve, v kotline rieky Târnava Mare. Počiatky niektorých z nich, nachádzajúcich sa v jej hornej časti (Bezid, Șimonești, Cristuru Secuiesc, Filiaș), sa zvyčajne datujú najskôr na prelom 6. a 7. stor. alebo na začiatok 7. stor., či dokonca do 7.–8. storočia. Pravda, na základe presne vymedzených superpozičných vzťahov medzi objektmi, ktoré sa občas zachytili v teréne, sa potvrdilo, že väčšina týchto sídlisk bola osídľovaná postupne. Vzhľadom na to, že chýbajú jasnejšie dôkazy, ktoré by potvrdili prezentovaný diskusiu, štúdiá sa nevenuje ďalším sedmohradským sídliskám, často datovaným len širšie, do 7.–9. stor.

V rámci celej diskusie o datovaní najstaršieho slovanského osídlenia je smerodajné pripustenie vzťahu medzi archeologickými a písomnými prameňmi. Ako je pre túto skupinu nálezov charakteristické, ak sa neberie do úvahy keramika, ostatné materiálové kategórie sú zriedka zastúpené. Na rozdiel od severozápadného Rumunska sú drobné nálezy častejšie a v juhovýchodnom Sedmohradsku môžu byť dôsledkom kontaktov s kultúrnym prostredím v západnom susedstve (neskorý horizont radových pohrebísk, včasný avarský kaganát). Tieto artefakty s datovacou schopnosťou vymedzujú interval, ktorý zodpovedá druhej polovici 6. stor. a prvej polovici (možno prvej tretiny) nasledujúceho storočia. Je možné, že spona so zahnutou pätkou z náleziska Poian môže položiť začiatok včasného sídelného horizontu zhruba do stredu 6. stor. (obr. 10: 1).

Z realizovaných výskumov sú nálezové správy nedostatočne publikované a aj samotné výsledky výskumu boli publikované zmätočne. Relatívna chronológia študovaného obdobia je vypracovaná na základe keramiky, ale keramický inventár bol zverejnený neúplne, vo viacerých prípadoch ide len o rekonštruované nádoby alebo fragmenty, ktoré sa vynímali výzdobou, často chýbajú nezdobené exempláre. V predloženej analýze autor najprv pracoval s hornými časťami nádob, ktoré konfrontoval s menším počtom celkovo rekonštruovaných nádob z obydli. Zatiaľ, aspoň predbežne (celkové vyhodnotenie by bolo možné po spracovaní kompletného nálezového fondu) môže byť užitočné triedenie na skupiny rôznych kategórií nálezov keramiky. Vybrané kritériá sa vzťahujú k technologickým kategóriám (v ruke robená keramika, keramika robená na pomaly a rýchlo rotujúcim kruhu, kvalita štruktúry), k zvláštnostiam niektorých tvarov (vo viacerých prípadoch môže byť výsledok determinovaný použitím nekvalitných obrázkov) a k prítomnosti alebo absencii výzdoby (obr. 14).

Analýze bolo podrobených 167 zemníč pochádzajúcich zo 16 sídlisk zachytených v hornej Olténii a v kotline rieky Târnava Mare. Preskúmané areály sídlisk boli rôzne veľké. Zvyčajne sú rozpoznateľné jednoznačné chronologické sídelné fázy, občas podložené archeologickými objektmi v superpozícii. Autor vyčlenil viacero skupín keramiky a dospel k závažným poznatkom. Ako príklad možno uviesť špecifickú situáciu podskupiny

4c a skupín 5 a 6, ktoré charakterizuje spoločný výskyt v ruke robenej keramiky spolu s nezdobenou obtáčanou keramikou (podskupina 4c a skupina 5) a so zdobenou keramikou (skupina 6). Archeologické objekty neobsahujúce obtáčanú keramikú predstavujú štvrtinu z celkovo analyzovaných objektov, a to s podozrivou dlhým časovým rámcom medzi približne polovicou 6. stor. a polovicou 7. stor. (obr. 14). Ťažko uveriť, že v priebehu celého storočia je pre tento sídelný horizont špecifické, ako by na to mohli poukazovať nálezy zo zemníc, že popri keramike robenej v ruke sa vyskytuje len menšie množstvo keramiky točenej na rýchlo rotujúcom kruhu a obtáčaná keramika chýba. Aj pri absencii ďalších dôkazov existujú poznatky, ktoré naznačujú skoršie datovanie začiatku horizontu typického produkciou obtáčanej keramiky. V prípade stredného, južného a východného Sedmohradska pravdepodobne ešte na koniec 6. stor., čiže situácia je rovnaká ako v severozápadnom Rumunsku.

Zemnice datované do najstaršej sídelnej fázy na sídliskách v Poian a Cernat-Róberttag patria zväčša do podskupiny 4b a do podskupiny 4a. To je prípad väčšiny stavieb na sídlisku Bratei 2, patriacich do kultúry Ipotești-Cândești. Avšak, čo sa týka keramiky, toto prostredie nie je špecifické pre včasnoslávanské sídliská, ktoré by mohli byť datované do 6. stor. (z tých, ktoré patria do vyššie uvedených skupín, prvé v skupine 6 by malo byť v rámci nich posledné), pretože ručne robená keramika, ktorá by mohla zodpovedať tvarom pražsko-korčakovskej kultúry, predstavuje len časť materiálu (Poian, obydlia datované do prvého stupňa). Prepájajúcim spoločným znakom je keramika točená na rýchlo rotujúcom kruhu. V rámci priameho kontaktného priestoru s nadstavbovým kultúrnym prostredím, akým je Sedmohradsko, by takéto okolnosti nemali byť prekvapujúce. Prinajmenšom niektoré v ruke vyrobené nádoby naznačujú, že pri ich výrobe kopirovali tvary točené na rýchlo rotujúcom kruhu (obr. 12; 20). Je potrebné poznamenať, že najmä v priebehu 7. stor. sa takáto v ruke robená keramika pomerne často vyskytuje v avarskom prostredí (obr. 13; 22).

Pre celú diskusiu o datovaní obdobia kedy Slovania postúpili z hornej Olténie do stredného Sedmohradska, sa často zdôrazňujú ako rozhodujúce výsledky bádania na dvoch sídliskách v Bratei. Významné je zistenie, že na sídlisku 1 nasleduje po gepidskom sídelnom horizonte (*fáza b*) úplne odlišný kultúrny horizont. Charakterizovaný je budovaním zemníc vykurovaných kamennými pieckami, všeobecným výskytom keramiky robenej v ruke a sporadickou prítomnosťou iných predmetov (*fáza c*). Ak počiatky osídlenia vo *fáze c*, s 22, prípadne 23 zemnicami sú diskutabilné (prelom 6. a 7. stor., alebo dokonca sa uvažuje o prvej polovici 7. stor.), je dôležité podotknúť, že nový horizont osídlenia by začínal v priamom slede alebo krátko po konci *fázy b*. Nie sú známe žiadne superpozičné vzťahy obydlí z dvoch fáz, ktoré by znamenali, že predchádzajúce stavby boli viditeľné ešte aj počas *fázy c*. Navyše, vnútorné plánovanie celého sídliska, väčšinou so zemnicami z dvoch fáz, je jednotné. Zdá sa, že obydlia boli zámerne umiestneného pozdĺž vonkajšieho a vnútorného kruhového obvodu. Pokiaľ ide o primárnu skupinu obydlí (A), väčšina zemníc z *fázy c* sa nachádza približne v západnej polovici tohto priestoru a väčšina domov *fázy b* je situovaná vo východnej časti,

avšak stavby niektorých tieto dva segmenty presahujú (obr. 16). Čiže vnútorná topografia sídliska naznačuje, že dve etapy sa plynulo vyvíjali po sebe, osídlenie vo *fáze c* bolo reorganizované vrátane značnej časti zemníc v minulosti datovaných do predchádzajúcej fázy.

Pamiatok datovaných do *fázy c* na sídlisku Bratei 1 je málo a nedovoľujú precíznejšie datovanie. Argumenty pre dávnejšie publikované datovanie zániku *fázy b* tohto sídliska iba na prelom 6. a 7. stor. nie sú presvedčivé. Keramika a tiež ostatný inventár z *fázy c* poukazujú na jej existenciu v časovom úseku poslednej štvrtiny 6. stor. Avarský zásah vo vnútri Karpatskej kotliny, nasledovaný hlbokou reštrukturalizáciou zvykov na území bývalého Gepidského kráľovstva, poskytuje primeraný časový údaj tiež pre záver príslušného sídelného horizontu na sídlisku 1 v Bratei, po ktorom nasleduje v priamej následnosti sídlisková *fáza c*.

Stále nie sú známe žiadne sídliská v kotline Târnava Mare, resp. všeobecne v Sedmohradskej kotline, ktoré by korešpondovali s pohrebiskami IV. skupiny K. Horredta (akými sú Band, Unirea/Vereșmort, Noșlac alebo Bratei 3). Sú to pohrebiská, ktoré svojou veľkosťou prevyšujú pohrebiská z obdobia Gepidského kráľovstva, preto sa predpokladá, že sídla sa v tom čase zhluchovali. V prípade Sedmohradska túto situáciu podporuje mapa rozmiestnenia pohrebísk, ale s poznámkou, že osídlenie počas Gepidského kráľovstva pravdepodobne nepokračuje v povodí rieky Someșul Mic (obr. 24; 25). Osídlenie vo *fáze c* na sídlisku v Bratei môže ilustrovať, že práve osídlenie z vyčleneného stupňa neskorého horizontu radových žiarových pohrebísk bolo vo vzťahu k časti hrobov na pohrebisku 3 (Bratei) v rámci hraníc tohto areálu. Bol tam vymedzený neskorý východný segment (prvá polovica 7. stor.?), ktorý sa okrem iného vyznačuje výskytom v ruke robenej keramiky, niekedy s pražsko-korčakovskými špecifikami.

V každom prípade, zo zemníc na sídlisku 1 v Bratei pochádza materiál datovaný do *fázy c*. Zo sídliska Bratei 2 je s ňou súveká fáza II/1.2, kde je kvantitatívne aj kvalitatívne menej zastúpená. Tieto nálezy zodpovedajú podobnou štruktúrou nálezom z pohrebiska 3 alebo jeho časti. Veľmi podobná je aj keramika používaná obyvateľstvom, ktoré obývalo v tom istom čase juhovýchodný okraj Sedmohradska a bezprostredne susediace oblasti v Târnavskej kotline.

Včasní Slovania sa na severozápadnom území Rumunska objavili najneskôr na začiatku poslednej tretiny 6. stor., ale je možné, že aj tesne pred stredom 6. stor. Ide o nálezy pomenované ako horizont Lazuri-Pișcolt. Dávnejšie bol podobný horizont určený v hornej Olténii, hoci pohrebiská z tohto obdobia nie sú známe. Existujú určité aspekty v archeologickom materiáli, ktoré sa odlišujú najpravdepodobnejšie vďaka kontaktom a vplyvom vyvolaným súvekým nadstavbovým kultúrnym prostredím v Sedmohradskej kotline (v podobe neskorého horizontu radových pohrebísk a špecifického prostredia včasného avarského kaganátu). Bez výnimky sa verí, že k postupu tohto osídlenia do Târnaveľorskej planiny a stredného Sedmohradska, zrejme vo forme kolonizácie riadenej Avarmi, mohlo dôjsť až po prvej tretine a najmä v polovici 7. stor., alebo dokonca o niečo neskôr. Konkrétne v čase, keď došlo k zániku neskorého horizontu radových

pohrebísk. Pre účely diskusie sa ako dôležitý zdá vývoj zachytený na sídlisku 1 v Bratei (dáta zo susedného sídliska Bratei 2 to takisto podporujú) – nálezy môžu poukazovať na poslednú tretinu 6. stor., teda na dobu, v ktorej sa kultúrne prostredie viditeľne zmenilo. Počas avarského obdobia sa v juhovýchodnom Sedmohradsku neukazuje, že by existovala viditeľná „hranica“ medzi osídlením situovaným na východnom okraji regiónu (s predpokladaným včasnოსlovenským osídlením) a bezprostredne susediacou západnou oblasťou (Târnavská kotlina, s výskytom neskorých radových pohrebísk, ktorých obsah je kultúrne zmiešaný).

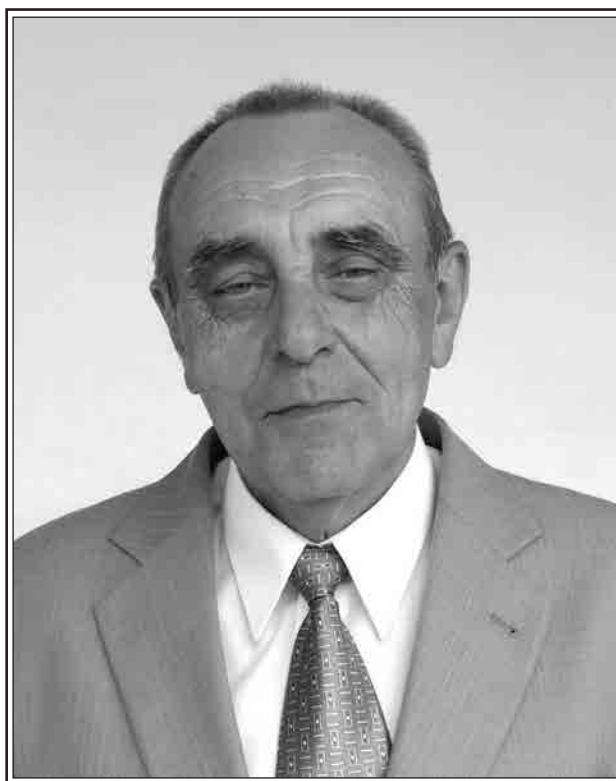
Bez ohľadu na datovanie sa zdá, že počiatočný postup slovanskej kolonizácie v Sedmohradskej kotline išiel dvoma hlavnými smermi – zo severozápadného Rumunska, resp. všeobecne z horného Potisia, a z hornej Olténie. Bez možnosti presne determinovať daný súčasný stav

poznatkov možno predpokladať, že Slovania postupovali vo vlnách, čo nakoniec odráža kolonizácia pod avarskou taktovkou. Možno ešte skôr než v polovici 7. stor., a to určite nie náhodou, sa najmä v severozápadnom a na juhu stredného Sedmohradska vytvorila tzv. „funerálna skupina Mediaș“, zo začiatku s prevažujúcimi plochými žiarovými hrobmi (obr. 15). Väčšina sídlisk známych z toho obdobia by mohla priamo súvisieť s týmito pohrebiskami. Vytvárali spolu včasnostredoveké osídlenie, začaté slovanskou kolonizáciou na týchto územiach. Bez toho by však bola dotknutá veľmi komplikovaná diskusia fenoménu asimilácie, odohrávajúca sa počas včasnoavarského a bezprostredne nasledujúceho obdobia, pravdepodobne s dôsledkami etnického zloženia. Dnes už nie je možné súhlasiť so starším názorom Kurta Horedta, že kompletná slavizácia Sedmohradska sa odohrala počas druhej polovice 7. stor. a v 8. stor.

IN MEMORIAM

Za PhDr. Júliusom Bérešom, CSc.

(*11. 10. 1939 – †19. 4. 2013)

Slovenská archeologická obec prijala s pohnutím správou, že 19. apríla 2013 vo veku 73 rokov náhle zomrel PhDr. Július Béreš, CSc., známy bádateľ v oblasti slovanskej archeológie a organizátor archeologických výskumov najmä na východnom Slovensku. Do našich srdc a myslí prenikol smútok nad stratou kolegu, ktorý závratnou rýchlosťou – akoby úderom blesku – odišiel na tajomnú, virtuálnu cestu do večnosti.

Ako dávny spolužiak a kolega Dr. Júliusa Béreša som 24. 4. 2013 na pohrebe v Košiciach musel splniť smutnú povinnosť – dať posledné zbohom zomrelému a vzdať hold jeho životným zásluhám. V spomienkach sa mi vtedy vynorili mnohé „zaujímavé a poučné“ chvíle, ktoré sme prežili ako študenti na univerzite, a najmä počas dlhej odbornej kariéry v službách Archeologického ústavu SAV. Niektoré z týchto spomienok sa nepriamo odrazili v mojich dvoch medailónoch – pri príležitosti okrúhlych 50. a 70. narodenín Júliusa Béreša. Popri

osobnostnej charakteristike Júliusa bolo povestné „vivať“ pri oboch jubileách spojené aj s budúcimi odbornými cieľmi nášho kolegu. Teraz, keď ten tretí časový rozmer – budúcnosť – sa pre neho navždy pomínul, v novom svetle sa nám javia aj niektoré fakty z minulosti, ktoré sa vynárajú v nových, odlišných významových súvislostiach. Chcem teda, s vedomím fenoménu osudovej ukončenosti, pripomenúť si s pietnou úctou život a odbornú kariéru Dr. Júliusa Béreša v kontextoch vývoja slovenskej archeológie v poslednom polstoročí.

Rodák z Jenkoviec, okr. Michalovce (nar. 13. októbra 1939), maturoval na gymnáziu v Sobrance a v rokoch 1958–1963 vyštudoval s preňho príznačnou svedomitou archeológiu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Tu sme sa stretli v rámci úzkoprofilového študijného odboru, akým archeológia bola v rámci Katedry archeológie, dejín umenia, etnografie a folkloristiky. Vedúcim katedry bol vtedy doc. Dr. Bohuslav

Novotný a naším ďalším vplyvným pedagógom bol najmä doc. Dr. Ján Dekan. Na štúdium archeológie sa v tých časoch prijímal každý druhý rok len malý počet poslucháčov – v našom ročníku sme boli napríklad traja mladí muži, ja som mal to „šťastie“ byť najmladším.

Július Béreš, v pozícii vtedajšej tzv. pomocnej vedeckej sily, mal na starosti prevádzku seminárnej archeologickej knižnice. Univerzitné štúdium ukončil obhajobou dizertácie s tematikou keramiky tzv. potiského typu v 7.–8. stor. a nastúpil do zamestnania v Archeologickom ústave SAV, kde pracoval neúnavne do konca svojho života.

Vo vedeckom bádaní na Slovensku nie je častým javom, že popredný odborník pôsobí počas celej svojej vedeckej kariéry na jednom pracovisku a dokáže byť viac ako užitočným členom pracovných tímov v rôznych pozíciách a v rôznych obdobiach spoločenského a ekonomického vývoja. Dr. Béreš patril práve k týmto vytrvalým a svojmu prvému – na Slovensku špičkovému – pracovisku „verným“ bádateľom. Začal na východnom Slovensku vo Výskumnom pracovnom stredisku Archeologického ústavu SAV v Košiciach pod vedením prof. Dr. Vojtecha Budinského-Kričku, potom sa pod vedením prof. Dr. B. Chropovského podieľal na výskume v Nitre (tu sme sa stretli v roku 1965 a realizovali menší spoločný výskum v Golianove), odtiaľ čoskoro prešiel na pracovisko ústavu v Bratislave, kde v tíme prof. Ing. Alfréda Piffľa pôsobil na dlhodobom predstihovo-záchranom výskume počas veľkých úprav Podhradia.

V Nitre a Bratislave mal možnosť preniknúť do problematiky organizačne a metodicky veľmi zložitých výskumov historických mestských jadier. Pritom však rozširoval svoje teoretické vedomosti v odbornosti celkom inej – venoval sa slovanskému obdobiu. Rozvinul ďalej tému svojej diplomovej práce o keramike predveľkomoravského obdobia a s tým súvisiacich otázok slovansko-avarských a ďalších interetnických vzťahov v Karpatskej kotline v 6.–8. stor. Na túto problematiku sa zameralo viac jeho príspevkov a najmä kandidátska dizertácia *Keramika 6.–8. storočia na Slovensku* – pôvod, vývoj a etnické vzťahy, ktorú obhájil v roku 1983.

Už predtým – v roku 1973 – sa však Július Béreš vrátil na svoje rodné východné Slovensko, kde vykonával zásluhnú prácu pre rozvoj Výskumného pracovného strediska AÚ SAV v Košiciach. V oblasti slovanského bádania nadviazal na prospektorskú a výskumnú aktivitu prof. Dr. Vojtecha Budinského-Kričku. Spomedzi realizovaných výskumov sú v popredí najmä práce na mohylníku v Kráľovskom Chlmcu, na pohrebisku Valaliky-Všechsvätých a na slovanských hradiskách – najprv v Šarišských Sokolovciach, neskôr sa podieľal na výskume v Čingove

pri Spišských Tomášovciach. Medzi odkryvkami spojenými so stavebnohistorickými a pamiatkovými podujatiami v jadre Košíc priniesol dôležité výsledky jeho výskum dominikánskeho kláštora a podiel na prezentácii výskumov mestského opevnenia.

V publikačnej činnosti sa vo viacerých príspevkoch sústredil najmä na spracovanie starších výskumov, autorsky a editorsky sa podieľal na regionálnych publikáciách s historickým obsahom. Veľký význam z hľadiska chronológie a teritoriálneho situovania má jeho štúdia o veľkomoravskom pohrebisku vo Svätom Petre pri Komárne, alebo podiel na publikáciách o dávnoveku východného Slovenska.

Vyvrcholením jeho bádateľskej činnosti je kompletizácia a vydanie rozsiahleho korpusu *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia III. Východné Slovensko* (Nitra 2008). Dr. Béreš je nielen zostavovateľom diela, ale aj autorom značnej časti textov v tejto cennej publikácii, ktorá sa rodila dlho a jej kompletizácia si vyžadovala priam sisyfovské úsilie a trpezlivosť. Nemohli sme tušiť, že ide o jeho poslednú veľkú prácu, ktorá je doslova manuálom pre prieskumy a výskumy na východnom Slovensku, najmä pre mladšie generácie archeológov.

V poslednom štvrtstoročí značný čas a tiež mnoho síl venoval Dr. Béreš vedeckoorganizačnej práci. V rokoch 1986–1991 a 2004–2010 vykonával veľmi zodpovednú funkciu vedúceho Výskumného pracovného strediska AÚ SAV v Košiciach. V prvej funkčnej etape mal veľký podiel na ukončovaní rekonštrukčných prác na terajšej budove VPS AÚ SAV, ktoré dnes sídli v dobrých priestoroch, kde sú vytvorené vhodné pracovné podmienky. V ostatných rokoch – prakticky až do posledných dní života – bol Dr. Július Béreš iniciatívnym manažérom v organizovaní záchranných aktivít Archeologického ústavu SAV na východnom Slovensku, ktoré patria k terajším prioritám v činnosti ústavu. V rokoch 1991–2007 som mal možnosť ako riaditeľ ústavu oceniť jeho spoľahlivú a veľmi užitočnú vedeckú a organizátorskú činnosť na východnom Slovensku.

Poznanie nášho zosnulého kolegu a jeho životných osudov ma azda oprávňuje vysloviť v závere tohto spomienkového zamyslenia sa nad zásluhami Dr. Júliusa Béreša niekoľko viet aj o jeho osobnostných vlastnostiach. Patril k tým nemnohým archeológom, ktorí počas celej odbornej kariéry prispôbovali svoje osobné ambície potrebám pracoviska a slovenskej archeológie. Jeho činnosť nesprevádzali senzácie a nadsadené odborné hypotézy. Vedecká kariéra Dr. Béreša obsahuje seriózne, dokumentačne podložené

výsledky, o ktoré sa môže odborná verejnosť spoľahlivo oprieť. Aj obetavá práca pri organizácii predstihovo-záchranných výskumov na území východného Slovenska je súčasťou jeho osobnej charakteristiky – empatickým vlastnostiam, úprimnosti a priamočiareho správania v úradných i osobných kontaktoch, ktoré zaznamenali nejeden diplomatický úspech v prospech pracoviska. V jeho vzťahu k životu, vede a spoločnosti nebola prítomná obvyklá nostalgia starších nad tým, čo bolo a čo sa už pominulo. Kolega dokázal žiť s duchom doby, bol aktívnym účastníkom základných zmien, ktoré prebiehali v metodike archeologického výskumu, no i vo vývoji spoločnosti. Bol žičlivý ku generačným nasledovníkom, vo vedeckých programoch sledoval aj v ostatných rokoch nové riešenia.

Na váhu životných zásluh Júliusa Béreša možno položiť popri vede aj povest' dobrého človeka – spolupracovníka šíriaceho pohodu a optimizmus a otca rodiny, kde sa dožil už aj tretej generácie svojich potomkov.

V mene Archeologického ústavu SAV a archeologickej komunity združenej v Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV ďakujem Dr. Júliusovi Bérešovi, CSc., za jeho celoživotnú prácu v archeologickom bádání na Slovensku. Spomienky tých, s ktorými zdieľal svoj pracovný život a ktorí si ho vážili, sa čoraz viac budú prelínať do prác, ktoré náš milý kolega a priateľ po sebe zanechal. Prostredníctvom týchto diel bude jeho meno žiť i vo vedomí tých, ktorí budú po nás opäť a opäť prenikať do neznámych končín dávnej minulosti.

Alexander T. Ruttkay

Odišiel PhDr. Ivan Kuzma
 (*2. 5. 1955 – †3. 12. 2013)

Na začiatku decembra archeologickú obec zastihla nečakaná správa o náhlom úmrtí PhDr. Ivana Kuzmu. Informácia o náhlom skone šokovala archeológov, kolegov a priateľov nielen na Slovensku, ale i v zahraničí.

Narodil sa 2. mája 1955 v Michalovciach, kde v tom čase pôsobili jeho rodičia. Po krátkom pobyte na Myjave navštevoval základnú školu s rozšíreným vyučovaním ruského a anglického jazyka na Vazovovej ulici. Tu pokračoval aj v štúdiu na SVŠ. Jeho záujem o dávnu minulosť vyústil do štúdia odboru archeológia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave v rokoch 1973–1978. Postupne sa tu v rámci dovtedy početne najväčšieho ročníka študentov archeológie postupne vníral do tajov archeologickej vedy, ktorá sa mu stala celoživotnou láskou, rovnako ako jeho budúca manželka Klára, s ktorou sa tu spoznal. V roku 1978 štúdium ukončil úspešnou obhajobou diplomovej práce *Olovená plastika z Frögu*.

Okrem odborných záujmov sa aktívnejšie venoval plávaniu, ale aj literatúre. Jeho stálym koníčkom boli moderné technológie a charakteris-

tickým znakom aj záujem o politický vývoj doma i v zahraničí.

Po absolvovaní štúdia v roku 1978 nastupuje pracovať s pomerne veľkou skupinou spolužiakov do Archeologického ústavu SAV v Nitre a na tomto pracovisku pôsobil Ivan Kuzma až do januára 2013 v pozícii samostatného odborného pracovníka. Postupne sa jeho hlavnými špecializáciami stali výskumy mladšej a neskej doby kamennej a letecká archeológia. V roku 1983 obhájil titul PhDr.

V ústave bol od počiatku svojej práce začlenený do skupiny bádateľov určených na výskumy realizované v súvislosti s plánovanou výstavbou vodného diela Gabčíkovo-Nagymaros. Od roku 1979 sa zamerával na výskum významnej polykulturnej lokality v katastri obce Mužla-Čenkov, a to v polohách Vilmakert a Orechový sad. Na tejto lokalite, známej od tridsiatych rokov 20. stor., sa doložilo osídlenie z neolitu, kultúry s mladšou lineárnou keramikou a železovskej skupiny, z neskej doby kamennej je zastúpená skupina Bajč-Retz, badenská kultúra a skupina Kosiň-Čaka, z doby bronzovej maďarovská kultúra. Významné

sú nálezy tzv. „Litzenkeramik“ z doby bronzovej. Halštatské osídlenie zastupuje veckerzugska kultúra a sporadicky sú doložené i keltské pamiatky z doby laténskej. Osídlenie zo včasného stredoveku – sídlisko, pohrebisko a hradisko – bolo publikované v kolektívnej monografii (M. Hanuliak/I. Kuzma/P. Šalkovský: *Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.–12. storočia*. Nitra 1993). Výskum tu trval nepretržite do roku 1991, resp. 1992, a menšie aktivity sa uskutočnili aj v roku 1996. Tým sa nálezisko zaradilo medzi najvýznamnejšie na území Slovenska. Práve na týchto vykopávkach získavali prax mnohí budúci archeológovia a technici.

V roku 1987 sa spolu s J. Rajtárom zapája do novej výzvy – leteckej prospekcie. Vďaka finančnej podpore pracoviska, napriek zložitým podmienkam v súvislosti s povoleniami letov z hľadiska vtedajšieho postoja k bezpečnosti štátu, sa do tejto činnosti vrhol s plnou vervou. Bez zaváhania možno konštatovať, že sa stal zakladateľom leteckej archeológie na Slovensku.

Po štrukturálnych zmenách v spoločnosti v roku 1989 sa naplno zapojil, spolu s vtedajším riaditeľom Archeologického ústavu SAV J. Bujnom, do hľadania optimálnej formy Centrálnej evidencie archeologických nálezísk na Slovensku, ktorá je dodnes nosnou kostrou informácií o výskumnej činnosti v teréne a o samotných náleziskách.

Popri ďalších mnohorakých činnostiach ho to stále ťahalo najmä k záchranným výskumom. Spomedzi veľkého počtu sa k najdôležitejším radia výskumy vo Veľkom Kýri, Bratislave-Zlatých pieskoch (TESCO), Nitre-Mlynarciach (METRO, SONY).

Ivan Kuzma je autorom dvoch monografií a takmer 200 odborných a vedeckých štúdií, ktoré nachádzajú odozvu vo viac ako 400 citáciách doma i v zahraničí. K najcitovanejším prácam patria práve štúdie týkajúce sa polykultúrnej lokality Mužla-Čenkov a veľký počet prác venovaných leteckej prospekcii na Slovensku.

PhDr. Ivan Kuzma pôsobil vo viacerých vedúcich funkciách. V rokoch 2005–2012 bol najskôr vedúcim redakcie a neskôr technických laboratórií, aj knižnice. Jeho praktické zručnosti v oblasti informačných technológií a software, ako aj ochota podeliť sa o ne, boli významnou pomôckou pri práci nielen archeológov, ale aj technikov, laborantov a pracovníkov knižnice i redakcie.

Veľký význam pre archeologické bádanie mala jeho redaktorská a zostavovateľská činnosť. Od roku 1999 do roku 2011 sa v pozícii redaktora podieľal, resp. spolupodieľal na vydávaní viacerých čísiel konferenčného zborníka *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín*.

Vzhľadom na jeho organizačné a redakčné skúsenosti a v nadväznosti na zámer ústavu zabezpečiť pravidelné vydávanie dvoch čísiel časopisu ročne, bol v roku 2006 menovaný za hlavného redaktora Študijných zvestí AÚ SAV. Zverenú úlohu úspešne splnil a pozíciu zastával až do roku 2012. Pracoval tiež v Edičnej rade Archeologického ústavu a bol členom redakčnej rady časopisu *Ve službách archeologie*.

Absolvoval viaceré zahraničné študijné pobyty vo významných inštitúciách – Cambridge University 1996, University of Gent 1997, Centre Interdisciplinaire de Recherches Aeriennes, Brusel 1997, Universität Wien 1996 a 2001.

Najmä v deväťdesiatych rokoch 20. stor. a v prvom desaťročí nového milénia sa aktívne zapojil do organizácie mnohých vedeckých konferencií doma i v zahraničí (*Otázky neolitu a eneolitu našich krajín*, *Prírodovedecké metódy v službách archeológie a pod.*). Akýmsi vrcholom bola náročná organizácia medzinárodnej konferencie 7th Archaeological Prospection Conference, Nitra 2007. Bol pravidelným účastníkom na všetkých významnejších konferenciách zaoberajúcich sa neolitom a eneolitom, resp. leteckou archeológiou a prospekciiou.

Aktívny bol aj v domácich projektoch. V deväťdesiatych rokoch viedol projekt VEGA – Rekonštrukcia štruktúry osídlenia a historickej kultúrnej krajiny Slovenska v pravekom až stredovekom období metódami leteckej prospekcie (1997–1999) a neskôr projekt Praveké priekopové kruhové systémy na Slovensku (2003–2005). Zároveň bol v tom období členom riešiteľského kolektívu projektu VEGA – Fortifikácie a protourbánné sídliskové systémy v 4. tisícročí pred n. l. na Slovensku (vedúci J. Pavúk), Centrálne evidencie archeologických lokalít na Slovensku (vedúci J. Bujna), tiež projektu Hospodárstvo, spoločnosť a kultúrnochronologické vzťahy v neolite a eneolite na Slovensku a v susedných oblastiach (vedúci J. Pavúk) a viacerých ďalších projektov, kde sa v prevažnej miere zaoberal vyhľadávaním a dokumentáciou archeologických situácií leteckou a geofyzikálnou prospekciiou.

Ivan Kuzma sa podieľal aj na riešení viacerých medzinárodných projektov. K najvýznamnejším sa radia projekty Kurzfristige römische Militäranlagen an der Donau (s Römisch-Germanischen Kommission, Frankfurt am Main, 1993–1997), projekt RAPHAEL – Treasures of our common past in Europe. History written in earth, Aerial archaeology in Central Europe (s Landesamt für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte, Dresden, 1997), *European Landscapes: Past, Present and Future* (English Heritage, 2004–2007).

Určite k najvýznamnejším patrí jeho koordinácia slovenskej účasti na projekte RAPHAEL, ktorá vyústila do krásnej putovnej výstavy európskej archeologickej leteckej fotografie, predstavenej aj na Slovensku v Bratislave, Liptovskom Mikuláši, Košiciach a v Nitre v rokoch 1998–1999.

V rámci popularizácie vedeckého výskumu sa podieľal na príprave viacerých výstav a expozícií – Archeologické náleziská v oblasti Štúrova (Mestské múzeum Štúrovo, 2006), Výstavka Archeológia a TESCO (archeologický výskum pod obchodným domom TESCO Zlaté piesky, Bratislava, 2003).

Aktívna výskumná činnosť Ivana Kuzmu sa zákonite odrazila aj v členstve v medzinárod-

ných spoločnostiach – ISAP (International society for Archaeological Prospection), AARG (Aerial Archaeology Research Group) v Edinburghu, Pracovná skupina pre leteckú archeológiu Českej a Slovenskej republiky.

PhDr. Ivan Kuzma odišiel nečakane a náhle, a to práve v období, kedy sa zdalo, že sú jeho zdravotné problémy na ústupe, v období plnom nových plánov v pracovnom, ale i v súkromnom živote. Osud je však neúprosný... Slovenská i zahraničná archeologická obec stratila pre archeológiu zapáleného bádateľa, kolegu a priateľa.

Matej Ruttkay

JUBILEUM

Jubilantka PhDr. Elena Miroššayová, CSc.

Živo si pamätám, ako nastúpila čerstvá absolventka archeológie Elena Miroššayová, rodená Človiečková, do Výskumného pracovného strediska Archeologického ústavu SAV v Košiciach. Bolo to v roku 1972. Odvtedy prešlo 40 rokov. Za tie roky, naplnené radosťami aj strasťami, sa z nej stala uznávaná vedecká pracovníčka. Mne teraz prichodí milá úloha, pozdraviť ju pri príležitosti významného životného jubilea, pri ktorom sa pokúsim aspoň stručne zrekapitulovať jej život a pracovnú činnosť.

Narodila sa 17. 7. 1948 v Piešťanoch v úradníckej rodine ako prvá z troch súrodencov. Detstvo strávila v Sučanoch. Stredoškolské vzdelanie získala na gymnáziu v Spišskej Novej Vsi, kam sa s rodinou presťahovali v roku 1961. Po maturite v roku 1966 chcela ísť študovať archeológiu, ale nakoľko sa vtedy neotváral ročník, ďalší školský rok strávila v Rudňanoch, ako učiteľka na základnej škole.

V roku 1967 sa jej podarilo stať poslucháčkou Univerzity Jána Evanjelistu Purkyně v Brne – v odborech prehistória a klasická archeológia, kde získala veľmi dobré základy pre svoje budúce povolanie, ale aj početných priateľov, s ktorými udržiava dodnes odborné a kamarátske kontakty.

Po promócii v roku 1972 začala pracovať vo Výskumnom pracovnom stredisku Archeologického ústavu SAV v Košiciach, ktorému je verná dodnes. Zrástla aj s mestom a jeho kultúrou. Vždy dokázala sklbiť neraz veľmi náročné pracovné povinnosti so starostlivosťou o rodinu.

Hneď od príchodu na košické pracovisko sa mladá archeologička zamerala na dobu železnú, hlavne na jej staršiu fázu, ktorá na východnom Slovensku patrila k najmenej prebádaným. Už v roku 1974 viedla výskum na halštatskom sídlisku v Stretavke, kde sa jej podarilo získať výrazné nálezy

poskytujúce prvé početnejšie informácie o hmotnej kultúre tohto obdobia. Aký to bol prínos, možno ilustrovať slávnym výrokom prof. Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc., vtedajšieho vedúceho VPS AÚ SAV v Košiciach: *Keď nejaký črep nevieme zaradiť, to bude isto halštatský*. Teraz sa začalo ukazovať, kam ten materiál patrí.

Elena Miroššayová nezanedbala svoj odborný rast. V roku 1976 získala titul PhDr. na materskej univerzite a v roku 1985 obhájila kandidátsku dizertáciu „Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej“. Táto práca bola upravená a publikovaná v časopise Slovenská archeológia (1987, 107–159). Už čoskoro sa stala vyhľadávaným prameňom pre bádateľov zaoberajúcich sa staršou dobou železnou vo východnej časti Karpatskej kotliny.

Postupne realizovala početné výskumy na celom území východného Slovenska. V Rade, kde pracovala v rokoch 1978–1979, objavila okrem radového pohrebiska na našom území doteraz jedinú známu lokalitu s dielňou na výrobu bronzových predmetov liatych do tzv. stratenej formy.

Výskumné sezóny v rokoch 1983 a 1984 strávila v ústí Zádielskej doliny identifikáciou a skúmaním laténskeho sídliska, predpokladaného predtým len na základe ojedinelých nálezov. V roku 1984 musela uskutočniť tiež záchranný výskum vo Vítkovciach, na halštatskej opevnenej výšinnej osade narušenej ťažbou v kameňolome. Túto problematiku sledovala aj v Letanovciach na Kláštorisku, kde sa v rokoch 1991–1993 snažila o poznanie konštrukcie a systému opevnenia hradiska. V Budkovciach, na sídlisku z doby halštatskej, pôsobila v rokoch 1988 a 1989. Nasledovali výskumy v Prešove v roku 2000, na polykultúrnej osade, kde sa zamerala najmä na horizont z doby laténskej. Počas výskumných sezón 2001 a 2002 sme sa s Elenou Miroššayovou mohli stretnúť na známej laténskej lokalite v Zemplíne. Od roku 2007 odкрýva novoobjavené unikátne pohrebisko z doby halštatskej, nachádzajúce sa v katastrálnom území obce Ždaňa.

Jedným z problémov, ktorým sa pred našou jubilačnou nikto na košickom pracovisku AÚ SAV nevenoval, je otázka začiatkov spracovávaného železa. Podarilo sa jej nadviazať plodnú spoluprácu s Hutníckou fakultou Technickej univerzity v Košiciach. Táto priniesla početné spoločné akcie – semináre, konferencie, publikácie, na ktorých sa podieľala. V tomto kontexte treba spomenúť pece na tavenie železa – tzv. dymarky z Kysaku, náhodne odkryté na miestnom cintoríne, na publikovanie ktorých sa podujala E. Miroššayová. Jej vďačíme aj za spracovanie bohatého depotu bronzových predmetov z Košických Oľšian, postúpený nálezcami Archeo-

logickému ústavu SAV. Tento, vďaka svojmu obsahu – vyše 400 predmetov, prevažne ozdôb, vzbudil zaslúženú pozornosť. Informácie o ňom si vyžiadali aj odborné periodiká v Čechách a Rakúsku.

PhDr. Elena Miroššayová, CSc., sa prejavila aj ako dobrá organizátorka. V rokoch 1994 až 2005 úspešne zastávala funkciu vedúcej Výskumného pracovného strediska AÚ SAV v Košiciach. Popri zabezpečovaní bežnej prevádzky a výskumov organizovala aj početné odborné stretnutia. Spomeňme z nich aspoň medzinárodný seminár Archeometalurgia železa v oblasti Karpát (Herľany 1994), zameraný na montánnu archeológiu. Poskytol priestor pre archeológov, ale aj hutníkov, na konfrontáciu poznatkov na poli skúmania začiatkov spracovávaného kovov. To, že sa 6. medzinárodná konferencia „Doba laténska v Čechách, na Morave a na Slovensku“ uskutočnila v roku 2005 v Košiciach, bolo práve jej zásluhou. Zaslúžila sa aj o publikovanie referátov z oboch spomenutých podujatí. Pripravila tiež 10. medzinárodnú konferenciu „Interakcie kultúr popolnicových polí a kultúr doby halštatskej v strednej Európe“, ktorá sa uskutočnila v roku 2008 tiež v Košiciach.

Počnúc 6. číslom (2003) prevzala redigovanie zborníka Východoslovenský pravek, vydávaného Výskumným pracovným strediskom AÚ SAV v Košiciach. Je tiež členkou redakčnej rady časopisu Slovenská archeológia.

Za dôkaz dôvery v jej organizačné schopnosti, ale aj ľudských sympatií môžeme považovať to, že v roku 2007 bola zvolená za predsedníčku Slovenskej Archeologickej spoločnosti pri SAV a v roku 2011 ju znovu poverilo členstvo touto funkciou.

Rozsiahla je publikačná činnosť jubilačnej. Zmieňme sa aspoň o niektorých prácach. V spoluautorstve (s M. Lamiovou-Schmiedlovou) vydala Archeologickú topografiu. Košice (1991), ktorá je ešte stále často citovaná. Značnou mierou sa podieľala na príprave monografie Archeologické dedičstvo Zemplína (2004).

Jej štúdie a menšie články sú zamerané hlavne na problematiku mladej až neskorej doby bronzovej, doby halštatskej a laténskej. Objavujú sa však aj state o nálezoch z iných období, o záchranu ktorých sa zaslúžila (viď súpis publikovaných prác v priloženej bibliografii).

Dr. Elena Miroššayová je často pozývanou a vitanou účastníčkou tak domácich, ako aj zahraničných konferencií a seminárov, kde prezentuje výsledky svojich výskumov v referátoch alebo na posteroch. Mnohé z nich boli publikované.

S jej menom sa stretávame aj v spojitosti spolupráce so školami. Vďaka jej schopnosti podať poznatky zrozumiteľným spôsobom, ale pritom na

vysokej odbornej úrovni, pozývajú ju prednášať na vysoké školy, hlavne pre poslucháčov archeológie a antropológie. Je konzultantkou a oponentkou diplomových prác, ako aj dizertácií (PhD.).

Stopy prítomnosti alebo dobrých rád Dr. Miroššayovej možno nájsť vo všetkých východoslovenských múzeách. Pomáha pri výskumoch, výstavách, ale aj pri ich prezentácii.

Naša jubilantka sa venuje i popularizačnej činnosti na stránkach novín, v rozhlase, resp. na seminároch k výročiam obcí a pri iných príležitostiach.

Nie je možné na tomto mieste vypočítať všetko, čo urobila PhDr. Elena Miroššayová, CSc., za neuveriteľných 40 rokov, ktoré strávila doteraz v Archeologickom ústave SAV tak pre jeho rozvoj, ako

aj pre celú vednú disciplínu. Dá sa len skonštatovať, že toho bolo veľmi veľa.

Životné jubileum je príležitosťou úprimne sa poďakovať za jej obetavú prácu. Treba však pripomenúť, že je to jubileum, nie medzník, ktorý by ukončoval jej pracovnú aktivitu. Pri jej vitalite a schopnostiach možno od nej očakávať ešte mnoho objavov, výskumov, publikačných výstupov a organizačných počinov. K tomu jej chcem v mene všetkých kolegov a priateľov popriať pevné zdravie, osobnú a pracovnú pohodu, veľa šťastia, ale aj to, aby si zachovala svoj pozitívny vzťah k ľuďom a k životu.

Mnogaja ljeta, blagaja ljeta!

Mária Lamiová-Schmiedlová

BIBLIOGRAFIA

1975

1. Sídliisko zo staršej doby železnej v Stretavke. AVANS 1974, 1975, 62.
2. Vývoj lužickej kultúry na severnom Slovensku v staršej dobe železnej. I, II. Dizertačná práca (Archeologický ústav SAV v Košiciach). Košice 1975. Nepublikované.

1976

3. Lužické žiarové hroby zo Šváboviec. Nové Obzory 18, 1976, 155–167.

1978

4. K. F. Smirnov: Sarmaty na Ileke. Moskva 1975 (rec.). Slov. Arch. 27, 1978, 468–470.
5. Patriarchát. In: Základné metodologické problémy a marxistické kategórie v archeológii. Zborník referátov z konferencie Nové Vozokany 27.–29. mája 1974. Nitra 1978, 132–139.

1979

6. Moskwa, K.: Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce. Rzeszów 1976 (rec.). Hist. Carpatica 10, 1979, 358–362.
7. Záchranný výskum halštatského sídliska v Stretavke, okr. Michalovce. Arch. Rozhledy 31, 1979, 121–143.

1980

8. Depot železných predmetov z Nižnej Myšle. Slov. Arch. 28, 1980, 383–394.
9. O živote našich predkov. In: Slovo Zemplína 21/27, zo dňa 4. júla 1980.
10. Pokračovanie záchranného výskumu v Rade. AVANS 1979, 1980, 142–143.
11. Výskum slovanského pohrebiska a halštatského osídlenia v Rade. AVANS 1978, 1980, 174–175.

1981

12. Čo ukrývajú pieskové duny Východoslovenskej nížiny. PaS 11, 1981, 48–53.
13. Záchranný výskum eneolitckej mohyly v Zbudzi. AVANS 1980, 1981, 175–177.

1982

14. Kultúry doby halštatskej na východnom Slovensku a ich vzťahy k susedným oblastiam. Kandidátska dizertácia (Archeologický ústav SAV v Košiciach). Košice 1982. Nепublikované.
15. Slovanské radové pohrebisko v Rade. Arch. Rozhledy 34, 1982, 36–43.

1983

16. Bronzové predmety z Ardova. AVANS 1982, 1983, 164–165.
17. Jutta Stadelmann: Funde der Vorgeschichtlichen Perioden aus den Plangrabungen 1967–1974 der Runde Berg bei Urach 4. Komm. Alamanische Altertumskunde. Schriften. Bd. 7. Heidelberg 1981 (rec.). Slov. Arch. 31, 1983, 464–465.
18. Mäksí bronz vystriedalo tvrdé železo. In: Večer 16/203, zo dňa 14. 10. 1983.
19. Pokračovanie záchranného výskumu výšinnej osady vo Vítkovciach (spoluautor F. Javorský). AVANS 1982, 1983, 166–167.
20. Stopy kovolejárskej činnosti na sídlisku v Rade. Štud. Zvesti AÚ SAV 20, 1983, 125–132.
21. Univ. prof. Vojtech Budinský-Krička. In: Východoslovenské noviny 29. Príloha – piatok 22. 7. 1983, 3.
22. Ustanovujúce zasadnutie Východoslovenskej pobočky SAS pri SAV. Arch. Rozhledy 35, 1983, 88.
23. Zádielske nálezy. In: Večer 10/177, zo dňa 9. 9. 1983.
24. Zem plná pokladov (spoluautorka M. Lamiová). Krásy Slov. 60/10, 1983, 10–13.
25. Zisťovací výskum v Hrabušiciach. AVANS 1982, 1983, 165–166.

1984

26. Pokračovanie výskumu na Turni vo Vítkovciach (spoluautor F. Javorský). AVANS 1983, 1984, 155–156.
27. Südliche Kultureinflüsse auf die Ostslowakei in der Hallstattzeit. In: Rapports, Co-rapports Communications tchécoslovaques pour le Ve Congrès de l'Association internationale d'études du sud-est Européen. Prague 1984, 21–36.
28. Výskum a prieskum mikroregiónu Zádielska dolina. AVANS 1983, 1984, 153–154.

1985

29. Ertuğrul Caner: Fibeln in Anatolien I. PBF XIV/8. München 1983 (rec.). Slov. Arch. 33, 1985, 226–228.
30. Medzinárodná konferencia archeológov v Košiciach. Nové Obzory 27, 1985, 311–314.
31. Negahban, Ezat O.: Metal Vessels from Marlik. PBF II/3. München 1983 (rec.). Slov. Arch. 33, 1985, 221–224.
32. Pokračovanie výskumu na lokalite Vítkovce-Tureň (spoluautor F. Javorský). AVANS 1984, 1985, 160–162.
33. Studeníková, E./Paulík, J.: Osada z doby bronzovej v Pobedime. Fontes Arch. Ústavu SNM 6. Bratislava 1983 (rec.). Slov. Arch. 33, 1985, 236–238.
34. Výskum a prieskum v Zádielských Dvorníkoch. AVANS 1984, 1985, 158–160.

1986

35. Galštatskoe zaselenije jugo-vostočnoj Slovakii i ego otnošenie k smežnym oblastám. In: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra 1986, 209–215.
36. Ojedinelý nález laténskej bronzovej spony z Vítkoviec (spoluautor F. Javorský). Arch. Rozhledy 38, 1986, 663–665.
37. Vzťah archeológie a životného prostredia (spoluautor J. Béreš). Pam. a Prír. 15/4, 1986, 134–138.
38. Záchranný výskum na lokalite pod Zelenou horou pri Hrabušiciach (spoluautor F. Javorský). AVANS 1985, 1986, 159–160.

1987

39. Gert Kutcher: Nordperuanische Gefässelmalereien des Moche-Stils. Mat. Allgemeinen u. Vergleichenden Arch. 18. München 1983 (rec.). Slov. Arch. 35, 1987, 228–229.
40. Laténsky sídliskový objekt z Veľkého Šariša-Kanaša (spoluautor V. Budinský-Krička). Štud. Zvesti AÚ SAV 23, 1987, 41–52.
41. Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej. Slov. Arch. 35, 1987, 107–164.

1989

42. 5. sympóziu o staršej dobe bronzovej v Československu. Arch. Rozhledy 41, 1989, 664.
43. 5. sympóziu o staršej dobe bronzovej v Československu. Slov. Arch. 37, 1989, 227–228.
44. Allgemeine und Vergleichende Archäologie als Forschungsgegenstand. Komm. Allgemeine u. Vergleichende Arch. Deutschen Arch. Instituts Bonn. 1. München 1981 (rec.). Slov. Arch. 37, 1989, 230–237.
45. Jan Chochorowski: Die Vekerzug-kultur. Charakteristik der Funde. Prace Arch. 36, Warszawa – Kraków 1985 (rec.). Hist. Carpatica 20, 1989, 317–320.

1990

46. Prieskum na melioračných stavbách v okrese Trebišov (spoluautori J. Béreš, L. Kaminská, P. Mačala). AVANS 1988, 1990, 40–41.
47. Záchranný výskum sídliska v Budkovciach (spoluautorka L. Gačková). AVANS 1988, 1990, 112–113.

1991

48. Archeologická topografia Košice (spoluautorka M. Lamiová-Schmiedlová). Košice 1991.
49. Chýry o Tatároch vyvolávali v ľuďoch hrôzu. Baníc. Slovo 32/47, 1991, 3.
50. Metalurgická činnosť na lokalite Pod Zelenou horou v Hrabušiciach (spoluautori F. Javorský, L. Mihok, A. Hollý). Nové Obzory 32, 1991, 71–97.
51. Najnovšie výsledky výskumu včasnodejinného a stredovekého osídlenia v Zemplíne (spoluautor D. Čaplovič). Vsl. Pravek 3, 1991, 114–132.
52. Najstaršie sakrálné stavby na východnom Slovensku. In: Programový bulletin Festivalu grécko-katolíckych speváckych zborov '91. Košice 1991.
53. Pokračovanie záchranného výskumu sídliska v Budkovciach. AVANS 1989, 1991, 66–67.
54. Svojich mŕtvych spaľovali a ich pozostatky ukládali v urnách. Baníc. Slovo 32/48, 1991, 3.

1992

55. Bronzové náramky zo Zádielskych Dvorníkov, časť Zádiel. AVANS 1990, 1992, 74–75.
56. Najstaršie sakrálné stavby na východnom Slovensku. In: Slovenský východ 2/21, 11, zo dňa 14. 1. 1992, 5.
57. Nález stredovekého objektu v Hrhove. AVANS 1990, 1992, 75–76.
58. Terňa-Lysá stráž – sídlisko z neskorej doby bronzovej a halštatskej. Pokus o chronologické a kultúrne určenie (spoluautor V. Budinský-Krička). Slov. Arch. 40, 1992, 47–76.
59. Výsledky výskumu na Čertovej sihoti a Kláštorisku v Letanovciach. AVANS 1991, 1992, 77–78.
60. Záchranný výskum v Geči. AVANS 1991, 1992, 79–81, 156–157.
61. Zisťovací výskum systému opevnenia na Kláštorisku v Letanovciach. AVANS 1990, 1992, 76.

1993

62. Metalografický rozbor železných predmetov z neskorej doby laténskej zo Zemplína (spoluautori L. Mihok, J. Veselovská). Vsl. Pravek 4, 1993, 95–107.
63. Počiatky výroby železa na Slovensku (spoluautor L. Mihok). Oceľ. Plechy 20/3–4, 1993, 3–11.
64. Pokračovanie výskumu na Čertovej sihoti v Letanovciach. AVANS 1992, 1993, 95–96.
65. Sklenené koráliky z Radu, okr. Trebišov. Vsl. Pravek 4, 1993, 93–94.

1994

66. Archeometalurgia železa v oblasti Karpát. Inf. SAS 5/2, 1994, 8.
67. Keltské pece na tavenie železa v okolí Košíc (spoluautor L. Mihok). Oceľ. Plechy 21/4, 1994, 3–7.
68. Sídlisko z neskorej doby halštatskej v Čečejovciach. Slov. Arch. 42, 1994, 37–68.
69. Vítkovce – a Fortified Settlement from the Very Late Bronze Age (spoluautor F. Javorský). Pam. a Múz. 4, 1994, 19–21.
70. Vítkovce – opevnená osada z neskorej doby bronzovej (spoluautor F. Javorský). Pam. a Múz. 4, 1994, 25–27.

1995

71. K počiatkom výroby a spracovávaní železa na východnom Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 31, 1995, 9–21.
72. Protohistoric iron production in Spiš. Metallography '95. In: Proceedings of the 9th Symposium on Metallography. Tatranská Lomnica–Stará Lesná 26–28 April 1995. Košice 1995, 540–541.
73. Stopy metalurgickej činnosti v Kysaku. AVANS 1993, 1995, 96.
74. Structure and properties of iron smelted in Hallstat time pit furnace (spoluautor L. Mihok). In: Proceedings of the 9th Symposium on Metallography. Tatranská Lomnica–Stará Lesná 26–28 April 1995. Košice 1995, 414–417.

1996

75. Metalografické štúdium spôsobu výroby neskorolátenských železných predmetov (spoluautori L. Mihok, J. Veselovská). Hutnic. Listy 12, 1996, 26–31.
76. Neolitické sídlisko v Kalši. AVANS 1994, 1996, 131–132.
77. Unikátny nález bronzového depotu. Inf. SAS 7/1, 1996, 6.
78. Záchranné výskumy na trase výstavby plynovodu v Ižkovciach (spoluautori J. Béreš, L. Olexa). AVANS 1994, 1996, 35–36.

1997

79. Gedl, M.: Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze Chodorówce. Kraków 1994 (rec.). Slov. Arch. 45, 1997, 208–210.
80. Ižkovce II. Poloha – Predná Hora II. In: M. Ruttkay (Zost.): Archeológia na trase plynovodu (1993–1995). Nitra – Bratislava 1997, 13–18.
81. Ižkovce III. Poloha – Brody. M. Ruttkay (Zost.): Archeológia na trase plynovodu (1993–1995). Nitra – Bratislava 1997, 19–26.
82. Kalša. Poloha – Tanorky. M. Ruttkay (Zost.): Archeológia na trase plynovodu (1993–1995). Nitra – Bratislava 1997, 59–60.
83. Medzinárodná konferencia „Archeometalurgia v strednej Európe“. Slov. Arch. 45, 1997, 459–460.
84. Olšianske bronzové prekvapenie. Slovensko 1997/1, 44–45.
85. Poklad bronzových predmetov z Košických Olšian. Pam. a Múz. 3, 1997, 66.

1998

86. Hromadný nález bronzových predmetov z Košických Olšian. AVANS 1996, 1998, 118.
87. Kolokvium „Chronológia otomanskej kultúry“. Vsl. Pravek 5, 1998, 207.
88. Metallography '98. Slov. Arch. 46, 1998, 125.
89. Metallography '98. Inf. SAS 9/2, 1998, 14.
90. Podiel populnicových polí na formovaní kultúr staršej doby železnej na východnom Slovensku (Súčasný stav poznania). Vsl. Pravek 5, 1998, 149–156.
91. Praveké osídlenie na Kláštorisku a Čertovej síhote v Slovenskom raji. In: J. Chalupický (Zost.): Z minulosti Spiša. III–IV. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči 1995–1996. Levoča 1998, 5–14.
92. Prínos Jaroslava Vizdala k poznaniu mladšieho praveku a včasnohistorického obdobia (spoluautor J. Béreš). Vsl. Pravek 5, 1998, 9–12.
93. Problemi archeologiji Schidnich Karpat. Užhorod 1995 (rec.). Vsl. Pravek 5, 1998, 204–206.
94. Rad, Bez. Trebišov, SO–Slowakei. In: J. Filip: Encyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. III – Addenda (Aus dem Nachlass von Prof. Dr. Jan Filip zusammengestellt ergänzt und berichtigt von Jiří Hrala). Praha 1998, 284.
95. Seminár „Hornád – naša rieka“. Vsl. Pravek 5, 1998, 207–208.

1998–1999

96. Der Hortfund von Košické Olšany, Slowakei. Arch. Österreich. Sonderausgabe 9–10, 1998–1999, 122–129.

1999

97. Depot bronzových predmetov z Košických Olšian, okr. Košice-okolie. Arch. Rozhledy 51, 1999, 140–143.
98. Einflüsse der Hallstattkultur in der Ostslowakei. Archaeolingua. Archaeology of the Bronze and Iron Age. Budapest 1999, 159–166.
99. Hromadný nález bronzových predmetov z Huncoviec (spoluautorka M. Šarudyová). Štud. Zvesti AÚ SAV 33, 1999, 155–159.
100. Nález železných trosiek v katastri Radatic. AVANS 1997, 1999, 119–120.
101. Nové nálezy v okolí Zbojníckej jaskyne pri Silickej Jablonici. AVANS 1997, 1999, 117–118.
102. Výšinné hradisko na Kláštorisku-Čertovej sihoti v Letanovciach. Slov. Arch. 47, 1999, 129–152.
103. Working of Bronze in the early Iron Age (spoluautor L. Mihok). Vsl. Pravek. Spec. Issue. Archaeo-metallurgy in the Central Europe. Košice 1999, 219–227.
104. Zlato v pravekých a včasnohistorických kultúrach východného Slovenska. Mineral. Slovaca 31, 1999, 397–398.

2000

105. Dve výstavy so spoločným menovateľom. In: Košické listy 2/2, dňa 28. apríla 2000, 11.
106. František Javorský (1934–2000). Inf. SAS 11/2, 2000, 25.
107. Medzinárodná konferencia v Herľanoch. Inf. SAS 11/2, 2000, 20.
107. Nové nálezy z Obišoviec. AVANS 1999, 2000, 87.
109. Osídlenie Nižnej Myšle od praveku po včasný stredovek. In: Na sútoku troch riek. Prešov 2000, 31–48.
110. Sídľiskový objekt zo Svinice (spoluautor L. Olexa). AVANS 1999, 2000, 87, 88.
111. Slag pit furnaces for iron smelting in the Central Carpathian region (spoluautori L. Mihok, V. G. Kotigoroško). In: H. Friesinger/K. Pieta/J. Rajtár (Hrsg.): Metallgewinnung und -Verbereitung in der Antike (Schwerpunkt Eisen). Nitra 2000, 73–85.

2001

112. Archeológia a prírodné podmienky Nízkyh Beskýd, Karpát. Inf. SAS 13/2, 2001, 34.
113. Bronze jewelry with tin content from Bronze Age (spoluautori L. Mihok, J. Briančin). Acta Metallurg. Slovaca 7. Spec. Issue 1. Košice 2001, 349–351.
114. Bronzová sekera z Jablonova nad Turňou. AVANS 2000, 2001, 52.
115. Hromadný nález bronzových predmetov z Veľkého Šariša (spoluautorka B. Tomášová). AVANS 2000, 2001, 154–155.
116. Ojedinelá forma bronzového závesku z Veľkého Šariša. In: Carpatica – Karpatyka 13. Užhorod 2001, 84–90.
117. Záchranný výskum na diaľničnom privádzači Prešov-západ (spoluautorka B. Tomášová). AVANS 2000, 2001, 153–154.
118. Structural analysis of cast bronze artefacts from Košické Olšany (spoluautori M. Longauerová, S. Longauer, P. Brutovský). Acta Metallurg. Slovaca 7. Spec. Issue 2. Košice 2001, 253–267.

2002

119. Nové nálezy z katastra obce Zemplín (spoluautorka E. Horváthová). AVANS 2001, 2002, 65–66.
120. Slag pit shaft furnaces in Slovakia and Transcarpathians Ukraine (spoluautori L. Mihok, A. Pribulová, V. G. Kotigoroško). In: Karpaty v davninu. Materialy mižnarodnogo sympoziumu. Carpatica – Karpatyka 15. Užhorod 2002, 217–230.

2003

121. K 100. výročiu narodenia. Pamätná tabuľa profesora Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc., v Košiciach (24. 7. 1903–5. 1. 1993). Inf. SAS 14/2, 2003, 28–29.
122. K problematike tzv. skýtskych nálezov z regiónu Spiša. In: Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Krosno 2003, 357–378.

123. Pokračovanie záchranného výskumu a prieskumu na stavbe prvej etapy plynovodu Zemplín (spoluautor M. Novák). AVANS 2002, 2003, 97–98.
124. Sídľiskový objekt z eneolitu a staršej doby železnej z Ižkoviec. Vsl. Pravek 6, 2003, 145–160.
124. Výstava „Medzi Mykénami a Baltom“. Vsl. Pravek 6, 2003, 253.

2004

126. Doba halštatská a doba laténska. In: L. Gačková (Ed.): Archeologické dedičstvo Zemplína. Pravek až včasný stredovek. Michalovce 2004, 67–80, 472–473, 515–522.
127. Material analysis of the spear from Zlatník, Eastern Slovakia (spoluautori M. Longauerová, J. Briančin). Acta Metallurg. Slovaca 10. Spec. Issue 2. Košice 2004, 682–685.
128. Povodie Torysy a Tople v dobe laténskej (spoluautor B. Tomášová). In: J. Gancarski (Ed.): Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Materiały z konferencji. Krosno 2004, 181–196.
129. Urbančíková Nikolína: Kovy na východnom Slovensku. Výberová bibliografia. Košice 2003 (rec.). Knižnica 5/3, 2004, 136–137.

2005

130. 6. konferencia „Doba laténska v Čechách, na Morave a na Slovensku“. Košice 2.–5. 5. 2005. Vsl. Pravek 7, 2005, 183.
131. „Experimentálna archeológia a popularizácia výsledkov archeologického bádania v múzejnej a školskej praxi“. Hanušovce nad Topľou 5.–6. 5. 2005. Slov. Arch. 53, 2005, 179–180.
132. Kláštor augustiniánov vo Veľkom Šariši (spoluautor A. Karabinoš). Pam. a Múz. 2/2005, 18–24.
133. Nálezy keramiky s perforovanými okrajmi na východnom Slovensku. In: Problemy kultury wysockiej. Rzeszów 2005, 195–204.
134. Nálezy z doby halštatskej vo východnej časti Slovenského krasu. In: Popelnicová pole a doba halštatská. Arch. Výzkumy Jižní Čechy. Supl. 1. České Budějovice 2005, 351–364.
135. Odborný podklad pre dokumentárny film Cesty minulosti (spoluautori J. Gancarski, M. Kotorová-Jenčová, A. Muzyczuk, A. Pawlowska). In: Experimentálna archeológia a popularizácia výsledkov archeologického bádania v múzejnej a školskej praxi. Referáty z konferencie. Hanušovce nad Topľou 2005, 293–305.
136. Počiatky metalurgie železa na území Slovenského krasu. In: J. Labuda (Ed.): Montánna archeológia na Slovensku. Medzinárodný seminár 7. 9.–9. 9. 2005, Banská Štiavnica. Banská Štiavnica 2005, 27–31.
137. „Problemy kultury wysockiej“. Rzeszów 21.–22. 6. 2005. Slov. Arch. 53, 2005, 391–392.
138. PhDr. Mária Lamiová-Schmiedlová, CSc. (životné jubileum). Slov. Arch. 53, 2005, 385–386.
139. Sídľiskový objekt z doby halštatskej z Prešova. Vsl. Pravek 7, 2005, 47–56.
140. Významné životné jubileum. PhDr. Mária Lamiová-Schmiedlová, CSc. (jubileum). Vsl. Pravek 7, 2005, 5–6.
141. Záverečné zhrnutie. In: Experimentálna archeológia a popularizácia výsledkov archeologického bádania v múzejnej a školskej praxi. Referáty z konferencie. Hanušovce nad Topľou 2005, 327–329.

2006

142. Kovolejársky objekt z neskorej doby laténskej v Zemplíne. Pravěk (N. Ř.) 16, 2006, 253–277.
143. Nové nálezy z východnej časti Slovenského krasu (spoluautor M. Terray). AVANS 2004, 2006, 147–148.
144. Príspevok k problematike výskytu keramiky s perforovanými okrajmi v severnom Potisí. In: R. Sedláček/J. Sigl/S. Vencl (Ed.): Vita archaeologica. Sborník Víta Vokolka. Hradec Králové – Pardubice 2006, 191–202.

2007

145. Archeologická lokalita Zemplín – možnosti jej využitia v turistickom ruchu. In: Archeologické pamiatky slovensko-poľského pohraničia v cestovnom ruchu. Referáty z konferencie. Hanušovce nad Topľou 2007, 47–56.
146. Archeologický deň v Košiciach. Inf. SAS, 18/1–2, 2007, 7–8.
147. Nová expozícia v Dvorníkoch. Inf. SAS 18/1–2, 2007, 24.

148. Prieskum povodia Kaňapty počas výstavby kanalizačnej sústavy medzi obcami Komárovce, Buzica a Vyšný Lánec (spoluautor M. Bielich). Vsl. Pravek 8, 2007, 97–104.
149. Príspevok k nálezom z doby halštatskej v jaskyniach Slovenského krasu. Vsl. Pravek 8, 2007, 33–57.
150. Správa zo seminára. Vsl. Pravek 8, 2007, 137.
151. Súčasný stav poznania doby halštatskej na východnom Slovensku. Vsl. Pravek 8, 2007, 141–142.
152. Výsledky záchranného výskumu v Košiciach-Krásnej (spoluautor R. Hreha). AVANS 2005, 2007, 90–91.

2008

153. 105. výročie narodenia univ. profesora Vojtecha Budinského-Kričku, DrSc. Inf. SAS 19/1, 2008, 18.
154. Fremdeinfluss auf die Kulturentwicklung des nördlichen Theissgebietes in der Hallstattzeit. In: Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza. Biskupin 23.–25. 6. 2008. Biskupin 2008, 41–42.
155. Kelti na východe – hradisko Zemplín. Hist. Revue 19/9, 2008, 30–34.
156. Kriticky o stave archeológie. Správy SAV 44/5, 2008, 11.
157. Okres Košice-okolie. In: J. Béreš (Ed.): Pramene k dejinám Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. III. zväzok. Východné Slovensko. Nitra 2008, 52–54, 56–78.
158. Pokračovanie záchranného výskumu v Ždani (spoluautor L. Olexa). AVANS 2006, 2008, 113–115.
159. Štefan Eliáš a kol.: Dejiny Košíc v dátach. I. Košice 2007 (rec.). Inf. SAS 19/1, 2008, 23.
160. Z Archeologického ústavu SAV, pobočka Košice: Výskum rieši a ponúka. Projekt Archeologický výskum pohrebiska zo staršej doby železnej v Ždani. ENSAV 2/7, 2008.

2009

161. Hradisko Zemplín. In: V. Turčan a kol.: Archeologické pamiatky. Bratislava 2009, 120–125.
162. Medzinárodná konferencia v Zemplíne. Inf. SAS 20/1–2, 2009, 17–18.
163. Mária Lamiová-Schmiedlová: Žiarové pohrebisko z mladšej doby bronzovej na lokalite Dvorníky-Včeláre (rec.). Inf. SAS 20/1–2, 2009, 38.
164. Július Béreš (Ed.): Pramene k dejinám Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. III. zväzok. Východné Slovensko. Nitra 2008 (rec.). Inf. SAS 20/1–2, 2009, 38.
165. Príspevok k interpretácii kruhovej stavby z Budkoviec. In: Vzajemoviazky kultúr epoch bronzы i raného železa na terytoryji Centralnoj ta Schidnoj Evropy. Zbirka naukovych prac na pošanu Larysy Ivanivny Krušefnyckoj. Kyjiv – Lviv 2009, 166–173. ISBN 978-966-02-5527-2,
166. Sídľiskové nálezy z Radu (spoluautorky L. Benediková, G. Březinová). AVANS 2007, 2009, 41–43, 214–215.
167. Sklenené koráliky z doby halštatskej na východnom Slovensku (spoluautor L. Olexa). Štud. Zvesti AÚ SAV 45, 2009, 99–103.
168. Výsledky výskumu pohrebiska v Ždani (spoluautor L. Olexa). AVANS 2007, 2009, 148–149.

2010

169. Influence of foreign environment on the cultural development of the Upper Tisza region in the Hallstatt period. In: Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza. Biskupin – Wrocław 2010, 175–186. ISBN 978-83927846-0-9, 978-83-917386-3-4.
170. Kontakty medzi severným Potisím a územím juhovýchodného Poľska. In: J. Gancarski (Red.): Transkarpacie kontakty kulturowe w epoche kamienia, brązu i wczesnej epoche żelaza. Krosno 2010, 513–527. ISBN 978-83-930273-0-9.

2011

171. 20. stretnutie východoslovenských archeológov – Košice 2011. Inf. SAS 22/2, 2011, 11–12.
172. Archeologický skanzen Trzcínica – Karpatská Trója. Inf. SAS 22/2, 2011, 22–23.
173. Pokračovanie systematického výskumu pohrebiska v Ždani. AVANS 2008, 2011, 192–193. ISSN 0231-925X.
174. Územie dnešných Košíc v období od 8. storočia pred Kr. po prelom letopočtu. In: Š. Šutaj (Ed.): Košice a dejiny – Dejiny Košíc. Ročenka Katedry histórie Filozofickej fakulty UPJŠ v Košiciach. Košice 2011, 30–34. ISBN 978-80-7097-910-5.

2012

175. Dúbravka-Komanica. Správa o vyriešení vedecko-výskumných úloh. Nitra 2012.
176. Keltské žiarové hroby z Košíc-Krásnej. In: G. Březinová/V. Varsík (Ed.): Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu. Nitra 2012, 349–362. ISBN 978-80-89315-42-0.
177. Lokality: Drisino, Hrabušice, Jánovce, Kljačanovo, Kustanovice, Mačola, Malaja Begaň, Malaja Kopaňa, Mukačevo, Novoklinovo, Prešov, Solotvina, Spišské Podhradie, Užhorod, Veliki Rativci, Veľká Gorazdovka, Zemplín. In: Lexikon zur keltischen Archäologie (A–K, L–Z). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2012. ISBN 978-3-7001-6765-5.
178. PhDr. Zlatica Čilinská, DrSc. Inf. SAS 23/1–2, 2012, 45–46.
179. Zemplínske hradisko, Zemplín. In: V. Turčan a kol.: Veľkomoravské hradiská (zostavil D. Kollár). Bratislava 2012, 112–115. ISBN 978-80-8136-013-8.
180. Žiarový hrob s bohatou výbavou zo Ždane. In: W. Blajer (Red.): Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae. Uniwersytet Jagielloński. Instytut Archeologii. Kraków 2012, 251–253. ISBN 978-83-934218-2-4.

Podľa autorkiných podkladov zostavila *Daniela Fábiková*

RECENZIE

Claudia Sachße: Untersuchungen zu den Bestattungssitten der Badener Kultur. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 179. Rudolf Habelt GmbH. Bonn 2010. Teil 1 – 331 strán, Teil 2 – 128 strán, 178 tabuliek, 22 plánov. ISBN 978-3-7749-3648-5.

Monografia je len nepatrne zmenenou a rozšírenou časťou dizertačnej práce autorky, ktorá bola predložená na obhajobu v roku 2006 na Univerzite v Heidelbergu. Dielo pozostáva z dvoch častí – prvú časť tvorí šesť kapitol, druhú časť siedma kapitola, ktorou je katalóg lokalít.

Prvá kapitola práce je všeobecnou časťou. Ide o pomerne rozsiahlu kapitolu (s. 1–38) s vymedzením pracovnej oblasti v chronologickom a geografickom priestore geomorfologiou skúmanej oblasti, ale aj so stručnými, ale prehľadnými dejinami bádania. Určeným cieľom je postihnúť formy pochovávaní v badenskej kultúre prostredníctvom dôležitých nálezov. Okrem porovnania hrobových nálezov a nálezov skeletov v časovom a regionálnom rámci chce autorka zároveň postihnúť aj vzťahy s predchodcami badenskej kultúry, ako aj jej následnými nálezmi. Prvotné ohraničenie pracovnej oblasti vychádza zo všeobecného rozšírenia badenskej kultúry, tak ako ju predstavujú sídliskové, hrobové a ojedinelé nálezy. Ťažiskom skúmania je centrálna časť Karpatskej kotliny, hroby a nálezy skeletov sa pritom koncentrujú predovšetkým na oboch brehoch Dunaja a Tisy, ďalej pozdĺž Hrona, Nitry, Ipľa a Slanej (Sajó), Bodrogu na severe, ako aj okolo Balatonu a na Dráve v juhozápadnej časti (obr. 1). Primeranú pozornosť venuje autorka aj priľahlým oblastiam s regionálnymi skupinami. Do analýzy zahŕňa 199 lokalít s hrobmi a nálezmi skeletov z predbadenského až postbadenského obdobia (obr. 2). Spolu ide o 1611 nálezov publikovaných do roku 2006. Úvodná kapitola zahŕňa aj chronologický vývoj neskej doby kamennej v Karpatskej kotline a poukazuje aj na rozdiely v terminológii. Ako jeden z príkladov možno uviesť určenie prechodného horizontu k dobe bronzovej. Kultúrny vývoj predbadenského obdobia predstavuje v Karpatskej kotline okruh keramiky s brázdneným vpichom, kultúrne skupiny Hunyadi-halom a Lažňany a protobolerázsky horizont. Naň nadväzuje samotná badenská kultúra s hlavnými vývojovými úsekmi – boilerázska skupina – klasická badenská kultúra – neskorá badenská kultúra. Jednotlivé stupne badenskej kultúry vyčlenili E. Neustupný (1959; 1973) a V. Němejcová-Pavúková (1981). Časť prvej kapitoly je venovaná aj okrajovým oblastiam v predbadenskom a badenskom období. Ide najmä o oblasť kultúry lievikovitých pohárov a badenskej kultúry na Morave. Opis kultúrneho prostredia na Morave vychádza predovšetkým z prác J. Pavelčíka a M. Šmída. Poukazuje na synchrónny vývoj záverečnej fázy kultúry lievikovitých pohárov a staršej badenskej kultúry, pričom sa následne uplatňuje väčšia dominancia badenskej kultúry. Autorka neobchádza ani ďalšie okrajové oblasti, pozornosť venuje aj predbadenskému a badenskému vývoju v Slovinsku a skupine Mondsee. Ďalej prináša opis kultúrneho vývoja v postbadenskom období, ktorý zastupuje kostolacká kultúra, bošacká skupina a jevišovická kultúra. Záver prvej časti tvorí zhrnutie a začlenenie kultúrneho vývoja v časovom úseku podľa absolútnych dát. Autorka poukazuje aj na fakt, že vyme-

dzenie úseku od 3800/3700 do 2900/2800 pred Kr. je pritom veľmi diskutovanou témou.

Jadro práce predstavuje druhá kapitola – analýza nálezov (s. 41–292). Keďže ide o kapitolu s rozsiahlym členením, môže čitateľ v prvom momente získať pocit neprehľadnosti. Aj z tohto dôvodu zaradila zrejme autorka do úvodu tejto kapitoly stručný opis delenia hlavných častí analýzy. Prvá časť je venovaná predbadenskému horizontu v Karpatskej kotline, druhú časť tvorí analýza nálezov badenskej kultúry v centrálnej časti Karpatskej kotliny, pričom autorka rozdelila nálezy v tomto geografickom priestore do šiestich pracovných regiónov (obr. 3). Tretím z hlavných častí analýzy je predbadenské a badenské obdobie na Morave. V poslednej časti spracovala autorka nálezy postbadenského kultúrneho vývoja, konkrétne kostolackej kultúry, bošackej skupiny a jevišovickkej kultúry. Bádateľka tu aj metodicky ozrejmjuje terminológiu použitú v analytickej časti práce.

V časti „Pohreby predbadenského horizontu v centrálnej časti Karpatskej kotliny“ systematicky hodnotí pohrebný rítus jednotlivých kultúrnych skupín. V kultúre s keramikou s brázdneným vpichom a protobolerázskom horizonte analyzuje 20 lokalít, väčšinou však ide o ojedinelé nálezy (tabela 1). Výnimkou je pohrebisko Pod kotom-jug z regiónu Prekmurje v Slovinsku, kde bolo preskúmané väčšie žiarové pohrebisko. Autorka síce v prípade tejto lokality čerpá len z kratších správ, medzičasom však vyšlo súhrnné dielo s podrobným spracovaním náleziska (Šavel *et al.* 2009). Na poopravenie treba uviesť, že na pohrebisku bolo odkrytých 179 žiarových hrobov (Šavel *et al.* 2009, 59), nie 176 ako uvádza autorka. Z hľadiska geografického rozšírenia sa nálezy hustejšie koncentrujú západne, resp. severne od Dunaja, v priestore od juhozápadného Slovenska cez juhozápadné Zadunajsko a Slovinsko. Vo východnej časti Karpatskej kotliny ide o ojedinelé nálezy na hornom úseku Potisia (obr. 4). Analýza preukázala prevahu žiarového rítu, pričom žiadny zo žiarových hrobov nepochádza preukázateľne zo sídliska. Menší počet lokalít s hrobovými nálezmi patrí kultúre Hunyadi-Halom (2 lokality) a skupine Lažňany (4 lokality). Kým v prvom prípade ide o hrobové nálezy zo sídlisk (Tiszalúc) i z extramurálnej skupiny hrobov (Vajska), v prípade skupiny Lažňany možno hovoriť o extramurálnych pohrebiskách (napr. Lažňany, Šebastovce). Autorka zároveň poukazuje na možnosť pretrvávania neolitckej tradície pochovávaní detí v priestore sídliska (Patay 2004, 174). Predpokladá tak na základe faktu, že zo sídliska v Tiszalúci pochádzajú výhradne detské hroby a skupinu hrobov na lokalite Vajska tvoria skelety dospelých jedincov. V závere tejto časti uvažuje aj o pôvode žiarového rítu skupiny Lažňany, pričom nevylučuje ani vplyv neskej tripolskej kultúry typu Sofievka.

Najväčšiu pozornosť venovala autorka časti „Pohreby badenskej kultúry v centrálnej časti Karpatskej kotliny“ (s. 57–226). V rámci šiestich geografických regiónov (obr. 3) je čitateľovi prezentovaná detailná analýza hrobových nálezov badenskej kultúry. Najväčšia pramenná báza je z územia severného Zadunajska po severný ohyb Dunaja (región I; 45 lokalít) a z okolia Balatonu (región II; 37 lokalít), v priestore západného okraja Karpatskej kotliny počet nálezísk mierne klesá (Dolné Rakúsko – región III;

25 lokalít). Len minimálny počet lokalít s nálezmi hrobov je známy z oblasti severného a južného Alföldu (regióny IV a V; spolu 23 lokalít) a z priestoru, kde ústí Sáva a Dráva do Dunaja (región VI; 7 lokalít). Počtu lokalít je úmerný aj počet hrobových celkov, zaznamenaný v jednotlivých regiónoch. Hrobové nálezy sú analyzované z pohľadu jednotlivých prvkov pohrebného ritu, t. j. z hľadiska inventára, hrobovej jamy, orientácie a uloženia mŕtvych, antropologických dát, ale i samotného druhu pohrebného ritu (kostrový, žiarový, prípadne symbolický hrob). Hroby rozdeľuje autorka podľa nálezového kontextu do dvoch základných skupín – hroby na sídliskách a hroby na pohrebiskách, pričom používa pojmy „intramurálne a extramurálne pohreby“. Samostatne vyčleňuje hroby s neznámym nálezovým kontextom. Výraznú pozornosť venovala najväčším pohrebiskám badenskej kultúry, ako je Alsónémedi, Budakalász či Pilismarót-Basaharc. Vo vyhodnotení tejto časti porovnáva pohrebný rítus počas celej doby trvania badenskej kultúry v centrálnej časti Karpatskej kotliny.

Súčasnou problematikou pohrebného ritu sú aj tzv. zvláštne pohreby (Sonderbestattungen), medzi ktoré patria napríklad nálezy izolovaných ľudských lebiek, prípadne postkranialných častí skeletu, mnohokrát s peri- alebo postmortálnymi zásahmi na kostiach. Známe sú predovšetkým zo sídlisk, ale niekoľko nálezov bolo doložených aj na pohrebiskách. Ich výskyt je zaznamenaný väčšinou v Zadunajske, prípadne v Dolnom Rakúsku, z časového hľadiska ide o úsek klasickej a neskorkej badenskej kultúry. Prvé doklady sú však evidované už v mladšej fáze boľerázskej skupiny. Uvedená kategória nálezov je zachytená napríklad na lokalite Balatonőszöd, Svodín, Nitriansky Hrádok, Lichtenwörth. Autorka uvažuje, že v prípade tzv. zvláštnych pohrebov môže ísť napríklad o medzistupeň pohrebu, ktorý nebol dokončený, alebo o preloženie časti skeletu už predtým pochovaného jedinca. Okrem snahy zdefinovať tento druh nálezov sa snaží hľadať príčiny zvláštného zaobchádzania s niektorými telami, pričom za vhodné pramene k riešeniu danej problematiky považuje príklady z etnológie a histórie. Súčasťou analýzy sú aj poznámky k hrobovej výbave, pričom absolútnu prevahu v prídavkoch zomrelému má keramika. Relatívne bohatý je zastúpený aj šperk, avšak nástroje sa oproti tomu vyskytujú len v malom množstve. Autorka rozborom archeologického materiálu zistila viacero zaujímavých faktov, najmä v používaní keramiky ako hrobového prídavku. Osobitne hodnotí aj charakteristický prvok pohrebného ritu ľudu badenskej kultúry – pohreby spolu so zvieratami. V predposlednej časti analýzy sa bádatelka venuje hrobovým nálezom na Morave v predbadenskom a badenskom období, pričom veľkú časť pramennej bázy tvoria mohylníky kultúry lievikovitých pohárov, v niekoľkých prípadoch boli zvyšky skeletov zaznamenané aj na sídliskách (tabela 27). Záver najrozsiahlejšej, druhej kapitoly práce je venovaný pochováaniu v kultúrnych skupinách postbadenského obdobia, konkrétne v kostolackej kultúre (asi 4 lokality), bošáckej skupine (2 lokality) a v jevišovickkej kultúre (3 lokality).

V tretej kapitole, ktorá je zhrňujúcou časťou práce, posudzuje autorka zistené pozorovania v kontexte stredného a neskorého eneolitu. Pramennú bázu tvoria žiarové i kostrové hroby, ako aj rozlične motivované nálezy skeletov v areáli sídlisk. Podľa autorky vystupuje žiarový rítus vo väčšom rozsahu prvýkrát s kultúrou keramiky s brázdeným vpichom v západnej časti Karpatskej kotliny. V proto-

boľerázskeho horizonte je nadviazané na zvyk spaľovania mŕtvych, ale pokračuje sa aj v kostrovom pochovávaní na sídliskách.

V boľerázskej skupine, charakterizujúcej včasný úsek badenskej kultúry, sú hrobové nálezy známe z oblasti západne od Dunaja. Nálezy pochádzajú zo širšieho okolia ohybu Dunaja, Balatonského a Nežiderského jazera, ako aj južne od Sávy. Z hľadiska počtu nálezísk dominujú pohrebiská situované väčšinou v priestore blízko stojaceho sídliska. Autorka konštatuje, že z východnej časti Karpatskej kotliny nie sú z tohto obdobia známe žiadne hrobové nálezy a homogénny pohrebný rítus je zaznamenaný len v severnej časti Zadunajska.

V centrálnej časti rozšírenia badenskej kultúry, okolo ohybu Dunaja, následne celkom mizne žiarové pochovávanie. Z tohto obdobia sú známe kostrové hroby s uložením mŕtveho v skrčenej polohe. Dobře doložené je pochovávanie v klasickej badenskej kultúre, o niečo menej nálezov pochádza z neskorkej badenskej kultúry. Pramennú bázu tvoria rozsiahle pohrebiská, ako i malé skupiny hrobov či ojedinelé nálezy hrobov mimo alebo v areáli sídlisk. Pohreby v priestore sídliska nemusia súvisieť podľa bádateľky s nižším statusom pochovaného jedinca, čoho dokladom sú aj bohaté prídavky zistené na niektorých lokalitách (napr. Szigetszentmárton). Známe sú rôzne tzv. zvláštne pohreby a spoločne žiarové a kostrové hroby. Pre jednotlivé oblasti sú typické rôzne regionálne varianty a špecifiká.

Regionálne špecifiká sa výrazne prejavujú napríklad v badenských pohreboch na Morave, kde sa v nálezoch preukázalo premiešanie prvkov kultúry lievikovitých pohárov a boľerázskej skupiny. Postbadenský vývoj pohrebného ritu je kvôli nedostatku nálezov načrtnutý len veľmi schematicky.

Vo štvrtej kapitole uvádza autorka rozsiahly zoznam literatúry a následne za ňou nasleduje zoznam tabuliek a použitých skratiek. Ako menší nedostatok sa tu prejavila cudzojazyčnosť použitej literatúry, konkrétne napríklad v nesprávnom citovaní niektorých mien a diel českých a slovenských bádateľov.

Siedmu kapitolu a zároveň samostatnú 2. časť práce predstavuje katalóg. Tvorený je opisnou časťou jednotlivých lokalít v abecednom poradí (199 lokalít). Prílohou tejto časti katalógu je aj opis lokalít s neistými nálezmi (43 lokalít). Obrazová časť katalógu pozostáva z tabuliek kresieb, prípadne fotografií nálezov, nálezových celkov (178 tabuliek) a plánov lokalít (22 plánov).

Knižné dielo je výrazným prínosom v riešení problematiky pohrebného ritu v strednom a neskorom eneolite. Chronologický a geografický záber publikácie vytvára najskôr pocit neprehľadnosti, avšak po prvotnom zorientovaní sa čitateľ ocení najmä detailnú analýzu a následné dôkladné vyhodnotenie problematiky pohrebného ritu v tomto úseku praveku.

LITERATÚRA

- Němejcová-Pavúková 1981 – V. Němejcová-Pavúková: Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe. Slov. Arch. 29, 1981, 261–296.
- Neustupný 1959 – E. Neustupný: Zur Entstehung der Kultur mit kanelierter Keramik. Slov. Arch. 7, 1959, 260–284.

- Neustupný 1973* – E. Neustupný: Die Badener Kultur. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Nitra 1973, 317–352.
- Patay 2004* – P. Patay: Gräber der Hunyadi-halom-Kultur. In: B. Hänsel/E. Studeníková (Hrsg.): Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavůvková. Internat. Arch. Stud. Honoraria 21. Rahden/Westf. 2004, 169–175.
- Šavel et al. 2009* – I. Šavel/S. Sankovič/M. Jereb/B. Kavur/S. Repec/N. Orel/R. Urankar/B. Obelič/B. Djurić/M. Jezeršek/Z. Hincak/M. Hüls/M. Šlaus: Pod Kotom – jug pri Krogu. I/II. Arheologija na avtocestah Slovenije. Ljubljana 2009.

Alena Bistáková

Vratislav Janák: Slezsko v pravěku. In: Slezsko v dějinách českého státu I. Od pravěku do roku 1490. Slezská univerzita v Opavě. Opava 2012. Strany 17–94, 438–489, 21 nečíslovaných obrázků v textě. ISBN 978-80-7422-168-2.

V roku 2012 vydalo Nakladatelství Lidové noviny mimoriadne reprezentatívnu, odbornú a vedeckú excelentnú dvojdielnu monografiu „Slezsko v dějinách českého státu“, ktorá spĺňa všetky náročné kritériá modernej historickej publikácie. Prvý diel sa zaoberá dejinami tohto veľkého a európsky významného regiónu od praveku po rok 1490. Druhý diel sa venuje obdobiu medzi rokmi 1490 až 1763. Excelentný a vedecky fundovaný autorský kolektív viedol uznávaný český historik Zdeněk Jirásek, profesor na Slezskej univerzite v Opave, bývalý dekan Filozoficko-prirodovedeckej fakulty a bývalý rektor univerzity, v súčasnosti primátor mesta Opava.

Necítim sa ani povolaný, ani erudovaný, aby som zodpovedne a kvalifikovane posúdil celé toto impozantné dielo. Vzhľadom na svoje odborné zameranie sa pokúsim recenzovať len prvú kapitolu „Slezsko v pravěku“. Jej autorom je Vratislav Janák z opavskej univerzity a predpokladám, že ju recenzovať Vladimír Podborský, profesor z brnenskej univerzity.

Podľa kategorizácie publikačnej činnosti použíwanej na Slovensku síce ide o kapitolu vo vedeckej monografii, avšak táto kapitola svojou veľkosťou výrazne prevyšuje požadovaný minimálny rozsah samostatnej monografie. Aj preto sa domnievam, že táto stať môže byť právom predmetom recenzie.

Autor recenzovanej práce patrí k popredným moravským archeológom a je európsky uznávaný bádateľ predovšetkým v oblasti praveku Sliezska a obdobia stredo-európskeho neolitu a eneolitu (*Podborský 2012*). Rukolapným dokladom toho je jeho doterajšia bohatá publikačná činnosť (*Juchelka 2012*).

V. Janák poňal pravek a včasnú dobu dejinnú v rámci celého Sliezska. Súčasne poľské Sliezsko je totiž výrazne väčšie ako české Sliezsko a poľská časť tohto historicky a politicky významného regiónu je z hľadiska archeológie neporovnateľne lepšie preskúmaná, zdokumentovaná a publikovaná. Svojimi výskumnými a publikačnými aktivitami k tomu prispeli predovšetkým poprední poľskí archeológovia tak zo staršej, ako aj z mladšej vedeckej ge-

nerácie (Z. Bukowski, M. Furmanek, B. Gediga, B. Gintera, M. Gedl, J. Chochorowski, K. J. Kozłowski, A. Kulczycka-Leciejewiczowa, A. Mierzwiński, S. Pazda, W. Wojciechowski a celý rad ďalších).

Možno povedať, že až do konca osemdesiatych rokov minulého storočia bol stav archeologické bádania v českom Sliezsku a na severovýchodnej Morave neuspokojivý (*Janák/Kouřil 1991*, 214). Za dvadsať rokov sa situácia v poznávaní praveku a včasnej doby dejinnej v tejto oblasti výrazne zlepšila. Prispeli k tomu nielen nové terénne výskumy opavskej expozitúry Archeologického ústavu AV ČR Brno, ktorá síce bola roku 1993 zrušená, ale o desať rokov neskôr zasa obnovená, niektorí poľskí kolegovia a pracovníci rôznych moravských a sliezskych inštitúcií, ale predovšetkým vznik nového archeologického pracoviska v Opave (1995), ktoré sa napokon transformovalo do Ústavu archeológie FPF Slezskej univerzity v Opave. Na jeho vzniku a kreovaní mal autor recenzovanej práce dominantný podiel. Podstatne lepšia je v danom regióne situácia vo výskume stredoveku, čo však už nie je predmetom hodnotenej štúdie.

Recenzovaná práca prináša v dvanástich kapitolách a subkapitolách (Období lovecko-sběračské [paleolit až mezolit]; Před nástupem moderního člověka [starý až střední paleolit]; Kulminace lovecko-sběračské epochy spjaté s člověkem současného typu [mladý a pozdní paleolit]; Závěr lovecko-sběračské epochy [mezolit]; Nejstarší zemědělci; Eneolit: přechod k užívání barevných kovů; Příchod doby bronzové; Kulminace bronzové metalurgie; Počátky metalurgie železa; Předřímská doba železná; Doba římská a počátek epochy stěhování národů; Převorská kultura) aktuálny a pre každého čitateľa užitočný a fundovaný prehľad pravekého a protohistorického vývoja danej oblasti. Vedecká hodnota tohto spisu je umocnená účtyhodným poznámkovým aparátom (870 odkazov) a tomu zodpovedajúcej použitej literatúre.

Janáková práca má síce charakter encyklopedického prehľadu pravekých a protohistorických dejín daného regiónu, avšak prináša aj nie často prezentované nálezy a nálezové situácie a tiež početné nové pohľady a myšlienky. Z nich by som pri tejto príležitosti akcentoval aspoň niektoré. Ide napríklad o železo meteoritického pôvodu, objavené na paleolitickú lokalitu v katastri Opavy (s. 26). Zaujímavé je tiež konštatovanie, že sa v súčasnosti nachádzame v strede medziadovej doby (s. 26), ale aj jednoznačné odmietnutie „matriarchátu“ pre obdobie neolitu (s. 34), pregnantné definovanie základných črt eneolitu (s. 38), zdôraznenie, že v dobe rímskej sa po prvý raz dostala západná Európa v civilizačnom ohľade pred strednú Európu (s. 82), riešenie problematiky posvätné hory Šléza v Poľsku a iné.

Recenzovaná práca je koncipovaná s dôrazom na geografickú polohu Sliezska, ktoré predstavovalo spojnicu medzi severom a juhom. Táto oblasť bola dominantná pre tzv. Jantárovú cestu.

Treba tiež zdôrazniť a vyzdvihnúť Janákov nesporný prínos pre poznanie stredo-európskeho neolitu a eneolitu a predovšetkým excelentné spracovanie problematiky brúsenej kamennej industrie týchto období. Takéto výsledky sa dosiahli hlavne vďaka dlhodobej a systematickej spolupráci s popredným českým geológom profesorom A. Přichystalom.

Pozitívne pôsobí, že na rozdiel od niektorých iných moravských archeológov chápe veteřovskú entitu ako

kultúru a nie ako skupinu, rozlišuje pojem výmena (česky směna) a pojem obchod, úprimne priznáva, že pre niektoré problémy jednoznačné riešenia nejstávajú a že archeológovia sú často v pozícii reštaurátorov, ktorí majú k dispozícii len čriečky z pôvodne veľkej a členitej mozaiky (s. 39).

Pri koncipovaní a tvorbe recenzovanej štúdie bol autor nepochybne viazaný celkovou koncepciou monografie a priestorom, ktorý dostal k dispozícii. Azda aj preto absentuje úvod do riešenej problematiky, v ktorom by boli stručne prezentované dejiny archeologického bádania a explicitne definovaný priestor a čas tejto práce.

Domnievam sa, že by sa malo exaktne rozlišovať, čo sú Čechy, čo je Morava a čo Sliezsko. Som si však dobre vedomý všetkých nejasností a problémov okolo otázok hraničného predelu medzi Moravou a Sliezscom. To napokon v spoluautorstve s P. Kouřilom prehľadne zhrnul a na mape zreteľne vyznačil aj autor recenzovanej práce (*Janák/Kouřil 1991*, 193–196). Okrem toho v monografii „Slezsko v dějinách českého státu“, ktorej je recenzovaná práca súčasťou, je na strane 16 jasne vyznačená mapa celého Sliezska. Preto sa mi javí nie celkom opodstatnené, venovať sa podrobne moravským lokalitám, ktoré už boli niekoľkokrát vedecky analyzované a vyhodnotené – napríklad Štramberk-Kotouč (*Podborský a kol. 1993*).

Pre autora recenzie je nezvyčajné počesťovanie poľských názvov niektorých lokalít. Pokiaľ ide o všeobecne známe a v češtine bežne používané toponymá, napríklad Vratislav = Wrocław, je to normálne. Pokiaľ však ide o iné obce, tak by sa mali v archeologickej literatúre písať tak, ako sa píše v krajine, na území ktorej sa nachádzajú. Nie každému je potom zrozumiteľný a jasný názov lokality, najmä určite nie bádateľom, ktorí pochádzajú z germánskeho jazykového prostredia. Náznorným príkladom je mimoriadne významná poľská lokalita Kietrz. Tá bola v texte premenovaná na „Ketř“ a následne skloňovaná „z Ketře“, „v Ketři“ atď. Aby bol chaos dokonalý a málo informovaný čitateľ zmätený, tak v miestnom registri toto nálezisko figuruje pod názvom „Ketra“. Táto výčitka však nie je záležitosťou autora, to je vec redakcie. Nevie si totiž predstaviť, že by som názvy niektorých významných archeologických lokalít v severnom Maďarsku, kde dlho sídlili Slováci, prekladal do slovenčiny, napríklad Kisterenye (Malé Terany), Szécsény (Sečany) a iné.

V poslednej marginálnej, v podstate terminologickej poznámke, by som sa zastavil pri názve recenzovanej práce. Štúdia má názov „Slezsko v pravěku“. Na Slovensku, ale aj v niektorých iných krajinách na juhu strednej Európy sa pravek končí staršou dobou železnou – dobou halštatskou. Od doby laténskej sa hovorí o protohistorickom období. Pravda, inak je tomu v Česku a v Poľsku. Aj „Archeologie pravěkých Čech“ končí ôsmym zväzkom „Doba římská a stěhování národů“ (*Salač 2008*). Azda táto analógia ovplyvnila názov posudzovanej práce. Možno, že bolo vhodné túto problematiku v stručnosti objasniť, ako som už napísal, v absentujúcom úvode posudzovanej práce.

Záverom recenzie s mimoriadnym uznaním a úprimným obdivom hodnotím publikovanú štúdiu. Táto práca je vedecky excelentným dielom a pre študovanú oblasť nepochybne počinom zásadného významu. Prispieva k poznaniu pravekých a protohistorických dejín celého Sliezska a k rozvoju archeologického bádania tak v Poľsku, ako aj v Česku.

LITERATÚRA

- Janák/Kouřil 1991* – V. Janák/P. Kouřil: Problémy a úkoly archeologie v českém Slezsku a na severovýchodní Moravě. Čas. SZM B40, 1991, 193–217.
Juchelka 2012 – J. Juchelka: Bibliografie doc. PhDr. Vratislava Janáka, CSc. In: Archeologický sborník. K šedesátým narozeninám Vratislava Janáka. Opava 2012, 7–14.
Podborský 2012 – V. Podborský: Příteli docentu Janákovi k šedesátinám. In: Archeologický sborník. K šedesátým narozeninám Vratislava Janáka. Opava 2012, 4–6.
Podborský a kol. 1993 – V. Podborský a kol.: Pravěké dějiny Moravy. In: Vlastivěda moravská. Země a lid 3. Brno 1993.
Salač 2008 – V. Salač (Ed.): Doba římská a stěhování národů. In: Archeologie pravěkých Čech 8. Praha 2008.

Václav Furmánek

Jan Jílek: Bronzové nádoby z doby římské na Moravě a naddunajské části Dolního Rakouska. Tiskařské středisko University Pardubice. Pardubice 2012. 212 stran, 92 obrázků, 6 map. ISBN 978-80-7395-473-4.

Recenzovaná publikácia je modifikovanou verziou rovnomennej rigoróznejšej práce Jana Jílka, obhájenej v Ústave historických vied Filozofickej fakulty Univerzity Pardubice v roku 2010. Autor ňou nadväzuje na staršiu štúdiu J. Tejrala (1967), ktorú doplnil o nové nálezy a výrobky z mladšej doby rímskej. Už zo samotného názvu monografie je jasné, že sa nesústredil len na územie Moravy (ako tomu bolo v práci J. Tejrala), ale doplnil ju aj publikovaným materiálom z naddunajskej časti Dolného Rakúska. Takéto geografické vyčlenenie, žiaľ, nemá ani historické, ani etnické opodstatnenie. Ak sa autor nechcel sústrediť na územie dnešnej Moravy, tak by bolo vhodnejšie doplniť aj nálezy zo Záhoria, ktoré s oboma regiónmi priamo súvisia. Aj napriek tomu, že sa na niektoré nálezy z tejto časti Slovenska odvoláva (staršie práce *Kraskovská 1978* a *Krekovič 1987*), práca by mala oveľa väčšiu vypovedaciu hodnotu, keby ich zaradil do katalógu.

Publikácia je rozčlenená na dve hlavné časti – na analytickú (s. 7–101) a katalógovú (s. 102–168), ktoré sú doplnené anglickým súhrnom (s. 169–179), zoznamom použitej literatúry (s. 180–212) a obrazovou prílohou (s. 213–312).

Prvá časť sa delí na 9 kapitol. Po krátkom úvode do problematiky a predstavení cieľov (kapitoly 1 a 2) sa J. Jílek venuje v tretej kapitole metodickému prístupu k analyzovanému materiálu. Upozorňuje v nej na dôležité faktory, ktoré nemožno pri posudzovaní bronzových nádob opomenúť. Poukazuje tu napríklad na fakt, že jedna nádoba nemusí hneď znamenať jeden homogénny celok. Môže pozostávať aj z rôznych, časovo odlišných celkov. Podobne upozorňuje na problém dĺžky ich používania na oboch stranách rímskej hranice, ako aj na miesta ich produkcie. Štvrtá kapitola je venovaná nálezovým kontextom, v ktorých boli bronzové nádoby objavené.

Jadro analytickej časti tvorí kapitola 5, kde autor podrobil kolekciu bronzových výrobkov typologickému rozboru. Na základe zozbieraných paralel sa ďalej snažil o ich

chronologické začlenenie a teritoriálne rozšírenie. Podľa J. Jílka tvoria importované nádoby na Morave a v naddunajskej časti Dolného Rakúska širokú škálu foriem a typov. Zastúpené sú kotlíky, vedrá, džbány, kanvice, naberačky so sitkom, panvice, balzamáriá a iné. Autor pri typologickej analýze niektorých kusov striktnie dodržiava metodológiu z úvodu práce. Preto napríklad, na rozdiel od zaužívaných typológií (Egers 1951; Kunov 1983), samostatne rozoberá niektoré situly a ich ataše (s. 40). Vďaka takémuto postupu mohol konštatovať, že konkrétnu formu ataši nemožno vždy spájať s konkrétnym typom nádoby, ale mohla byť použitá na rôzne typy vyrobené v danom časovom období. Zaujímavý je i pohľad autora na spracovanie niektorých florálnych alebo figurálnych motívov. Tie podrobne štýlovej analýze, ktorú porovnáva s výzdobou strieborných nádob. Na základe podobnosti medzi nimi sa snaží hľadať výrobnú dielňu a datovať skúmaný predmet. Jeho výsledky prinášajú zaujímavý pohľad na danú problematiku, je však potrebné upozorniť, že bronzové nádoby sa v porovnaní s tými striebornými vyrábali masovejšie. A teda dochádza k nižšej úrovni prepracovania detailov ako pri strieborných, ktoré sa často zhotovovali „na zákazku“. Preto pri záveroch na to netreba zabúdať a formulovať ich s týmto zreteľom.

Štýlovú analýzu a otázku proveniencie ataši z Mušovského honosného kotla, o ktorom píše (s. 29–30), možno doplniť o nálezy pochádzajúce z novších výskumov z Brigetia (Petény 1993). Busty v tvare barbarov z tejto lokality sú uložené aj v zbierkach Maďarského národného múzea (Hekler 1909). Ich proveniencii sa naposledy venoval aj D. Bartus (2010, 19–20), ktorý predpokladá ich lokálnu produkciu v Brigetiu. Vzhľadom na blízkosť Mušova, ako aj na datovanie samotného hrobu, možno hľadať výrobnú dielňu kotla (minimálne ataši) práve na tejto maďarskej lokalite.

Positívne možno hodnotiť, že sa autor snaží pri niektorých typoch určiť aj ich funkciu, je len na škodu veci, že ju úzko špecifikuje. Už H. U. Nuber (1972) upozornil, že mnohé mali široké použitie a preto by bolo vhodnejšie, ak by upustil od jednoznačných interpretácií. Tak napríklad pri misách s omegovitými držadlami si myslí, že slúžili na umývanie rúk a v barbarskom prostredí aj ako servis na podávanie nápojov (aj keď sa neodvoláva na autora takejto interpretácie). Je potrebné upozorniť, že sa táto nádoba objavuje napríklad v súbore z Mistelbachu (obr. 45) spolu s kanvicou typu E 125. Obdobná kombinácia, aj keď s kanvicou typu E 122, pochádza z kostrového hrobu 5 v Zohore (obr. 67). Hoci s veľkou pravdepodobnosťou nejde o kompletný inventár tohto hrobu, je kombinácia jednotlivých nádob v ňom veľmi zaujímavá. Zosnulý, určite patriaci k predstaviteľom vyššej vrstvy, ktorý, dá sa predpokladať, poznal presnú funkciu jednotlivých nádob, bol pochovaný s kanvicou a miskou s horizontálnym držadlom, ktorá slúžila na umývanie rúk a s miskou s omegovitými uchami spolu s kanvicou E 122, ktorá asi slúžila na kompletnú hygienu. Podobne tomu bolo aj pri nádobách typu E 83, kde je taktiež vhodnejšie uvádzať širšie využitie pri osobnej hygiene.

Zaujímavé sú aj autorove úvahy o cestách, ktorými smerovali produkty z rímskych provincií do skúmaných oblastí. Na základe ním skúmaných nálezov poukázal na ich nové smery, ako aj na časové zaradenie niektorých z nich. Jeho tvrdenia v budúcnosti bude potrebné potvrdiť výskytom iných rímskych výrobkov.

Azda k bohatému množstvu paralel, ktoré autor v jednotlivých kapitolách vymenúva, možno doplniť ním neuvádzaný nález pyxidy zo Zemplína (Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990, 249, tab. II: 11), ktorý len podporuje jeho vyjadrené hypotézy (s. 86).

Celkovo treba konštatovať, že kapitola 5 podáva vyčerpávajúcu typologickú a chronologickú analýzu. Stojí však za uváženie, či by neprinesla zmena jej štruktúry zaujímavejši, novátorský pohľad na zvolenú problematiku. Autor sa totiž striktnie drží zaužívaného členenia a v podkapitolách spadá do schémy: typ, paralela, datovanie. Takýto text, doplnený ešte nekonečným množstvom odkazov na literatúru, pôsobí občas dosť neprehľadne a je pre čitateľa, ktorý nie je dostatočne orientovaný v danej téme, veľmi zložitý a nezáživný. Bolo by zaujímavé usporiadať jednotlivé nálezy na základe ich funkcie a rozdeliť ich na kuchynský riad, stolový riad, nádoby spojené s osobnou hygienou a ojedinelé nádoby. V takom prípade by nemal problém pri kanviciach (s. 53–63), kde medzi jeho nálezmi možno rozlíšiť nádoby na servírovanie nápoja, nádoby určené na očistu (či osobnú alebo kultovú) a nádoby na ohrev vody.

Nakoniec by každej podkapitole pomohli sumarizujúce tabuľky, čím by sa celá práca stala oveľa prehľadnejšou.

Šiesta až ôsma kapitola analytickej časti je zhrnutím získaných poznatkov so zameraním sa na chronológiu. J. Jílek sa tu okrem iného zamýšľa nad fenoménom dedenia bronzových nádob, ktorý dokladá príkladmi zo skúmaného územia. Analytickú časť uzatvára krátky záver, v ktorom sa vracia k splneným cieľom položeným na začiatku práce.

Rozsiahly katalóg je usporiadaný veľmi prehľadne a na jeho súpis použil systém zavedený Ž. Karasovou (1998), ktorá spracovala bronzové nádoby z Ciech. J. Jílek správne do neho zaraďuje aj nálezy, ktoré sú dnes už stratené, prípadne zo zbierok bez nálezových okolností. Čitateľ tak dostáva jasný prehľad o bronzovej toreutike na Morave a v priľahlej časti naddunajského Dolného Rakúska.

Najslabšiu časť celej práce tvorí obrazová príloha. Odhliadnuc od toho, že vyobrazenia nádob sú rôznej kvality (fotky, kresby) a pravdepodobne ich z finančných dôvodov nebolo možné zjednotiť či prekresliť, je v prvom rade treba vyčítať štruktúru a formu. V štandardných prácach, ktoré sa zaoberajú len jedným druhom materiálu, je tento vyňatý z nálezových celkov a usporiadaný do spoločných tabuliek podľa typológie. J. Jílek si ale zvolil veľmi neprehľadný spôsob. Obrázky usporiadal podľa nálezísk, pričom na vyobrazeniach sa nachádzajú aj nebronzové výrobky (napr. keramika). Ďalej sa medzi nimi objavujú aj nálezy z lokalít (často aj celé nálezové komplexy), ktoré nepochádzajú zo skúmanej oblasti (napr. obr. 67). Napríklad kotol z Mušova sa na nich objavuje až dvakrát (obr. 21; 87). Prehľadnosti obrazovej prílohy by určite pomohlo rozdelenie na tabele, kde by mohli byť zaradené len bronzové nálezy zo skúmaného územia a obrázky so všeobecnou typológiou, paralelami, prípadne s nálezovými kontextami opísanými v texte (hoci tu by som skôr zvolil len odkaz na vyobrazenie v pôvodnom zdroji). Takto by určite nepadli takmer do nepovšimnutia veľmi prínosné tabuľky na obrázkoch 91 a 92, znázorňujúce chronológiu prívluvu nádob do skúmaných oblastí. V neposlednom rade možno ešte obrazovej prílohe vyčítať, že mnohé obrázky nemajú znázornenú mierku, čo znižuje ich vypovedaciu hodnotu.

Terminológia použitá v práci je na veľmi vysokej úrovni. Objavujú sa ale dve nesprávne pomenovania, ktoré sa často opakujú v českej, ale aj v slovenskej odbornej spisbe, preto

považujem za potrebné sa pri nich pozastaviť. V prvom prípade je to pojem Slobodná Germánia (*Germania Libera*), na ktorého nesprávne použitie upozornil už M. R. Alföldi (1997). Tento sa začal používať až od 19. stor. a v antických prameňoch sa vôbec neobjavuje. Preto pre územie mimo hraníc rímskej ríše je vhodné použiť termín Germánia alebo *Germania Magna*, ktorý je v antických prameňoch mnohokrát doložený. Druhým nesprávne použitým pojmom v recenzovanej práci je *patera* (napr. obr. 31). V antike sa takto označovala obetná miska a nie nádoba s pevným horizontálnym držadlom, určená na očistu (či pred kultovým obradom alebo pred konzumáciou jedla), o ktorej autor píše. Na funkčný rozdiel medzi týmito dvoma typmi nádob už upozornil H. U. Nuber (1972) a J. Jílek jeho prácu aj cituje, avšak pravdepodobne v nedôslednosti nesprávne používa tieto pojmy ako synonymá.

Okrem vyššie uvedeného by podľa môjho názoru pomohli vylepšeniu práce viac všeobecnejšie a jednotnejšie názvy podkapitol, napríklad podľa typov. Keďže sa popri všeobecných názvoch *Mísa typu E 70*, *Polokulovitý kotol typu E 8* a podobne, objavujú kapitoly nazvané podľa konkrétnych nálezov *Mušovský honosný kotol s bustami Germánů* alebo *Pyxis z Mistelbachu*.

Záverom treba konštatovať, že kritické pripomienky sú len návrhom na vylepšenie recenzovanej práce, ktorá predstavuje veľmi kvalitnú typologickú a chronologickú analýzu bronzových nádob z Moravy a naddunajskej časti Dolného Rakúska. Vyzdvihnúť treba najmä autorovu heuristickú prácu, vďaka ktorej na jednom mieste sústredil veľké množstvo materiálu a tým umožnil rozšíriť poznatky o príleve rímskych bronzových nádob do Barbarika.

LITERATÚRA

- Alföldi 1997 – M. R. Alföldi: *Germania magna – nicht libera. Notizen zum römischen Wortgebrauch. Germania* 75, 1997, 45–52.
- Bartus 2010 – D. Bartus: *Roman Figural Bronzes From Brigetio. Preliminary Notes. Anodos* 10, 2010, 17–27.
- Budinský-Krička/Lamiová-Schmiedlová 1990 – V. Budinský-Krička/M. Lamiová-Schmiedlová: *A late 1st century B.C.–2nd Century A.D. cemetery at Zemplín. Slov. Arch.* 38, 1990, 245–344.
- Eggers 1951 – H. J. Eggers: *Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte* 1. Hamburg 1951.
- Hekler 1909 – A. Hekler: *Eine neue Bronzestütze eines Germanen. Mannus* 1, 1909, 277–279.
- Kraskovská 1978 – L. Kraskovská: *Roman Bronze Vessels from Slovakia. BAR Internat. Ser. Suppl.* 44. Oxford 1978.
- Krekovič 1987 – E. Krekovič: *Rímske importy na Slovensku. Pam. Arch.* 78, 1987, 231–282.
- Kunow 1983 – J. Kunow: *Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannen Kriegen. Studien zu Bronze und Glasgefäßen. Neumünster* 1983.
- Nuber 1972 – H. U. Nuber: *Kanne und Griff schale. Ihr Gebrauch im täglichen Leben und die Beigabe in Gräbern der römischen Kaiserzeit. Ber. RGK* 53, 1972, 1–232.
- Petényi 1993 – S. Petényi: *Neuere germanische Statuen aus Brigetio. Commun. Arch. Hungariae* 1993, 57–62.
- Tejral 1967 – J. Tejral: *K otázce importu bronzových nádob na Moravu ve starší době římské. Pam. Arch.* 58, 1967, 81–134.

Erik Hrnčiarik

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK

ABKÜRZUNGEN VON ZEITSCHRIFTEN UND PERIODIKA

ABBREVIATIONS OF JOURNALS AND PERIODICALS

Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
 Acta Mus. Napocensis = Acta Musei Napocensis. Cluj
 Anodos = Anodos. Studies of Ancient World. Trnava
 Anthropologie (Brno) = Anthropologie. Brno
 Anu. Inst. Istor. Cluj = Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Cluj-Napoca
 Arch. Austriaca = Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien
 Arch. Iuvenis = Archaeologia Iuvenis. Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně. Brno
 Arch. Österreich = Archäologie Österreichs. Wien
 Arch. Polski = Archeologia Polski. Warszawa – Wrocław
 Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
 Arch. Střední Čechy = Archeologie ve středních Čechách. Praha
 Archaeoslavica = Archaeoslavica. Kraków
 Arh. Mediev. = Arheologia Medievală. Asociația Arheologilor Medieviști din România. Reșița – Brăila – Cluj-Napoca
 Arh. Moldovei = Arheologia Moldovei. Iași – București
 AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
 Balcanoslavica = Balcanoslavica. Prilep – Beograd
 Balkan-Archiv = Balkan-Archiv. Hamburg
 Banatica = Banatica. Muzeul de Istorie al Judetului Caras-Severin. Periodic editat de Muzeul Banatului Montan Resita
 Baníc. Slovo = Banické slovo. Časopis železozodných baní v Železníku. Spišská Nová Ves
 Ber. RGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. Berlin – Frankfurt am Main
 Čas. Národ. Muz. Praha = Časopis Národního muzea. Praha
 Čas. SZM = Časopis Slezského zemského muzea. Opava
 Commun. Arch. Hungariae = Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapest
 Crisia = Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea
 Dacia = Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Bucarest
 ENSAV = Elektronické noviny Slovenskej akadémie vied a Journaliste-Studia na popularizáciu vedy, techniky a výskumu. Bratislava
 Ephemeris Napocensis = Ephemeris Napocensis. Cluj-Napoca
 Folia Arch. = Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest
 Geochronometria = Geochronometria. Jouranls on Methods and Applications of Absolute Chronology. Gliwice
 Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt am Main
 Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice

Hist. Revue = Historická revue. Časopis o dejinách spoločnosti. Bratislava
 Hist. Slovaca = Historica Slovaca. Sborník Historického ústavu Slovenskej akadémie vied a umení. Bratislava
 Hutnic. Listy = Hutnické Listy. Odborný časopis pro metalurgii a materiálové inženýrství. Praha – Brno – Ostrava
 Inf. SAS = Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV. Nitra
 Jahrb. RGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz
 Knižnica = Knižnica. Časopis Štátnej vedeckej knižnice v Košiciach. Košice
 Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múz. Közl. = Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat múzeumainak közleményei. Tata
 Krásy Slov. = Krásy Slovenska. Obrázkový časopis venovaný prírodným krásam a zaujímavostiam Slovenska, turistike, cestovnému ruchu, horolezectvu, jaskyniarstvu, ochrane prírody a národopisu. Bratislava – Martin – Liptovský Mikuláš
 Mannus = Mannus. Deutsche Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte. Leipzig
 Marisia = Marisia. Studii și materiale. Arheologie, istorie, etnografie. Țirgu Mureș
 Mat. și Cerc. Arh. = Materiale și Cercetări Arheologice. București
 Mineral. Slovaca = Mineralia Slovaca. Bratislava
 Mitt. Anthr. Ges. Wien = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien
 Mitt. Berliner Ges. Anthr. = Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin
 Musaica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musaica. Bratislava
 Muz. Național (București) = Muzeul Național de Istorie a Romaniei. București
 Múzeum (Bratislava) = Múzeum. Metodický, študijný a informačný časopis pre pracovníkov múzeí a galérií. Bratislava
 Nové Obzory = Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. Košice
 Obzor Prehist. = Obzor prehistorický. Orgán Společnosti československých prehistoriků. Praha
 Ocel. Plechy = Ocelové plechy. Časopis Technickej univerzity v Košiciach. Košice
 Pam. a Múz. = Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo. Bratislava
 Pam. a Prír. = Pamiatky a príroda. Metodicko-odborný a informačný časopis. Bratislava
 Pam. Arch. = Památky archeologické. Praha
 Pam. Arch. a Místopis. = Památky archaeologické a místopisné. Praha
 PaS = Príroda a spoločnosť. Populárno-vedecký dvojtyždenník. Bratislava
 Prähist. Zeitschr. = Prähistorische Zeitschrift. Leipzig – Berlin